

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्रथमं यज्ञमिति विंशतिः
 तृचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजोऽग्निर्देवता ।
 तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोवृहत्यः । प्रथम-
 तृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्वं ऊ
 श्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र यो विंशतिः
 कण्वो घोर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्वं ऊ पु यौपाविति । नन्वूर्ध्वं
 ऊ श्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रताव-
 नयोरनुजारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यज्ञं ।
 आ० ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृतसूक्त-
 मान्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा
 हीति सूक्तयोर्नूत्तमासुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इतिवदुद्धारं
 व्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैप दीपः ।
 यूपोपाधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये
 क्रतानुजारी न स्यात् । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्ये-
 तदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रती वाहते ऊर्ध्वं
 प्र वो यज्ञमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रे विंशतिः काल इति खंडे
 सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यज्ञमिति ॥ तत्र प्रथमा-
 ऋचमाह ॥

प्र यो यज्ञं पुरुषां विशां देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईलते ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञं । पुरुषां । विशां । देवयतीनां ।

अग्निं । सूक्तेभिः । वचःभिः । ईमहे । यं । सीं ।

इत् । अन्ये । ईलते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यंजमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां

पुरुषां बहूनां विशां प्रजारूपानां वो युष्माकमनुष्यहाय यद्द
महांतं । यद्गो यवधिय इति महद्भामसु पाठात् । अग्निं
सूक्तं भिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाच्यैः प्रेमहे । प्रकर्षेण याचाप्रहे ।
ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्त्येऽप्युपयो
यमग्निं सीं सर्वत ईनते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥
पुरुषां । नामन्यतरप्यामिति नाम उदात्तत्वं । विशां ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतोनां । देवानात्मन
इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप्रधात्मनः क्वच । न छंदस्यपुत्रस्येतौ-
त्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अखाघस्यादिति पुनरात्व-
विधानाज्ज्ञापकात् । क्वजंताहटः शट् । कर्तरि शप् । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शतुच लभार्थधातुकस्वरिण क्वचा सहे-
कादेश उदात्तेनोदात्त इति शतरुदात्तत्वं । उगितयेति डीप् ।
अतित्यमागमशासनमिति वचनाद्युमभावः । एकादेशस्वरस्य
पूर्वेत्नामिदत्वं नेष्यत इति वचनात् । पा० ८, २, ६, १ ।
शतरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
सूक्तोभिः । वचेः सिचक्लौ च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । ईनते । ईड स्तुती । अदादित्वाच्छपो
लुक् । अनुदात्तेत्त्वाह्लसार्थधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यद्दृत्त-
योगादिघातः ॥

द्वितीयाग्यचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं इविषंतो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥
जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । इविषंतः ।
विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता ।

भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

• जनासोऽनुष्ठातारो जनाः महोवृधं बलस्य वर्धयितार-
भग्निं दधिरै । धृतवंतः । हविषंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने
ते त्वां विधेम । परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । विधेम
सपर्यतोति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्त्रेषु संत्य
दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्-
प्रति सुमनाः शोभनमनस्कोऽविता रचिता भव ॥ सहोवृधं ।
वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । हविषंतः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गु-
त्वाद्यभायः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः ।
सुमनाः । शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोर्मनसौ अलो-
मोपमौ । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव ।
पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघाताभावः । इरचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः । संत्य । पणु दाने । क्तिचि तितुचे-
त्यादिना इदप्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३६. ।
इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संतिर्दाता । तत्र भवः
संत्यः । भवे छंदसौति यत् ॥

तृतीयानृचमाह ॥

प्र त्वा द्रूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्रग्ंति भानवः ॥ ३ ॥

प्र ७ त्वा । द्रूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरंति । अर्चयः । दिवि ।

स्रग्ंति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाज्ञातारं वा विश्ववेदसं सर्वश्रं दूतं देवानां दूत्ये प्रहृतं । अग्निर्वै देवानां दूत चासीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्रहृषीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुमः । महो महतः सती नित्यं वर्तमानस्य ते तवाश्रयो दीप्तयो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । मानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि दुल्लोके स्पृशन्ति । तत्रत्याग्नापिनः प्रज्ञाश्रयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असन् । मरुद्बुधादिस्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्लिप् चेति क्लिप् । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्दे ऽच्छब्दलोपश्चादसः । सतः । धस्ते शतरि शमोरलोप इत्यकारलोपः । शतरनुम इति विभक्तोरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थोऽक्षमाह ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा स दूतं प्रदमिंधते ।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं धस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥
देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं ।
प्रदं इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते ।
ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्तयो देवासो देवाः प्रदं पुशानं दूतं त्वां समिंधते । सम्यक् दोषयन्ति । यो मर्त्यां मतुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश । इषिर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया

सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत
इत्यर्यमा । श्वनुचन्द्रित्यादिना^१ कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः ।
इंधते । जिहंधी दीप्तौ । अस्माज्जटि ष्छस्यादादेशे अम् ।
आन्नलोपः । असोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश । दाश्ट
दाने । लिटि णलि लित्स्वरैण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं ।
यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचमीसूचमाह ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशां
असि ।

त्वे इति । विश्वा । संगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि ।

देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥ •

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्हीता देवानामाह्वाता विशां
यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देव-
दूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि ।
व्रतं कर्वरमिति कमेनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयो
देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत । कृतवंतः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि
संगतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति ममस्येकवचनस्य
शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेपे
लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिष्ठात्तिस्ररेण विभक्तोरुदात्तत्वं ।
अंत्यलोपपक्षे • त्वेकादेशस्ररेण । संगतानि । गमेः कर्माणि

निष्टायानिकाचः । पा० ७, २, १०, । इतीदृप्रतिषेधः ।
 असुदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतिः
 प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता घ्र चेत्युभयत्र श्लोपः । अङ्गुष्ठत ।
 ह्रवि द्विसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्वात्सुम्
 धिन्विष्णुपयोरञ्चेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य षंतीवैष्टमो वर्गः ॥

पठोमचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वमा ह्ययते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यच्चि देवान्त्वुवीर्यां ॥ ६ ॥

त्वे इति । इन् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठय । विश्वं ।

धा । ह्ययते हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यच्चि ।

देवान् । सुऽवीर्यां ॥ ६ ॥

हे यविष्ठय युवत्तमाने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव
 विश्व सर्वे हविराह्ययते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति
 सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं
 श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तर कालं सर्वस्मिन्नपि क्षाले
 नैरंतर्यण । सुभोयी शोभनयोर्वापितान्देवान्यच्चि । यज ॥
 सुभगे । शोभनी भगो यम्येति बहुव्रीह्याद्याद्युदात्तत्वं । इरच्छं-
 दसोत्पत्तरपदादद्यात्तत्वं । यविष्ठय । युवशब्दादिष्ठन् । स्थूल-
 दूषित्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । ह्रांसो
 यकारोपजनः । यच्चि । बहुनं छदसीति शपो लुक् । त्वुवीर्यां ।
 शोभनं वीर्ये येषां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ।

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घेमित्या
नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं ।
प्रागाथीं पूर्वाह्ने काग्लोमपराह्ने । आ० ४. ७. । इति ।
तामेतां सप्रमोष्टवमाह ॥

तं घेमित्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिंधते तितिवांसो अति सिधः ॥७॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजं आसते ।

होत्राभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इंधते । तितिवांसः ।

अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम
आयुः सूत्रतेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा
यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमान तं घं तमेव पूर्वोक्तसर्व-
गुणविशिष्टं त्वामित्थानेन प्रकारेण हविःप्रदानादिरूपेणोपा-
सते । मनुषो मनुष्या यजमाना होत्राभिः सप्तभिर्वपट्कर्तृभिः ।
सप्तहोत्राः प्राचीर्यपट्कुर्वंतौति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा
समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः
शत्रून् तितिवांसः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मा-
यामेधेति अत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति
स्वराट् । सत्सूहिषेति क्तिप् । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते ।
आस उपवेगने । अदादित्वाच्छपो लुक् । तितिवांसः । त
प्लवनतरणयोः । कंदसि लिडिति वर्तमाने लिट् । तस्य कसु-
येति क्तुः । वस्त्रेकाजाहमामिति नियमादिडभाषः । ऋत
इहातोरितीत्वं । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो
हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति ।

संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः
प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु गोपणे । क्षिप् चिति क्षिप् ॥

अष्टमीचमाह ॥

घ्नन्तो हवमतरवोदसौ अप उरु चयाय चक्रिरे ।

भुवत्कखे हपा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददम्बो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । हवन् । अतरन् । रोदसौ इति । अपः । उरु ।

चयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कखे । हपा । द्युम्नी । आहुतः । क्रन्दत् ।

अम्बः । गोऽष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नन्तस्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तो हवमतरन् ।
तीर्णवन्तः । तदनन्तरं रोदसौ द्यावापृथिव्यावपोऽन्तरिक्षं च
चयाय प्राणिनां निषामार्थमुक्त्विस्तारो यथा भवति तथा
चक्रिरे । अपशब्दोऽन्तरिक्षवाची । आपः पुयिवीति तन्नामसु
पठितत्वात् । भवांसु कखे कखन्नामके महर्षौ हपा कामानां
वर्षिता । द्युम्नो धनवान् । आहुतः सर्वतो हीमयुक्तय भुवत् ।
भवत् । तत्र दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोपिपथेच्छायुक्तेषु संभा-
नेष्वम्बः क्रन्दत् पदं कुर्वन्मयाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नन्तः ।
घ्नन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनीपधालोपः । हो घ्नन्तेऽर्णवेषु ।
पा० ७, ३, ५, ४, । इति चत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस
उदात्तत्वं । चयाय । चि निवासगत्योः । चियन्ति निवसन्त्य-
म्बिविति चयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घः । चयो निवासे । पा० ६, १, २०१, । इत्याद्युदात्तत्वं ।
भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । इतद्य लोप इतीकारलोपः ।
बहुलं क्रन्दसीति शपो लुक् । भूसवोस्तिङि । पा० ७, १, ८८,

इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु ।
 इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु बहुव्रीहौ
 पूर्वपटप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आह्वयत इत्याहुतः । हु दाना-
 टनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 क्कट् । क्कटि क्कटि क्कटि आक्षानि । गतरि नुमभावश्छांटसः ।
 अटुपदेशाक्षमावर्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्धे महावीरे खरे संमार्दमाने संसीदस्व मह्यं
 असौत्येषा सृष्टोदकमिति खडे सूत्रितं । संसीदस्व मह्यं
 असौति संसाद्यमाने । प्रा० ४, ६, ॥ इति । तामेतां सूक्ते
 नवमीसूचमाह ॥

सं सीदस्व मह्यं अग्निं गोचस्व देवव्रीतमः ।

वि धूममग्ने चरुष मिथेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ८ ॥

सं । सीदस्व । महान् । अग्निः । गोचस्व । देवव्रीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मिथेध्य । सृज । प्रशस्त ।
 दर्शतं ॥ ८ ॥

हे अग्ने मसीदस्व बहिष्पुपविश । महानग्नि । गुणाधिको ।
 भवसि । देवव्रीतमः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । गोचस्व ।
 दीप्यस्व । हे मिथेध्य मेधाहं प्रशस्त उल्कृष्टाग्ने । अरुषं
 गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । विगेषेण संपादय ॥
 सीदस्व । पट्ट विशरणगत्ववभादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
 प्रार्थनायां लोटि शपि पात्रत्यादिना सीदादेशः । महान् ।
 संहितायं नकाराकारयोः रुत्वानुनासिकापुत्रौ । गोचस्व ।
 शुच दीप्तौ । अटुपदेशाक्षमावर्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिडः परत्वान्निघाताभावः । देवव्रीतमः । वी गतिव्याप्ति-

प्रजननकांत्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः ।
 क्रिप् वेति क्रिप् । प्रतिशयेन देवबोर्देववीतमः । तमपा
 पिस्त्वादनुदात्तत्वे ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुपं । अरोषणं ।
 रिप रूप हिंतायां । अजयं कविधानमिति भावे कप्रत्ययः ।
 नास्ति रयोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 मियेध्व । ऊं दसि चेत्यर्थायं यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागम
 ऋं दसः । सृजः । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छः । विकरण
 स्वरः । पादादित्वादनिघातः । दर्शतं । भृसृष्टमीत्यादिना
 ह्रस्वैः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥

दशमोमूचमाष्ट ॥

यं त्वा देवासी मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।
 यं कण्वो मिध्यातिधिर्धनसृत य हपा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥
 यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं ।

हव्यवाहन ।

यं । कण्वः । मिध्वऽप्रतिधिः । धनऽसृतं । यं । हपा ।
 यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषां वाहकाङ्गे मनवे मनोरनुयहाय
 देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं या यं त्वामिह
 यजनदेशे दधुः । धृतवन्तः । मिध्यातिधिर्मध्यैरतिधिभिर्युक्तः
 कण्व एतन्नामको महर्षियं त्वां धनसृतं धनेन प्रीणयितारं
 कृत्वा दध इति शेषः । । तथा उपेन्द्रा यं त्वां दधे । तद्योपस्तु-
 तोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संभ्रीदस्वेति
 पूर्वत्वान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि क्त्वा आतो लोप इटि
 चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसि ।

पा० ५, ३, ५८, । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्टम् ।
 •तुरिष्ठे मेयःसु । पा० ६, ४, १५४, । इति ङलोपः । निष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । ह्यवाहन । ह्यं वहतीति ह्यवाहनः ।
 ह्येऽनंतःपादं । पा० ३, २, ६६, । इति वृहतीर्धुट् ।
 मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्पृणोति प्रीणयतीति
 धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्लिप् चेति क्लिप् । ततस्तुक् ।
 क्लृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्लिचक्त्तौ च संज्ञायामिति
 कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईंधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेपो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

यं । अग्निं । मेध्यऽतिथिः । कण्वः । ईंधे । ऋतात् ।

अधि ।

तस्य । प्र । इपः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं ।

अग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्वियूपा यस्य तादृशः
 कण्व ऋषिर्ऋतादधि । आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे ।
 दीप्तयान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्तभावा रश्मयः प्रदीदियुः ।
 प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तमग्निमिमा अस्त्राभिः प्रयुज्यमाना
 ऋचो वर्धयन्तीति शेषः । ययमपि तमग्निं वर्धयामसि ।
 स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईंधे । ईंधिभवतिभ्यां च । पा० १, २, ६, ।
 इति लिटः क्लिच्चादनिदितामिति नकारलोपः । द्विर्भाय-

हलादिशेषयोः कृतयोः सवर्षदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्भूतयो-
गादनिघातः । इपः । इप गतौ । इयति गच्छतोतीपो रश्मयः ।
दौदियुः । दीर्घात्छांदसो धातुर्दीप्तकर्मा । लिख्युमीय-
डादेशः । परनेकाच इति यणादेशाभावच्छांदसः । वैर्ध्या-
मसि । इदंतो मसिरिति मस प्रकारान्तः ॥

हादगौमृचमाह ।

रायसूर्धि स्वभावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वप्यं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मूल महान् असि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने ।

देवेषु । अप्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मूल ।

महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवद्गन्ने ॥ स्वधा अर्कं इति तन्नामसु
पाठात् । अन्नाकं रायो धनानि सूर्धि । पूरय देहि वा । पूर्धि
पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वप्यं प्रापण्यं
सह्यमस्ति हि । विद्यते फलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणोयस्य
वाजस्याक्षस्य राजसि । ईश्वरो भवति । स त्वं नोऽम्नामूल ।
सुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । उडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पूर्धि । पृ पालनपूरणयो । श्रुत्युत्पृह्यस्यन्द-
मीति हेर्धिरादेशः । बहुनं छंदमीति शपी लुक् । हेरपित्वेन
डित्वाद्गुणाभाव उदीष्टापूर्वस्यत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ।
स्वधावः । मनुहो मतुवसोरिति रुत्वं । अप्यं । अदुपधत्वा-
भावेऽपि व्यत्ययेन पौरदुपधात् । पा० ३. १. ८८. । इति
कर्मेणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा एति छांद-

समाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु अवणे । श्रौणादिक वयप् ।
 • तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे छंदमौति यत् । मृत् । मृड
 सुखने । शस्य ङित्वाङ्गघूपधगुणाभावः ॥

यूपौच्छ्रयण ऊर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति हे पशाविष्टिरिति
 खंडे सूत्रितं । ऊर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति हे । आ० ३. १. ।
 इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अयोत्तरमिति खंडे
 सूत्रितं । सखे सखायमभ्यावृत्स्वोर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति हे ।
 आ० ४. ७. । इति । तयाराद्यां सूक्ते त्रयोदशोऽमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं उ पु ण उतये तिष्ठा देवां न सविता ।

ऊर्ध्वा वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विविद्धयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । उतये । तिष्ठ । देवः ।

नः । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अजिऽभिः ।

वाघत्ऽभिः । विऽद्धयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपोत्सृज्यमाने नोऽस्माकममृतये
 रचनायोर्ध्वं उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न ।
 यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्वं उन्नतः सन्
 वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादं-
 जिभिराज्येन यूपमंजद्विर्वाघद्विर्यज्ञं वहद्विऽकर्त्विग्भिः सह
 विद्धयामहे । अन्नदानाय त्वा विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य
 दाता भवेति पूर्वब्रान्वयः ॥ उ पु णः । इकः सुजि । पा० ६.
 ३. १३४. । इति मंहितायां दोर्घः । सुजः । पा० ८. ३.
 १०७. । इति पत्वं । नद्य धातुस्योरुपुभ्यः । पा० ८. ४. २७. ।
 इति णत्वं । उन्नतये । अवतः क्लिनि ज्वरत्वरत्यादिना उद् ।

कृतियुतीत्यादिना त्तिन उदात्तत्वं । तिङ् । श्वि पाङ्गे-
 त्यादिना तिष्ठादेशः । इत्तचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ।
 वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
 त्त्वर्यर्थे पठौ । सनिता । पणु दाने । लुटि नामिः । षलादि-
 लक्षणे इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो ङादेशः । पा० २. ४.
 ८५. । टिलोपः । उदात्तनिष्ठत्तिस्वरेश तिष्ठादेशस्योदात्तत्वे
 प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् ।
 पा० ८. १. २६. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अंजू
 व्यक्तिस्वरणगतिपुं । खनिकष्यजीत्यादिना । उ० ४. १४७. ।
 इपत्ययः । विद्वयामहे । निसमुपविभ्यो छः । पा० १. ३. ३०.
 इत्यकर्षभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशात्तमार्धधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । यद्दृत्तयो-
 रादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्हो नः पाङ्गं इमो नि केतुना विखं समविषं दह ।
 ऊधो न ऊर्हान् चरथाय जोषसे विदा देवेषु नो दुषः ॥१४॥
 ऊर्हुः । नः । पाङ्गि । अंहसः । नि । केतुना । विखं ।
 सं । अविषं । दह ।

ऊधि । नः । ऊर्हान् चरथाय । जोषसे । विदाः । देवेषु ।

नः । दुषः ॥ १४ ॥

इ गूप ग्रहा तद्विधाने ऊर्हु उच्यतेः सन् नोऽप्यान्केतुना
 ज्ञानेनांहमः पापात्रिपाङ्गि । नितरां पालय । विखंमविषं
 सर्वमत्तारं भद्रकं राघसं संदह । सम्याभामो कुरु । नोऽप्या-
 नर्हानुत्तमाऊधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके चरथाय ।

जीवसे जीवनाये च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
 विदाः । लंभय ॥ अत्रिणं । अह भक्षणे । अदेस्त्रिनिय । उ०
 ४. २९. । इत्वीणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अटतस्त्रायंतं
 इत्यत्राः । आतोऽनु-र्गं क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः ।
 कधि । श्रुशृणुपृञ्जहभ्यश्चः नोति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंद-
 सीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृग्यत इति संहितार्या
 दौर्घः । ऊर्हान् । उभयथर्चु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्प-
 विधानावच्छ्रयप्रदान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य
 क्त्वाभावः । चरथाय । चररौणादिको भावेऽथप्रत्ययः ।
 जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः ।
 विदाः । विद् लामे । अस्मादतर्भावितण्यर्थास्त्रेऽपि सिपि
 सेतोऽडाटावित्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । शि मुचादीनामिति
 नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्य-
 त्वात् । इतथ लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे
 विकरणस्वरः ॥

पंचदशौमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षमः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रोपत उत वा जिघांसतो सहद्धानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । राक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरावणः ।

पाहि । रिपतः । उत । वा । जिघांसतः । सहद्धानो इति

सहत्सुभानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे सहद्धानो सहंतो भानयो यस्य तादृश हे
 यविष्ठय युवत्तम हे अग्ने नोऽस्मान्नुत्तसो याधकाद्राक्षसादेः
 पाहि । पालय । तथा अरावणो धनादीनामदायरूपाधर्ते-

हिंनकात्पाहि । तथा रिपतो हिंनकांद्वाघाटेः सर्वाः-
 शात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शब्दाः
 सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्ति हिंमायः । तिच्ञौ च मन्त्राया-
 मिति कर्तरि तिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राज्ञोप
 इति षकारलोपः । इति चेति दीर्घत्वम् । अरावणः । रा टाने ।
 आतो मनिञ्चित्यादिना वनिप् । नञ्ममासेऽथ्यपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । पंचम्यक्वचनेऽलोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः ।
 रिपतः । रिप हिंमायां । लटः शट् । बहुलं कुंदमौति शपो
 लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः ।
 हंतैरिच्छार्थं मन्वज्छनगमां मनि । पा० ६, ४, १६ ।
 इत्युपधादीर्घत्वम् । अभ्यामाञ् । पा० ७, ३, ५५ । इत्यभ्यामा-
 दुत्तरस्य इकारस्य घत्वं । मन्वत इतीत्वं । अदुपदेशात्सार्धः
 धातुकानुदात्तत्वे मनो निष्वाञ्चितस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं ।
 वृद्धानो । आर्त्विजस्य चेति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पादा-
 दित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविपठ्य । स्थूलदूरित्यादिना
 यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनश्छांदसः ॥
 इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

जोडगौमुचमाह ॥

घनेव विश्वम्बि जह्यरावणस्तपु जंभ यो अस्मभुक् ।
 यो मर्त्यः शिशोते अत्यक्तभिर्मा नः स रिपुरोऽगत ॥ १६ ॥
 घनाऽइव । विश्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुऽजंभ ।
 यः । अस्मभुक् ।
 यः । मर्त्यः । शिशोते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः ।
 सः । रिपुः । ईगत ॥ १६ ॥

हे तपुजंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने । अरायणोऽस्मभ्यं
 देयस्य धनस्यादातृन्वैरिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण
 भार्यः । तत्र दृष्टांतः । घनेव । यथा कठिनेन टंडपापा-
 षादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुर-
 अक्षुक् । अक्षद्विषयद्राहकारो भर्त्सनादिना बाधते । यथान्यो
 मर्त्या मनुष्यः शत्रुरक्षुभिरायुधैरिति शिशोते । तनूकरोति ।
 अस्मान्प्रहरतोत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि
 शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव ।
 सुपां सुलुगिति द्यतोयाया डादेशः । जहि । हंतेलॉटि ह्यौ
 हंतेर्जः । पा० ६, ४, ३६, । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्दे-
 लुगभावः । तपुजंभः । तप संतापे । औषादिकः करण
 उमिन्प्रत्ययातस्तपुस्रशब्दा निष्वादाद्युदात्तः । जभि नाशने ।
 जभ्यंते शत्रव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् ।
 तपूंष्येव जभान्नि यस्यासौ तपुजभः । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
 अक्षुक् । द्रुडि जिघामार्या । मक्षूद्विपेत्यादिना क्तिप् ।
 वा द्रुहमुहमुहसिहां । पा० ८, २, ३३, । इति हकारस्य
 घत्वं । भग्भावः । शिशोते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्म-
 नेपेदं । बहुल कंदमोति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं ।
 ततो द्विर्वचने बहुलं कदसि । पा० ७, ४, ७८, । इत्यभ्यास-
 स्येत्वं । ई हल्यघोरितौत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यहृत्तयो-
 गादनिघातः । ईशत । लडि बहुलं कंदमोति शपो लुगभावः ।
 न माद्व्याग इत्यडागमाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वव्रे सुवोयंमग्निः कण्वाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिन्नोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्रे । सुवोयं । अग्निः । कण्वाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । प्रावत् । मित्रा । उत । मेध्यऽपतिथिं ।

अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवोयं शोभनयोयंपितं धनमुद्दिश्य वव्रे ।
याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं
भाग्यं प्रायच्छदिति श्रेयः । तथाग्निर्मित्रास्रग्मित्राणि प्रावत् ।
प्रकर्षेण रचितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्ये-
रतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं
यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति श्रेयः ॥ वव्रे ।
वनु याचने । कर्मणि लिट् । न शसददधादिगुणानां । पा०
६. ४. १२६. । इत्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोप-
श्चादसः । सौभगं । सुगभासं च इत्युद्गातादिषु पाठात्तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२६. । जित्वादास्यु-
दात्तत्वं । मित्रा । श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेयोपः । उपस्तुतं ।
क्षिप्रज्ञौ च मंज्ञायामिति स्तौतेः कर्त्तरि क्तः । यायादिनो-
त्तरपदांतीदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वयं यदं परावत उपादेयं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नवाम्बुं हृद्द्रयं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना तुर्वयं । यदुं । परावतः । उपादेयं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्व । बृहत्ऽरथं । तुर्वीतिं ।

दस्यवे । सद्यः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वंशनामकं यदुनामकमुप्रादेव-
नामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाद्भवामहे । आह्वयामः । स
चाग्निर्नववास्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च
राजर्षीन्नयत् । इहानयत् । कौटुशोऽग्निः । दस्यवे सद्यः ।
अस्मदुपद्रवहेतोद्योरस्याभिभविता । नयत् । णीञ् प्रापणे ।
सेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । नववास्वं । नवं
वास्तु यस्यासौ नववास्तुः । वा छंदसीत्यनुवृत्तेरभि पूर्वत्वाभावे
यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशतीमृचमाह ॥

नि त्वामग्ने मनुदंघे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दौदेथ कण्व ऋतजात उच्चितो यं नमस्यति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दंघे । ज्योतिः ।

जनाय । शश्वते ।

दौदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उच्चितः । यं । नमस्यति ।

कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय
मनुः प्रजापतिर्निदंघे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने
त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उच्चितो हवि-
र्भिस्त्वापितः सन् कण्व एतस्मामके महर्षी दौदेथ । दौतवानसि ।
यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयस्पर्षणय इति मनुष्यनामसु
पठितत्वात् । नमस्यति । नमस्कुर्वेति । स त्वमिति पूर्व-
वाच्यः ॥ दौदेथ । दौदतिष्ठांदसो दौतिकर्मा । यज्ञि

द्विर्वचनप्रकरणे कंटमि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ।
 अनित्यमागमशामनमिति वचनादिडभावः । नित्यस्वरिण प्रत्य-
 यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यतजातः ।
 खोटितो निष्ठायामितोऽप्रतिषेधः । जनसनेत्यादिनात्वं ।
 हृतोयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति
 पूजार्थे क्वच् । अदुपदेशाद्भसावंधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातु-
 स्वरः । कृष्टयः । कृप विलेखने । क्विच्कौ च संज्ञायामिति-
 क्विच् ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वेषामो अग्ने रमवंतो अर्चयो भोमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमित्थातुभावतो विश्वं ममविणं दृष्ट ॥ २० ॥

त्वेषामः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भोमासः ।

न । प्रतिऽदृष्टये ।

रक्षस्विनः । सदं । इत् । यातुऽमावतः । विश्वं ।

मं । अविणं । दृष्ट ॥ २० ॥

अग्ने रर्चयो ज्वालास्त्वेषामो दीप्ता अमवंतो बलवंतो
 भीमामो भयंदराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या
 इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनां बलवतो यातुमावतो यातु-
 धानानसुरान् सदमित्त् सर्वदेव मंदृष्ट । मस्यरक्षणीकुक्ष ।
 तथा विश्वं ममविणं मद्यकममहाधकं शवं मंदृष्ट ॥
 त्वेषामः । त्वेष दीप्तौ । पचाद्यच् । वित इत्यंतीदात्तत्वं ।
 अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रून्जतीत्यमो बलं ।
 पचाद्यच् । वृषादित्वादासुदात्तत्वं । तदेषामस्तौत्यमवंतः ।
 प्रतीतये । तादो च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः ।

रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । अन्मायामेधेति मत्व-
 र्थीयो धिनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्मिमते
 निर्मिमत इति राक्षमव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्ग क
 इति कः । तटेपामस्तौति मतुप् । मर्तो बह्वचोऽनत्रिराटौनां ।
 पा० ६. ३. ११८. । इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २.
 ११. । इति वत्वं । मतुपः पित्वाटनुदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । अत्रिणं । अटेस्त्रिनियेति कर्तरि त्रिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

क्रीलं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशत्वं । अत्रेयमनुक्रम-
 णिका । क्रीलं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषि-
 यान्यम्माट्टपेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व
 ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रोच्छंस्के । इदमाट्टिसूक्तवयं
 मरुद्देवताक । तुह्निहवेति परिभाषितत्वात् ॥ व्यूह्ने द्वितीये
 छंटोम आग्निमारुतशस्त्र णतस्सूक्तं निविद्धानीयं । द्वितीय-
 स्याग्निं वो देव इति खंडे सूत्रितं । क्रीलं वः शर्धोऽग्ने
 मृलेत्याग्निमारुतं । आ० ८. १०. । इति ॥ ब्राह्मणं च क्रीलं
 वः शर्धो मारुतमिति मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाश सप्तकपाल-
 मित्वस्यामिष्टौ क्रीलं व इत्येषा प्रधानस्थानुवाक्या । तथा
 तत इति खंडे सूत्रितं । क्रीलं वः शर्धो मारुतमत्यासो न
 ये मरुतः स्त्रचः । आ० २. १८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते
 प्रथमासृचमाह ॥

क्रीलं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभं । कखा अभि

प्र गायत ॥ १ ॥

क्रोलं । वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेशुभं ।

कण्ठाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्ठोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन
ऋत्विजः । वो युष्मदये मारुतं मरुत्समूहस्य शर्धी बलमभि-
प्रगायत । अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं । कीदृशं शर्धः । क्रोलं ।
विहरणशौलं । अनर्वाणं । भ्रातृथरहितं । अत एव श्रुत्यं-
तरमाह्वयेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा मेहीत्याह ।
भ्रातृथो वा अर्थेति । रथेशुभं । स्रकीये रथेष्वस्याय शोभ-
मानं ॥ क्रोलं । क्रोडू विहारि । पचाद्यच् । शर्धः । श्रु-
प्रसङ्गे । शर्धयत्वेन शर्धू निति शर्धी बलं । असुन् ।
निष्वादाद्युदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबन्धि । तस्येदमित्यण् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ् । पा०
४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं ।
व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रथेशुभं । शुभ दीप्तौ । रथे शोभत इति रथेशुप् । क्षिप् चेति
क्षिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यनुक । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । गायत । कै गै शब्दे । तिङ्तिङ् इति निघातः ।

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृपतीभिर्ऋटिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः ।

अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृपतीभिः । ऋटिभिः । साकं । वाशीभिः ।

अंजिभिः । अजायंत । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृपत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्रकीयदोत्तियुक्ता
अजायंत इति संप्रदाः । पृपत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुहाहन-

भूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात् । ऋष्टय
 आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषाः । परकीयसेनाभीतिहेतवः ।
 वाशो व्राणीति वाङ्मसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि ।
 तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनो प्रादुर्भावे । अग्नि
 घ्राजनीर्जा । पा० ७, ३, ७८, । इति जादेशः । अडागम
 उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इहेव शृण्व एपां हस्तेषु यद्वदान् । नि यामञ्चित्मृजते ॥३॥
 इहऽइव । शृण्वे । एपां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् ।
 नि । यामन् । चित्रं । ऋजते ॥ ३ ॥

एपां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो
 यद्वदान् । यद्वदंति । यं ध्वनिं कुर्वति तं ध्वनिमिहेवात्रेव
 स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् सग्रामे
 चित्रं विषयं शौचं नृजते । नितरामलंकारोति ॥ ऋजतिः
 प्रसाधनकर्मेति यास्कः । नि० ६, २१, । शृणो । श्रु श्रवणे ।
 ध्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति श्रु । इश्रुवोः सार्वधातुकः
 इति यणादेशः । वदात् । वद व्यक्तायां वाचि । लेख्याडागमः ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । यदृत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां
 सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिःसंबुद्धोः । पा० ८, २, ८, ।
 इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजौ भर्जने । अत्र
 प्रसाधनार्थः ॥ *

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्रं ब्रह्म
गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धायः घृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे ।
देवत्तं । ब्रह्म । गायत । ४ ॥

हे ऋत्विजः । वां युष्माकं संवधिने शर्धाय प्रसहनशीलाय
घृष्वये शनुषर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दौष्यमानयगसे । युष्मं
द्याततेयैशो वाच वेति यास्कः । नि० ५, ५ । शुष्मिणे
बलवते । शुष्मं शुष्मिति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय
मरुत्तनाय ब्रह्म हविलंचणमत्रमुद्दिश्य प्रगायत । सुध्वं ।
कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं । देवैर्देत्तं । देवतानुषङ्गात्त्वयं ॥ शर्धाय ।
शृधु प्रसहने । शर्धयन्त्याभभवधीति शर्धो बलं । पचाद्यच् ।
घृषाटित्वादाद्युदात्तत्वं । घृष्वये । मंघर्वे । कृविघृष्वीत्यादिना ।
उ० ४, ५७ । किन्प्रत्ययांतो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय ।
त्वेष दीप्तौ । पचाद्यच् । त्वेष दीप्तं युष्मं यस्य । बहुधाहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्देत्तं । क्वांसो वर्षलोपः ।
उक्तं च । द्वो चापरी वर्षविकारनाशाविति । तृतीया कर्मनीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोमृचमाह ॥

प्र शसा गोष्वघ्नं क्लीलं यच्छर्धो मारुतं । जमे रसस्य
वाहधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । श्वघ्नं । क्लीलं । यत् । शर्धः । मारुतं ।
जमे । रसस्य । वाहधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुत्माद्यभूतपृथ्विप्रभृतियु धेनुष्ववस्थितं । पृथ्व्यै वे
 पयमो मरुतो जाता इति श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्लीलं
 विहारीपेतं मारुतं मरुत्संबंधि शधः प्रसहनशीलं तेजो
 यदस्ति तत्रशंसा । हेऽऋत्विक्षन्मूह स्तुहि । रमस्य गोचीर-
 रूपस्य संबंधि तत्तेजो जंभे सुख उदरे वा वाहधे । हृदमभूत् ॥
 शंस । शंसु स्तुतौ । ह्यचोऽतस्तिष्ठ प्रति संहितायां दीर्घः ।
 गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्माव-
 वर्णेति प्रतिषेधः । अघ्नं । घो हननं । घजर्थे कविधानं । पा०
 ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सो
 हंतेः । पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वम् । तदहंतीति घ्नं ।
 छंदसि चेति यः । न घ्नमघ्नं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतस्वरत्वम् ।
 क्रौलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽमेनेति
 जंभमास्यम् । करणे घञ् । वाहधे । हृधुं हृदौ । लिट् । छंदसं
 संहितायामभ्यासदीर्घत्वम् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयोऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवस्य रमस्य धूतयः । यत्सोमंतं
 न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । रमः । च ।
 धूतयः । यत् । सीं । अंतं । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवस्य द्यलोकस्यापि रमस्य भूलोकस्यापि । गौः रमेति
 भूनामसु पीठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो
 सक्तः । वो युष्माकं मध्य आ समंतादपिष्ठो हृदतमः कः ।
 यद्यस्मात्कारणाक्षीं सर्वतोऽंतं न हृद्यामिव धूनुथ । चाल-

यथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति
 प्रथः ॥ वर्षिष्ठः । वृहगव्यादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षा-
 देयः । निष्वादाद्युदात्तः । रमः । रमाशब्दात् प्रष्ठरेकदचन
 आतो धातोरित्यत्र । पा० ६. ४. १४०. । आत इति
 योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेषु विभक्त्युदात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्षिप्त्वा
 च संज्ञायामिति क्षिप् । तितुत्रेत्यादिनेदप्रतिषेधः । धामं-
 वितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धुनुथ । स्वादिभ्य ऋः । सति
 शिष्टस्वरबल्लोयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टो-
 ऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधातुकस्वरं न बाधते । अतस्त्रिड
 पव स्वरः । यद्दत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्रे उग्राय मन्यवे । जिह्वीत
 पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे ।
 जिह्वीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृह-
 स्वामी कथिष्मानुजो निदध्रे । गृहटाव्यार्थं दृष्टं स्तंभं निचिम्-
 वान् । भवद्वीयगमनेन चालितं गृहं पतिप्यतीति भीत्या
 तन्निवारणाय दृष्टस्तंभप्रक्षेपः । कोदशाय यामाय । उग्राय ।
 तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि
 भवद्गमनाज्ञीतिः । यतो भवद्गत्या चालितः पर्वतोऽथहुविध-
 पर्वयुक्तो गिरिः शिखरो जिह्वीत । गच्छेत् ॥ मानुषः ।
 मनीर्जातावजगती युक् च । पा० ४. १. १६१. । इति मनु-

शब्दात्पत्यार्थेऽज् । पुगागमथ । जित्वादिर्नित्यमित्याद्यु-
दात्तत्वं । दध्ने । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि किच्चाद्गुणाभावे
सति युष्मादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्र निघातः ।
जिह्वीत । ओहाड् गती । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः ।
भ्रजामित् । पा० ७. ४. ७६. । इत्यभ्यामस्येत्वं । आभ्यस्त-
योरात् इत्याकारलोपे प्राप्त ई ह्रस्वघोरित्त्वं । पर्ववान्
पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

येषामञ्जेषु पृथिवी जुजुर्वा इव विश्वपतिः । भिया
यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अञ्जेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् इव । विश्वपतिः ।
भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेषुञ्जेषु जेषुकेषु
सख, पृथिवी भूमिः रेजते । कंषते । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वा
इव विश्वपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको
राजा वैरिभयात्कंषते तद्वत् ॥ अञ्जेषु । अज गतिवेषणयोः ।
बहुलप्रहणादीणादिको मन् । अजेर्व्यंघञपोः । पा० २. ४.
५६. । इति वीभावी न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्प-
यिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. । इति वचनात् । निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । जुजुर्वान् जृप् । वयोहानी । लिटः क्तसुः । बहुलं
छन्दसि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषौ ।
वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडागमाभावः । ऋच्छत्यृतां ।
पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञा-
पूर्वकी विधिरनित्य इति वचनान्न भवति । विशां प्रति-

विश्रपतिः । पत्याधैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिध्वरे प्राप्ते पराटि-
 ष्छंडमि बहुनमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । भावेकाच
 इति विभक्तोरुदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् ।
 कर्पात्वतो घञ् इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते ह्रपादिषु पाठादाद्यु-
 दात्तत्वं । रेजते । रेज् कंप्ने । अदुपदेशाह्रमावर्धातुकानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमोमूचमाह ॥

स्थिरं हि ज्ञानमेपां वयो मातुर्निरेतये । यस्मीमनु

द्विता शवः ॥ ७ ॥

स्थिरं । हि । ज्ञानं । एपां । वयः । मातुः । निःऽएतये ।

यत् । मीं । अनु । द्विता । शवः ॥ ८ ॥

एपां मरुतां ज्ञानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलन-
 रहितं खलु । मातुर्मरुतां जन्मस्थानीयादाकाशादयः
 पक्षिणो निरेतये निर्गतं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशा-
 दाकाशाद्वज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छवी
 भवदीयं बलमनुक्रमेण मीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्यो-
 र्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं ज्ञानं स्थिरं हीति पूर्वब्रान्वयः ॥
 ज्ञानं । जन्यतेऽस्मिन्निति ज्ञानमंतरिचं । अधिकरणे घञ् ।
 एपां । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तय
 सुध्वादानुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ।
 अतोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतये । इणु गतो ।
 तुमर्थे सेनेश्रितित्वेःप्रत्ययः । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु ल्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्मत । वाया अभिञ्जु
यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । ल्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेपु ।
अत्मत । वायाः । अभिञ्जु । यातवे ॥ १० ॥

ल्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः ।
वायवो हि ताल्वोष्ठाटिपु मंचरंती वाचमुत्पादयति । अज्मेपु
स्वकीयेषु गमनेषु मल्लु काष्ठा अपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यंते
क्रांत्वा स्थिता भवंति । लि० २. १५. । इति यास्कः । उदु
उत्कर्षणैवात्मत । अतनिपत । विस्तारितवंतः । उदकं विस्तार्य
तत्पानार्थं वाया हंमारवोपिता गा अभिञ्जु । जान्वाभिसुख्यं
यथा भवति तथा यातवे गंतं प्रेरितवंत इति शेषः ॥ सूनवः ।
पू प्रेरणे । सुवः कित् उ० ३. ३५. । इति नुप्रत्ययः ।
क्वित्वाङ्गुणाभायः । अन्नतः । तनु विस्तारे । च्छस्यादादेशे
बहुलं छंटसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योश्छंदसि । पा०
३. ४. ६६. । इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिञ्जु । अभिगते
जानुनी यस्य तदभिञ्जु । प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञः । पा० ५. ४.
१२६. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः
समासांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेऽप्रत्ययः । निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ल्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्नं । ष
चातुयंति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं । चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं ।
प्र । अययंति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिदघ प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीय-
गमनैः प्रत्यावयंति । मरुतः प्रकर्षेण गमयंति । कौट्ट्यं ।
दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्बिस्तृतं । मिहो नपातं ।
सेवनोयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वेतमित्यर्थः ।
अमृधं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तनुधेत्यादिना दीर्घः ।
मिह सेवने । मेहति मिंचतीति मिद् वृष्टि । क्रिय् चेति
क्रिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातय-
तीति नपात् । नभ्राएनयादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मधु उदने । मधं-
त्युदकेनोनतीति मृधः । बहुलवचनादौणादिकौ रक्प्रत्ययः ।
नञ्प्रसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संप्रामवाचिना
मृधशब्दे न हिंसा लक्षते । मत्वर्थोयो रः । पूर्ववत्स्वरप्रसमाप्ते ।
आवयंति । अयुङ् गती । णिचि बहुवावादेशौ । पदकासे ऋस्र-
श्चादसः ॥

दादशीमृधमाह ॥

मरुतो यद् वो बलं जभां अशुच्यवीतन । गिरौरशुच्य-
वीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अशुच्यवीतन ।
गिरीन् । अशुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद् यस्मादेव कारणाद्दो गुप्ताकं बलमस्ति ।
अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽशुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु
प्रेरयत । तथा गिरीन्निघान् अशुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः ।

आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अनुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन
 परस्मैपदं । तप्तनप्तनथनाथेति तस्य तनवादेशः । बहुलं
 छंदसोति शपः श्नुः । बहुलं छंदसि । पा० ७. ३. ८७. ।
 इतीडागमः । गुणावाटेशौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
 गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य
 रत्वं । अवानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यद् यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति
 कश्चिदेपां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् ।
 आ । शृणोति । कः । चित् । एपां ॥ १३ ॥

यद् यदा खलु मरुतो यांति । गच्छन्ति । तदानीमध्वन्ना
 मार्गे सर्वतः संब्रुवते ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वेति । एपां
 मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति ।
 या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । च्छोऽंत इत्यंतादेशस्यो-
 पदेशिवद्भावाटंतीत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एका-
 देशस्वरः । यद्दृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूञ् व्यक्तायां
 वाचि । च्छस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन
 बाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

प्र यात ग्रीभमाशुभिः संति कण्वेषु वी दुवः । तत्रो पु
 मादथाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शौभं । आशुभिः । संति । कखेपु । वः ।

दुवः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकौयेर्वाहनै शौभं शोभं ।
शौभं त्वेषु तूयमिति चिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण
कर्मभूमिं गच्छत । कखेपु मेधाविष्वनुष्ठात्यु वो युष्माकं दुवो
दुवांसि परिचरणानि संति । तत्रो पु तेष्वेष परिचारकेषु
कखेपु मादयाध्वै । तप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याप्तौ ।
ह्रवापाजोत्वादिना लण् । प्रत्ययस्वरः । संति । अक्षोरक्षीप
इत्यकारलोपः । मादयाध्वै । मह त्वसियोगे । चुरादिः ।
आकुस्मोय आत्मनेपदौ । लेयाडागमः । टेरत्वं । वैतोऽन्धव ।
पा० १. ४. ८६. । इत्येकारस्येकारादेशः ॥

पचदशोमृचमाह ॥

अस्ति हि आ मदाय व. स्मसि आ वयमेवां ।

विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । आ । मदाय । वः । स्मसि । आ । वयं । एवां ।

विश्वं । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं मदाय तप्तयेऽस्ति हि आ ।
अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्षो खलु । एवां युष्माकं भृत्यभूता
वयं स्मसि आ । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं
चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ आ । तिपातस्य वेति
मंहितायां दीर्घः । स्मसि । इदतो मसिः । जीवसे । तुमर्षे
शेषेऽित्यसंप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वगः ॥

कइ नूनमिति पंचटगचं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्र कण्व
 ऋषिः । ऋषियान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते
 मारुतं ह्येत्युक्तत्वादिदमपि मरुहेयताकं । गायत्रं त्वित्युक्त-
 त्वादिदमपि गायत्रोच्छंटेस्कं । कइत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
 लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कइ नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे
 वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । छ । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न ।
 हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कइ कदा खलु नूनमयस्यं हस्तयोर्दधिध्वे ।
 यूयमम्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टातः । पिता पुत्र न
 हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति
 तद्वत् । कादृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रोताः । वृक्तवर्हिषः ।
 वृक्तं वृक्षं वर्हिर्द्रुमो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुत-
 स्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । हो चापरौ यणविकारनाशा-
 वित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा
 प्रोषन्तीति कधप्रियः । प्रोञ् प्रीती । किप् । पूर्वपदस्य उग्रापोः
 संज्ञाच्छंटेसोर्धुल । पा० ६. ३. ६३. । इति वृक्तत्वं ।
 धकारश्चादमः । आसंत्वितनिघातः । दधिध्वे । दधातेच्छंटेसि
 लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्वादिनियमादट् ।
 प्रत्ययस्वरः । वृक्तवर्हिषः । आसंत्वितनिघातः ॥

• द्वितीयामृचमाह ॥

क नूनं कधो अर्थं गता दिवो न पृथिव्याः । क वो
 गावां न रर्याति ॥ २ ॥

क । नूँ । कत् । वः । अर्थः । गंतः । दिवः । नः । पृथिव्याः ।

क । वः । गावः । नः । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंता । द्युलोकाद्गच्छत । पृथिव्या न गंता । भूलोकात्मा गच्छत । वो युष्मान् क रण्यंति । देव-यजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो नः । यथा गावो रण्यंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क । किंशब्दात्सप्तम्यन्तात्किमोऽत् । पा० ५ । २. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्कान्ति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्कादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्व । अर्थः । अ गतौ । उपिक्रुपिगार्तिभ्यस्त्विति भावे यन् । निष्वादाद्युदात्तत्वं । गंता । गमेर्लोऽटि बहुलं क्कंदसोति शपो लुक् । यादेशस्य तप्तनप्तनयनायेति तवादेशः । अत एव डिङ्वाभाषादनुदात्तो-पदेशेत्यादिना नुनामिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिष्वादानु-दात्तत्वे धातुस्वरः । इङ्घोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । अत्ययेन श्यन् ॥

द्वितीयासुचमाह ॥

क वः सुम्ना नश्यामि मरुतः कू सुविता । कोऽविश्रानि
सौभगा ॥ ३ ॥

क । वः । सुम्ना । नश्यामि । मरुतः । कू । सुविता ।

कोऽ इति । विश्रानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि
 सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति
 श्रुत्यंतरात् । क्व क्व वतंते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि
 मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व क्व वतंते । विश्वानि सर्वाणि
 सोभगा सोभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो क्व वतंते ।
 भवदोषैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना ।
 श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्लोपः । नव्यांसि । नवशब्दादीय-
 सुनोकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि ।
 तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. ।
 इत्युश्डादेशः । सोभगा । सुभगाश्च इति तस्य भाव इत्य-
 र्थेऽञ् । पूर्ववच्छ्लोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्युयं पृश्निमातरोऽमर्तास स्यातन । स्तोता वो
 अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयं । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता ।
 वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो
 मनुष्याः स्यातन । भवेत् । तथापि वो युष्माकं स्तोता यज-
 मानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता
 येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नदृश्य । पा० ५. ४. १५३. ।
 इति कवभावः । मर्तासः । अग्निहोत्रादिना म्रियतेस्त्र-
 गप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक । स्यातन । अस्तोर्लिङि तस्य तप्त-
 नप्तनथनायेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो
 ञरमरमिञ्मृतो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोथः । पथा यमस्य
गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोथः ।
पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताजोथोऽस्यो मा
भूत् । तत्र दृष्टोतः । मृगो न यवसे । यथा हृषे भक्षणीये
मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति
तदत् । किंच न स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण
सोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः । जरिता ।
जृप् वयोहानौ । स्तुतिकर्मेति यास्कः । टचीडागमः । चित्वा-
दंसोदाद्यत्वं । भूत् । लुडि गातिस्येति सिचो लुक् । न
माद्योग इत्यडभावः । अजोथः । जुपो प्रीतिसिधनयोः ।
ऋह्लोर्ण्यदिति कर्मणि स्थत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १.
८८ । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गात् । एतेर्लुडौणो गा लुडौति गादेशः । गातिस्येति सिचो
लुक् । पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठोमृचमाह ॥

मो पु णःपरापरा निःश्रुतिर्दुःश्रुणा वधीत् । पटीष्ट
दृणया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःश्रुतिः । दुःश्रुणा ।
वधीत् । पटीष्ट । दृणया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निऋतिः रक्षीजातिदेवता मो-
 शु वधीत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा ।
 उक्कृष्टादप्युक्कृष्टा । अतिबलेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा ।
 केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निऋतिस्मृणया मह पटोष्ट ।
 पततु । अस्मादीया दृष्ट्या बाधिका निऋतिश्च विनश्य-
 त्वित्यर्थः ॥ मो शु णः । सुज इति पत्वं । नद्यः धातुस्योरुपुभ्य-
 इति णत्वं । दुर्हणा । ईपद्दुःसुष्वित्यादिना हंतेः कर्मणि खल ।
 लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हंतेर्लुङि-
 चेति वधादेशः । मिचौडागमः । वधादेश्यादंतत्वादेकाच्च-
 उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य-
 स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्धाभावः । इट् ईटि । पा०
 ८. २. २८. । इति मिचो लोपः । पटोष्ट । पद गती ।
 आशीर्लिङि कंदस्यभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्ष-
 धातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । दृष्ट्या । जित्वा पिपा-
 सायां । दृषिण्युपिरसिभ्यः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्य-
 नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमोऽमचमाह ॥

सत्यं त्वेषा अमवंतो धन्वस्त्रिदा रुद्रियासः । मिहं.

क्वत्वंत्यवातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमऽवंतः । धन्वन् । चित् । आ ।

रुद्रियामः । मिहं । क्वत्वंति । अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्त-
 दीया मरुत आ भवतीऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वति ।
 नदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियामः । त्वेषाः । दीप्ताः । अमवंतः ।

बलवंतः । मरुतां रुद्रपासनभास्यानिपु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् ।
 रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदिस्वान्नुम् । कनिन्युवृषितचो-
 त्वादिना कनिन् । निच्चादाद्युदाशत्वं ॥ सुपां सुसुगिति
 सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्येदमित्यर्थे
 चः । आञ्जसेरसुक् । मिहं । मिह सैचने । क्विप् चैति कृप् ।
 कृष्वन्ति । कृषि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृष्योरश्चेत्युप्रत्ययः ।
 तस्य नियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य
 स्थानिवद्भावात्तच्चूपधगुणाभावः ॥

कारोर्थां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य वृषिषो वाश्रेय
 विद्युदित्येषानुधाक्या । यर्षकामेष्टिरिति खंडे सूत्रितं । वाश्रेय
 विद्युन्मिमाति यर्वतयिन्महिष्ठो विभाय । आ० २. १३. ३
 इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेय विद्युन्मिमाति वसं न माता सिपक्ति । यदेपां
 वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेयः । विद्युत् । मिमाति । वसं । न । माता ।

मिसक्ति । यत् । एपां । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेय शब्दयक्ता प्रसृतस्तनवती धेनुरिव विद्युग्नेयस्या
 दृश्यमाना मतौ मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्देलायां हि
 मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वसं न वसमिव सिपक्ति । इयं
 विद्युन्मरुतः सेवते । सिपक्तिः सेवनार्थः । सिपक्तुं मचत इति
 सेवमानस्येति याभ्योक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेपां मरुतां
 संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि । गर्जमसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति ।
 तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपद्यते ॥ वाश्रेय । वाश्रेय शब्दे ।
 स्थायित्तचौत्यादिना रुक् । मिमाति । माह्माने शब्दे च ।

द्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः । भृजामिदित्य-
भ्यासस्येत्वं । सिपक्ति । सच समवाये । लटि बहुलं छंदसीति
णपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । सृज
विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिष् भावकर्मणोः । पा० ३. १.
६६. । इति चिष् । चिणो । लुक । पा० ६. ४. १०४. ।
इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
गादनिघातः ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं
व्युदति ॥ ८ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वंति । पर्जन्येन । उदवाहेन ।
यत् । पृथिवीं । व्युदंति ॥ ८ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनादकधारिणा पर्जन्येन मेघेन
सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति । अंधकारं
कुर्वति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदंति । विशेषेण क्लेदयंति ।
तदानौमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वतीति पूर्वत्वान्वयः ॥ उदवाहेन ।
उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा ।
उदकस्थादः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. । इत्युदकशब्दस्याद-
भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उदौ क्लेदने ।
रुधादित्वात् श्रम् । आन्त्रलोप इति नलोप । यदृत्तयोगाद-
निघातः ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

अध स्वनाम्भरुतां विश्वमा सन्न पार्थिवं । अरेजंत प्र
मानुषाः ॥ १० ॥

अध । स्रनात् । मरुतां । निशं । आ । मद्म । पार्थिवे ।
अरेजंत । प्र । मानुयाः ॥ १० ॥

मरुतां संबन्धिनः स्रनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवे
पृथिवीसंबन्धि विश्व मद्म सर्वं गृहमाममतादरेजतेति श्रेयः ।
तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत । प्रकर्षेण
कपितवतः ॥ अध । छांटस घत्वे । मद्म । पट्ट विशरणगत-
वसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं ।
पृथिव्याः संबन्धि । पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. ।
इति प्राग्दीव्यतीयोऽन्पत्ययः । निश्वादाद्युदात्तत्वं । अरेजंत ।
रेजृ कपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीसूचमाह ॥

मरुतो धीलुपाणिभिर्दत्त्वा रोधस्वतीरनु । यातेम-
खिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । धीलुपाणिभिः । दत्त्वाः । रोधस्वतीः । अनु ।
यात । इ । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः । त्वयं धीलुपाणिभिर्दत्त्वास्वतीः रुद्रिताः संती
रोधस्वतीरनु । कुलयुक्ता । नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिराच्छ-
गमयति । दच्छत्व ॥ अरतः । आभ्रिताद्युदात्तत्वं । धीलु-
पाणिभिः । वीरुद्रित वलनाम । धीलु द्यौर्मिति तावामस
पाठात् । तेत च तद्वाह्वते । धीलद्वय मे पाणयय ।
समासस्यत्यंतादात्तत्वं । रोधस्वतीः । रुधिर आवरणि । रुणाद
स्वात इति रोधः कुलं । कुलं निरणाद स्रोत इत्युक्त्वात् ।
असुनो निश्वादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया

इति मंतुपो वत्वं । उगितथेति डोप् । मंतुपडीपोः पिच्चादनु-
दात्तत्वेऽसुनः स्वर एव जिष्यते । यात । या प्रापणे ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ।
गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः ।
खिद्र दैन्यं । स्फायितंचौत्यादिना रक् । खिद्रं यातीति खिद्र-
यामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः मंतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता
अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । मंतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयः
स्थिरा मंतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाय स्थिराः मंतु । अभी-
शवाऽंगुलयः । अभीशवो दौधितय इति तन्नामसु पाठात् ।
सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जपरिग्रहणे स्वलक्षताः सावधानाः
मंतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः ।
पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे-
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वादश्रोतेः
क्षवापाज्जोत्याटिनोण् । वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं च ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणीति
निरुक्तं । नि० ३. ८. ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं
मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं ।
अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयंत्या
गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं
मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनोयं मित्रं न मित्रमपि जरायै
स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छा । निपातस्य चेति
संहितायां दोषत्वं । वदा । इराचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
दोषः । तना । तनु विस्तारे । तनोति देवतामाहात्म्यं
विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । इपादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
द्वितीयाया डादेशः । गिरा । माषिकाच इति विभक्तेश्चुदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । पठगाः पतिपुत्रेति संहितायां सत्त्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमोहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय
गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमोहि । श्लोक । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गाय ।
गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह । आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं
मिमोहि । निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।
तत्र दृष्टातः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं पिस्तारयति
तद्वत् । उक्थ्यं ग्रन्थयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं सूक्तं गाय ।
पठ ॥ मिमोहि । माड् भानि । जीहंत्य । दिकः । व्यत्ययेन

परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आस्ये । असु क्षेपणे ।
 अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यस्युटी बहुलं । पा० ३. ३.
 ११३. । 'इत्यधिकरणे ख्यत् । तिरस्वरितमिति स्वरितत्वं ।
 ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंटमीति वि-
 करणस्य श्रुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इती-
 कारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबन्धि तस्येदमित्यण् । यद्वा
 गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गं कः ॥

पंचदशोऽष्टकमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युर्मर्किणं । अस्मे हृदा

असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे

इति । हृदाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विवसध मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं ममूहं वंदस्व ।
 नमस्कुरु । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्तं । पनस्युं ।
 स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनीयेतं । अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्क-
 र्मणि हृदा असन् । मरुतः प्रहृदा भवंतु ॥ वंदस्व । वटि
 अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशात्समावर्धधातुकानुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थोऽधातुः । असन् । पनः
 स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्वाच्छंटसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुती । पुंसि संज्ञा-
 यामिति धः । अर्कोऽभ्यास्तीत्यर्को । अत इनिठनौ । असन् ।
 बहुलं छंटमीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य छतीये मादशो वर्गः ॥

प्र यदित्येति दशमं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्वामि ।
मरुद्देवताकं । युजः सतोहृद्वत्यः । अयुजो हृद्वत्यः । प्र यद्दश
प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमा-
मृचमाह ॥

प्र यदित्वा परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा क याय कं ह धृतयः ॥१॥

प्र । यत् । इत्या । परावतः । शोचिः । न । मा-

अस्यथ ॥

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । ह ।

धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कर्मकारिणो मरुतः । यद्यदा
मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । आरे परावत इति
दूरनामसु पाठात् । इत्याम्नादंतरिचात्प्राप्त्यथ । भूमौ
प्रचिपथ । तत्र दृष्टांतः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य
तेजऽतरिचाद्भूमौ प्रचिप्यति तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य
यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा
कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यज-
मानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छध्व । कं ह कं खतु
यजमानमनुग्रहीयेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च हृदसि ।
पा० ५, ३, २६ । इतीदंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि
तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तरिचिं यमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या
विभक्त्यर्थेन सुपां सुर्गिति ङादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिर्हत्तिस्वरः । अस्यथ । असु क्षेपणे ।
अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निष्वादाद्युदात्तत्वे ।

यदृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादियु छंदसि वावचनं ।
पा० ७. २. १०८. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः ।
वर्षसा । वृड् संभक्तौ । वृड्शौड्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च ।
उ० ४. २०२. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन पुगागमश्च ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षस्यश्चेन देवता-
स्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीलु उप प्रतिष्कमे ।
युष्माकमस्तु तविषो पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥
स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽणुदे । वीलु । उत ।
प्रतिऽस्कमे ।
युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य ।
मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रू-
णामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च
प्रतिष्कमे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीलु संतु वृटानि संतु । युष्माकं
तविषो बल पनीयसी । अतिशयेन स्तोत्रं भवतु । मायिनो-
ऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्वलं मा भवतु ॥
स्थिरा । आयुधा । उभयत्र शिखंदमि बहुलमिति शैलीपः ।
पराणुदे । णुदे प्रेरणे । संपदादिलक्षणः क्विप् । उपसर्गाद-
समासेऽपि । पा० ८. १४. । इति श्रुत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वीलु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ईपाश्चादित्वात्प्र-
कृतिभावः ॥ प्रतिष्कमे । स्तुभु सौत्रो धातुः । संपदादिलक्षणो.

भावे क्तिप् । अनदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति
 स्तुत्यर्थः । अस्मादौणादिकः कर्मण्यसुन् । तत ईयसुनि टेरि-
 टिलोपः । उगितयेति ङीप् । ईयसुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं
 मायिनः । मायाशब्दस्य त्रीच्चादिषु पाठात् त्रीच्चादिभ्यसेति
 सत्वर्थीय इनिः ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

परा इ यत्तिस्वरं इय नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याधन वनिनः पृथिव्या आशाः पर्वतानां ॥ ३ ॥

परा । इ । यत् । स्वरं । इय । नरः । वर्तयथा । गुरु ।

वि । याधन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः ।

पर्वतानां ॥ ३ ॥

इ. नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्वरं वस्तु परा इय ।
 वृक्षादिकं पराङ्गतं भग्नं कुरुय । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं
 वर्तयथा । प्रेरयथा । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनी वनिनी
 वनवतो वृक्षान्वियाधन । विद्युन्व मध्ये गच्छथ । अरस्यगतानां
 निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितर-
 वृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वताना-
 माशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाधन । विद्युन्व गच्छथ ॥ इय ।
 इन हिंमागत्वीः । अनुदात्तोपदेशीत्यादिनानुनामिकलोपः ।
 यहत्तयोगादनिघातः । नरः । पाटादित्वाटामञ्चितनिघाता-
 भावः । वर्तयथा । अदुपदेशाद्भवार्वाधातुकानुदात्तत्वे लिचः स्वर
 एव शिथ्यते । यच्छब्दानुपंगादिघाताभावः । याधन । तमगम-
 भयनायेति धनादेशः ॥

चतुर्थोऽचमाह ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

यथाकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाष्टपे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां ।
रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु ।
चित् । आऽष्टपे ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि दुलोक-
स्यापरि षो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा
भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः ।
युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परै-
कमत्येनाष्टपे वैरिणां सर्वतां धपेणाय तविषी बलं नू चित्
चिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां ।
लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद
इति चशब्दार्थप्रतीतेयादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्-
भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्य चानुपत्तिक्रियापेक्षया । रिशा-
दसः । रिश हिंसायां । रिशंति हिंसतोति रिशाः । इगुबंध-
लक्षणः कः । तानदंतौति रिशादसः । असुन् । आमंत्रित-
निघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्वितिद्यादिना क्तिन् ।
सावैकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्सं-
बंधिनो भरुता लक्ष्यंते । आज्ञसेरसुक् । नू चित् । ऋचि
तुनुषेत्यादिना दीर्घः । आष्टपे । जिष्टपा प्रागल्भ्ये । संपदादि-
लक्षणां भावे क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोऽचमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान् विचन्ति वनस्पतौन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विचन्ति । वनस्पतौन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः । इव । देवासः ।

सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मिरुहिमवटादीन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षणं
 कर्षयन्ति । वनस्पतौन् षटाश्रत्यादीन् विचन्ति । परस्परवि-
 युक्ताः कुवन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया
 सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षणैव मरुतो गच्छत । तत्र
 दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः खिच्छन्त्या मरुतः
 क्रीडन्ति तद्वत् । वेपयन्ति । टुवेषु कर्षणे । वेपमानाः प्रयुञ्जते ।
 हेतुमणिव् । विचन्ति । विचिर् पृथग्भावे । रुधादित्वात्
 अम् । असारलाप इत्यकारलोपः । वनस्पतौन् । वनानां
 पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनस्पतिशब्दा-
 षाद्यटात्तो । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपटयोर्युग-
 पत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ । लडि मध्यमबहुवचने
 बहुलं कटमोति शपो लुगभावः । यदा लुड । सतिशास्वति-
 भ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यड् । षाडजादीनामित्याडागमः ।
 आटश्च । पा० ६. १. ८०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रिता-
 षुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सपि । पा० ६. १. १८१. ।
 इत्याषुदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयोऽष्टादशो वगः ॥

पृथ्वीसृचमाह ॥

उपो रथेषु पृपतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुपाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृपतीः । अयुग्ध्वं । प्रष्टिः । वहति ।
रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । । अश्रोत् ।

अवीभयंत । मानुपाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृपतीर्विंदुयुक्ता सृगीरूपो
सामोप्येनैवायुग्ध्वं । योजितवंतः । प्रष्टिरेतस्संज्ञको वाहनत्रय-
मध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो सृगाघांतरजातिर्लोहितवर्णो
वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी
चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणीत् । अनुजाना-
तीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्वति
तन्नामसु पाठात् । मानुपा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत ।
स्वयं भौताः संतोऽन्येषामपि भौतिमुत्पादितवंतः ॥ उपो इति
निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । अश्रोत् । पा० १. १.
१५. । इति प्रष्टिर्ह्रस्वं । अयुग्ध्वं । लुङि क्लृप्त्वा क्लृप्त्वा ।
पा० ८. २. २६. । इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ।
रोहितः । रुहे रथ लो वा । उ० ३. ८३. । इतीतप्र-
त्ययांतः । निष्वादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् ।
कर्पात्वत इत्यंतीदात्तत्वे प्राप्ते ह्रस्वादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
अश्रोत् । श्रु अश्रुणि । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
अवीभयंत । जिभी भये । अस्माख्यंताङ्गुलि भीष्मरोहेतुभये ।
पा० १. ३. ६८. १ इत्यात्मनेपदं । विभेतेहेतुभये । पा० ६. १.

५६. । इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये पुक् ।
पा० ७, २, ४०. । इति पुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते ।
आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् । णी चञ्चुपघाङ्घ्रत्वादि ।
पा० ७, ४, १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मञ्चु तनाय कं रुद्रा अबो हृणोमहे ।

गंता नूनं नोऽवसा यथा पुरिया कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मञ्चु । तनाय । कं । रुद्राः । अबः । हृणोमहे ।

गंता । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या ।

कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा महतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं
मञ्चु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमाहृणोमहे । सर्वतः
प्रार्थयामः । मञ्चिति जिप्रनाम । मञ्चिति तन्नामसु पठित-
त्वात् । पुरा पूर्वाभिन्कासे कर्मतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन युयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे
भोतियुक्ताय कण्वाय मेधाधिने यजमानाय तदनुपघाघे नूनं
क्षिप्रं गता । प्राप्नत ॥ मञ्चु । ऋचि तुमुधमञ्चुतङ्कुषो-
रुष्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । घचाद्यच् ।
हृणादित्वादाद्युदात्तत्वं । यदा तनयग्रन्थेऽय् इत्यस्य लोप-
ञ्छादसः । कमित्येतत्पादाति प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं
जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः
कमोमिदित्तीति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः । रोदेषिषुक्
चेति रक्प्रत्ययः । आमञ्चिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाभिघाता-
भावः । गंता । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लृक् । तानदि-

त्यादिना तवादेशः । अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः ।
विभ्यप् । विभेतेलिङ्ः क्त्सुः । वस्वेकाजाहसामिति नियमा-
दिडभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
परपूर्ध्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेपितो मरुती मर्त्येपित आ यो नो अभू ईपते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥८॥

युष्माऽइपितः । मरुतः । मर्त्येऽइपितः । आ । यः ।

नः । अभूः । ईपते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि ।

युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभवः शत्रुर्युष्मेपितो युष्माभिः
प्रेपितो मर्त्येपितो मारकैरन्यैर्वा प्रेपितः सन् नोऽस्मात्प्रति
आ ईपते । आभिसुष्येन प्राप्नोति । तं शत्रुं शवसानेन
वियुयोत । विभक्तं कुरुत । तथैजसा वलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मत्संबन्धिभो रक्षणीय वियुयोत ॥ युष्मे-
पितः । युष्माभिरिपितः । सुबलुकि प्रत्ययलक्षणैः युष्मदस्म-
दोरनादेश इत्यात्वं । न च न तुमतांगस्येति प्रतिषेधः ।
इकोऽचि विभक्तायित्वात्वाज्ग्रहणेन तस्य पात्तिकत्वोक्तेः ।
तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येपितः । पूर्ववत् ।
अभूः । आभवतीत्यभूः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूप-
स्वरसिद्धिः । ईपते । ईप गतिहिंसादर्शनेषु । अदुपदेशात्त-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणाभि-
श्रणयोः । लोश्मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।

तप्तनप्तनयनायेति तत्रादेशः । पिच्छाद्गुणः । युष्माकाभिः ।
 यष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नपि च युष्माकाम्नाकौ । पा० ४.
 २. २. । इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीधृष्टी छांद-
 सत्वात् क्रियेते । ऊतिभिः । अयतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना
 ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृशमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गता हृष्टिं न विद्युतः ॥८॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वं । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गता ।

हृष्टिं । न । विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण
 यष्टव्याः । प्रचेतसः प्रजष्टन्नामयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं
 यजमानमेतन्नामकर्मणिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्गुणं
 कण्वनामकर्मणिं धारितवन्तस्सस्मात्कारणादसामिभिर्ऊतिभिः
 संपूर्णं रक्षणं नोऽस्मान् प्रत्यागता । आगच्छत । तत्र हृष्टांतः ।
 हृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो हृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥
 असामि । साम्यर्द्धं । न सामि असामि । अय्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्व । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुंधिद-
 विजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. । इति कर्मणि युप्रत्ययः ।
 आमंत्रितनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोपमध्यमबहु-
 वचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति लडात्मनेपदप्रथमपुरुषबहु-
 वचनादेशः । श्रीं हिर्भांवे सति आभ्यस्तयोरात् इत्याकार-
 लोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति

परपूर्वत्वं । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर ण्व । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । प्रचेतमः । प्रकृष्टं चेतो चेपां । आमंत्रितनिघातः ।
गंता । गमेर्लोपमध्यमबहुवचनस्य तबादेशः । बहुलं छंदसौति
शपो लुक् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादा-
दित्वान्निघाताभावः । इत्रचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ।
विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । भ्राजभासेत्यादिना । पा०
३. २. १७७. । क्षिप् ॥

दशमीमृचमाह ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।
ऋषिद्विपे मरुतः परिमन्यवे इपं न सृजत द्विपं ॥ १० ॥
असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि ।

धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विपे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इपं । न । सृजत ।
द्विपं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्ण-
मोजो बलं विभृथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो
मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कीपपरिहृताय
ऋषिद्विपे ऋषीणां द्विपं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विपं द्वेप-
कारिणं हंतारं सृजत । तत्र दृष्टांतः । इपं न । यथा
शत्रोरुपरि बाणं मुंचति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि
सामिप्रतिषिद्धं सामि अतीः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः ।
असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. । इति ।
विभृथा । डुभृञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् स्रुः । ।

भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋपोन् द्वेष्टीति ऋपिद्विट् । सक्त्वा-
 द्वियेत्यादिना क्तिप् । परिमन्थवे । मन्थुना परिवृतः परिमन्थु ।
 प्रादिसमासे परेरभितोभाविमंडलं । पा० ६. २. १८२ ।
 इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गती । इष्यति गच्छती-
 तीयुः । ईयेः क्तिच् । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये
 निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तत्वं । सृजतः । सृज विसर्गे ।
 विकरणस्य डित्वाद्गुणाभावात् । द्वियं । क्तिप् । चेति क्तिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टचे पंचमं सूक्तं कथ्यस्यापि वाह्यं । युजः सतो-
 हृहत्यः । अयुजो हृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्तस्यते
 च । उत्तिष्ठाहो ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
 चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्ततद्ब्राह्मणस्पत्यान्मगायात्पूर्व-
 सुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे
 सूक्तिं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मण-
 स्पत्यावावपते पूर्वी नित्यात् । आ० ७. ३. । इति ॥ आद्या
 तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टये विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येता-
 सुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इद्र प्राशूर्मंवा मघा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इद्र । प्राशूः ।

मघ । मघा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय
 त्वदीयनिवानादुस्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं
 त्वा त्वामोमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत
 उपप्रयंतु । समोपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मण-
 स्पतिना सह प्राशूः सीमस्य प्राशुको भव । यद्वा ह्यत्रस्य
 हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा०
 १. ३. २४. । ब्रह्मणस्पते । सुवामंत्रित इति परांगवद्भावात्,
 पष्ठरामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः ।
 देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्वच् । न कंदस्यपुत्र-
 स्येतौत्वस्यैव दीर्घस्यापि निषेधः । अश्लाघस्यादिति पुनरात्व-
 विधानसामर्थ्यात् । ईमह इत्यादयो गताः । प्राशूः । शृ-
 हिंभायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणोति हिनस्तीति प्राशूः ।
 बहुलं कंदमीत्युत्वं । वोरूपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । भवा । इरचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

• द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि महमस्पुत्र मर्त्यं उपव्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वखंरं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपव्रूते ।

धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽस्वखंरं । दधीत । यः ।

वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे महमस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुत्र
 त्वायते निर्परणाच्चेति निरुक्तां । नि० २. ११. । मर्त्या मनुष्यो
 हिते शत्रुपु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते सति त्वामित्

त्वामेषोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तदनसंपादनाय
 प्रार्थयत इत्यर्थः । हे महतः । यो धनार्थी मर्त्यांषो युष्मान्
 ब्राह्मणस्यतिसहितानचके । स्तौति । स मर्त्याः स्वर्ग्यं शोभना-
 श्ययुक्तं सुवीथे शोभनवीथंयुक्तं धनं दधोत । धारयेत् ॥ सहस-
 स्पुत्र । ब्राह्मणस्यत इतिवत् पठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य
 सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिष्ठि चोदात्त-
 वतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निघायां दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । सुवीथे । शोभनं वीथे यस्येति बहुव्रीहौ
 वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्ग्यं । अश्वानां समू-
 होऽश्वीयं । केशाश्वानां यज्यावन्यतरस्यां । पा० ४. २.
 ४८. । इति समूहार्थे ष्वप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभन-
 मश्वीयं यस्य तं स्वर्ग्यं । ईकारलोपच्छांदसः । परादिच्छंदसि
 बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधोत । मीयुटः सकारलोपे
 सत्यभ्य स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वाभिधाता-
 भावः । आचके । कै शै रैः शब्दे । आदेशः इत्यात्वं । लिटि
 द्विर्वचनेऽभ्यामस्य ङस्त्रचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकार-
 लोपः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वर्तीय उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यत इत्यस्मात्प्र-
 गाथात्पूर्वं प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरित्यर्थं प्रगाथो विनियुक्तः । सत्वं
 नृत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यत इत्यद्वैवोदात्तत्वं । महावीरमादाय शानां
 प्रतिगच्छत्तु प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरित्येता पठन् हीतानुगच्छेत् ।
 सत्वं च । प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरित्यनुवर्जितिति ॥ एतेषाम्नीयोमी-
 यप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सत्वं च । प्रैतु ब्राह्मणस्यतिर्हीता
 देवो भमस्यं इति ॥ तामतं सूक्तं तृतीयाष्टमम् ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनुतां ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवो । एतु । सूनुतां ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं ।

नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनुता देवी
प्रियसंत्यरूपा वाग्देवता प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मण-
स्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं
मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्यंक्त्यादिभिः
समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अक्षयभिसुस्थेन नयंतु ॥ प्रैतु ।
एडि पररूपं । पा० ६. १. ८४. । इति पररूपे प्राप्त एत्येध-
त्यूट्सु । पा० ६. १. ८६. । इति वृद्धिः । देव्येतित्यधोदात्त-
स्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं ।
नरेभ्यो हितं प्राक्क्रीतीय उगवांदिलचणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिभी राधोति पंक्तिराधाः ।
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

चतुर्थोऽमृचमाह ॥

यो वाघने ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षितिःश्वयः ।

तस्मा इनां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहमं ॥ ४ ॥

यः । वाघने । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते ।

अक्षिति । श्वयः ।

तस्मै । इनां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिं ।

अनेहमं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाधते ऋत्विजं सूतरं सुहृ, नेतव्यं वसु
धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतिः प्रमादादक्षिति चय-
रहितं श्रवोऽयं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानाये-
लामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इला वै मानवी यज्ञानुका-
शिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो
यजाम । कोटशोमिलां । सुवीरां । शोभनेर्वीरेर्भट्टेर्गुक्तां
सुप्रतूतिं । सुहृ, प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं । अनेहसं । कीनाप्य-
हिंसा ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तप्याद्युदात्तत्वं ।
यदृत्तयोगादनिघातः । सूतरं । सुत्वेन नीयत इति सूतरं ।
ईपद्ःसुधिति खल । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं ।
अक्षिति । जयो नाख्यस्येत्यक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत
इति वचनात्प्रवर्तते । श्वः । श्रूयत इति श्वः । श्रु श्ववर्षे ।
असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः
सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यो चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्र-
तूतिं । तुर्वो हिंसार्थः । प्रपूर्वादिगमाद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूतिः
शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा दृष्टव्यः । अनेहसं । न
हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४, २२३ ।
इत्यसुन्प्रत्ययः । धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञ् इति नकारस्य
लोपः । तस्माच्च उच्यते नुद् ॥

अग्निष्टोमैः भरुत्वतोपशस्त इन्द्रनिघण्टुप्रगायानंतरं प्र नून-
मिति प्रगाथः । भरुत्वतोपशनेति खंडे सूत्रिनं । प्र नूनं ब्रह्मण-
स्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० ७, ३, । इति ।

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमौचमाह ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिमंत्रं वदत्युक्थं ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदतिः । उक्थं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः ।

ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति । होढमुखे स्थितः सन् प्रवृत्ते । यस्मिन्मंत्र इन्द्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्ववान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रिं गुप्तभाषणे । पचाद्यच् । ह्यपादिपु [पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थं । उक्थ्याहं । छंदसि चेत्यर्हार्थं यप्रत्ययः । यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्यत्रेत्यधिकरण औणादिकोऽसुन् । बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्योक्तः । उचः क इत्यत्र ह्यत्तावत्युक्तं । चक्रिरे । इरेचयित्त्वादंतोदात्तत्वं । यहत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

पष्ठौचमाह ॥

तमिदोचेम विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।

इसां श्वे वार्धं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेदामा यो अश्रवत् ॥६॥

तं । इत् । ओचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंत्रं । देवाः ।

अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथ । नरः । विग्ना ।

इत् । वामा । वः । अश्वत् ॥ ६ ॥

ॐ देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमित् तमेवेद्वादिमर्वं
 देवताप्रतिपादकं मंत्रं विदधेषु यज्ञेषु वोचेम । अश्वत्विजो
 मवाम । फोड्गं । शंभुवं । सुखस्य भाषयितारं । अनेहमं ।
 अहिमनोयं दीपरहितं । ॐ नरी नेतारी देवा इमामस्माभिरुच्य-
 मानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च । यूयं कामयध्वे चेत् ।
 तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् षो युष्मानश्वत् ।
 व्याप्रुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आगीर्लिङि लिङ्या-
 शिष्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति सार्व-
 धातुकत्वाङ्गिङः सनोपोऽनत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः ।
 अतो येय इतीयादेगः । आह्रुणः । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः । विदधेषु । शिद ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन
 ज्ञायत इति विदयो यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३,
 ११४ । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतिरंतर्भावितस्वर्यात् क्तिप्
 चेति क्तिप् । ओः सुपि । पा० ६, ४, ८३ । इति यणादेशस्य
 न भूसुधियोः । पा० ६, ४, ८५ । इति प्रतिषेधः । मंत्रादयो
 गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शयः पित्वाटनु-
 दाक्षत्वं । तिङ्य लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
 इमां चेत्यत्र चगश्चेदर्थः । चणिति निपातांतरं न च असुच-
 यार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविवेचेचणितिः निघातप्रति-
 षेधः । अश्वत् । अश्व व्याप्ती । लोच्यडागमः । व्यत्ययेन
 परस्मैपदं । इतश्च लोप इतोकारलोपः । इयडुषड्भ्यां गुणवृद्धी
 भवती विप्रतिषेधेन । पा० ६, ४, ७७, १ । इति गुणः ।

सप्तमीसूचमाह ॥

को देवयंतमश्रुवज्जनं को वृक्षवर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्याभिरस्थितांतर्वायत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रुवत् । जनं । कः । वृक्षऽवर्हिषं ।

प्रऽप्रं । दाश्वान् । पस्याभिः । अस्थित । अंतःऽवावत् ।

क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रुवत् । ब्रह्मणस्पति-
व्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्षवर्हिषमनु-
ष्ठानाय छिन्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्रुवत् ।
दाश्वान् उविर्दक्षयान्यजमानः पस्याभिर्मनुष्यै ऋत्विग्भिः सह
प्र प्रास्थित । देवयजनदेगं प्रति प्रस्थितयान् । अंतर्वावत् ।
अंतःस्थितबहुधनोपेतं । यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्त-
बहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान्
भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रगप्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं
चेत्याम्नेडितानुदात्तत्वं । अस्थित । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि
समयप्रविभ्य स्त्र इत्यात्मनेपदं । स्वाद्योरिच्च । पा० १. २.
१७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ङस्वाटंगात् । पा० ८.
२. २७. । इति सलोपः । अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः ।
अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपञ्चादयः । आतो मनिन्नि-
त्यादिना विच् । तदस्यास्तोति मतुप् । मतुपः पित्त्वाटनु-
दात्तत्वे ङदुत्तरपटमकृतिस्वरत्वं । यद्वा यावदीतेः क्तिप् । क्षयं ।
क्षियंति नियमं त्यग्रिच्चिति क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे
क्षः । क्षयो निष्वास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तरुता । तू प्लवनतरणयोः । अमितस्कभितेत्यादिना लक्ष्यु-
डागमो निपातितः । चित इत्वंतोदात्तत्वं । महाधने । महश्च
तद्वनं च महाधनं । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं ।
तेन महाधनशब्देन तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ
गतौ । अर्तिगृह्यां भद्रिति भद्रप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षन्तीति नवचं पठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षन्ति
नर वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये लच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति ।
घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्यौणि सूक्तानि गायत्राणि ।
आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यम्णो देवताः । मध्यलचस्य सुगः
पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते
जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।
चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं
रक्षन्ति स जनो यजमानी नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्नोति ।
शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः ।
दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन ग्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामष्टकमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्ये रिपः । अरिष्टः सर्वं
एधते ॥ २ ॥

धं । वाहुताऽश्च । पिप्रति । यांसि । मर्त्ये । रिपुः ।

अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । बहूणाण्यो देवा धनैः पूरयन्ति । त्वं
दृष्टांतः । वाहुतेष । स्रकौयो वाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय
यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्ये मनुष्यं यजमानं रियो
हिंसकात् पांसि । रक्षन्ति । स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्य-
हिंसितः सन् एधते । एधते ॥ वाहुता वाहुत्वं । भाववा-
चिनानेन शब्देन वाहवस्तदायया लक्ष्यंते । यदा समूहार्थं
तत्पुत्र्यो द्रष्टव्यः । न्तितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति ।
पू पालनपूरणयोः । ष्ट इत्येके । जुहोत्यादित्वात् अः ।
अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
पांसि । तिङः परत्वात्पाटादित्वाद्वा निघाताभावः । रिपुः ।
रिपु हिंसायां । क्तिप् चिति क्तिप् । सार्वकाच इति विभक्तौ-
दात्तत्वं । अरिष्टः । रिपु हिंसायां । एकाच इतीदप्रतिषेधः ।
ब्रथादिना पत्वं । नञ्समामेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दृतीयानुचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विपः पुरो घ्नन्ति राजान एषां नयन्ति

दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःर्गा । वि । द्विपः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः ।

एषां । नयन्ति । दुःऽरता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो बहूणादय एषां स्रकौययजमानानां पुरः
पुरस्तात् दुर्गां गंतुं दुःशकानि शब्दुनगराणि शिघ्रन्ति ।
विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विपः शब्दूनपि विघ्नन्ति । तथा
दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं

प्रापयेति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छंत्यत्रेति दुर्गाणि । सुदुरो-
रधिकरण इति गमेर्ङप्रत्ययः । श्रेच्छंदमि बहुलमिति श्रेर्लोपः ।
पुरः । बालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामि-
त्यसिप्रत्ययः । तस्य नियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्यय-
स्वरः । स्रति । हनेर्लृत्त्वादादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हंतेः । पा० ७, ३, ४५, । इति घत्वं ।
अंतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

चतुर्थीष्टमः ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्याम ऋतं यते । नात्राय-
खादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यामः । ऋतं । यते ।
न । अत्र । अवःखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । ऋतं यते । यत्र गच्छते भवत्समूहाय
पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु, गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंठकरहितश्च ।
अत्रास्तिष्कर्मणि वो युष्माकामवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगु-
प्सि नृविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुगः ।
सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-
मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गतौ । ऋषंत्वंत-
र्गच्छंतोत्क्षराः कंठकाः । तंनृपिभ्यां स्करन्निति पंथरप्रत्ययः ।
किञ्चाहु, णाभावः । कत्वपत्वे । यास्करवाह । ऋक्षरः कंठक
ऋच्छतेरिति । न विद्यंते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नङ्-
सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा
आदित्याः । दित्वादित्यादिना ण्यप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य विभक्तोरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां ।
 औषादिक इन्प्रत्ययः । सरः । आ भक्षणे । प्राति भक्षयतीति
 सरो रूपं । औषादिको डरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो ज्ञतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिह या
 विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । ज्ञतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवयंतं ।
 सुमैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

इ मित्वादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यः शप्नु-
 र्हेति ज्ञतं तादृशं शपं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे । दुरुक्त-
 कथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शप्नुः शपति
 तमपि शपतं मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव विचार्यं शिष्योप-
 इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनेरेह वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि । ज्ञतं । ज्ञतीति ज्ञन् । गमदनेत्यादिनोपधा-
 लोपः । हो ज्ञतरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपतं । शप
 शोक्तोश्च । अदुपदेशात्सार्धधातुकास्तुदात्तत्वे धातुसरः ।
 वोचे । वृञ् व्यक्तायां वाचि । मात्ति सुडीटि हुवो पचिरिति
 वचिः । अस्वतिवक्तोत्यादिना च्चेरडादेशः । वच उमित्युना-
 गतः । न माञ्चोग इत्यडभाषः । देवयंतं । सुप आत्मनः
 यज्ञच् । न छंदस्यपुदस्येतोत्वप्रतिषेधः । सुमैः । आ अभ्यासे ।
 सुह्नु आयतेऽभ्यव्यत दति सुगं । प्रातशोपसर्गं इति क-
 प्रत्ययः । प्रातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवा-
 सतिः परिचरणकर्मा ॥

नवमीञ्चमाह ॥

चतुरचिद्ददमानाद्बिभीयदा निधातोः । न दुरुक्ताय
सृहयेत् ॥ ८ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ ।

निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय । सृहयेत् ॥ ८ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्ति-
रुच्यते । दुरुक्ताय न सृहयेत् । दुष्टं वाक्च न कामयेत् किंतु
दुरुक्ताद्बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः ।
चिदित्युपमार्थं वर्तते । अचक्षतं कुर्वतीरुभयोर्मध्ये यः पुमान्
चतुरस्रतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः
पुरुपात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य
जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भौतिं प्राप्नुयात् । अत्र
यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्माद्दहं
घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि०
३. १६ । चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीया-
देवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय सृहयेदिति ॥ चतुरः ।
चतुरः शप्तीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद
दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । अदुपदेशाङ्ग-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते ।
बिभीयात् । जिभी भये । लिङि जुहीत्यादित्वाच्छपः श्लुः ।
यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । निधातोः ।
निपूर्वाद्घातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ६८. । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरो न
भवति । अताविति पर्युदस्तात्वात् । दुरुक्ताय । सृहरीप्सितः ।

पा० १. ४. ३६. । इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदान इति
चतुर्थी । सृष्टयेत् । सृष्ट ईपसायां । सुरादिरदंतः । अतो
लोपस्य स्यान्नियद्वावाक्षपूपधायुषाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

मं पूषन्निति दशचं सप्तमं सूक्तं कार्वं गायत्रं पूषदेवताकं ।
सं पूषन्दश पौष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्ते महांतमध्वानमेथ्यन्नदं
सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेथ्यन् पतिभयं
चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सच्च देव प्र
णसुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । स्तिर । वि । अंहः । विमुचः ।
नपात् । सच्च । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषकं पृथिव्यभिमानि देव । अध्वनी
मार्गाक्षंतिर । अध्वानभीष्टस्थानं सस्यक् प्रापय । अंहो विघ्न-
हेतुं पाप्मानं वित्तिर । विनाशय । पूषा विघ्नेष्यते । विमुचो
नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम ।
नपात्यजा इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽहः पृथिवीति
जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः
श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति ।
मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च
पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्यः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या एव
पूपत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेव
मान्नायते । पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेति । तस्मिन्वर्गं

चान्यत्रैवमास्त्रायते । इयं वै पूषेयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति यद्विदं
किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसञ्जा ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं
विमुंचतीति विमुङ् मेषः । क्विप् चेति क्विप । न पातयति
कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्विप् । नभ्राणन-
पादित्वादिना नञः प्रकृतिभावः । सुवामंत्रित इति परांग-
वद्भावात् पश्चामंत्रितममुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सञ्जा ।
पच सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसी णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

यो नः पूषघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं
पथो जहि । ० ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।
अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपत्तौ नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण
गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः ।
अस्मदीयधनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं
दुःशकः । दुष्टसुखो वा । तं तादृशं प्रतिपत्तिर्णः पथो मार्गाद-
पजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक वृक आदाने ।
वर्कत इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
दुःशेवः । दुष्टं शेषं यस्यामी दुःशेवः । परादिर्णदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः ।
वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईपद्दुःसुष्विति खल् ।

लितस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । लैव्यडागमः । बहुलं
 छंटमीति गपः श्रुः । बहुलं छंटमीति वक्तव्यं । पा० ७, २,
 ८८, २ । इति वचनाद्वाभ्यस्तास्याचीतिः लघूपधगुणप्रतिषेधा-
 भावः । पयः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तोरुदात्तत्वं ॥

तृतीयानुचमाह ॥

अप त्वं परिपंथिनं सुपीवाणं दुरचितं । दूरमधि
 सुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वं । परिपंथिनं । सुपीवाणं । दुरऽचितं । दूरं ।
 अधि । सुतेः । अजः ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमत्वंतदूरदेशं
 प्रति अपाज । अपगमय । कौटिल्यं । परिपंथिनं । मार्गप्रति-
 बंधकं । सुपीवाणं । तस्कररूपं । सुपीवेति तस्करश्च नाम ।
 सुपीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात् । दुरचितं ।
 कौटिल्यानां संघेतरं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरि-
 परिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५, २, ८८, १ इति शत्रावभिधेय
 इतिप्रत्ययांती निपातितः । सुपीवाणं । सुप स्तोत्रे । सोषणं
 सुपिः । शौणादिकी भावे किप्रत्ययः । सुपिं पनति संभजत
 इति सुपीवा । वन पण संभजौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६, ४, ८, १ इति
 दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । दुरयि-
 नोतीति दुरयित् । दुर्हा कौटिल्ये । संपदादिम्लघणः क्विप् ।
 राज्ञोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्विपि तुमागमः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
स्रतेः । स्रु गतौ । क्लिक्त्तो च संशायामिति क्लिक् । चित
इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्थीसृचमाह ॥

त्वं तस्य हयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ
तपुषिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य । हयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् ।
पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभि-
तिष्ठ । भवदोयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कौटुशस्य । हयाविनः ।
प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारयेति यद्वयं तद्यत्तस्य । अघशंसस्य ।
अस्मास्वनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मलि-
श्वचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्यचिदनिर्दिष्ट-
विशेषस्य कस्यापि ॥ हयाविनः । हयमस्यास्तीति हयावी ।
बहुलं हृदसौति मत्वर्थीया विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति
दौर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य
सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं ।
तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः ।
बहुलपचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीसृचमाह ॥

आ तत्ते दस्र मंतुमः पूषन्नवो हृणीमहे । येन
पितृन्चोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मंतुमः । पूषन् । अवः ।
हृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवन्दस्य दर्शनीय । यद्वा वैर्युपचयकारिन्
 पूषन् । ते त्वदोयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः
 प्रार्थयामहे । येन रचणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतौन्पितृदेवान-
 चोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्ववान्वयः ॥ दस ।
 दसि दंसनदर्शनयोः । स्थायितंचोत्यादिना रक् । आगमानु-
 यासनस्थानित्यत्वान्नुमभाषः । यद्वा दसु उपचय इत्यस्मादंत-
 र्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिज-
 नीत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मंतुम्र्निमस्यास्तीति मंतुमान् ।
 संबुद्धौ मंतुष्वी रुरिति क्त्वः । अचोदयः । सुद संबोदने ।
 चौरादिकः ॥

॥ इतिप्रथमस्य षत्तीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठोमूचमाह ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशोमत्तम । धनानि
 सुयणा क्वाधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशोमत्तम ।
 धनानि । सुयना । क्वाधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । क्त्वधनयुक्त । यद्वा क्त्वस्रसौभाग्ययुक्त ।
 हिरण्यवाशोमत्तम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् ।
 अथा पूर्वोक्ताग्नेदोयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णम-
 णिसुक्तादौनि सुयणा सुष्ठु दानयुक्तानि क्वाधि । कुरु ॥ अथा ।
 अथशब्दे धत्वं क्वादस । निपातस्य चेति मंडितायां दीर्घत्व ।
 विश्वसौभग । सुभगात्मन्वे । पा० ५. १. १२८. । इत्युहा-
 चादिषु पाठाद्भावेऽत्र । इडगसिध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० ७.
 ३. १८. । इत्युत्तरपदद्वयो प्राप्तायां मत्या क्वविधीनां क्वदसि

विकल्पितत्वादुत्तरपदद्विर्भवं भवतीति वृत्तायुक्तं । विश्वानि
 सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंत्रितनिघातः । हिरण्य-
 वाशीमत्तम । हिरण्यमथी वाशी । तदेपामस्तीति हिरण्य-
 वाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-
 मत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुपणा । यन पण संभक्तौ ।
 सुखेन संभव्यंत इति सुपणानि । ईपद्दुःसुध्विति खल् ।
 श्रेष्ठंदसीति श्रेर्लोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
 ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊधि । डुकृञ् करणे । शृशृणुपृक्त-
 वृम्यच्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं कंदसीति विकरणस्य
 लुक् ।

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सद्यतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह
 क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सद्यतः । नय । सुगा । नः । सुपथा ।
 कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सद्यतोऽस्महाधनाय प्राप्नुवतः शबून्नोऽति । अस्मानति-
 क्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन
 सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृन्कुरु । हे पूषन् इहाधनि
 क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्द्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥ सद्यतः । ग्लुं चु
 पस्ज गतावित्यत्र सञ्चिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तायुक्तं । अस्मा-
 क्तः शब्द । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरिण शतु-
 रुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा ।
 सुष्ठु गच्छंत्यत्रेति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दंप्रत्ययः ।
 सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।

पुजनादिति भ्रमासांतप्रतिषेधः । परादिच्छंदसि बहुलमित्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादयथेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति ।
अबहुव्रीहत्वात् । तत्र हि बहुव्रीहविति यतंते । कण्ठ ।
कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विहूपथोरश्चेत्युपंत्ययः । उतश्च
प्रत्ययादिति ह्यैर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लैव्यडागमः ।
इतश्च लोप इतोकारलोपः ॥

अष्टमीसूत्रमाह ॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह
क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सूयवसं । नय । न । नवज्वारः । अध्वने ।
पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूयवसं शोभनशपोपलक्षितं सर्वोपधियुक्तं
देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो
नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गं गच्छतामस्माक-
मिदानींतनः क्रैगः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥
सूयवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देसे न सूयवसो देशः । निपा-
तस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वः । परादिच्छंदसि बहुलमित्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा इष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर-
रोने । भावे चञ् । नवयामो ज्वारो नवज्वारः । यायादिनीत्त-
रपदांतोदात्तत्वं ॥

नयमीसूत्रमाह ॥

अन्धि पूर्धि प्र थंसि च शिशोहि प्रास्युदरं । पूषन्निह क्रतुं
विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धिं । प्र । यंसि । च । शिगीहि । प्रासि । उदरं ।

पूपन् । इङ् । क्तुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूपन् शग्धि । अस्मान्तुग्रहीतुं शक्ती भव । पूर्धिं ।
 अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु
 प्रयच्छ । शिगीहि । अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णोऽकुरु । तेजस्विनः
 कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टाशेन सीमरसेन वा
 पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्त शक्ती । लोटो हिः । बहुलं
 कंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजसभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः ।
 हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वं । पूर्धिं । पू पालनपूरणयोः ।
 शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्धिकरणस्य लुक् ।
 उदोऽद्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दोषः । तिङः परत्वात्त्रि-
 घाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटि पूर्ववद्धि-
 करणस्य लुक् । निघातः । शिगीहि । शी तनूकरणे । लोटि
 बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इ हल्यघोरितौत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
 प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्त्वादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीसूचमाह ॥

न पूषणं मेयामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि
 दक्षमीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणं । मेयामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि ।
 वसूनि । दक्षं । ईमहे ॥ १० ॥

पूष्यं देवं न मेयामसि । यद्यं न तु निंदायः । किंतु
 सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि । सर्वत्र स्तुमः । दक्षं दर्शनीयं पूषणं
 प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेयामसि । मेधु मेधा-

हिंसनयोः । सटोदंतो मसिरिति मस इकारागमः । सूक्तैः ।
 सुष्टु सुवर्ते देवताः प्रकाशयंतोति सूक्तानि । लिच्छ्त्तौ च
 संज्ञायामिति कर्मरिक्तः । वचिस्त्वपौत्यादिना संप्रसारणं ।
 थायादिस्वरः । यदा कर्मणि निष्ठा । सूप्मानात् क्तः । पा० ६,
 २, १४५ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृष्ट शब्दे ।
 प्यादौनां इस्व इति इस्वत्वं । इदतो मसिः । दक्षं । इषि-
 युंर्धोधिदसिश्चाधूसूभयो मगिति मक्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

ऋद्रुद्रायेति नक्षत्रमष्टमं सूक्तं । ध्रुवानुक्राम्यते । ऋद्रुद्राय
 नृव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणो चांत्यस्तृचः सोम्योऽंत्यानुष्टुबिति ।
 घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छंदः । यास्ते प्रजा इत्यंत्यानु-
 ष्टुप् । रुद्री देवता । यथा नी मित्र इत्येषा मित्रावरुण-
 देवताका च । अस्मै सोमित्यादिरत्वस्तु चस्तु सोम्य एव । सर्वेषु
 रुद्रदेवताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तं दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च
 सूत्रितं । ऋद्रुद्रायैमा रुद्रायानि पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने
 गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

तत्र प्रथमाष्टममाह ॥

ऋद्रुद्राय प्रचेतसे मौल्लुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं
 हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रचेतसे । मौल्लुष्टमाय । तव्यसे ।
 वोचेम । शंतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत् कदा रुद्रायैतस्मात्काय देवाय शंतममतिशयेन
 सुश्वकरं स्तोत्रं वोचेम । पठेम । कौटुशाय । प्रचेतसे । प्रहृष्ट-
 चानधुक्ताय । मौल्लुष्टमाय । सेकृतमाय । अभीष्टकामवर्षाय

इत्यर्थः । तच्चसे । अतिशयेन प्रवृत्ताय । हृदे । अस्मदीय-
 हृत्त्रिष्टाय ॥ कत् । कदा । अन्त्यलोपश्चादसः । रुद्राय ।
 रादयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेषिंस्तुक् चेति रक्-
 प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः ।
 गतिकारकयारिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च । मौल्हुष्टमाय । अतिशयेन मौड्वान् मौल्हुष्टमः ।
 दाखान् साधान् मौड्वांयेति कसुप्रत्ययांतो निपातितः ।
 तमप्ययस्मयादित्वेन भत्वाहसाः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
 शासिधसिधसौनां चेति पत्वं । तच्चसे । तवतिर्वृद्धार्थः । सौत्रो
 घातुः । अतिशयेन तविता तवौयान् । तुश्चंदसीतीयसुन्-
 प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्वितिः ढलोपः । ईयसुन ईकारलोप-
 श्चांदमः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । वीचेम । वच परिभाषणे ।
 लिङ्वाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यासुटः स्वरणैकार
 उदात्तः । हृदे । पहृत्त्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
 ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा
 तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा ।
 गवे । तथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिभूर्मिनोऽस्माक रुद्रियं रुद्रमंबंधि भेषजं यथा येन
 प्रकारेण सिध्यति करत् । तथा करोतु । किंच यथा येन
 प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्चमहिष्यादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरु-
 षेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा

करोतु । किञ्च तोकायाश्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति
 तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रनंबंधित्वं मंत्रांतरे समाम्नातं ।
 या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वा हाः भेषजो शिवा रुद्रस्य
 भेषजोति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्टमाम्नातं ।
 भेषजं गवेऽश्वाय पुत्रपाय भेषजमस्त्रभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥
 करत् । लुक्कञ् करणे । लुडि व्यत्ययेन शप् । यदा लैव्य-
 डागमः । इत्यलोप इतौकारलोपः । यदा लुडि क्वदृक्कृद्विभ्य-
 ष्छंदसीति चौरडादेशः । ऋदृशोऽडि गुण इति गुणः ।
 षाद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 छतौये तु व्यत्ययेन । यदृत्तयोगादनिघातः । पश्चे । संचा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेडिंतीति गुणाभावः । यणादेशः ।
 नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे ।
 सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्माववर्णिति
 प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

छतोयामृचमाह ॥

यथा नोऽमित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा
 विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति ।

यथा । विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणय नोऽस्मान्द्यथा येन प्रकारेण चिकेतति ।
 अनुपाह्वस्वन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः
 समानप्रौतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतंति तथा भवत्विति
 शेषः । यदा यथाशब्दोपेतमंचद्वयस्य तथा कदा बोधमेति
 पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लैव्यडांगमः । नाभ्य-

सास्येति गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति
वचनात् । सावंधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
मजापसः । जुषी प्रोतिसेधनयोः । समानं जुषंतोति सजोषसः ।
समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो निच्चादुत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिथ्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेपजं । तच्छंयोः

सुम्नमीमृहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेपजं । तत् ।

शंऽयोः । सुम्नः । ईमृहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि तत्प्रसिद्धं
सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमृहे । याचामहे । कोट्टगं
रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं ।
जलापभेपजं । सुखंरूपीपधोपेतं । यद्वा । उदकरूपोपधो-
पेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदौपधं भवति ॥
गाथपतिं । गाथेति वाङ्म । गाथा गण इति तन्नामसु
पठितत्वात् । वाग्रूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । के गै रै शब्दे ।
आदेच इत्यात्वं । उपिकुपिगार्तिभ्यस्यन्निति यन्प्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । ह्यापोः संज्ञाछंदसीर्बहुलमिति पूर्वपदस्य
ङ्गस्त्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुदृधा-
दीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं ।
पूर्ववत् । जलापभेपजं । जनौ प्रादुर्भावि । जायंत इति जाः ।
अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्केयलादपि उप्रत्ययः ।

लप कांती । कांतिरभिलापः । भावे यञ् । जानां लापो
 यस्मिन्तल्ललापं सुखं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन्नुद्रे स
 जलापभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः ।
 कांशम्भ्यां । पा० ५. २. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः ।
 सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञायामनुस्वारपर-
 सवर्णां । प्रत्ययस्वरः ॥

पचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां
 वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रः इव । सूर्यः । हिरण्यं इव । रोचते । श्रेष्ठः ।
 देशनां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्यं इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव
 रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा
 रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः । वसुर्निवास-
 हेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशाक्षमाव-
 धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दा-
 द्विष्टनि प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । निस्त्वादायुदात्तत्वं ।
 वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वसुः निवासे । अंतर्भाव-
 तस्यर्थात् शृङ्गृह्णोत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायु-
 दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य ष्ठीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करतीति धाय्या । अथ भयितमिति
 खुडे सूत्रितं । वेङ्गानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यवैते । आ०
 ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पष्ठोमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेपाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

शं । नः । करति । अर्वते । सुऽगं । मेपाय । मेथे ।

नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबन्धिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु, गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वच्छब्दोऽश्वानाम् । अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेपाय मेपजातिपुरुषाय । मेथे तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः । नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । डुङ्गञ् करणे । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्तिं गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वनिष् । चतुर्थ्येकवचनेऽवणस्त्रसावनञ् इति नकारस्य ट् आदेशः । वनिष्पुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । धातुस्वरः । मेपाय । मिप स्यर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेपादयः पचादिपु द्रष्टव्या इति यचनात् । मेथे । जानेरस्तौविपयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति डौप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगामानुशासनस्थानित्यत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्दणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पंरत इति यचनात् । नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गैरवादिपु पाठात् डौन्प्रत्ययः । निच्त्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्नसाववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ।

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि
श्रवन्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
नृणां । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तं श्रियमस्मेऽ-
स्मास्वधि निधेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत्
तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधिनिधेहि ॥ अस्मे । सुपर्णं
सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः । नृणां । नृ च । पा० ६. ४.
६. । इति दौर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ।
महोत्यादयो गताः ॥

• अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत । आ न इंदो
वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । मारातयः । जुहुरंत ।
आ । नः । इंदो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यामरहितः
नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिंसंतु । तथामारातयः शत्रवो मा
जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्मा-
नाभज । सर्वतः मेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधंते
ये ते तादृशः । क्विप् चेति क्विप् । क्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
मारातयः । रा दानि । क्वत्वव्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्क-
र्तुरि सिन् । यद्वा क्विच्ची च संज्ञायामिति क्विच् । नञ्स-

मांसेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसङ्गकरणे ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । लडि जुहोत्यादित्वात् श्नुः । बहुलं छंदसीति
बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावइलादिशेषौ । सर्वे विधय-
श्छंदसि विकल्प्यंत । इति वचनाददभ्रस्तात् । पा० ७,
१, ४ । इत्यदादेशाभावे सति छोऽंत इत्वंतादेशः । न
माङ्गो ग इत्यडभावः ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामद्रुतस्य ।

मूर्धा नाभाः सोम वेन आभूयंतोः सोम वेदः ॥ ८ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् ।

ऋतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूयंतोः । सोम ।

वेदः ॥ ८ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिभ्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा
कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्तं
यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कोट्टगस्य ते । अमृतस्य । मरण-
रहितस्य । परस्मिन्धामद्रुतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे
सोम आभूयंतोः सर्वतस्वामलंकुर्वंतोः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥
धामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । णह बंधने ।
नहो भय । उ० ४, १२७ । इति कर्मणीञ्प्रत्ययः । जित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः ।
वेनतिः कर्त्तिकर्मा । लौटि सिष्यडागमः । तिङ्ङतिङ् इति
निघातः । आभूयंतोः भूय अलंकारे । भौवादिकः । शपः
पिष्यादनुदात्तत्वं । शतुथ लसार्यधातुकस्वरेण धातुस्वरेनाद्य-

टासत्त्वं । समामे ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद ज्ञाने ।
लेटि सिष्यडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति
चतुर्दशत्वं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । अग्ने यलूना प्रस्कण्डः
काण्व आग्नेयं तु प्रागाथं । आद्यो हृचोऽश्वपुषसां चेति ।
कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थाद्या युजः
सतीहृदयः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो हृदयः । कृत्स्नं
सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये हे अश्विदेवताके उपोदेवताके
च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय क्रतौ वाहते ऊदस्याश्विने शस्त्रे
चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं । अग्ने विव-
स्वस्वखायस्त्वा । आ० ४. १३. । इति ॥ वाजपेय आग्नि-
मारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं ।
चित्रवतीषु चैत् सुवीरन् त्वं नद्यत्र ऊत्याग्ने विवस्वदुपम
द्रत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ८. ८. । इति ॥
पर्यायव्यष्टायाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि
पर्यायानभिष्मुच्छेदिति खंड आश्विनाथैकस्तोत्रियोऽग्ने विव-
स्वदुपमः । आ० ६. ६. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

अग्ने विवस्वदुपसद्यित्रं राधो अमर्त्यं ।

आ दाशुषे लातवेदो ब्रह्मा त्वमद्या देवां उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । द्यित्रं । राधः । अमर्त्यं ।

आ । दाशुपे । जातवेदः । वह । त्वं । अद्य । देवान् ।

उपःऽबुधः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वमुपस उपोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानायावह । आनौय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्यं । मरणरहित । जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पतीति च । नि० ७, १८ । इति । कोट्टशं राधः । विवस्वत् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं । किंच । अद्यास्मिन्दिन उपबुध उपःकाले प्रबुहान्देवानावह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादंतर्भावितंस्थर्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तोति मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पठत्वाभावाद्द्रुत्वाद्यभावः । हृपादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धी । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुपे । दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति पत्वं । जातवेदः । जातानिवेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंचितनिघातः । यद्वा । द्यरचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि

समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि
 नित्यमिति साधुनासिक् आकारः । उपबुधः । उपसि बुध्यंत
 इत्युपबुधः । बुध अवगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । रो'रत्वाभाव-
 र्त्वांसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयास्यमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि इव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सञ्जूरखिम्यासुपसा सुवीर्यमस्य धेहि यवो हृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । इव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः ।
 अध्वराणां ।

सञ्जुः । अग्निऽभ्यां । उपसा । सुवीर्ये । अस्ये इति ।

धेहि । यवः । हृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविग्रेषगुणयुक्तीऽसि । जुष्टः सेवितो

दूतो देवानां आर्ताहारः । इव्यवाहनः । इयिषो वोढा ।

अध्वराणां क्रतूनां रथीः । रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं

ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्यादौ हि देवरथ

ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एव

भूतेभ्यो देवेभ्यो इव्यं वहतीति । तादृगस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्या-

सुपसा देवतया च सञ्जुः सहितो भूत्वा सुवीर्ये शोभनवीर्योपितं ५

हृहत् पभूतं यवोऽस्यमस्ये धेहि । अग्नासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः ।

जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि ।

सिपि तामस्थालोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।

इव्यवाहनः । इव्यं वहतीति इव्यवाहनः । इव्येऽभंतःपादं ।

पा० २, २, ६६, । इति अष्टुट् । योरनादेशः । जित्वादाद्यु-

दात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । 'पादादित्वादांष्ट-

मिकनिघाताभावः । रथोः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः ।
अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येविति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्रामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । सुवोयं । वीरवोयीं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
अस्ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः ॥

तृतीयाश्रचमाह ॥

अद्या दूतं वृषोमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाऽऋजोकं व्युष्टिपु यज्ञानामध्वरत्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृषोमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाऽऋजोकं । विऽउष्टिपु । यज्ञानां ।

अध्वरंऽत्रियं ॥ ३ ॥

अद्याग्निन्दिनेऽग्निं वृषोमहे प्रार्थयामहे । कौटुशं । दूतं ।
घार्ताहारं । वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहुनां प्रियं ।

धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं । भाऽऋजोकं । प्रसिद्धभासालंकृतं ।

भाऽऋजोकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्कवचनं ।

व्युष्टिपूयःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरत्रियं । यागसेविनं ॥

अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः ।

समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इपुयुधीधोत्यादिना धूम-

शब्दो मक्प्रत्ययांतोऽंतीदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । भाऽऋजोकं । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजेद्य ।

उ० ४. २२. । इतोक्तन्प्रत्ययः । कित्त्वस्थानुवर्तनाद्गुणाभावः ।

भामः प्रकाशस्य ऋजोकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे

द्विषोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ।

यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

व्युष्टिपु । उक्तो विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्यते

तमसा वज्र्येत इति व्युष्टय उपःकालाः । कर्मणि क्तिन् ।
 तितुत्रेभ्यादिर्नेदप्रतिषेधः । प्रयादिना पत्वे ष्ट्वं । तादौ
 घमि पूर्वपठप्रकृतिस्वरत्वं । यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अधुराश्रयं । अध्वर श्रयत
 इत्यध्वरश्रीः । क्लिष्वचीत्यादिना । उ० २. ५८. । क्लिप्
 प्रत्ययः । तत्त्वं नियोगेन संप्रसारणाभावो दोष्यः । द्वितीयैक-
 वचनेऽपि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

चतुर्थीम्वचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुपे ।
 देवांश्च यातवे जातवेदसमग्निमौले व्युष्टिषु ॥ ४ ॥
 श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽस्वाहुतं । जुष्टं । जनाय ।
 दाशुपे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईले ।
 विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिपूपःकालेषु देवान् इतरास्देवान्श्चाभिसुख्येन यातवे
 गंतुमग्निं देवमौले । स्तोमि । कोदृशं । श्रेष्ठं । अतिथयेन
 प्रशस्तं । युवतमं । अतिथिः सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्ठु
 या ममंतादोमाधिकरण । दाशुपे इविदंत्तयते जनाय यज-
 मानाय जुष्टं । प्रोतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥
 यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यथादेः परस्य
 लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अथादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 अतिथिः । अत सातस्यगमने । ऋतन्यजोत्यादिना । उ० ४.
 २. । इधिनूप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । जु दानाः

दनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ८४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीभृचमाह ॥

स्तुविथामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तुविथामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । त्रातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽ-

वाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन इषियो वोढः । मियेध्य यज्ञार्हं । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुविथामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविथामि । ष्टु स्तुती । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं । वैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । ष्ट्येकाच उपदेश इतीदप्रतिषेधः । अमृतं । नञाऽजरमरमित्त्वमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमश्छांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दानुच्छंदमीतौष्टृन्प्रत्ययः । तुरिष्टे मेयःस्विति ष्टलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य ष्टीयेऽष्टार्विंशो वर्गः ॥

तममा वश्येत इति व्युष्टय उपःकालाः । कर्मणि, क्तिन् ।
 तितुचेत्यादिर्नेदप्रतिषेधः । द्रष्टादिना यत्वे ष्ट्वं । तादौ
 चमि पूर्वपठप्रकृतिस्वरत्वं । यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण
 इति परप्यातुदात्तस्य स्वरितत्वं । अधुरांशयं । अध्वरं शयत
 इत्यध्वरश्रोः । क्तिव्यचीत्यादिना । उ० २, ५८ । क्तिप्
 प्रत्ययः । तत्संनिधौगेन संप्रसारणाभावे दीर्घयः । द्वितीयैक-
 वचनेऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुपे ।
 देवान् अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमौले व्युष्टिषु ॥ ४ ॥
 श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽस्वाहुतं । जुष्टं । जनाय ।
 दाशुपे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । मौले ।
 व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे
 गंतुमग्निं देवमौले । स्तौमि । कोदृशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन
 प्रशस्तं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनघमं । स्वाहुतं । सुष्टु,
 या समंताहोमाधिकरण । दाशुपे हविर्दत्तवती जनाय यज-
 मानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥
 यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूनदूरेत्यादिना यथादेः परस्य
 लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
 अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतन्यजोत्यादिना । उ० ४,
 २ । इधिन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । इ दानाः

दनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजार्था । पा० १. ४. ८४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्तुती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिमंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमौचमाह ॥

स्तुविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्वातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तुविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । त्वातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽ-

वाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कारकस्य जगतः पालक । हव्यवाहन द्रवियो वीढः । मियेध्य यज्ञार्हं । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्वातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविष्यामि । एञ् स्तुती । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दादिलक्षणी ल्युः । त्वातारं । त्रैङ्पालने । आदेच इत्यात्वं । तृच्येकाच उपदेश इतीदप्रतिषेधः । अमृतं । नञोऽजरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमच्छांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसीतौष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टे मेयःस्विति ढलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ।

सुशंसो बोधि गृणते यविष्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरवायुजीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्य । मधुजिह्वः ।

सुश्राहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं ।

जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवतमारुते त्वं गृणते सुवते यजमानार्थं
सुशंसः सुष्टु शंसनीयः । मधुजिह्वः । मादयिबज्ज्वालः । स्वाहुतः
सुष्टु आभिसुष्येन हुतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं । बुधस्य ।
किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षे । प्रस्कण्वः
कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. इति यास्क-
वचनात् । तस्य जीवसे जीवनायमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्ध-
यन्दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या । पूजय ॥ सुशंसः । शंसु
स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यांशौ सुशंसः । आयु-
दात्तं इच्छदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने ।
लोटेो हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इच्छतभ्यो
हृर्धिरिति हृर्धिरादेशः । वा छंदसीत्यपित्वस्य विकल्पितत्वात्त-
धूपधगुणः । घातोरेत्वलोपच्छांदसः । गृणते । गृष्ट शब्दे ।
लटः शब्द । क्रादिभ्यः श्रा । थाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
शतुरनुम इति विमल्लोरुदात्तत्वं । यविष्य । गतं । प्रस्कण्वस्य ।
प्रभूतिरत्यन्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिचंद्राष्टयी ।
पा० ६. १. १५३. इति, सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्यरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वेक्षितरति वर्धनार्थः ।

नमस्या । नमोवरिवश्चित्रडः क्वजिति पूजार्थं क्वच । प्रत्यय-
स्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दौर्घत्वं । दैव्यं ।
देवाद्याजनाविति तस्येदमित्यर्थं प्राग्दीव्यतीर्थो यञ्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते ।

स आ वह पुरुहृत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहृत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् ।

इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः
प्रजाः समिंधते हि । सम्यक् दीपयन्ति खलु । हे पुरुहृत
बहुभिराहृताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान युक्तान्देवानिह
कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति
क्षिप्रनाम । द्रवत् 'श्रोपमिति तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं ।
विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असन् । मरुहृधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । यदा वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि
यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । इंधते । जिद्धी दीप्ती । असोरलोप इत्यकार-
लोपः । आक्षलोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुपसमश्चिना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्ठासस्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वधर ॥ ८ ॥

सवितारं । उपसं । अश्विनः । भगं । अग्निं ।

विऽउष्टिपु । क्षपः ।

कणासः । त्वा । सुतऽसोमामः । इंधते । हव्यऽवाहं ।

सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर योभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिपूपःकालेषु ययोऽम-
माहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वधुरि-
त्याहवनोयान्तेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतां-
तरमुच्यते । सुतसोमामोऽभिपुतसीमाः कणासो मेधाविन
ऋत्विजो हव्यवाह हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते ।
दोषयेति ॥ व्युष्टिपु । उष्टो विवासे । विवासे वजनं ।
व्युच्छ्रते तमसा वर्क्यत इति व्युष्टिरूपःकालः । कर्मणि क्लिति
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । महितायामुदात्तस्वरित-
योर्दण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रि-
नाम । उष्यातो धातोरित्यत्रात्, इति योगविभागादाकार-
लोपः । सुतसोमामः । सुतः सोमो येः । निहंति पूर्वनिपातः ।
पा० २, २, ३६ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं ।
उच्यं वहतौति हव्यवाह । वहयेति षिपत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ।

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विग्राममि ।

उपवृध चा वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्हगः ॥ ८ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दूतः । विग्रामं । अमि ।

उपऽवृधः । चा । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य ।

स्वऽहगः ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तं पां
 पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि
 खलु । उपर्बुध' उप.काले प्रबुधान् स्वर्दंशः' सूर्यदग्निं नो
 देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
 मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोम-
 पीतये । पा पाने । स्वागापापचो भावे इति भावे क्तिन् ।
 घमास्येतीत्व' । सोमस्य पीतिः । दासौभारादित्वात्पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दंशः । सुष्ठु' ति गच्छतीति स्वरादित्यः ।
 अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच् । तं पश्यंतीति स्वर्दंशः ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । क्लृप्तरपटप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमोमृचमाह ॥

अग्न पूर्वा अनूपसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेषुविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उपसः । विभावसा इति

विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु ।

मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवद्भग्ने विश्वदर्शतः
 सर्वदर्शनोयस्त्वं पूर्वा उपसाऽनु । अतोतानुप.कालाननुलक्ष्य
 दीदेथ । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेष्व-
 पितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदेः
 पूर्वस्थां दिश्वस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनु-
 ष्याणां हिताऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिच्छांदसो दौप्तिकर्मा ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभायः । द्विवचनप्रकरणे छंदसि

वेति यत्कथमिति वचनाद्वर्षचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्व-
दर्शनोयः । भृमृदशौत्यादिना दृशेरतच् । मरुद्वादित्वात्पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवद्येष-
मित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तदित्यामर्षमिभक्तिरित्यत्र-
यत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गति-
रनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वगः ॥

एकादशौचमाह ॥

न त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वदेव धौमहि प्रचेतसं जीर दूतममत्ये ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधन । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं
मनुष्वत् । देव । धौमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं ।

अमत्ये ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति ।
तद्द्वयं त्वां निधौमहि । अत्र स्यापयामः । कौटुम् । यज्ञस्य
साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके
यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयो-
हानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमत्ये । मरण-
रहितं ॥ मनुष्वत् । शौणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुसशब्दः । तेन
तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति षतिप्रत्ययः । अयस्यादित्वेन भत्वाद्-
त्वाद्यभावः । धौमहि । दुधाब् धारणपोषणयोः । लयभ्यास-
लोपच्छादंसः । जीरं । शु इति भौवो धातुः । जीरो च ।
उ० २. २४. । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनसूत्राच्च रकि ष्यः
संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।
सिंधोरिव प्रस्रनिताम ऊर्मयोऽग्ने भ्राजंते अर्चयः ॥ १२ ॥
यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरःऽहितः । अंतरः ।
यासि । दूत्यं ।

सिंधोःऽइव । प्रऽस्रनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजंते ।
अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकान्ने यद्यदा पुरोहितस्व
षिटेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये वर्तमानः
मन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्ने स्त-
थार्चयो दोमयो भ्राजंते । दीप्यंते । तत्र दृष्टांतः । सिंधोरिव ।
यथा समुद्रस्य प्रस्रनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा
भ्राजंते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रे ऋत्वि-
ग्भर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । शौणादिकोऽसुन् । यासि ।
यहत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य
भागकर्मणो इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत
इति षचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तिस्त्वरितमिति
स्वरितत्वं । प्रस्रनितासः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा ।
प्रकृष्टं स्वनितं शेषां ते प्रस्रनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुधि श्रुत्कर्णं यच्चिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सोदंतु बर्हिषि मित्रो अर्थमा प्रातर्यावाणो

अध्वरं ॥ १३ ॥

शुधि । श्रुत्कण्ठं । वङ्गिभिः । देवैः । अग्ने ।
सयावभिः ।

था । सीदंतु । वृद्धिपि । मित्रः । अयमा । प्रातःऽयाधानः ।
अध्वर ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कण्ठं अणममर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने शुधि ।
अस्रदोयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो ययार्यमा ये चान्ये
प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः
सयावभिराहुवनोयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वाङ्गभिर्देवैः
सहाध्वर क्रतुमुद्दिश्य वृद्धिपि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥
शुधि । श्रु अवधि । श्रुशृण्वित्यादिना वृद्धिरादेशः । बहुलं
छंदसोति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कण्ठं । शृणोतीति श्रुत् ।
किपि तुसागमः । श्रुतो कर्णो यस्यासौ श्रुत्कण्ठः । वङ्गिभिः ।
वह प्रापणे । वृद्धियुश्रुग्जाहात्वरिभ्य निदिति निप्रत्ययः ।
निष्वादाद्युदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यातीति सयावानः ।
या प्रापणे । आतो सनिन्निति वनिप् । छन्दुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुर्भविभक्तिषु
च । पा० द. ४, ११. । इति षत्व ॥

चतुर्दशोऽध्वरमाह ॥

श्रुत्संतु स्तोमं भरुतः सुदानवाऽग्निजिह्वा चक्षताह्वयः ।
पिबतु सोमं वरुणा धृतव्रतोऽश्विभ्यामुपसा सजूः ॥ १४ ॥
श्रुत्सु तु । स्तोमं । भरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः ।
चक्षताह्वयः ।

पिबतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां ।
उपसा । सजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोमममदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु । कीदृशाः ।
सुदानवः । सुष्टु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वा-
स्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः । ऋताह्वधः । सत्यस्य
यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो
देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुपसा देवतया सज्जूः सह सोमं पिबत ॥
सुदानवः । डुडाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नुपत्वयः ।
दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं
ह्रच्छन्दमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वा-
यामर्वास्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तत्स्थ्यात् ताच्छब्दं । अग्नि-
र्जिह्वास्थानीयो केषां ते । छन्दसमन्तोदात्तत्वं । ऋताह्वधः ।
ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । हृधेरन्तर्भावितस्वर्थात्
क्लिप् चेति क्लिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनि ति टशचे द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका ।
त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्द्धर्चोऽत्यो देव इति । पस्कण्व ऋषिः ।
आनुष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता । पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् ।
अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्वः । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रता-
वाश्विनशस्ते चैतस्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खण्डे सूत्रितं ।
त्वमग्ने वसूस्त्वं हि चैतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा
गर्गत्रिरात्रुस्यात्येऽहन्यतस्सूक्तमाज्यशस्तं । आगिरसं स्वर्गकाम
इति खण्डे सूत्रितं । वारवतोयमुत्तमं त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं ।
आ० १०. २. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्रा आदित्या उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुपं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । घृतऽप्रुपं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादौन्यज । उत अपि च
जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । यौदृशं । स्वध्वरं ।
शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनीत्यादितं ।
घृतप्रुपं । उदकस्य सेतार ॥ यज । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति
संहितायां दौर्बलं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः ।
नञ्चुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनैरंतर्भावि-
तण्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिध्वरत्वं ।
घृतप्रुपं । प्रुप प्रुप स्त्रेहनसेवनपूरणेषु । घृतेनादकेन पुण्यात्किं
पूरयतीति घृतप्रुट् । क्तिप् चर्ति क्तिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शुष्टीवानो हि दाशुपे देवा अग्ने विचेतसः ।

तावांहिदस्त्र गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वष्ट ॥ २ ॥

शुष्टोऽवानः । हि । दाशुपे । देवाः । अग्ने ।

विऽचेतसः ।

तान् । रोहिदस्त्र । गिर्वणः । त्रयऽत्रिंशतं ।

आ । वष्ट ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुपे हविर्दत्त-
यते यजमानाय शुष्टीवानो हि । शुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः
श्वसु । हे रोहिदस्त्र रोहिसामकैरग्रेरूपेण गिर्वणो गीर्भिः

स्तुतिभिर्वननोयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गोभिरेनं वन-
 यंतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत् । अनया संख्यया संख्याता-
 न्तान्देवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः ।
 भावे क्लिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्त इति श्रुष्टीवानः ।
 अन्यभगोऽपि दृश्यन्त इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः ।
 विशिष्ठं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 गिर्वणाः । गोभिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य
 ङस्त्वत्वं छांदसं । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रैस्त्रयः ।
 पा० ६, ३, ४८, । इति त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः । संख्येति ।
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवदत्रिव्रजातवेदो विरूपवत् ।

अंगिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी ह्वं ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अंगिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । ह्वं ॥ ३ ॥

हे महिब्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्व-
 पुत्रस्य महर्षेर्ह्वमाद्धानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः ।
 प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका एतेषामाद्धानं यथा शृणोषि
 तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषा-
 मृषीणामिवं प्रस्कण्वस्य शृणु द्धानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः
 कण्वप्रभवो यथा प्रायमिति । विरूपो नानारूपो महिब्रतः
 महिब्रत इति च । नि० ३, १७, । प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव ।
 तत्र तस्यवेति पठ्यर्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि ।
 प्रस्कणादयो भर्ताः

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अह्वपत ।

राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अह्वपत ।

राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपिता

अपय ऊतये रचार्धमग्निमह्वपत । आह्वतयंतः । कीदृशं ।

अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकारेण

राजंतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । घीणादिक

इन्प्रत्ययः । हुक्ञ् करणे । क्वापाजौत्युण् । महयो महांतः

कारयो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशच्छांदसः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां

ते अह्वपत । छेञ् अर्धायां शब्दे च । लुङि सिचि बहुलं

छंदसीति संप्रसारणं । परंपूर्वत्वं । ह्व इति दीर्घत्वं ।

आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवनसंत्येसा उ पु अ धौ गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवतेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवनं । संत्ये । इमाः । ऊं इति । सु ।

अ धि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान संत्ये फलप्रदग्ने । इमा

उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररुपा याचः सु अ धि ।

सुष्टु अणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे

स्वरत्राये त्वां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ घृताहवन । घृतेनाह्वय-
तेऽभिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं । शुधि । शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्चंदसोति हेर्धिरादेशः । बहुलं
छंदसोति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकत्रिंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्णग्रामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्व-
स्तमेत्यपा । सर्वाङ्कामानवासात्रिति खंडे सूत्रितं । त्वां
चित्रश्वस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये । आ० १०. ६. । इति ॥
तामेतां सूक्ते पठोमृचमाह ॥

त्वां चित्रश्वस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः ।

शोचिष्केगं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोल्हवे ॥ ६ ॥

त्वां । चित्रश्वस्तम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः ।

शोचिःऽकेशं । पुरुप्रियः । अग्ने । हव्याय । वोल्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्वस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरु-
प्रिय बहुनां यजमानानां प्रोतिकराग्ने त्वां हव्याय वोल्हवे
हविर्वाटुं विष्णु जंतवः प्रजासूत्पन्ना यजमाना हवन्ते ।
आहुयति । कोहृशं । शोचिष्केगं । दौमिस्वरूपकेशोपेतं । तथा
च वाजमनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव छतस्य समिद्धस्य
रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्वस्तम । श्व इत्यन्ननाम । चित्रं
श्वो यस्यामी चित्रशवाः । अतिशयेन चित्रशवाश्चित्रश्व-
स्तमः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । शोचिष्केगं । शुच दीप्तौ ।
अर्चिश्चिहुष्टपिष्ठादिर्दृग्भ्य इत्सरितीसिः । प्रत्ययस्वरः ।
बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकर्तस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्य-
त्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यामिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोल्हवे ।

वह प्रापणे । तुमर्थे सेसैर्नति तविन्प्रत्ययः दस्यधत्वष्टत्वठ-
लोपेषु कृतेषु सङ्घिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. ।
इत्यकारस्योकारः । निष्वाद्यनुदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुक्लणं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।

श्रुत्ऽकणं । सप्रथऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागीषु त्वां निदधिरे ।

स्थापितवंतः । कौटुशं हातारं । आह्वताारं । ऋत्विजं ।

ऋतुषु यजनशौल । वसुवित्तमं । अतिशयेन धनस्य संभयि-

तारं । श्रुक्लणं । श्रवणयोग्यकर्णपितं । सप्रथमस्तम । अतिशयेन

प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचयित्वादंतोदात्तत्वं । पादादित्वादि-

चाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्यै-

षणानि येषु यागीषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयश्चदसि विकल्-

प्यंत इति वचनाद्वि वदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अशुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

हृद्दु विघ्नतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अशुच्यवुः । सुतऽसोमाः ।

अभि । प्रयः ।

हृद्दु । भाः । विघ्नतः । हविः । अग्ने । मर्ताय ।

दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिपुतमोमयुक्ताः विप्रा मेधाविन
 षट्विजः प्रयोऽभि हविलक्षणमग्रमभिलक्ष्य त्वा आचुचवुः ।
 त्वांमागमयंति । कौटुशं त्वां । वृहत् । मह्यं । भाः । भास-
 मानं । कौटुशा विप्राः । दाशुपे मर्ताय हविःप्रदस्य यज-
 मानस्य संबन्धि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुचवुः । चुङ्
 गती । अस्मादंतर्भावितखर्धात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 बहुलं कंदसोति शपः शूः । सिजभ्यस्तुविदिभ्यथेति क्तेर्जु-
 सादेशः । जुसि चेति गुणः । वृहत् । भाः । उभयत्र सुपां
 सुलुगिति विभक्तोर्लुक् । विभ्रतः । डुभृञ् धारणयोपणयोः ।
 शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
 माटिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुपे । उभयत्र षष्ठ्यर्थे
 चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

नवमोऽष्टकः ॥

प्रातर्याव्णः सहस्रत सोमपेयाय संत्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ८ ॥

प्रातःऽयावुः । सहःऽस्रत । सोमऽपेयाय । संत्य ।

इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः । आ । सादय ।

वसो इति ॥ ८ ॥

हे सहस्रत बलेन मथित संत्य फलदातवसो निवास-
 हेतुभूताग्ने । इह देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय
 सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्व-
 मपि देवताजनं बर्हिरासादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्णः ।
 शस्यज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्रत । सहतेऽभिभवत्य-

नेनेति मही वलं । तेन क्रियत इति महस्कृतः । श्रोतःसहोभ्र-
स्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. १. ३. । इत्यनुगभावश्चांदसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अथैवं दैव्यं जनमग्ने यच्च सहतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोभङ्गं ॥ १० ॥

अथैवं । दैव्यं । जनं । अग्ने । यच्च । सहतिभिः ।

अयं । सोमः । सुदानवः । तं । पात । तिरःभङ्गं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अथैवमभिसुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं
महतिभिः समानाहानैर्देवांतरैः सह यच्च । यज । हे सुदानवः
सुहृद्, फलदातारो देवाः । अयं सोमो युष्मदर्थे सोमः पुरतो
वर्तते । तं सोमं पात । पिवत । कौटुभं । तिरोभङ्गं ।
एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि ज्ञयते
तस्येतन्नामधेयं ॥ दैव्य । देवाद्यजन्नाविति प्राग्दोष्यतौयो यज् ।
यच्च । लोटि बहुलं छंदसोति शपो सुक् । प्रत्ययस्वराभाव-
श्चांदसः । अग्ने इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्व-
मविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वात् तिङ्ङितिङ् इति निघाता-
भावः । महतिभिः । समानाहतिराहानं येषां ते सहतयः ।
समानस्य छंदसोति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पात । पा पानि । बहुलं छंदसोति शपो लुक् । तिरोभङ्गं ।
अहनि भवमङ्गं । भधे छंदसोति यत् । नस्तदिति इति
टिलोपो न भवति अङ्गुलीरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति
नियमात् । भमंशायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभाव-
कर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां

छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽङ्गस्तिरोअङ्गः ।
प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

एपो उपा इति पंचदशचे-तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्प ।
इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एपो
पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ
गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एपो उपाः ।
आ० ४. १५. इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एपो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुपे
वामश्विना वृहत् ॥ १ ॥

एपो इति । उपाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया ।
दिवः । स्तुपे । वां । अश्विना । वृहत् ॥ १ ॥

एपो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतु-
रपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्व-
दानीमुपा उपोदेवता दिवो द्युलोकस्य सकाशादागत्य
व्युच्छति । तसो वर्जयति । हे अश्विनी वां युवां वृहत्प्र-
भूतं यथा भवति तथा स्तुपे । स्तौमि ॥ स्तुपे । द्युज् । स्तुतौ ।
तिडां तिडो भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः ।
यद्वा लेव्युत्तमैकवचने सिव्वडुलं लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यां दस्त्रा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया
देवा.वसुविदा ॥ २ ॥

या । दसा । सिंधुऽमातरा । मनोतरा । रयीणां । धिया ।
देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्चिनी वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ ती स्तुप इति
पूर्वशान्वयः । कौटुंगी । दसा । दसो दर्शनीयौ । सिंधुमातरा ।
समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्यचंद्रमहावेव समुद्रजौ तथाप्यश्चिनोः
केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा ।
मनसा तारयितारौ । धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य
संभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ ।
तरतेरंतर्भावित्त्वर्थ्यात् ऋदोरधित्वप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य
रुत्वे सति छांदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । वसु-
विदा । वसुनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदी । क्षिप्
चेति क्षिप् ॥

• तृतीयांश्चमाह ॥

वच्यंते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यदां रयो
विभिष्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यंते । वां । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि ।
यत् । वां । रयः । विष्टभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धी रयो जूर्णायाम् नानाशास्त्रैः
स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात् ।
पतति गच्छति । तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो
वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । त्रयीतेर्यकि हुतो वचिरिति
वच्यादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाशेत्यत्र
वा ह्रस्वस्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाश्चिकत्वाद्यथादेशः । प्रत्यय-

स्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात्
 प्राधान्याभिधायिना ककुभशब्देन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो
 लक्ष्यन्ते । हृत्वं छांदसं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायां । जृप्
 वयोहानौ । अत्र मृत्युर्थी धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां
 श्रुप्रकः कित्तीतोऽप्रतिषेधः । बहुलं च्छंदसीत्युत्वं । हलि चिति
 दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः ।
 वी गत्यादौ । वियन्ति गच्छन्तीति वयोऽश्र्वाः । श्रौणादिको
 डिप्रत्ययः । पतात् । पठ गतौ । लैव्याडागमः । इत्यस्य लोप
 इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

• हविषा जारो अपां पिपर्तिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य
 चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्तिं । पपुरिः । नरा । पिता ।
 कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवी । अपां जरः स्वकीयतापेनीदकानां
 जरयिता सूर्यो हविषाम्महत्तेन पिपर्तिं । देवान्पूरयति । उदिते
 सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले
 युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्त-
 क्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः ।
 कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषायां जरयिता पिपर्तिं
 पपुरिरिति घृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता
 कृतस्य कर्मणयायितादित्यः । नि० ५, २४, । इति ॥ जारः ।
 जरयतीति जार आदित्यः । दारजारी कर्तरि णिलुक् चिति,
 घञन्तो निपातितः । कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वं । अपां ।

ऊडिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । पिपतिं । पृ पालनपूरणयोः ।
 तिवि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अतिपिपत्योयेत्यभ्यासस्येत्वं ।
 घनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पिपुरिः । आह्वगमहन
 इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गुद्गायात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः कित्करण-
 सामर्थ्यादृच्छत्युतां । पा० ७, ४, ११. । इति गुणाभावः ।
 उदोश्चपूर्वस्येत्युत्वं । निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमौश्वचमाह ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतषचसा । पातं सोमस्य
 घृणुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा ।

पातं । सोमस्य । घृणुऽया ॥ ५ ॥

हे मतषचसाभिमतस्त्री नासत्याश्विनी वां युषयो-
 मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं
 सोमं पातं । युवां पिबतं । कौटुभं सोमं । घृणुया । धर्षण-
 शीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । दृङ् आदरे ।
 आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णितुक् चेति घञ्-
 प्रत्ययः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्य-
 तरस्थामिति नाम उदात्तत्वं । मतषचसा । मतमभिमतं
 स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः ।
 पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो सुकि सति पात्रे-
 त्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाध्वज्यं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठौ । घृणुया । सुपां
 सुलुगिति विभक्तोर्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो धर्मः ॥

पष्ठोऽमृतमाह ॥

या नः पोपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्त्रे रासाथामिपं ॥ ६ ॥

या । नः । पोपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः ।

तिरः । तां । अस्त्रे इति । रासाथां । इपं ॥ ६ ॥

इ अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडन्नं
 जोऽस्त्रान्पोपरत् । पारयेत् । दृष्टिं प्रापयेत् । किं कृत्वा ।
 तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः । अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा ।
 तामिपं तादृशमन्नमस्त्रे अस्त्रभ्यं रासाथां । युवा दत्तं ॥
 पोपरत् । पू पालनपूरणयोः । ख्यंताङ्गुलिं चङ्गि णिलोपः ।
 उपधाङ्गस्वत्वदिर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं कंद-
 स्यमाङ्गोर्गोऽपीत्यडभावः । चङ्ग्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. ।
 इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्यो-
 दात्तत्वं । यदृत्ताङ्गित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्त्रे । सुपां
 सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शि आदेशः । रासाथां । रा दाने ।
 छांदसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुः सिच् ।
 एकाच इतीटप्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः ॥

सप्तमोऽमृतमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे ।

शुंजायामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे ।

शुंजायां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतये पारं गंतुं
 नावा नीरूपेण गमनसाधनेन नोऽध्याग्प्रत्यायातं । समुद्र-
 मध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रयं भवदोयं युंजाथां । साग्रं
 फुहृतं ॥ नावा । सावैकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गंतये ।
 तुमर्थे सेमेनिति तवेभ्रप्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां ।
 युजिर् योगे । लोद्यायामि रुधादित्वाच्छ्रम् । असीरल्लोप
 इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमूचमाह ॥

अरिष्वं वां दिवस्यु तीर्थे सिंधूनां रयः । धिया
 युयुञ्च इंदवः ॥ ८ ॥

अरिष्वं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रयः ।
 धिया । युयुञ्चे । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्यु अलोकादपि विस्तोर्ण-
 अरिष्वं गमनसाधनं नीरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरण-
 प्रदेशे विद्यत इति शेषः । रयश्च भूमौ गंतुं पियते । इंदवः
 सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुञ्चे । युक्ता बभूवुः ॥
 अरिष्वं । ऋ गतौ । अर्तिन्लूघूस्त्रयनसहचर इवः । पा० ३, २,
 १८४ । इति करण इवप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिद-
 मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्रवगतत्थयोः । पातृतुदि-
 षचिचिचिसिचिभ्यस्यगिति षक् । ऋत इडातोऽरितीत्वं । इलि
 चेति दीर्घः । युयुञ्च । लिटीरयो रे इलीरेचो रे आदेशः ॥

नवमीमूचमाह ॥

दिवस्त्वाम इदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं अरिष्वं
 कुह धिष्वथः ॥ ९ ॥

दिवः । कखासः । इंदवः । वसुः । सिंधूनां । पदेः । स्वः ।
वत्रिः । कुह । धित्थयः ॥ ८ ॥

हे कखासः कखंपुत्राः । यदा मेधाविन ऋत्विजः । अश्वि-
जावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकं-
सकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टि-
रूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्मदादि-
निशामहेतुभूतसुपःकालोनं ज्योतिराविभूतमिति शेषः ॥
अस्मिन्नंत्रमरे युवां स्व वत्रिं स्वकौयं रूपं कुह धित्थयः । कुव
स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य पददर्शनोयमिति तात्पर्यार्थः ॥
कुह । वा ह च छंदसीति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु
तिहोरिति किमः कु । धित्थयः । दुधान् धारणपोषणयोः ।
सनि भौमाघुरभलभशकपतपदामच इम् । पा० ७, ४, ५४ ।
इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७, ४,
५८ । इत्यभ्यासलोपः । सः स्वादिधातुके । पा० ७, ४, ४८ ।
इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यन्नि-
द्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं ।

प्रति । सूर्यः । वि । व्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दोषिस्त्वंशव उपःकालोनरश्मिसिद्धार्थ-
अभूदु । प्रादुर्भूतैव । सूर्यस्य हिरण्यं प्रति स्वकौयोदयेन
हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निद्यासितः स्वकीयदीप्तोः सूर्यप्रवेशेन
स्त्रयं कृणो भूत्वा जिह्वया स्वकौयया ज्वालया व्यत् ।

प्रकाशितवान् । तस्मादयमग्निनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ।
 अभूत् । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः
 प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रव-
 चनोपयुक्तो द्वितीया । पा० २. १. ८. । इति द्वितीया ।
 अथ्यत् । चक्षिड्, व्यक्तायां घाचि । लुङि चक्षिडः स्याजिति
 स्याज्जादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य वृत्तोये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशोमृचमाह ॥

अभूद् पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदग्धिं
 वि सुतिदिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य ।

साधुया । अदग्धिं । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गंतं
 पंथा मार्गः साधुया समोचोनोऽभूद् । निष्पद्य एव । दिवो
 द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता द्यौर्मिथ्यं दग्धिं । विशेषेण
 दृष्टा । तस्मादग्निनो युवाभ्यामगंतव्यं ॥ एतवे । इण् गतो ।
 तुमर्यं सेसेनिति तथेनूपत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेर्याजादेशः । अदग्धिं । कर्मणि लुङि, च्चेद्विणादेशः ।
 चिथो लुगिति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गतो । क्तिच्क्लो
 च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशोमृचमाह ॥

तत्तदिदग्धिनोरघो जरिता प्रति भूषति । भदे

धामस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तुत् । इत् । अश्विनोः । अश्वः । जरिता । प्रति ।

भूपति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबन्धि तत्तदित् पुनः पुनः कृतं
सर्वमप्यबोऽस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूपति । प्रत्येकमलं करोति ।
तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे
निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पुरयतोः ॥ भूपति ।
भूप अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः ।
पृ इत्येके । अस्मात्पृः शब्दः । जुहोत्यादित्वाच्छ्रयः श्नुः ।
दिर्भावीरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिप्रत्योद्येत्यभ्यासस्येत्वं ।
शतुर्द्विस्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पौत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू

आ गतः ॥ १३ ॥

वावसाना । विवस्वति । सोमस्य । पौत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शंभू । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भाषयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव
विवस्वति परिचरणवति यजमाने वावसाना निवासशौली
युवां सोमस्य पौत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं
आगतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस निवासे । ताच्छील्य-
ययोवचनेति ताच्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसोति शपः
शुः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पौत्या ।
पा पाने । स्यागापाप्रचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।

व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यथादेश उदात्तयणो
 ह्रस्वूर्वादिति विभक्तोरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन घाने । मन्यते
 जानातीति मनुः । बहुलवचनांदौषादिकः सप्तप्रत्ययः । तत्र
 तस्येवेति सप्तम्यर्थे षतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गभेर्लोपि
 बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुना-
 सिकलोपः ॥

चतुदंशौषचमाह ॥

युवोरुपा अनु श्रियं परिजमनीरुपाचरत् । ऋता वनयो

अक्षुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिजमनोः । उप-

आचरत् । ऋता । वनयः । अक्षुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिजमनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः
 श्रियमनु । आगमनरूपां शोभामनुसृत्योपा उपाचरत् । उप-
 कान्तदेवतेहागच्छतु । युवयोरगतयोः सतोः पद्यादागतेत्यर्थः ।
 युवां चाक्षुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि हवीषि वनयः ।
 कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य
 सुपां सुपो भवंतीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषय-
 त्वाद्योऽचौति यत्वाभावः । शेषे लोपः । परिजमनोः परि-
 तोऽजतो शच्छत इति परिज्जमानौ । श्वसुषादित्यादिनाजतेर्म-
 निन्पत्ययांती निपातितः । ऋता । श्रेष्ठं छंदसीति श्रेर्लोपः ।
 वनयः । वन यण संभक्तौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

प्रथमं पौर्वोद्विके घर्मस्य हविषो द्वितीया धान्योभाः
 पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । उभा पिबत-
 सूश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं ॥ आ० ४. ७. ॥ इति आश्विन-

शस्तेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्युरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशौम्यमाह ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रिया-
भिरुतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं ।
अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवासुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं ।
नत ऊर्ध्वमुभा युवासुभावविद्रियाभिः प्रशस्तभिरुतिभौ रक्षा-
भिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि
शपि पाप्नेत्यादिना पिवादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निहि-
तस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः
पिवादेशः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण्
दाने । लोटि शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः ।
द्वा कुक्सायां गतौ । विपूर्वादिस्माद्वाव औणादिकः क्विः ।
आतो लोप इठि चेत्याकारलोपः । विद्रिनिंदा । तद्विरोधिन्य-
विद्रिः स्तुतिः । तां यांतोत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत-
इति विच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्लिना
स्वरत्वेत्यादिनोद् । ऊतिगुतीत्यादिना क्लिन उदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थायतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गपर्वतकथीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचते माधवीये

वेदाद्यप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ अगणेशाय नमः ॥

यस्य निःस्त्रसितं वेदा यो वंदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति
नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशवे । अत्रानुक्तांतं । अयं दशं
प्रागार्थं त्विति । ऋषियान्यस्माद्देवैरिति परिभाषितत्वात्कण्व-
पुत्रः प्रस्करु ऋषिः । तथा पूर्ववाखिनं त्वित्युक्तात्वात्तुष्ट्यादि-
परिभाषयेदमपि सूक्तमग्निदेवताकं । अनदेव परिभाषयेदसुत्तरं
च प्रागार्थं । अतः प्रथमाष्टकीयाद्या अयुजो हृदयः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतो हृदयः ॥ प्रातरनुवाक आग्निने कृतौ
वार्हते हृदस्येतत्सूक्तं । अयःग्निन इति सूक्ते सूचितं । इमा
उ वामयं वां । पा० ४. १५. । इति । आग्निनशस्तेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋताहृधा ।

तमग्निना पिबतं तिरोपङ्कं धत्तं रत्नानि दाशये ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः ऋताहृधा ।

तं । अग्निना । पिबतं । तिरोऽपङ्कं । धत्तं । रत्नानि ।

दाशये ॥ १ ॥

हे ऋताहृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्वा राव-
ग्निना । अग्निनो वा युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिपुतः ।
कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन साधुर्यवान् । तिरोपङ्कं

तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिषतं । दाशुपे हृषि-
 र्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि घनानि धत्तं ।
 प्रयच्छं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाख्ययोर्वान्नावी ।
 पा० ८, १, २० । इति षष्ठीद्विवचनस्य धामादेशः । स-
 चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु ।
 फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ।
 धकारघांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मत्तुप्-
 तमपोः पिच्छादनुदात्तत्वं पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा ।
 वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत
 इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽङ्गः । अहनि भवोऽङ्गः ।
 भवे छंदसोति यत् । अङ्गदृग्द्वारेवेति नियमासस्तद्धित इति
 टिलोपाभावः । सर्वे विधयश्छदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये
 चाभावकर्मणोः । पा० ६, ४, १६८ । इति प्रकृतिभावाभावेऽ-
 ङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽङ्गस्तिरोऽङ्गः । तिरोऽं
 तर्धौ । पा० १, ४, ७१ । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे
 प्रादिममासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुपे । दाश्वान्-
 साह्वानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्यकवचने
 वसाः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिबसिबसौनां चेति
 घत्वं ॥

द्वितीयाभ्युपमाह ।

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्ठासो वां बह्म कण्ठं त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं ह्यं ॥ २॥

त्रिवंधुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा । रथेन । आ ।

यातं । अश्विना ।

कण्ठासः । वो । अद्वा । कर्णन्ति । अध्वरे । तैषां ।

सु । शृणुतः । हवँ ॥ २ ॥

हे अग्निना त्रिवंधुरेणीवतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन
 त्रिवृतापतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभन-
 सुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहामच्छतं । कण्ठामः कर्णपूर्वा
 भिधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे योमे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं
 हविलंक्षणमन्त्रं वा कर्णन्ति । कुवेति । तैषां कर्णानां हव-
 माह्वानं सु शृणुतं । सुहृद्दारेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नंतीति
 बंधुराः । बंधेरीणादिक उरन्प्रत्ययः । तयो बंधुरा यस्यासौ
 त्रिवंधुरः । त्रिवक्त्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्या-
 नमित्युत्तरपदातीदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तते इति
 त्रिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पिय इति हिरण्यनाम ।
 शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । भाद्युदात्तं इत्यच् छंदसौत्सु-
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृणुतं । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तत्सं-
 नियोगेन धातोः श्रुभावय । हवँ । हव्यतेर्भाषेऽनुपसर्गस्येत्यय् ।
 संप्रसारणं च गुणवादेयो । प्रत्ययस्य पिस्वादनुदात्तत्वं
 धातुस्वरः ॥

तृतीयाष्टममाह ॥

अग्निना मधुमत्तमं पातं सोमसृताहृधा ।

अथाय दसा वसु बिभ्रता रथे दाश्रांससुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अग्निना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । अहत्सृधा ।

अय । अय । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्रांसं ।

उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋताहृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं
पिबतं । हे दसा । अश्विनौ सोमपानार्थमथास्मदाद्यानानं-
तरमथास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु विभ्रता । अस्मदुपयुक्तं
धनं धारयंतौ दास्तांसं इविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं । समीपे
प्राप्नुतं ॥ विभ्रता । डुमृञ् धारणपीपणयोः । गतरि जुहो-
त्यादित्वाच्छपः श्लुः । भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । शतुडित्वाद्गु-
णाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

त्रिपधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिचतं ।

कण्वासो वां सुतसामा अभिद्यवो युवां ह्वंते अश्विना ॥४॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं ।

मिमिचतं ।

कण्वासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां ।

ह्वंते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ त्रिपधस्ये कच्चात्रयरूपे-
णास्तोर्णतया त्रिपु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भं स्त्रित्वा मध्वा
मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिचतं । सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना
वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिपुतसोमयुक्ता अभिद्यवोऽभिगत-
दोस्यः कण्वासो युवासुभौ ह्वंते । आह्वयंते ॥ त्रिपधस्य ।
त्रिपु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिपधस्यं बर्हिः । सुपि स्थ इति
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मधमादस्ययो-
च्छंदसीति उहगशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वान्नुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिपु च्छंदसि वावच-
नमिति वचनान्नाभायोभावश्च । मिमिचतं । मिह सेचने ।

'मन्येकाच इतीदप्रतिषेधः । इलंताचेति सनः किस्वाङ्गधूपध-
गुणाभावः । अम्यामहलादिशेषौ । ढत्वकुत्वपत्वानि । सुत-
सोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिदवः ।
द्वरित्यहनीम । तेन तत्संबंधो प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता
द्युः । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २, २, १८, ५ ।
इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोमृचमाह ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमग्निना ।

ताभिः प्व१स्त्रां अवतं शुभस्यती पातं सोममृताहृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिभिः । प्र । आवतं । युवं । अग्निना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति ।

पातं । सोमं । षट्सहृधा ॥ ५ ॥

हे अग्निना युवं युवासुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभौ
रचाभिः कण्वं मष्टिं प्रावतं । रचितवंतौ । हे शुभस्यती
शोभनस्य कर्मणः पालकी । ताभौ रचाभिरस्नानगुष्ठात्-
स्त्ववतं । सुष्टु रचतं । षट्समन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभि-
मुष्येनेयंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि
क्लिनि तितुवेत्यादिनेदप्रतिषेधः । एमन्नादिषु क्वदसि पररूपं
षक्त्वमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उपसर्गाद्याभिवर्जमित्यभिरंतोदात्तः । शुभस्यती । शुभ दीप्तौ ।
क्लिप् चेति क्लिप् । पठराः पतिपुत्रेति यिसर्जनीयस्य सत्वं ।
सुभामंत्रित इति पठरात्स्य परागवद्भावात् पठरामंत्रितस्य
असुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो धर्मः ॥

पष्ठौमृचमाह ॥

सुदासे दक्षा वसु विभ्रता रथे पृचो वहतमश्विना ।

रथिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्मृहं ॥ ६ ॥

सुदासे । दक्षा । वसु । विभ्रता । रथे । पृचः ।

वहतं । अश्विना ।

रथिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति ।

धत्तं । पुरुऽस्मृहं ॥ ६ ॥

हे दक्षा दर्शनौयावश्वनी सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे
पिञ्जवनपुत्राय रथे वसु विभ्रता युवां पृचोऽन्नं वहतं । प्रापि-
तवती । समुद्रादंतरिचात् । समुद्रमित्यंतरिचनाम । समुद्रो-
ऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा
स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्मृहं बहुभिः स्मृहणीयं रथिं धनमस्मे
धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सृष्टुं ददातीति सुदाः । असुनि
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति
यिसर्जनोयस्य सत्वं । पुरुस्मृहं । स्मृह ईपायां । चुरादिरदंतः ।
पुरुभिः स्मृह्यत इति पुरुस्मृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य
स्थानिवत्त्वात्प्रब्रूपधगुणाभावः । जित्स्वरिणोत्तरपदस्याद्युटात्तत्वे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सहता न आ गतं माकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नामत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः ।

अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽह्वेता । नः । आ । गतं । साकं ।
सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां
परवति दूरदेशे स्यः । वर्तेथे । यहा । अथवाधि त्वर्षेऽधिके
समीपे स्यः । अतोऽस्माद्दूरात्क्षमीपाहा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं
सूर्योदयकाले सहता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान्
प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सप्तु भवौ सत्यौ । न
सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राप्नपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । स्यः । अस भुवि । असीरक्षीप इत्यकार-
लोपः । यहत्तयोगादनिघातः । गतं । यमेर्लोपि बहुलं छंद-
सीति शयो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वरुंतु सवनेदुप ।
इपं पंचंता सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥
अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वरुंतु ।

सवना । इत् । छप ।

इपं । पंचंता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । वहिः ।
सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यावसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवने-
दुपात्प्रदनुष्टेयानि व्रीणि सवनाभ्येवोपलक्ष्यार्वाचाभिमुखौ वां
युवां वरुंतु । प्रापयंतु । हे नरा । अश्विनौ सुकृते सुदू-
कार्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायेपमर्षं
पंचंता संयोजयन्ती युवां वहिरामीदतं । दर्भं प्राप्नुतं ॥
अर्वाचा । सुपं सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः ।

अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः । क्विब्बचिप्रक्षीत्यादिना क्विप् ।
दीर्घश्च । वृहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं ।
तिङ्श्च लसार्वधातुकस्त्ररेण धातुस्त्ररेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वा-
द्विधाताभावः । सवना । युञ् अभिपये । अभिपूयते सोम
एष्वति सवनानि । अधिकरणे ल्यट् । योरनादेशः । गुणावा-
देशी । लित्तीति प्रत्ययात्युर्वस्योटात्तत्वं । श्रेष्ठं दसि बहुलमिति
शैर्लोपः । पृचंता । पृचौ पंपर्चे । शतरि रुधादित्वात् अम् ।
असोरक्षोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापे-
त्यादिना करोतीर्भूते काले क्विप् । ऋस्वस्य पित्तीति तुक् ।
सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो
तुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं द्वयच् छंदसोति बहुव्रीहा-
युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । पट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीमृचमाह ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दृह्युर्दाशुपे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊह्युः । दाशुपे । वसु । मध्वः ।

सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंहृतेन सूर्यरश्मिमहशेन वा तेन
प्रसिद्धेन रथेनागतं । आगच्छतं । दाशुपे हविर्दत्तवते यज-
मानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोह्युः । प्रापितवंतौ ।
तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थभागमनमिति तदुच्यते ।
मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच
संदरणे । त्वर्चति संहृणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वग्निष

त्वय्यस्य । सप्तस्युपमानित्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ।
 सूर्यशब्दः पू प्रेरण इत्यभ्यात् क्यपि राजसूर्यसूर्येत्यादिना
 ऋडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं
 धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
 ग्रिकृते । ऊह्युः । वह प्रापणे । लिख्यमयोगाङ्किट्किदिति लिटः
 क्तिखे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासहनादिशिपी
 सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीसूचमाह ॥

उष्येभिरवांगवसे पुरुवसू अर्केय नि ह्वयामहे ।

शखत्कखानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपयुरश्विना ॥ १० ॥

उष्येभिः । अर्कः । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू ।

अर्कः । अ । नि । ह्वयामहे ।

शखत् । कखानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं ।

पपयुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनावसेऽकद्रक्षणार्थमुष्येभिरुष्येः
 शस्त्रैरर्केयार्चनसाधनैः स्तोत्रैरवांगवसुदाभिमुख्येन निह्वया-
 महे । नितरामाह्वयामः । हे अश्विनौ कखानां कखपुत्राणां
 मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शखत्कवदा सोमं पपयुहि
 कं । युवां पीपवंतौ खलु ॥ उष्येभिः । बहुलं हृदमौति भिस
 ऐमादेशाभावः । बहुवचने ऋष्येदित्येत्वं । अर्कः । ऋच स्तुमी ।
 पुंसि संज्ञायाम् घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु विसंयतो-
 रिति कुत्वं । निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ङ् इत्यात्मनेपदं ।
 सदसि । सीदंत्यस्मिन्निति मदः । असुनो निस्वादाद्युदात्तत्वं ।

पपथुः । पा पाने । लिघ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामिनेति षोडशचे पंचमं सूक्तं । प्रस्कर ऋषिः ।
बाहृतत्वादयुजो बृहत्त्यः । युजः सतोबृहत्त्यः । उपा देवता ।
सह षोडशोपस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये
क्रतौ बाहृतं छंदसीदं सूक्तं । अथोपस्य इति खडे सूत्रितं ।
प्रत्य अदर्शि सह वामिनेति बाहृतं । आ० ४. १४. । इति ॥
तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतस्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्याधिनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥
तत्र प्रथमासृचमाह ॥

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्रती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि ।

दास्रती ॥ १ ॥ :

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उपः । उपःकाल-
देवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
हे विभावरि । उपोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनाग्नेन सह
व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्रती दानयुक्ता सती राया पशुस्त-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उक्ती विवासे । दुहित-
र्दिवः । सुवामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति
वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वोऽंगवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति पठ्या-
मंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्नाह-
तोरुपसंख्यानमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्तौ ।

आतो मनिन्त्रिन्त्यादिना यनिप् । वनो र चेति डीप् । तस्यं-
नियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ झस्रत्वं । दास्रती ।
उदाञ् दाने । भावेऽसुनृप्रत्ययः । दा दानमस्या अस्तौति
दास्रती । मादुपधाया इति मतुपो बत्वं । उगितसेति डोप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि अवंत वस्तवे ।

उदौरय प्रति मा सूतृता उपद्योद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि ।

अवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूतृताः । उपः । द्योद ।

राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बृहन्नोपेता, गोमतीर्बृहन्मिर्गोभिर्गुक्ता विश्वसुविदः
कृत्स्नस्य धनस्य सुष्टु संभयित्रा उपोदेवता वस्तवे प्रजानां
निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा अवंत । प्राप्ताः ।
हे उपोदेवते मा प्रति मासुद्दिश्य सूतृताः प्रियद्वितवाच
उदौरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चीद ।
अस्रटर्धं प्रेरय ॥ अश्वावतीः । मन्त्रे सोमाखेन्द्रियविश्वदेवस्य
भताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा क्कंदमौति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधस्य षाचिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवंत । अ्युद्
गती । लटि बहुलं क्कंदस्यमाद्योगेऽपीत्वडभाषः । वस्तवे ।
वस निवासे । तुमर्धे सेमेनिति तवेनृप्रत्ययः । निष्वादायु-
दात्तत्वं । ईरय । ईर गती कंफने च । हेतुमति णिच् ।
चीद । अ्युद् संबोधने । चीरादिकः । लोटि क्कंदस्युभयधेति
अप आर्दधातुकत्वात् षेरनितौति णिलोपः । अपः पिप्वादगु-

दात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां ।
पठौबहुवचने स्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥ :

उवासीषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दध्निरे समुद्रे न श्वस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उपाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा ।
रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्निरे । समुद्रे । न ।

श्वस्यवः ॥ ३ ॥

उपा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृत-
वतीत्यर्थः । च नु अद्याप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति ।
कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री । उपःकाले हि
रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वगमनेषु ये रथाः दध्निरे ।
धृताः सञ्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्व्वान्वयः ।
रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्वस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा
समुद्रमध्ये नावः सञ्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस
निवासे । णलि लिख्यभ्यामस्योभयेयां । पा० ६. १. १७. ।
इत्यभ्यामस्य संप्रसारणं । लिन्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्व्वस्योदात्तत्वं ।
उच्छात् । लिखाडागमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । तुदादि-
त्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये
निघातयुष्मदेषुदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । नु
इति गत्यर्थः । सौत्रो घातुः । जीरोच्चेति रक्प्रत्ययः । अस्याः ।
इदमोऽन्वादेश इत्यंशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादन-

दात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । अचरणेषु । चर गत्यर्थः । स्युट् चेति
भावे स्युट् । लिट्स्यरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । दध्नरे । छड् भवस्थाने । लिटः कित्त्वाहुणा-
भावे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
अवस्यवः । श्रूयत इति श्रुतौ धनं । असुन् । तदात्मन
इच्छन्तीति अवस्यवः । सुप आत्मनः क्वच् । काच्छन्दसी-
त्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उपो ये ते प्र यामिषु यंजते मनो दानाय सूरयः ।

अवाह तत्कणु एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उपः । ये । ते । प्र । यामिषु । यंजते । मनः ।

दानाय । सूरयः ।

अठ् । अह । तत् । कणुः । एषां । कण्वतमः । नाम ।

गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उपस्ते तव यामिषु गमनेषु सका, ये सूरयो विद्वान्मो
दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थे मनः स्वकीयं प्रयुंजते ।
प्रयंति । दानशीला उदारः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छं-
तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोक-
प्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधाधो कण्वो महर्षिरवाह ।
अथेवापःकाले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यय
नामपइणेन दातारं प्रगच्छति तावुभाषय्य, पःकाल एव तथा
कुहत इत्युपम. स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । केष्यादिकः ।
प्रादोनां इक्ष दति इत्यत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६.

४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तौ
रुदात्तत्वं ॥

पंचमीनृचमाह ॥

आ घा योपेव सूनर्युपा याति प्रभंजती ।

जरयंती वृजनं पददोयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योपाऽइव । सूनरी । उपाः । याति ।

प्रभंजती ।

जरयंती । वृजनं । पदऽवत् । इयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥

उपा देवो प्रभंजती सर्वे पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिन-
मागच्छति खलु । तत्र दृष्टांतः । सूनरी सुष्ठु गृहहस्त्यस्य
नेत्रो योपेव । गृहिणीव । कीदृश्याः । वृजनं गमनशीलं
जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां पापयंती । असकृदुपस्था-
वृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति । किंच । उपःकाले
पदत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्व-
हात्यार्थं गच्छति । किंच । इयमुपाः पक्षिण उत्पातयति ।
पक्षिणो ह्युपःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजंति ॥ घा ऋचि
तनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी ।
नृ नये । अच इरितोपत्ययः । गतिसमामे कद्रुहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि अहणमिति यधनात्कृटिकारादक्त्विन इति
लोप् । परादिष्णंदमि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य
चेति पूर्वंपदस्य दीर्घः । प्रभंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
लटः शट् । रुधादित्वाच्छ्रम् । असोरहोप इत्यकारलोपः ।
उगितचेति डभ्य । शतुरनुस इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं ।

वृजो धर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं । कूपवृजिमंदिनि-
 धाञ्भ्यः क्यु । उ० २. ७८. । इति क्यप्रत्ययः । किच्चात्तधु-
 पधगुणाभावः । धोरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पइत् । पत् पादः ।
 तदस्यास्तीति पइत् । छ्य इति मतुपो यत्वं । व्यत्ययेन मतुप
 उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजन-
 स्वाविद्यमानवत्त्वे सति ङस्त्रनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त-
 त्वमिति वाच्यं । ङस्त्रादित्येष सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यदिपा
 परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्य-
 त्वापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽद्वितीयो वर्गः ॥

पठोऽस्यचमाह ॥ -

वि या सृजति समनं अर्थिनः पटं न वेत्योदती ।

पयो नकिष्टे पतिषांस आसते ध्युष्टी वाजिनोवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पटं ।

न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पतिऽषांसः । आसते । विऽधुष्टी ।

वाजिनोऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टार्थतं पुरुषं विसृजति ।

प्रेरयति । गृहाराणादिचेष्टाकुशलाङ्गुल्यानुपःकालः शयनादु-

त्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं । किञ्च । उपा अर्थिनी

याचकान्विसृजति । तेऽपि द्युपःकाले समुत्थाय स्वकीयदाह-

गृहे-गच्छन्ति । ओदत्युपोदेवता पटं स्थानं न वेति । न

कामयते । उपःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । इ वाजिनोवति ।

उपोदेवते ते ध्युष्टी त्वदीये प्रभातकाले पतिषांसः पतनयुक्ता

वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठंति । किंतु स्वस्वनोडाद्विनि-
 गंत्य गच्छंतीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गं । तुदादित्वाच्छः ।
 तस्य डिच्चाक्षुषधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
 विकरणस्वरः । यद्दृत्तयोगादनघातः । श्रोदती । उदौ क्लेदने ।
 उनक्ति सर्वे नौद्वारेणेत्योदत्युपाः । शतरि व्यत्ययेन शप् ।
 व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितथेति डीप् ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावः । शपः पित्त्वादनु-
 दात्तत्वं । शतरदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्य-
 दात्तत्वं । न च शतरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अंतोदात्तां-
 च्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तच्चुःष्वंतः-
 पादमिति पत्वं । पप्तिवांसः । पत्न गतौ । लिटः कसुः ।
 क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजादसामिति नियमान्न प्राप्नोति ।
 तत्क्रियते सर्वविधीनां क्दमि विकल्पितत्वात् । तन्निपत्यो-
 ष्कंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनौवति । वाजोऽन्नमस्था अस्तीति वाजिनौ
 क्रिया । मित्वर्यीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति डीप् । तादृशी
 क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् । मंत्रायामिति
 मतुपो वत्वं ॥

सप्तमोऽचमाह ॥

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

-शतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुपान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽद्ययनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उपाः । इयं । वि । याति ।

अभि । मांनुपान् ॥ ७ ॥

सौभगं सौभाग्यमध्यामावहन्ती । संपादयन्ती । तथा
 व्युच्छन्ती । तमांमि वर्जयन्ती ॥ उपः । पाठिकमामंत्रिताद्यु-
 दात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि कंदसीति दिव इत्यस्य
 परस्य पठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पठ्यामंत्रितसमु-
 दायस्याटमिकं सर्वाणुदात्तत्वं । आवहन्ती । डीष्णपौ पित्वाद्-
 नुदात्ती । शतुद्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वं । अतो
 धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि ।
 प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूगभिभ्य क्रिञ्चिति
 क्रिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभ-
 गान्त्र इत्युहावादिषु पाठाद्व्यप्रत्ययः । ह्रस्वसिंध्वन्ते पूर्व-
 पदस्य च । पा० ७. ३. १८. । इत्युभयपदद्वयो प्राभायां सर्वे
 विधयस्कंदमि विकल्प्यन्त इति धवनादत्रोत्तरपदद्विर्न भव-
 तीति वृत्तावुक्तं । व्युच्छन्ती । उक्ती विधासे । विधासो वर्जनं ।
 तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 द्विविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्षते । तस्येष्टय
 एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीभूचमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।
 सा नो रथेन हृहता विभावरि शुधि चित्रामधे हवं ॥ १० ॥
 विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । त्वे इति । वि ।

यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । हृहता । विभावरि । शुधि ।
 चित्रामधे । हवं ॥ १० ॥

हे सूनरि । उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं
 चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वस्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं
 शुच्छसि । तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते
 मा तादृशी त्वं नोऽस्मात्प्रति बृहता प्रीढेन रथेनायाहीति
 शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उपोदेवि नोऽस्मदीयं
 हवमाह्वानं शुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अन चेष्टायां । ल्युट् चेति
 भाषे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितिः । पा० ८, ४, १८, ।
 इत्यपमर्गस्याद्रकाराच्चिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनि-
 तेरितौटा निर्दंशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीव-
 नस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे क्कुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं ।
 त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः । उच्छसि । उक्ती
 विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 निपातैर्यश्चदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति
 सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गति-
 समासे क्कङ्कृष्णे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् क्कदिकाराद-
 क्तिन इति ङीप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादि-
 ष्कंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आर्मवितस्य
 चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः
 मा । क्कंदसोवनिषी । पा० ५, २, १०८, २, । इति मत्वर्थीयो
 वनिप् । वनो र चेति ङीप् तत्त्वंनियोगेन नकारस्य रेफा-
 देशय । शुधि । शृणुपृक्तवभ्यश्कंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 क्कंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणां-
 तोदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिघाताभावः । मघमिति धननाम ।

विद्वं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति
 मंहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । इयं । ध्वञ् स्पर्धायां शब्दे
 च । भाष्येऽनुपमर्गस्थेऽप्यस्यः । तस्य नियोगेन संप्रसारणं च ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थी वर्गः ॥

एकादशोऽथमाह ॥

उपो वाजं हि वंस्र यच्चित्रो मानुषे जने ।

तेना यद् सुकृतो अध्वरान् उप ये त्वा गृणन्ति वञ्चयः ॥७७॥

उपः । वाजं । हि । वंस्र । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । या । यद् । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।

गृणन्ति । वञ्चयः ॥ ११ ॥

हे उपः । वाजं इविलक्षणमघं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं
 वंस्र । याचस्व । स्त्रीकुर्वित्यर्थः । यो वाजचित्रधायनीयो
 मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्व-
 वान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्ठु, कृतवतो यजमानान्ध्व-
 रान् विंशारहितान् यागानुपायद् । प्रापय । ये यजमाना
 वञ्चयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणन्ति सुवन्ति तान् सुकृत
 इति पूर्वेण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं इयिः
 स्त्रीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज वज
 मती । फर्मणि घञ् । अजिब्रण्योय । पा० ७, ३, ६० ।
 इत्यत्र चमष्टस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाच्यमित्यत्रापि
 कुत्वाभाष इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्वत इत्यं-
 तीदाप्तत्वे प्राप्ते इपादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्र । वन्, याचने ।
 यद् याचनधाचिना धातुना तदुत्तरमावौ स्त्रीकारो लघते ।
 बहुलं छदसीति विकरणस्य लुक् । अतुदात्तेत्वात्प्रसारणधातु-

कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः ।
सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् । तुगागमः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो द्विसा नास्यस्मिन्निति
बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । अध्वरानित्य-
स्येषितंतमत्वात्कर्तुरोषिततमं । पा० १. ४. ४८. । इति कर्म-
संज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१. । इति ।
नीयद्योर्हरतेयेति द्विकर्मकेषु यद्धतेः परिगणितत्वात् । अध्व-
रानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटौति स्त्वं । आतोऽटि
नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणंति ।
गृ शब्दे । प्रादिभः प्रा । ध्वादीनां कृत् इति ङ्रस्त्वं ।
आभ्रस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयो-
गादनिघातः ॥

द्वादशीसूचमाह ॥

विखां देवां आ यद् सोमपीतयेऽंतरिच्चादुपस्त्वं ।

साध्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यं सुषीयं ॥ १२ ॥

विखान् । देवान् । आ । यद् । सोमऽपीतये । अंतरिच्चात् ।

उपः । त्वं ।

सा । अध्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वाऽवत् । उष्यं ।

उपः । वाजं । सुऽषीयं ॥ १२ ॥

हे उपः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिच्चादंतरिच्-
लोकादिश्चात्सर्वान्देवानावह । अश्वादीयं देवयजनदेशं प्रापय ।
हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वाव-
दश्वावपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुषीयं शोभनवौर्योपेतं वाजमश्र-
मस्मासु धाः । निघेहि स्यापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेष्छं दास

सुड्लड्लिट इति प्रायनायां सुड् । गानिस्वेति सिचो लुक् ।
 बहुलं छंदश्चमाद्योनेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अत्रावत् ।
 मंत्रे सोमाश्चेद्विद्येति मत्तुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति
 विभक्तौ लुक् । उक्त्यं । उक्त्यं स्तोत्रं । तत्र भयसुक्यं ।
 भये छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
 उपाः । सामंविताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिधाताभावः ।
 सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीसूचमाह ॥

यस्या रुग्ंनो अर्चयः प्रति भद्रा अहृत्त ।

मा नो रधिं विश्ववारं सुपेशमसुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुग्ंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अहृत्त ।

सा । नः । रधिं । विश्ववारं । सुपेशमं । उपाः ।

ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपमोऽर्चयः प्रकाशा रुग्ंतः शबून्निहंसंतो भद्राः
 कल्याणाः अहृत्त । प्रतिदृश्यंते । सा तथाभूतोया नोऽहृत्त
 रधिं ददातु । कोदृशं रधिं । विश्ववारं । विश्वस्य वारकं ।
 यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशमं । पेश इति रूपनाम । शोभन-
 रूपोपेतं । सुगम्यं । सुहृ, गंत्यं । यद्वा सुगम्यमिति
 सुपनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं ॥ रुग्ंतः । रुग् रिय हिंसायां ।
 शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशात्सर्वधातुवानुदात्तत्वं सति
 शिष्टत्वादिकरणधरे प्राप्ते अत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अहृत्त ।
 दृशेः कर्मणि लुङि ह्रस्वादादेशः । च्चु सिच् । न दृशः । पा०
 ३. १. ४०. इति षतप्रतिषेधः । एकाच' इतीदृप्रतिषेधः ।

लिङ्मिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिधः
 किञ्चाङ्गधूपधगुणाभावः । सृजिदृशोर्द्ध्वमकिति । पा० ६.
 १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च किञ्चादेव । पत्वकत्वपत्वानि ।
 अडागम उदात्तः । यद्दृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं
 ण्योतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा ।
 विश्वेर्व्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्दृधादित्वा-
 त्पूर्वपदांतीदात्तत्वं । सुग्म्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुरमः । गमेर्घञर्थं
 कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र
 भवं सुग्म्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशोऽथमाह ॥

ये चिद्धि त्वामृपयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमां अभि गृणीहि राधसोपः शुक्रेण

शोचिपा ॥१॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋपयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे ।

अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उपः ।

शुक्रेण । शोचिपा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये सोपोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु
 प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋपयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय ।
 भव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय च जुहुरे । जुद्धिरे । आहृत-
 वंत । सूक्ताख्यैर्मन्त्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः । हे उपः सा तादृशी
 त्वं राधसाष्माभिर्दत्तेन हविलक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिपा
 दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चीपलक्षिता सती
 तेषामृपोणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य

गृणीहि । सम्यक् स्तुतिमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः
 स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अतः कृतिनि च्वरत्वरे-
 त्यादिना वकारस्योपधायाद्योऽ । ऊतियुतीत्यादिना शिबु-
 दात्तो निपातितः । जुहुरे । द्वेञ् अर्धायां शब्दे च ।
 शिबुभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्यतिः
 संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः । कथाभ्यस्तस्य ह्यतिः ।
 यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति
 दीर्घत्वम् । द्विवचनादीनि । इरयो र इतीरेचो रे षादेशः ।
 चित इत्यंतोदात्तत्वं । यहत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमी-
 निर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । भहि । मह
 पूजायां । षीशादिक इप्रत्ययः । ऊदिवारादस्तिन इति ङीष् ।
 संवुष्टावभ्यर्थेति ऊस्त्वम् । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य
 रुत्वाद्युक्तं । निष्वादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रिया-
 दिकः । शिति षादीनां ऊस्त्व इति ऊस्त्वम् । राधसा ।
 राधोत्यनेनेति राधः । असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । उपः ।
 पादादित्वादाष्टमिकनिधाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशोऽथमाह ॥

उपो यदद्य भानुना वि हाराहवो दिवः ।

प्र मो यच्छतादहकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥१५॥

उपः । यत् । अद्य । भानुना । वि । हारी ।

ऋषवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अहकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि ।

गोऽमतीः । उपः ॥ १५ ॥

हे उपः । त्वमद्यास्त्रिन्महातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशयेत्

दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारिणा-
 च्छादितौ व्यूषवः । विश्लिष्य प्राप्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं
 छर्दिंस्तेजस्त्रि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं । छर्दिः ।
 अष्टकं । हिंसंकरहितं । पृथु । विस्तीर्णे । अपि च हे देवि
 देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इयोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्ग-
 स्यात्तैर्यच्छतादित्यनुपज्यते । प्रयच्छतात् । देहि । त्वदा-
 गमनस्यास्मद्रचणायत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥
 छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिः छदिरिति तन्नामसु पाठात् ।
 ऋणवः । ऋणु गतौ । छांदसे लडि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ।
 ततो व्यत्ययेन अपि गुणावादेशो । ऋणः पित्त्वादनुदात्तत्व
 उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिद-
 मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्बहुलमिति
 बहुलवचनासतो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाष् दाने । अपि
 पात्रत्यादिना यच्छादेशः । अष्टकं । नास्ति ह्रकोऽधिभ्रिति
 बहुव्रीहौ नउत्तुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । पृथु । प्रथ
 प्रथ्याने । प्रथिम्त्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपयेति कुप्रत्ययः
 संप्रसारणं च । छर्दिरिति गृहनाम । उक्त्तिर दौमिदेवनयोः ।
 अर्चिंशुचिहुस्त्रापक्षादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्रत्ययः । लघूपध-
 गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

षोडशोऽथमाह ॥

मं नो राया हृहता विश्वपेशसा मिमिच्छा सामिडाभिरा ।
 सं द्युग्नेन विश्वतुरीपो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥
 मं । नः । राया । हृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिच्छ । सं ।
 इडाभिः । आ ।

सं । द्युम्नेन । विश्वतुरा । उयः । महि । सं । वाजैः ।

वाजिनोऽवति ॥ १६ ॥

हे उयः । नोऽस्माद्राया धनेन संमिमिच्छ । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कौटुम्बेन धनेन । स्रहता प्रभूतेन । विश्व-
पेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथेङाभिरा ।
गोभियास्मान्मिमिच्छ । इङेति गोनाम । इङा जगतीति
तन्नामसु पाठात् । चाकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात् ।
उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च इत्याकार इति ।
किंच हे महि महनोय उपोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिच्छ ।
द्युम्नं द्योततेर्यशो वाक्मं वेति यास्कः । नि० ५. ५ । कौटुम्बेन
द्युम्नेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे
वाजिनोऽवति । अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरसेस्मान्मि-
मिच्छ । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥ राया । ऊडिद-
मित्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । स्रहता । स्रहन्स्रहतोरुपसंख्यान-
मिति विभक्तोरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशसि
यस्यासौ विश्वपेशाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना-
संज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यदा मरुद्बुधादिर्द्रष्टव्यः ।
मिमिच्छा । मिह भेषने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
कंदसौति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वपत्वानि ।
प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । पादादित्वाद्-
निघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्ङितिङ् इति
निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
ब्रह्मव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तूर्वो
हिंसार्यः । जिप् चेति क्तिप् । राज्ञोप इति वकारलोपः ।

विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यतोदात्तत्वं । वाजिनीवति ।
वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया
यस्याः सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उपो भद्रेभिरिति चतुर्द्धं च षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
उपयत्तुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः ।
तुष्ट्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्ववोपस्यं त्वित्युक्तत्वा-
दिदमपि सूक्तमुपस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योपस्ये क्रतावानुष्टुभे
छंदस्यत्सूक्तं । सूत्रात्ते हि । उपो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ०
४. १४. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतसूक्तं । प्रातरनुवाक-
न्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

उपो भद्रेभिरा गहि दिवद्यिद्रोचनादधि ॥

वहंत्वरुणसव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उपः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोदनात् ।

अधि ।

वहंतु । अरुणऽसवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उपः । उपोदेवते भद्रेभिर्मंदनीयैः शोभनेमार्गिंदिवोऽंत-
रिचलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरुपर्यर्थः ।
उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः । पूजितादेवंविधादंत-
रिचलोकादागहि । आगच्छ । हे उपः । अरुणसवोऽरुणवर्णा
गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं
यज्ञगृहं त्वा त्वासुपवहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेलोऽट्टि-
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदे-

श्रित्यादिनानुनासिकलोपः । घतो हेरिति । लुक् न भवति ।
 अक्षिद्वयदधा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् ।
 रुष दौती । अनुदात्तेतद्य हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित्
 इत्वंतोदात्तत्वं । अरुणश्रवः । सा भक्षणे । सांति भक्षयन्ति ।
 स्तनं पिबन्तीति सषो वक्षाः । श्रौणादिकः कुप्रत्ययः । आतो
 लोप इटि चित्याकारलोपः । अरुणाः सषो यासां तास्तयोक्ताः ।
 घव वक्षानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते ।
 पैठकमग्ना अनुहरन्ते मादृक् गावोऽनुहरन्त इति गोनदीयः ।
 तासां घोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुण्यो गाव उपसामिति ।
 अरुण्यशब्दोऽन्तेत्युनन्प्रत्ययांतः । ढणाख्यायां चित् । उ० ३,
 ५९ । इत्यतद्यदित्यनुहत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं ।

तेनाः सुयवसं जनं प्राषाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशसं । सुखं । रथं । यं । अधिऽधस्थाः ।

उपः । त्वं ।

तेन । सुयवसं । जनं । प्र । अथ । अद्य । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हे उपः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । क्रीदृशं
 रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति
 रूपनामिति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः ह्यग्न-
 मिति तषामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं ।
 विश्रुतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति

शिल्वादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति । लुक् न भवति ।
 अस्मिन्वदृषा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् ।
 रुघ दीर्घी । अनुदात्तेतद्य हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित
 इत्यंतीदात्तत्वं । अरुणम्बवः । षा भक्षणे । षांति भक्षयंति ।
 स्तनं पिवंतोति षवो वक्षाः । शौषादिकः कुप्रत्ययः । अतो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः षवो यासां तास्तयोक्ताः ।
 अत्र वक्षानामारुण्यप्रतिपादनाच्चातृषामपि तथात्वं गम्यते ।
 पैठकमन्त्रा अतुहरंते मावृकं गावीऽतुहरंत इति गोनर्दीयः ।
 तासां ओपोषाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुणो गाव उपसामिति ।
 अरुणशब्दोऽर्तेषेलुनन्प्रत्ययांतः । वृषास्यायां चित् । उ० ३.
 ५६. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतीदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिसंज्ञत्वेन शिष्यते ।

द्वितीयासुचमाह ॥

सुपेशस सुषं रयं यमध्यस्था उपस्वं ।

तेनाऽसुयवसं जन प्राथाय्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशसं । सुषं । रयं । यं । अधिऽपस्थाः ।

उपः । त्वं ।

तेन । सुऽयवसं । जनं । प्र । अय । अय । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हे उपः । त्वं यं रयमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । क्लीद्वयं
 रयं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति
 रूपनामिति यास्कः । यदा शोभनद्विरख्ययुक्तं । पेशः कृपण-
 मिति तच्चासु पाठान् । सुषं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं ।
 विश्रुतमित्यर्थः । यदा सुषडैतभूतः । अथवा सुषमिति

क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो
दुहितः । दुलोकसकाशाद्दुत्पन्न उपोदेवते तेन रयेनाद्यास्त्रि-
न्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षण
गच्छ ॥ सुपेशसं । पिथ अथयवे । अस्मादसुन्प्रत्ययः । निच्वा-
दाद्युदात्तः पेशस्यब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः ।
आद्युदात्तं द्वाच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्रस्वाः ।
तिष्ठतेच्छंदसि लुङ्लड्लिट इति यतमाने लुङि गतिस्थिति
सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यदृत्तयोगादनिघातः । तिङि
चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यश्रनाम । श्रयत
इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिबहुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
श्रव । श्रव रक्षणगतिप्रोतिष्ठसीत्युक्तत्वादवावतिगंत्यर्थः ।
दुहितदिवः । परमपि छंदसीति पठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगव-
द्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदङ्गुनि ।

उपः प्रारङ्गुं रनु दिवोऽंतेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् ।

अङ्गुनि ।

उपः । प्र । आरन् । ऋतून् । रनु । दिवः । अंतेभ्यः ।

परि ॥ ३ ॥

हे अङ्गुनि शुभ्रवर्षं उपः । उपोदेवते ते तव ऋतूंरनु
गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात्, मनुष्यादिकं चतुष्पत्, गवा-
दिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पत्रोपेता वयश्चित्, पत्रिणश्च

दिवोऽंतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति ।
रात्राबंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावंतो
भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत् गती । पतत्यनेनेति पतत्रं ।
अभिनद्योत्यादिनात्रप्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् ।
द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५, ४, १४०, । इति
पादशब्दस्यांत्यल्यः समासंतः । अयमयादित्वेन भव्यात् ।
पादः पत् । पा० ६, ४, १३० । इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां
पाद्भूमद्वेषु बहुव्रीहौ । पा० ६, २, १६७, । इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरस्यतिरिक्तं
पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्यरत्वं । इणः य इत्यनुवृत्ता-
विदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८, ३, ४१, । इति विसर्ज-
नीयस्य पत्वं । न च परत्वेनास्य विहत्वात् कुष्वोः क पी च ।
पा० ८, ३, ३६, । इत्युपधानोयादेयः शंक्नीयः । येन
नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं
वाधत एवेति वृत्तावुक्तं । आरन् । ऋ गती । छंदसि लुङ्-
लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिमास्यतिभ्यसेति चुर-
डादेयः । ऋट्टयोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् ।
ऋ गती । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनुर्लक्षणे ।
पा० १, ४, ८४, । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीय-
युक्ते । पा० २, ३, ८, । इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि
समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य
सु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । द्विषः । ऊडिद-
मिति विभक्तिरुदात्ता । अंतेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति
विसर्जनीयस्य सत्वं ।

चतुर्थीभ्रममाह ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभास रोचनं ।

तां त्वासुपर्वसूयवो गौर्भिः कण्ठा अहपत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंतो । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि ।

रोचनं ।

तां । त्वां । उपः । वसुऽयवः । गौऽभिः । कण्ठाः ।

अहपत ॥ ४ ॥

हे उपः । व्युच्छंतो तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयै-
स्तेजोभिर्विश्वं सर्वे भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं
यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशयसि । हि
यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्ठा
मेधाविन ऋत्विजः कण्ठगोब्रोत्पन्ना वा महर्षयो गौर्भिः
स्तुतिलचणेष्वेवोभिरहपत । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्ठ इति
मेधाविनाम् । कण्ठ ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि ।
भा दोप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिष्यः पित्र्वादानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति
गतेरनुदात्तत्वं । रोचनं । रुच दोप्तौ । अनुदात्तेतय इलादे-
रिति युच् । चित इत्वंतोदात्तत्वं । वसूयवः । वसु धनमात्मन
इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्स्नार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गौर्भिः । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । कण्ठाः । कण्ठ शब्दार्थः । अशिप्रुपिलटिकशी-
त्यादिना क्तन्प्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । अहपत । हेजो
लुङि घ्नः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।

परपूर्वत्वे ङल इति दीर्घत्वं । च्चैः सिच् । एकाच इतीदृ-
मतिपेधः । संध्यापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुष्ठाभावं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु व्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्डस्थार्पे सूर्य-
देवत्वं । आदौ नव गायत्रयः सिष्टाचतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं ।
तथा चानुक्तांतं । उदु त्वं सप्ताना मीर्म नवाद्या गायत्रय इति ॥
आश्विनयस्त्रे सीर्ये क्रताउदु व्यमित्वादयो नवर्चः शंसनीयाः ।
संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूत्रितं । सूर्या नो दिव उदु त्वं
जातवेदसमिति नव । षा० ६. ५. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय
सूर्ये ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्वं । जातवेदसं । देवं । वहंति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्ये ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याम्नाः । यदा सूर्यरश्मयः सूर्ये सर्वस्य
प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊहे वहंति । ऊं इति पादपूरणः ।
छांदसो मकारलोपः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिदिति । किमर्थे । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे दृष्टुं ।
यथा सर्वे जनाः सूर्ये पश्यंति तथोहे वहंतोत्यर्थः । कोदृशं
सूर्ये । त्वं प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं
जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं । द्यातमानं । अत्र निरुक्तं ।
उद्वहंति तं जातवेदसं देवसखाः केतवो , रश्मयो वा
सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्ये । नि० १२. १५. । इति ॥
जातवेदसं । जातानि वेत्तोति जज्ञवेदाः । गतिकारकयोर्बपि

पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं च । दृशे ।
दृशे विश्वे चेति तुमर्थं निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्य-
त्यादिना प्र प्रेरण इव्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः ।
अतः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्ररेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

अप त्वे तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सुराय
विश्वश्चसे ॥ २ ॥

अप । त्वे । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यंति । अक्तुभिः ।
सुराय । विश्वश्चसे ॥ २ ॥

त्वे तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि
देवगृह्ररूपाणि । देवगृह्रा ये नक्षत्रानीति श्रुत्यंतरात् । यद्वा ।
इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवंति ते नक्षत्ररूपेण
दृश्यंते । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षत्रे
तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि
चक्षत्राण्युच्यंते । सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणी-
त्यान्नानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणो
नेमानि क्षत्राण्योति च ब्राह्मणं । नि० ३ं २०. । इति ।
तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयंति । अप-
गच्छंति । विश्वश्चसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सुराय
सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः
सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः ॥ तायुरिति
स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति
रात्रिनाम । शर्वर्ग्यक्तुरिति तत्र पाठात् । यथा । यथेति पादांत
इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्र गती । अग्निनाक्षत्र-

जिबंघिपतिभ्योऽब्रच्चित्यचनृप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
 नभ्रापनयादित्यत्र वृत्तो त्वेवमुक्तं । न चरति न चीयत इति
 वा नक्षत्रं । चीयतेः चरतेर्वा नचत्रमिति निपात्यत इति ।
 श्रेष्ठदसि बहुलमिति श्रेणीपः । यंति । इण् गतौ । इणो
 यणिति यणादेशः । सुराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशय-
 तीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यसुनृप्रत्ययः । शिञ्चने
 सार्वधातुकत्वात् स्यान्नादेशाभावः । उभयत्र पष्ठार्धे चतुर्थी
 षक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयाम्बुचमाह ॥

अदृश्यमस्य केतवो वि रश्मयो जनो अनु । भ्राजंतो

अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्यं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः मन्त्रापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु
 व्यदृश्यं । जाताभ्रसर्वाननुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वे जगत्प्रकाशय-
 तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजंतो दीप्यमाना अग्नयो यथा ।
 अग्नय इव ॥ अदृश्यं दृग्निर् प्रेक्षणे । वर्तमाने तुङ् । इरितो
 वेति च्चेरडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः ।
 अत एव बहुलवचनादृष्टयोऽडि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं ।
 तिङां तिङी भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैक-
 वचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृश्यस्य
 केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादि
 पूर्ववत् । भ्राजंतः । ययः पित्वादनुदात्तत्वं । यतश्च लसार्व-
 धातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यं पर्वण्यस्ति सौर्यं एककपालः । तस्य
तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितं । तरणिविश्वदर्श-
नस्त्रिं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २,
२० । इति ॥ तथातिमूर्तिनामन्येकाहे कृष्णपक्षे सीरीष्टिः
कर्तव्या । तस्यामप्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूत्रितं ।
नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ८,
८ । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीसूचमाह ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्यं । विश्वमा भासि
रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्यं ।
विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्यं त्वं तरणिस्तरिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतो-
ऽध्वनो गंतासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते
द्वे च योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति ।
यद्वा । उपासकानां रोगान्तरयितासि । अरोग्यं भास्करादि-
च्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वं प्राणिभि-
र्दर्शनोयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्ह-
रणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति ।
यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स
तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता ।
सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ
प्रकाशयिता । रात्रौ द्युमयेषु चंद्रादिबिंबेषु सूर्यकिरणाः
प्रतिफलितः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा चारस्यदर्प-

षोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृह्णांतगतं तसौ निवारयंति
 तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विष्वं व्याप्तं रोचनं रोचमान-
 मंतरिचमासमंताद्भासि । प्रकाशयसि । 'यदा हे सूर्य । संत-
 र्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तार-
 कोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्यतः । विश्वेः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्यतो
 द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं
 निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा
 त्वान्नायते । चंद्रमा मनसो जातयज्ञोः सूर्यो भजायतेति ।
 ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं
 दीप्यमानं यथा भवति तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे
 हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाध्यायते । तमेष भांतमनुभाति
 सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । नृ प्रवन-
 तरणयोः । अस्मादंतर्भावितस्थिरार्थादन्ति सृष्टमभ्यग्यश्वितृभ्योऽ-
 भिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः कर्तीति
 ज्योतिष्कृत् । क्तिप् चेति क्तिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य-
 स्येति विसर्जनोपस्य पत्वं । भासि । भा दीप्तौ । संतर्भा-
 वितस्थिरार्थात्प्रत्ययादादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमौचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विश्वः प्रत्यङ्ङुर्देवि मानुषान् । प्रत्यङ्ङिष्वं
 स्रष्टे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विश्वः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मातृ-
 यान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्रः । दृष्टे ॥ ५ ॥

हे सूर्यं त्वं देवानां विश्वो मरुषामकान्देवान् । मरुतो वै
 देवानां विश्व इति श्रुत्यंतरात् । ताभ्यस्तं प्रकान्देवान् प्रत्यङ्-

ङ् देपि । ताग्रतिगच्छद्दयं प्राप्नोपि । तेषामभिसुखं यथा
 भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषाश्मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेपि ।
 तेऽपि यथास्मदभिसुखमेव सूर्यं उदेतोति मन्यन्ते । तथा विश्वं
 व्याप्तं स्रः स्वर्लोकं दृष्टे दृष्टं प्रत्यङ्ङुदेपि । यथा स्वर्लोक-
 वासिनो जनाः स्वस्त्राभिसुख्येन पश्यन्ति तथोदेपीत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्त्राभि-
 सुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा घाम्नायते । तस्मात्सर्वं एव
 मन्यते मां प्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् ।
 अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति
 नलोपः । अगिदचामिति नुम् । इल्लब्धादिसंयोगांतलोपो ।
 संयोगांतलोपश्चासिद्धत्वादुपधादौर्ध्वनलोपयोरभावः । क्तिन्प्रत्य-
 यस्य कुरिति कुत्वं । अनिगंतोऽचतावित्यनिगंत इति प्रत्यु-
 दासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावे ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एपि ।
 इण् गती । सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति
 पत्वं । स्रः । सुपूर्वादन्तेर्विच् । गुणे यथादेशः । न्यङ्स्वरौ
 स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृष्टे । दृष्टिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद्दृष्टे
 विद्ये चेति तुमर्थं निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

पठ्ठीमृचमाह ॥

येना पावक चक्षसा भुरर्ष्यंतं जनान् अनु । त्वं

वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरर्ष्यंतं । जनान् । अनु ।

त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य
 त्वं जनान् जाताग्नाग्निनो भुरख्यतं धारयतं पोषयतं वेमं
 लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि
 तं प्रकाशं सुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्याम्बुचि संबंधः ।
 तेन चक्षसा व्योपीति । तथा च यास्कैर्नोक्तं । तत्ते वयं सुम
 इति वाक्यशेषोऽपि बोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १२,
 २२ । इति । भुरख्यतं । भुरख्य धारयपोषययोः । कंडूदि-
 त्वाद्यक् । ततः गतरि कर्तृदि शप् । अदुपदेशात्प्रसारवंधातुकानु-
 दात्तत्वे एक एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे । अस्माद-
 तर्भावितख्यर्यात्कृद्दारिभ्यः । उनन्नित्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुण-
 ग्रंथेनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्राम्नातं । तस्ये मित्रघ
 वरुणघाजायेतामिति । मित्रघ वरुणघ धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमीम्बुचमाह ॥

वि द्यामिपि रजसृष्ट्वद्वा मिमानो अक्नुभिः । पश्यन्
 जन्मानि सूर्यं ॥ ७ ॥

वि । द्यां । पपि । रजः । पृथु । अद्वा । मिमानः ।

अक्नुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्यं ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तोषे रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यत
 इति यास्कः । कं लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येपि ।
 विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अद्वादान्यक्तृभो रात्रिभिः
 सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्वधीनत्वाद्द्वोरा-
 त्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् ।
 प्रकाशयन् ॥ रजसृष्ट्वित्यत्र षंदसि । वाप्राश्चेडितयोः । पा०
 ८, ३, ४६, १ । इति [विसर्जनोपस्य सत्वं] । अद्वा । शिष्यंदसि

बहुलमिति शैलोपः । सिमानः । माङ् माने । जौहो-
त्यादिकः । गानचि शौ द्विभावे भुजामिदित्यभ्यासस्वेत्वं ।
श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्य-
स्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । निच्यादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्यं । शोचिष्केशं
विचक्षणं ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्यं ।
शोचिःऽकेशं । विऽचक्षणं ॥ ८ ॥

हे सूर्यं देव द्योतमान विचक्षणं सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्त
सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयी वा त्वा त्वां
वहन्ति । प्रापयन्ति । कौट्टमं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा
शोचिष्केशं । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृश्यते
स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित
आदित्यस्येति निघंटावृक्तत्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ ।
अचिंशुचिहुसृषीत्यादिनेसिप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । स एव बहु-
त्रोहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्वं समासेऽनुत्तर-
पदस्यस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं ॥

नवमोऽनुचमाह ॥

अयुक्तं सप्त शंध्युवः सूरौ रथस्य नमसः । ताभिर्याति
स्त्रयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्तं । सप्त । शंध्युवः । सूरः । रथस्य । नमसः । ताभिः ।
याति । स्त्रयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शंभुवः शोधिका अश्वस्त्रियः ।
तादृशीः सप्तसंख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कौटुभ्यः ।
रथस्य नम्रः । न पातयित्राः । याभिर्युक्ताभिः रथो याति ।
न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः
स्वयुक्ताभिः स्वकीययोजनेन रथे संबहाभिर्याति । यज्ञगृहं
प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्तः
युजिर् योगी । स्वरितेच्चात्कर्मिणाय आत्मनेपदं । लुङि घ्नोः
सिच् । एकाच । इतीदमितिपेधः । लिङ्सिचायात्मनेपदेषु ।
पा० १. २. ११. । इति सिचः क्विप्त्वाङ्गप्रपञ्चगुणाभावः । छली
छलीति सिचः सकारलोपः । घोः कुरिति कुत्वं । शंभुवः ।
शुंघ विश्वहो । यजिमनिशुंघिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः ।
यसि तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवहादेशः ।
सूरः । पू प्रेरणे । सुसुधामृधिभ्यः क्वत्रिति क्वप्रत्ययः ।
निच्वादाद्युदात्तत्वं । नम्रः । न पातयतीत्यर्थे नम्रनेट्टृत्वादि-
नोष्णादिषु नम्रशब्दस्मृजंतो निपातितः । ऋभेभ्यो ङीदिति
ङीप् । यथादेश उदात्तयथो ह्यर्षादिति ङीप् उदात्तत्वं ।
सुपां सुपो भवन्तीति यसो उसादेशः । ततो यथादेश उदात्त-
स्वरितयोर्यथ इति स्वरितत्वं । रेफलोपच्छादसः । उक्तं च ।
इो चापरो वर्षाधिकारनाशाविति । शाखांतरे तु नम्र इत्येव
पठ्यते । स्वयुक्ताभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिभ्यो युक्तयो योज-
नानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं ।

अथमथेष्टौ होत्रका जलाग्निप्रक्रभ्यो हयं तमसस्सरोति मंत्रं
ध्रुवः । तथा च पद्मीसंयाजैयरित्येति खड्डे सूत्रितं । उदयं
तमसस्सरोत्युदेत्य । पा० ६. ११. । इति ॥

तामेतां सूक्ते दयमीसूचमाह ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्यश्यंत उत्तरं ।

देवं देवत्वा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः ।

उत्ऽतरं ।

देवं । देवत्वा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽत्तमं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रे रूढे वर्तमानं तमसः पापात्पर्युपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चास्त्रायते । उद्वयं तमसस्परित्याह । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहंतौति । ज्योतिस्त्रे जस्त्रिनमुत्तरमुद्गततरमुक्त्वाऽत्तरं वा देवत्वा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिक्षोपासनाः संत उत्तममुक्त्वाऽत्तमं ज्योतिः सूर्यं रूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थं इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्यश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य पत्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवत्वा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्वाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसौति शपो लुक । स्वोद्य । पा० ८. २. ६५. । इति धातोर्भकारस्य नकारः । अडागंम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं ।

तमपः पित्र्यादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशयत्तमौ सर्ववेत्यु-
च्छादिपुःपाठादंतोदात्तत्वं ।

उद्यन्नित्ययं दृचो रागमांत्यर्थः । तथा चानुक्रमस्यामुक्तं ।
अत्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन
दृचेन त्वग्दोषमांतये प्रस्कण्डः सूर्यमस्तौत् । तेन दृचेन स्तः
सूर्यस्तमृषि रोगान्निरगमयत् । तस्मादिदानोमपि रोगमांतयेऽ-
नेन दृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं श्रौनकेन । उद्यन्नयेति
मंत्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नय विपन्नय भूक्तिमुक्ति-
फलप्रद इति ॥

दृचस्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नय मित्तमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्दोगं मम सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्स्यन् । अथ । मित्तमहः । आरोहन् ।

उत्स्यन् । दिवं ।

हृत्सुरोगं । मम । सूर्यं । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्यं सर्वस्य प्रेरक मित्तमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त ।

अद्यास्मिन्काल उद्यन् । उद्यन् गच्छन् उत्तरामुद्गततरां दिव-
संतरिक्षमारोहन् आभिसुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा दिवसंतरिक्ष-
मुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्दोगं
हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाञ्छं
रोगं । यद्वा शरीरगतं हरिद्वये रोगप्राप्तं वैवर्षमित्यर्थः ।
तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्नीचयेत्यर्थः ॥
मित्तमहः । मित्तमनुकूलं महस्तेजो यस्याप्तौ । आमचित-
निघातः । उत्तरां । उदित्वनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टधातव्यां

लक्ष्मणे । तस्मादातिशायनिकस्तरूपप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽंतरिक्ष-
 विशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् ने भवति । द्वितीये त्वारो-
 हणक्रियायाः प्रकर्षां गम्यत इति किमेत्तिङ्बन्धव्यघादादाम्बद्रव्य-
 प्रकर्षं इति श्रामुः । प्रथमपक्षे टास्ररपोः पिप्त्वादानुदात्तत्व
 उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्ट-
 त्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ।
 स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शाकयज्जुरोगेषु । पा० ६. १.
 ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्ङ-
 सोत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हृज् हरणे । जनिहृभ्यामि-
 मनिन् । उ० ४. १५०. । इत्योणादिक इमनिन्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वाहर्ण-
 हृदादिभ्यः थज् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादि-
 मनिन्प्रत्ययः । इष्टमेय.स्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः ॥

हारिशोमृचमाह ॥

शुकेषु मे हरिमाण रोपणाकासु दधसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दधसि ॥ १० ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दधसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि ।

दधसि ॥ १२ ॥

मे मदायं हरिमाणं शरीरगत हरिहर्णस्य भावं शुकेषु
 तादृश वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु
 पक्षिविशेषेषु दधसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्रवेषु
 हरितालद्रुमेषु तादृश्वर्णसु मे मदीयं हरिमाणं निदधसि ।

निःधोमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तां । अस्मात्मा
वाधिष्टेत्यर्थः ॥ दधसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ।

त्रयोदशौष्ठमाङ्ग ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपंतं मद्भ्यं रंधयन्तो अहं द्विपते रधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।
द्विपंतं । मद्भ्यं । रंधयन् । मो इति । अहं द्विपते ।

रधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा
सर्वेण बलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मद्भ्यं
द्विपंतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि च । अहं
द्विपतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रधं । नैव हिंस्रं करोमि ।
सूर्य एव अह्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् ।
एतेर्लुडीणो गा लुडोति गादेश्च । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
आदित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यपत्वार्यो प्राग्दोब्यतीयो अ-
प्रत्ययः । रंधयन् । रध हिंसासंराजरोः । स्थंतात्तः शब्द । रधिज-
भोरधि । पा० ७. १. ६१. । इति यो धातोर्नुभागमः । मो ।
मा उ निपातद्वयममुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ओदिति प्रथमत्वे
प्रतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विपते । अतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । रध । रधेर्नुडि पुषादित्वात् चुरडादेशः ।
रधिजभोरधि । पा० ७. १. ६१. । इति । धातोर्नुम् । अनिदि-
तामित्यनुपंगलोपः । न माद्व्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थोऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽधुवाकः ॥

दशमोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशचं
 प्रथमं सूक्तं । अत्रेतिहासमावचते । अंगिरा इन्द्रसदृशं पूत्र-
 मात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन
 पुत्ररूपेणेंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मत्तुल्यः कधिष्मा भूदिति ।
 स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशोपंचदशौ
 त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुवंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयाव-
 शिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः । इन्द्रो देवता । तदेतार्कमनुक्रमस्या-
 सुक्तं । अभि त्वं पंचोना सव्यो द्वित्रिष्टुवंतमंगिरा इन्द्रतुल्यं
 पुत्रमिच्छन्नभ्यधायत्सव्य इतींद्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
 अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं ।
 अतिरात्रे पर्यायाणामिति खडे सूत्रितं । अभि त्वं मेपमध्वर्यवो
 भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥ गवाम-
 यनस्य मध्वभूते विपुवत्सं ज्ञकेऽह्न्यापि निष्केवल्य इदं सूक्तं
 शंसनीयं । तथा च सूत्रितं । यस्त्रिगंशृंगोऽभि त्वं मेपमिंद्रस्यं
 नु वीर्याणोत्येतस्त्रिगैर्द्रीं निविटं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वं मेपं पुरुहृतमृग्मियमिंद्रं गीभिर्मदता

वस्त्रो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरंति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि

विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेपं । पुरुहृतं । ऋग्मियं । इंद्रं । गीःऽभिः ।

मदता । वस्त्रः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विचरंति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं ।

अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शश्वभिः स्वर्धमानं । यद्वा कखपुत्रं
 मेधातिथिं यजमानसिद्धो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पयो ।
 स ऋपिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेघ इतींद्रोऽभि-
 धीयते । मेधातिथिर्मेघेति सुब्रह्मस्यमंत्रं कदेशस्य व्याख्यानरूपं
 ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मेधातिथिं हि कण्ठायनिं मेघो भूत्वाज-
 हारिति । आगत्य, सोममपद्धतवानित्यर्थः । पुरइतं । पुरभिर्य-
 जमानैराहृतं । ऋग्मियं । ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमान-
 मित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्भिर्मीयते
 शब्दात् इति ऋग्मीः । तं । वस्रो अर्षवं । धनानामावाप्त-
 भूमिं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्नातारो गौभिः स्तुतिभिरभि-
 मदता । अभिमुख्येन हर्षे प्रापयत । यस्मैद्रस्य कर्माणि मानुषा
 मनुष्याणां हितानि विचरन्ति । विशिषेण वर्तते । तत्र दृष्टांतः ।
 व्याचो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकाराः । भुजे भोगाय
 मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविने । तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत ।
 अभिपूजयत । मेघं । मिय स्वर्धियां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते
 देवसेनमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्युपत्ययः ।
 ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयटमिच्छति ।
 पा० ४, ३, १४४. १. । इति मयट्युपत्ययः । अकारस्येकारम्हा-
 दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माङ् भाने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयत
 इति ऋग्मीः । क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव फरत्वात् घृमाख्ये-
 तीत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादैयः । क्रदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । मदता । मदी हर्षे । हेतुमति णिच् । मदी
 हर्षस्त्रेपन्नयोर्विति घटादिषु पाठात् हर्षायै वर्तमानस्य
 घटादयो मितः । पा० ६, ४, ६२. । इति मिच्छे सति

मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । लोख्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि
 ऊंदस्युभयथेत्यावेधातुकत्वात् षेरनिटोति णिलोपः । तशब्दस्य
 सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङचि तुनुघमस्युतङ्कुवोरुथाणा-
 मिति दोषम् । वस्वः । उस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ।
 जसादिषु ऊंदसि वाचनमिति वचनात् घेङिति । पा० ७
 २. १११. । इति गुणाभावे यणादेयः । अर्णवं । अर्ण उदक-
 मस्त्रिचस्तोत्पण्वं समुद्रः । अर्णसो लोपय । पा० ५. २.
 १०८. २. । इति मत्वर्थीया वप्रत्ययः सलोपय । तेन शब्देन
 जलाशयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर
 गत्यर्थः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङ्
 चोदात्तवतोति गतिरनुदात्ता । यदृत्तयोगादनिघातः । मानुषा ।
 शिञ्छदसि बहुलमिति शिलोपः । भुजै । भुज पालनाभ्य-
 वहारयो । संपदादिलक्षणे भावे क्षिप् । सावेकाच इति
 विभक्तेशुदात्तत्वम् । मंहिष्ठ । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता
 मंहिष्ठः । तुश्छंदसोतोष्ठनूपत्ययः । तुरिष्ठंमेश्चिस्त्रिति ललोपः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयं सूत्रमाह ॥

अभोमवन्वन्त्सभिष्टिभूतयाऽंतरिचमां तविपोभिराहतं ।

इंद्र दक्षास ऋभवो मदच्युतं यतकतुं जवनी

सूत्रतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । इं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । कतयः । अंतरिचऽमां ।

तविपोभिः । आऽहतं ।

इंद्रे । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतं । यतऽकतुं ।

जवनी । सूत्रता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

जतयोऽवितारो रचितारो दवाप्तो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः । उरु भांतोति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीमवन्वन् । आभिसुर्येन खल्वभजत । इद्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याचुः । तथा चाद्वायते । विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिंद्रं सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याग्रातं । मरुतो दैनं नाजहुरिति । कीदृशमिंद्र । स्वमिष्टिं शोभनाभ्येषणवंतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अतरिचपां । अंतरिचं दुर्लाकं स्वतेजसा प्राति पूरयंत्यंतरिचपाः । दादशस्त्रादित्येष्विंद्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रस्य विवस्वांयाजायेतामिति । इंद्रस्य विवस्वांचेत्येत इति च । तविषोभिराहतं । तविषीति बलनाम । तविषो शुष्कमिति तद्वामसु पाठात् । बलैराहतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्यतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहृतरं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं जवना इववध प्रति प्रेरयिषी च्छ्रुता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि धीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तत्वात् प्रियसत्यात्मिका वागप्यावृहत् । आरूढवती । इववधं प्रति सापि वागिद्रस्योक्ताहकारिस्त्वभूदित्यर्थः । अवन्वन् । वन पण संभक्तौ । लडि शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोपलभ्यः । स्वमिष्टिं । इय गतौ । भाये क्तिन्प्रलभ्यः । तितुर्वेत्यादिनुदप्रतिषेधः । एमचादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ नउसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतः कृत्यव्युटौ बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रलभ्यः । यदा क्तिचकौ च संश्रया-

मिति क्लिच् । ज्वरत्वरेत्यादिनोट् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
 अंतरिक्षप्रां । प्रा.पूरणे । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः ।
 आतो मनिचित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतं । वृज् वरणे ।
 आन्नियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षंत एभिरिति दक्षाः ।
 करणे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । मदच्युतं ।
 च्युङ् गतौ । अंतर्भावितष्यर्थात् क्लिप् चेति क्लिप् । ङस्वस्य
 पिति क्ततोति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनौ । जु इति सौत्रो धातुः । करणे
 ल्युट् । टिड्ढाणत्रित्यादिना डीप् । लितस्वरेण जकारा-
 त्परस्योदात्तत्वं । भरुहत् । रुहेर्लुङि कसृष्टरुहिभ्यस्त्वंदसीति
 घृरडादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपीतावये शतदुरेषु गातुषित् ।
 ससेन चिद्धिमदायावहो वस्त्राजावद्रिं वावसानस्य
 नतंयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अवये ।
 शतऽदुरेषु । गातुऽषित् ।
 ससेन । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आज्ञी । अद्रिं ।
 ववसानस्य । नतंयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमध्यक्तगृध्रवंतं वृष्युदकस्यावरकं मेघमंगि-
 रोभ्याऽंगिरसावृणोणामर्थायापावृणोः । अपवारणं कृतवानसि ।
 वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्वाप्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यदा
 गोत्रं गौरभूद् पणिभिरपहृतं गुहासु निहितमंगिरोभ्य

ऋषिभ्योऽपाहृषोः । गुहाहारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि
 चावये महर्षये । कोदृशाय । शतदुरेषु शतहारेषु यंत्रेष्वसुरैः
 पीडायं प्रचिन्नाय । गातुवित् । मार्गस्थ लभयिताभूः । तथा
 विमदाय चित् । विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेनाद्येन युक्तं
 वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संघामे जयार्थं वाव-
 सानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्विं वज्रं नर्तयन्
 रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं
 शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुञ् अथक्ते शब्दे । शीणादिक-
 स्तन्प्रत्ययः । यडा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिव्रकव्यचच ।
 पा० ४, २, ५१ । इति समूहार्थे व्रप्रत्ययः । शतदुरेषु ।
 शतं दुरा द्वाराख्ययां । दू इत्येके । इयंते संव्रियंत इति दुराः ।
 घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छंदसं संस्मारणं पर-
 पूर्वत्वं । तच्च यो ह्यभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि
 व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १, १, ५१ । इति रपरंभवति ।
 यदा हारगब्दस्यैव छंदसं संस्मारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् ।
 गाञ् गतो । अस्मात्कामिमनिजनिभाभापायाः । इभ्यश्च ।
 उ० १, ७२ । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लभयतीति
 गातुवित् । विद् लामि । अतर्भावित्थ्यर्थात् क्विप् । छदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयु-
 रिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संघामनाम । पाहव
 आज्राविति तत्र पाठात् । अद्विं । अत्ति भक्षयति वैरिण-
 मित्यद्विर्वचः । अदिशदिभूयभिभ्यः क्विचिति क्विप्रत्ययः ।
 निष्वादायुदात्तत्वं । यास्कस्त्वेवमद्विशब्दं व्याचख्यौ । अदि-
 राहृणात्यनेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४, ४, । इति । वावसा-

पदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
आविय । अत्र रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

पठोन्मृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पेष्वाविधारंधयोऽतिथिग्वाय शंवरं ।
महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्वाय
जन्निपे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णहृत्पेषु । आविध । अरंधयः ।
अतिथिऽग्वाय । शंवरं ।

महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् ।
एव । दस्युहृत्वाय । जन्निपे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्पेषु । शुष्णः
शोषयिता । एतन्नात्रोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वाविय ।
ररक्षिय । तथातिथिग्वयातिथिभिर्गतव्याय दिवोदासाय शंवर-
मेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् ।
अतिप्रवृत्तमप्यर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमौः । नित-
राभाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य
दस्युहृत्वायोपचपयितृणां हननाय जन्निपे । सर्वदा त्वं दस्यु-
हननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसारंराहुर्योः ।
रधिभारचोत्ति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमिरीणादिको
दुप्रत्ययः । क्रमीः । क्रतु पादविविधे । ज्ञातक्षण । पा० ७,
२, ५, । इति वृषिप्रतिषेधः । चतुर्लं कंदस्यसाध्योगेऽधीत्यु-
भावः । पदा । सन्निपात् इति योडिदं पदादाति वा विभक्तौ-

दात्तत्वं । जन्त्रिये । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः ॥

सप्तमौचमाह ॥

त्वे विश्वा त्वियो सभ्रग्घिता तव राधः सोमपीथाय
हर्षते ।

तव वञ्चधिकिते वाहोर्हितो ह्यथा शत्रोरथ विश्वानि
वृष्णा ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । त्वियो । सभ्रक् । हिता । तव ।
राधः । सोमपीथाय । हर्षते ।

तव । वञ्चः । विकिते । वाहोः । हितः । ह्य । शत्रो ।
अथ । विश्वानि । वृष्णा ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा त्वियो सर्वे वलं सभ्रक् सभ्रीचीर्न ।
अपराद्भु खं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधोः
मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच । तव
वाहोर्हितोऽवस्थिता वञ्चधिकिते । अस्माभिर्घ्रायते ।
अतः शत्रोः श्रातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्णा वीर्याश्च-
वद्व्या । छेदनं कुरु ॥ सहांचतौति सभ्रक् । अंचतेऽर्त्विगि-
त्यादिना । किन् । अनिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य
सभ्रिरिति सहस्यस्य सभ्ररादेशः । घोः कुरिति कुत्वं ।
ऊटुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वे प्राप्ते ऽद्विसभ्रगोरंतोदात्तत्वनिपातनं
ऊत्स्ररनिवृत्तार्थैः । पा० ६. ३. ८५. १. इति वचनात्सभ्ररा-
देशोऽंतोदात्तोः । तस्य यथादेशं उदात्तस्वरितयोरेष इति
परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भव-
त्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो निष्वादात्तदात्तत्वं ।

सोमपोधाय । पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना यक्प्रत्ययः ।
घुमास्येतीत्वं । हर्षते । हृष तृष्टौ । अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन
शप् । आत्मनेपदे च । चिकिते । कित ज्ञाने । छंदसि लुङ्-
लुङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । उदात्त्यण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृथा । शोत्रशू छेदने । तौदादिकः ।
अहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां इचोऽ-
तस्तिष्ठ इति दीर्घत्वं । वृष्णा । वृष सेचने । औणादिको-
नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्णानि । भवे छंदसीति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेषेऽदसीति शैलोपिः ॥

अष्टमोऽमृचमाह ॥

वि जानीह्यार्यान्ते च दस्यवो बर्हिषते रंधया

शासदव्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेता ते सधमादेषु

चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानोहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिषते ।

रंधय । शासत् । आव्रतान् ।

शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता ।

ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण
बुध्यस्व । ते च दस्यवस्तेषामनुष्ठातृणासुपघपयितारः शव-
वस्तानपि विजानोहोति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिषते बर्हिषा
यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।
कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । द्विंसां प्रापय । यद्वा यज-
मानस्य वधं गमय । रधतिर्वशमने । नि० ६. ३२. इति

नद्यः । वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिफधानम् । बहुलं
कंदसीति यपः श्नुः । विर्भावहलादिशेषो । चिश्वादतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीसूत्रमाह ॥

त्वमपामपिधानाहृषोरपाधारयः पर्वते दानुमदसु ।

ह्रस्वं यदिंद्र शवसावधीरहिमादिसूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं । अपां अपिधाना । अहृषोः । यप । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । यसु ।

ह्रस्वं । यत् । इंद्र । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् ।

सूर्यं । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकाभ्ये-
घानपाहृषोः । अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्य-
प्रदेशयुक्ते स्वकोयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य ।
यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः । तद्धतः । तादृशस्य ह्रस्वादेशसु
धनमधारयः । अत्र सूत्रत्वात्तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचि-
क्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति यसुविशेषणं । शोभनदान-
युक्तमित्यर्थः । हे इंद्र त्वं यत् यदा शवसा जलेन ह्रस्वं त्रयाणां
लोकानामावरीतारं । तथा च शाखांतरे समाभ्रातं । यदिमान्
लोकानहृषोत्तदृत्तस्य ह्रस्वत्वमिति । अहिं । आ समंतादंतरं ।
तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽग्निपोमावभिसंबभूव
सर्वा विद्यां सर्वं यज्ञः सर्वमन्त्रायं सर्वां चियं स यत्सर्वमेतत्स-
मभवत्तच्छादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । यधं प्रापितः ।
आदिन् अनंतरमेव दिवि दुलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः ।
इत्येषाहृतं सूर्यं तस्माद्ब्रूवादसुमोच इत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिद-

मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छा-
 यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्यया-
 त्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत एकादेशस्वरः । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदोषत्वं ।
 अधारयः । पादादित्वाभिघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः ।
 पर्व पुनः पृषाते; प्रोषातेवेति यास्कः । दागुमत् । दो अवखंडन
 इत्यध्यादा दाप् दान इत्यध्यादा दाभाभ्यां नुरित्यौशादिकौ
 मुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति पठ्या लुक् ॥

पंचमीष्टकमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि
 शशावजुष्ठत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः पारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं
 दस्युइत्येपाविथ ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः ।
 ये । अधि । सुतो । अजुष्ठत ।

त्वं । पिप्रोः । नृमनः । प । पारुजः । पुरः । प्र ।
 ऋजिश्चानं । दस्युइत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मावेति ज्ञाननाम ।
 शशो मावेति तज्जामसु पाठात् । यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः
 कष्टैर्मायिन उल्ललक्षणमायोपेतान्मृदादीनसुरानपाधमः ।
 अयाजोगमः । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । येऽसुराः स्वधाभिर्ह-
 विलक्षणेः शशावधि शोभमाने स्वकीये सुख एवाजुष्ठत ।
 अहीयुः । नाम्नी । तानसुरानिति पूर्वेषु संबंधः । तथा च

कौशितकिभिरान्नायते । असुरा वा आत्मन्नशुद्धबुद्धातेऽन्तो
 ने पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्यान्नातं । देवाश्च ह वा
 असुराश्चासर्धंत । ततो ङासुरा अभिमानेन कर्षी च न जुहुम
 इति स्वेष्वेवास्त्रेषु जुह्वतयेरुस्ते परावभूवुरिति । तथा हे
 नृमणः । नृपु यजमानेषु रक्षितव्येष्वनुप्रह्ववुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः
 पूरयितुरेतवान्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः ।
 प्राभांचोः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिम्बानमृजुगमनमेत-
 त्वं ब्रह्मकं स्तोतारं दस्युहृत्वेपु दस्यूनामुपचपयितृषां हननेन
 युक्तेषु संप्रामेषु । यदा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविद्य ।
 प्रकषेण ररक्षिय ॥ मायिनः । मायायब्दस्य त्रोच्चादियु पाठात्
 त्रोच्चादिभ्यश्चेति मत्वर्थोय इनिः । यतो । शुभ दीप्तौ । कर्मणि
 क्तिन् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । छपस्तथोरिति धत्वाभाव-
 ष्छांदसः । खरि च । पा० ८, ४, ५५, । इति चत्वं । अनु-
 द्रुत । जुहोतेलेडि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति ऋष्वा-
 दादेशः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । पिप्रोः । पृ-
 पालनपूरणयोः । पृभिदिश्वधोत्यादिना कुप्रथयः । उदीठ-
 पूर्वस्येत्यथ बहुलं कंदसौत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विर्वचनं ।
 अभ्यासप्योरदत्वङलादिशेषाः । अतिपिपत्योय बहुलं कंद-
 सर्वात्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृपु मनो यस्य ।
 कंदस्यदवप्रहात् । पा० ८, ४, २६, । इति चत्वं । अरुजः ।
 रुजो भगे । यस्य डिच्चाद्गुणाभावः । ऋजिम्बानं । ऋज्वयुते
 प्राप्नोतोत्यृजिम्बा । पुषोदरादिः । दस्युहृत्वेपु । हन हिंसा-
 गत्योः । हनस्त चेति भावे क्वप्प्रत्ययस्तकारयोःतादेशः ।
 दस्यूनां हत्या येषु संप्रामेषु । परादिष्छंदसि बहुलमित्युत्तर-

यास्तः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं नियहं
 कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यत्रमानस्य चोदिता प्रेरको
 भव । यज्ञविघातकानसुरांस्त्रिरस्कृत्य यन्नान्यजमानैः सम्यगनु-
 ष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि
 कर्माणि विधेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सधमदनयुक्तेषु यज्ञेषु
 स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रैय्या-
 दिकः । ज्ञानोर्जेति जादेशः । अत्र प्रो गतो वृद्धिति वृत्करणं
 स्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां
 दर्शनं तेषां प्वादीनां ङ्ख इति ङ्खत्वेन भवितव्यं । मैवं ।
 ज्ञानोर्जेति दीर्घाच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
 दीर्घाच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घं यजोत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति ।
 तस्माद्दीर्घाच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ङ्खो न भवतीति सिद्धं ।
 बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् रुत्वजशत्वयोरभावः ।
 रंधय । रंध द्विसासंराहोः । शासत् । शासु अनुगिष्टौ । शत-
 र्यदादित्वाच्छपो लुक् । जचित्यादयः पडित्यभ्यस्तसंज्ञायां
 नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमृप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
 दात्तत्वं । शाकी । शक् शक्ती । भावे घञ् । ततो मत्वर्थोय
 इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा
 ता । उभयत्र शिञ्छंदसोति शिर्षोपः । सधमादिषु । सध माद्यं-
 त्येष्विति सधमादा यज्ञाः । अधिकरण घञ्प्रत्ययः । ननु
 मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजयोरनुप-
 सर्ग । पा० २. ३. ६१. । इत्यर्थेव मद् इति वक्तव्ये यन्मदोऽनु-
 पसर्गे इति पृथगुपादानं तद्वजपि पक्षे यथा स्यादिति न्यास-
 कारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्घातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोश्छंद-

सीति सद्यब्दस्य मधादेयः । चाकन । कनी दीमिकाति-
गतिपु । अत्र कांत्वर्यः । छटमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
लिट् । एतुत्तमी वा । पा० ७. १. ६१.) इति णिस्त्वस्य विकल्प-
नाहङ्गभावः । तुजा दिवादिभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

नवमीमृचमाह ।

अनुव्रताय रंधयन्नपत्रतानाभूमिरिंद्रः श्रययन्नभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वन्त्रो वि

जघान संदिहः ॥ ८ ॥

अनुव्रताय । रंधयन् । अपव्रतान् । आभूमिः ।

इंद्रः । श्रययन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनक्षतः । स्तवानः ।

वन्त्रः । वि । जघान । संदिहः ॥ ७ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायातुकृत्कर्मणे यजमानायापत्रतानपगतः
कर्मणो यजमानान् रंधयन्निहंसयन्वशीकुर्वन्वा । तथाभूमिः ।
आभिसुख्येन भवंतोत्याभुवः स्तोतारः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान्
श्रययन्निहंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्ध-
मानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवत्स्वर्सेंद्रस्य स्तवानः स्तुतिं
कुर्वाणो वन्त्रः स्तुत्यङ्गिरणशील एतत्तन्नक ऋषिः संदिहः
सन्द्यगुपचिता ब्रह्मोक्तवया निजघान । इंद्रेण परिहृतांतरायः
मन्वृथिभ्याः सारभूतं ब्रह्मोक्तवपालक्षणं यन्नसंभारमाहार्पि-
दित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समाह्वतं । यद्ब्रह्मोक्तवपासंभारी
भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवरुंध इति ॥ अनुव्रताय् । अतुकूलं
व्रतं यस्य । बहुवीक्षौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रययन् । श्रय
हिंसायां । णिधि घटादित्वाच्णिच्चे मित्तां ऋस् इति ऋस्त्वम् ।

वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनक्षतः । नक्ष गती । इकारो-
पजनम्बुदिसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं ।
स्तवानः । सम्यानच् स्तुव इति स्तोत्रैर्बहुलवचनाभिरुपपदा-
दप्यानच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चे-
त्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये ।
कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्षिप् । कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्त्रत्वं ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

तच्चद्यत्त उग्रना सहसा सहो वि रोदसी मज्जना

बाधते शवः ।

था त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज था पूर्यमाणमवहन्नभि

शवः ॥ १० ॥

तच्चत् । यत् । ते । उग्रना । सहसा । सहः । वि । रोदसी

इति । मज्जना । बाधते । शवः ।

था । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःऽयुजः । था । पूर्यमाणं ।

अवहन् । अभि । शवः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मोयेन बलेन ते
सहस्वदीयं बलं तच्चत् । तनूकतवान् । सम्यक् तोषामकार्पि-
दित्यर्थः । तदा शवस्वदीयं बलं मज्जना सर्वस्य शोधकेन
स्वतैश्चोरेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते विभीत इत्यर्थः ।
तथा चान्यत्रान्नातं । यद्य शुभाद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा
रोदसी यक्षादृवादिर्बिभीतस्त बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः ।
नृपु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेर्द्र । आपूर्यमाणं पूर्वा-
रूढ बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापार

मात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संवधिनः । तद्वहेनेन गच्छति
 इत्यर्थः । एवंभूता अस्माः श्वोऽभि हविर्ह्येषमजमभिलक्षा-
 वदन् । आंसुख्येन प्रापयंतु ॥ तद्यत् । तच्च त्वच्च तनूकरणे ।
 लडि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । ययः पिप्वादन-
 दात्तत्वे घातुस्वरः शिष्यते । उग्रता । धम काती । वमैः
 कनसिः । उ० ४. २३८. । इति कनत् । घडिज्येत्यादिना
 संप्रसारण । ऋदुगनस्वरदंशो, नैहमां च । पा० ७. १. ८४. ।
 इत्यनडादेशः । मजनामस्याने च । पा० ६. ४. ८. । इत्युधा-
 दोषत्व । हलुड्यादिनलापो । मज्जना । दुमस्त्रो शुद्धी ।
 श्रीयादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । छंदस्यद्वयदादिति षत्वं ।
 यवदन् । छंदसि लुड्लुड्लिट इति प्रार्थनायां लुड् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

एकादशोऽनुचमाह ॥

मंदिष्ट यदुग्ने काव्ये सचा इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।
 उग्रो ययिं निरपः स्नातसासृजडि शुण्यस्य इंदिता

ऐरयत्पूरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट । यत् । उग्ने । काव्ये । सचा । इंद्रः । वंकू इति ।
 वंकुतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्नातसा । असृजत् । वि ।

शुण्यस्य । इंदिताः । ऐरयत् । पूरः ॥ ११ ॥

यत् यदेंद्र उग्ने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट ।
 क्षुताऽभूत् । तदानीं वंकू वंकुतरातिगयेन कुठिलं गच्छता-
 वखावधितिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतोत्वर्थः । यदा
 वंकुतरातिगयेन वक्र गच्छति रथे वंकू यक्रमनशोलावशी

संयोज्येति योजनीयं । उग्र उद्गूर्णस्तादृश इंद्रो यथिं गमन-
युक्तान्मेघात् स्त्रोतसा प्रवाहरूपेणापो निरसृजत् । जलानि
निरगमयत् । तथाः शुष्णस्य सर्वस्य शोषार्थतुरसुरस्य दृंहिताः
प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् । विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि स्तुतिमोदमदस्यप्रकांतिगतिपु ।
लुडि बहुलं छंदस्यमाख्योगेऽपीत्यडभावः । उग्रने । वशेरीणा-
दिकः व्युप्रत्ययः । ग्रहिण्यादिना सप्रसारणं । योरनादेशः ।
सचा । पच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आङ्-
याजयारां चीपमंथ्यानमिति विभक्तेराडादेशः । संहितायां
आङोऽनुनासिकश्च दमोति तस्य सानुनासिकत्वं । वक् । वंसु
गतौ । औणादिक उप्रत्ययः । बहुलवचनात्कुलं । वंकुतरा ।
अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । यथिं । या
प्रापणे । आट्टगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्गावात्
द्विर्वचनह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्यय-
स्वरः । सुपां सुपो भवन्तीति पचम्या अमादेशः । दृंहिता ।
दृहि वृद्धो । इदिच्चासुम् । ऐरयत् । ईर, प्रेरणे । चीरादिकः ।
लट्याडागमः । आट्टेति वृद्धिः ॥

डादगौमृचमाह ॥

आ आ रथं वृषपाणिषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।
इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनाऽनर्वाणं श्लोकमा रोदसे

दिवि ॥ १२ ॥

आ । आ । रथं । वृषपाणिषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं ।

या । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो
 राजपेयं च भृगुगोत्रोत्पन्नचावनी महर्षिराखिनं महमगृह्णात् ।
 इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै
 प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपानेषु ।
 वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषयाणानि । तेषु
 निमित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि अ । स्रयमेव रथमारुह्य गच्छसि ।
 न त्वन्यः कश्चिन्नवर्तयितेति भावः । एवं च सति तेषु सोमेषु
 त्वं मंदसे । इषं प्राप्नोषि । तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नाम्नो
 राजपेः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिप्रवादि-
 संस्कारैः संस्तृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिपुतसोमयुक्तेष्वन्य-
 दीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि
 शार्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं
 भमनरहितं स्थिरं श्लोकं श्लोत्रलक्षणं वचो यज्ञो वारोहसे ।
 प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उक्तलक्षणं यमः
 प्रापयसि ॥ अ । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा
 पानि । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८, ४, १०, ।
 इति पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्य धानशब्दनकारस्य अत्वं ।
 प्रभृताः । शृत्र भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतस्वरत्वं । मंदसे । मदि सुतिमोदमदस्यप्रकांतिसतिपु ।
 अदुपदेशाल्लघुवर्धातुपानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनी
 दीप्तिकांतिसतिपु । अत्र कान्त्यर्थः । कांतिसामिन्नायः । सेटि
 सिष्यडागमः । बहुलं इंद्रसीति शपः श्रुः । तुजादि

त्वादभ्यासस्य दोषत्वं । सर्वे विधयस्त्वंदमि विकल्प्यन्त
इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वभावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं ।
अनर्वाणं । अतरेत्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणाद्भावे वनिष् ।
नञ् । बहुव्रीह्यावन्यर्वणस्त्रसावनञ् इति पर्युदासात्तृष्णादेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चित्पुपधादौर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संवाते । श्लोक्यत इति श्लोकः ।
कर्मणि घञ् । जिप्त्वादाद्युदात्तत्वं । रोइसे । रुहेर्ध्वत्ययेनाक्ष-
नेपदं ॥

त्रयोदशोऽनुचमाङ्ग ॥

अददा अर्भा महते वचस्यवे कचीवते वचयामिन्द्र सुन्वते ।
मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु
प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भा । महते । वचस्यवे । कचीवते । वचयां ।
इन्द्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

विम्बा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विसे स्वकौया-
भिर्योषिद्भिः सह गंगायां जलक्रोडां चक्रे । तस्मिन्समये दौर्घ-
तमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि
कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिचिपे । स च ऋषिः
केनचिद्भूवेनांगराजस्य क्रोडादेशं प्रति समाजगाम । स च
राजा सर्वज्ञं तन्मृषिमवगत्य भूवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन्
मम पुत्रो नास्ति । एषा मच्चिपौ । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पा-
दयेति । स च तथैत्यब्रवीत् । सा मच्चिपौ तु राजानं प्रति

तथेत्यक्रायं वृद्धतरो जुगुप्सिती मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
 स्वकीयासुशिक्षितां दासीं प्राप्स्यीति । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा
 संव्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्या-
 मुत्पन्नः कवीवाचाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च
 बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट
 इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वाह्निं
 प्रतिप्राच्यते । हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यै त्वदोयस्त्वोच-
 लक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमा-
 भिषवं कुर्वते वचोवत एतस्मान्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्याम-
 भामस्यां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमददाः । तथा
 सुकृती शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणखस्यैत-
 दाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च
 श्राध्यायनिभिः सुवृषणखामं च वै कदेश्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव-
 माम्नायते । वृषणखस्य मेन इति वृषणखस्य मेना भूत्वा
 मघवा कुञ्ज उवासेति । तां च प्राप्तयोधनां स्वयमेवेन्द्रयकमे ।
 तथा च तां डिभिराम्नातं । वृषणखस्य मेना नाम दुहिताम् ।
 तामिन्द्रयकम इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया
 कृतानि ते त्वदोयानि ता तानि विखेत् सर्वाख्येव सवनेषु
 यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानी-
 त्यर्थः । महते । वृद्धमदतोरुपमं ख्यानमिति विभक्तोरुदात्तत्वं ।
 वचस्यै । सुप घात्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसोत्वपत्यणः । क्वचो-
 वने । अख्यवधनहेतवा रज्जवः कस्याः । कवीयान् कस्याया-
 निति यास्कः । आसंदीषदठोवचक्रोवत्कषोवदिति संप्रसारणं
 मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना म्ना

इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते गृह्यत्वं जानातीति मेना ।
 पचाद्यच् । नशिमन्थोरल्लिख्यत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ।
 ५. । इत्येवं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति यास्कः ।
 नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । स्यतंऽभि-
 पूयत एष्वित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे ।
 ष्यति यजयाचरुचपवचर्चय । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वा-
 भावः । तितस्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्यदात्तत्वं । यद्वा वाचयते-
 रचो यदिदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्दशोऽष्टकमाह ॥

इंद्रो अथायि सुध्या निरेके पञ्चेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुगीञ्चू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयतिः प्रयंता ॥ १४ ॥

इन्द्रः । अथायि । सुध्याः । निरेके । पञ्चेषु । स्तोमः ।

दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् ।

रायः । क्षयति । प्रयंता ॥ १४ ॥

इन्द्रो देवः सुध्याः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रदान्वा
 निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तावन्नितुमथायि । असेविष्ट ।
 पञ्चेषु । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाय्यायनिभिरा-
 न्नातं । पञ्चा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यंतेति । येषु
 यजमानेष्वंगिरसु स्तोमः स्तोत्रं नियतं तिष्ठति । दुर्यो न
 यूपः । धारिः निष्ठाता स्यूषेव । तान्सुध्या इति पूर्वेषान्वयः ।
 तस्मादिदानोमपि रायः प्रयंता धनस्य दातेन्द्र इत् । इन्द्र एव
 यजमानानां दातृमश्वयुरश्वानिष्टान् तथा गव्युर्गा इच्छन्

रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपोच्छन्च-
 यति । वर्तते । अथायि । थिञ् । सेवायां । कर्तरि लुङि
 व्यत्ययेन च्छिणादेशः । सुथ्य । धीरिति कर्मनाम । शोभना
 धीर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि छंदस्युभ-
 यया । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयो-
 र्यथ इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर्
 विरेचने । भावे घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः ।
 दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । घूयते युव्यतेऽस्मिन्निति यूपः ।
 क्लुयुभ्यां च । उ० ३. २७. । इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्ते-
 दीर्घत्वं । सुशुभ्यां निश्चेत्यनुवृत्तावाद्युटात्तत्वं । अश्वयुः ।
 यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेच्छायामिति व्यच् ।
 न छंदस्यपुत्रस्येतोत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्वात्वं तु
 छंदसत्वाच्च भवति । क्वाच्छंदसोत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रायि ।
 एतावांस्तु विशेषः । गव्यु रित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ।
 यस्केस्त्वेवं व्याचष्टे । इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते । वसूयुरिद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूयु-
 रित्यपि निगमो भवति । नि० ६. ३१. । इति । चयति ।
 चि चये । भोवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । त्वचोकाच
 इतीदप्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

पञ्चदशोऽनुचमाह ॥

इदं नमो ह्यपभाय स्वराजी सत्यशुभाय तवसेऽवाचि ।

अग्निविंद्र नृजने सर्वधोराः अक्षरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥१५॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुष्याय ।

तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वशूराः । स्मत् । सूरिभिः ।

तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि ।

अस्माभिः प्रायोजि । कौटुशाय । वृषभाय । वर्षणशोलाय ।

स्वराजे । स्वकीयेन तेजसा राजमानाय । सत्यशुष्याय । शुष्प-

मिति वज्रनाम शत्रूणां शोपकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय ।

तवसे । अत्यंतं प्रहृष्टाय । यस्मादेवं तस्मादास्मिन्वृजने वर्ज-

नवति संग्रामे सर्वशूराः । विशेषेणैर्यंत्वमिचानिति वीरा-

भटाः । तादृशैः सर्वभैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः सु-

शब्दाद्यः । तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभि-

र्विद्धिभिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यदा

त्वत्सवधिनि शोभने यन्नगृहे सूरिभिर्विर्वाङ्मूर्त्विग्भिः सह

स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे ।

राजु दोषी । सत्स द्विपेति क्षिप् । सत्यशुष्याय । सत्यं शुष्प-

बल यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः

सौत्रां धातुः अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी

वर्जने । कृपृष्ठिजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ६८. । इति

क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न

डिमंसुडोरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्येति रुचिताया

सकारस्य धुडागमः । स्मरि चेति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि

पोष्करसादेरिति तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥

त्वं सु मेप्रमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्वार्पणैर्द्रे ।
 त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभी शिष्टा जगत्वः । तथा चानुक्रांतं ।
 त्वं सु त्रयोदश्यां त्वे त्रिष्टुभाविति । गवामयनस्य मध्यमेऽहनि
 विपुवत्तं प्रकी मरुत्वतीयस्य इदं सूक्तं । विपुवान्दिवा कीर्त्वं
 इति खंडे सूत्रितं । त्वं सुमेपं कया शुभेति च मरुत्वतीयं ।
 आ० ८, ६, । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

त्वं सु मेपं महया स्वविदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्वं न वाजं हवनस्यदं रथमैर्द्रे ववृत्वाभवसे

सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेपं । महय । स्वःऽविदं । शतं । यस्य ।

सुऽभवः । साक । ईरते ।

अत्वं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इर्द्रे ।

ववृत्वा । भवसे । सुवृत्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेपं शबूभः सह स्वर्धमानं स्वविदं । स्वरा-
 दित्या द्यौरा । तस्य विदितारं लब्धारं वा । यदा स्व सुष्टरणीयं
 धनं । तस्य लंभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिद्रे हे अध्वर्यां सु
 महया । सम्यक् पूजय । यस्येद्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्वः
 स्तोतारः साकं सदैव युगपदेविरते । स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा
 यस्येद्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वा साकं सईरते ।
 गमयंति । तमिंद्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय सुवृत्तिभिः सुष्टावर्जकैः
 स्तोत्रैः रथमाववृत्वा । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीर्त्वं रथं ।
 हवनस्यदं । हवनमाधानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं ।
 वेगगमने दृष्टांतः । अत्वं न वाजं । गमनमुाधनमश्नमिष ॥

महया । मह पूजायां । चुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि
दृश्यत इति दौर्घ्वत्वं । सुभ्यः । सुष्टु भवंतीति सुभ्यः स्तोतारः ।
क्विप् चेति क्विप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति
यणादेशस्य न भृसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्यभयधेतु-
भयथाभावाद्यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽ-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतो कंप्ने च । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । ऊस्यादादेशः । टेरेत्वं । अनुदात्तेष्वाक्षसार्वाधातु-
कानु दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यहृत्तयोगादमिघातः । तत्र
हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिथ्यत इत्युक्तं । अत्यं ।
अत्य इत्यश्वनाम । अत्यां ह्य इति पाठात् । वाजं । वाज्यते
गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतो । करणे घञ् । अजित्-
व्योद्य । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र यद्यदस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभावः इत्युक्तं । ह्वनस्यटं ।
स्यंदू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. । इति वेगं
गम्यमाने घञंतो निपातितः । घत एव नलोपो ह्रस्वभावश्च ।
न घ न धातुनोप आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति ह्रस्वः
प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि ह्रस्वस्त्व प्रतिषिध्यते । न चैयमित्त्व-
क्षणा । घञो जिष्वादुत्तरपदस्याद्यदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव शिष्यते । वृत्त्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । बहुलं छंदसोति शपः श्रुः । द्विवचनादि । यासुटो
ङिष्वाक्षधूपधगुणाभावः । तिङ्ङितिङ इति निघातः ।

दितोयाच्चवमाह ।

स पर्यतो नःधरणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।
इंद्रो यद्दृवमवधीचदीहतसुब्रह्मणेसि जह्वं पाषो अंधसा ॥२॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि हरो हरिषु वर ऊधनि चंद्रबुधो मदवहो
मनीषिभिः ।

इंद्रं तमह्ये स्वपस्यया धिया मंहिठरातिं स हि
पप्रिंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । ह्रः । हरिषु । वरः । ऊधनि । चंद्रबुधः ।
मदवहः । मनीषिभिः ।

इंद्रं । तं । अह्ये । सुऽपस्यया । धिया । मंहिठरातिं । सः ।
हि । पप्रिः । धंसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वाक्षागुणविशिष्ट इंद्रो हरिष्वारोह्यु शत्रूषु हरो
हि । अतिययेनावरोता* खलु । शत्रूजयशील इत्यर्थः ।
यस्माद्रूपान्युद्धतजलवत्यंतरिक्षे वरः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत
एव चंद्रबुधः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
सर्वाह्लादकत्वात् । मदवहः । मायंत्वेभिरिति मदाः सोमाः ।
तैर्वर्धितः । एवंबूतो य इंद्रो मंहिठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं
वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितभिः प्राञ्चैर्ऋत्विग्भिः सह
स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याह्ये । आह्वयामि ।
हि यस्मात्स इंद्रोऽंधसोऽन्नस्याह्लादपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥
हरः । ह्र इत्येके । हरत्यावृणोतीति हरः । पचायच् । चित्स्र-
रिणांतीदात्तत्वं । हरिषु । अच इरिति कर्तरीप्रत्ययः । वरः ।
वृहद् संभक्तौ । त्रियते संभज्यत इति वरः । घञर्थे कविधानं
स्यान्नागापाव्यधिहिनियुध्यर्थं । पा० ३, ३, ५८, ४ । इति
परिगणनस्योपलक्षणात्त्वत्वात् कर्मण्य वाप्रत्ययः । द्विर्भाव-

ऋं दसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं धियतेऽस्मिन् जलमित्युधः ।
 सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्यक्षामनङ्ङुटात्तुम्भं दस्यपि दृश्यते ।
 पा० ७, १, ७६, । इति दृशिपहृणादूधस्य ऋदस्याप्यनडादेशः ।
 यदा । ऊधसोऽनङ् । पा० ५, ४, १३१, । इति समासे
 विधीयमानोऽनडादेशः ऋं दसत्वात्केवलादपि भवति । चद्र-
 वध्नः । चदि षाद्वादने दौसौ च । इदित्वात्तुम् । स्फायितं-
 चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृहः । मदो हर्षं ।
 मदोऽनुपसर्गः इति करणेऽप् । तस्य पिप्वादात्तुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः । ततोयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्चे । ह्वेञ्
 सार्धायां शब्दे च । छंदसि तुडलङ्लिट इति वतमाने
 तुड्यात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति चुरेडांदेशः । आतो लोप इति
 चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्थयाः । अय इति कर्मनाम ।
 शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्थः । छंदसि चेति य-
 प्रत्ययः । मंदिष्ठरातिं । मदि वृद्धौ । अतिशयेन मंदित्रो
 मंदिष्ठा । तुम्भं दसोतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठेमयः सिति ललोपः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । मंदिष्ठा रातिर्यस्य । स्त्रियाः पुंवत् ।
 पा० ६, ३, ३४, । इति पुंवद्भावाद्भ्रुत्वत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पू पालनपूरणयोः । आहृगम-
 हनजन इति कित्प्रत्ययः । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंद-
 सीति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्गुद्भावाद्भिर्बचनेऽचीति
 स्यानिबद्धादे सति दिर्भावोरदत्वहलादिभेदाः । निष्वादाद्यु-
 दात्तत्वं ॥

चतुर्थोऽंशमाह ॥

आ यं पृथंति दिवि सद्मवर्हिपः समुद्रं न सुभ्वः स्वा
अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्युरुतयः श्रुषा इन्द्रमवाता
अङ्गुतप्सवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृथंति । दिवि । सद्मवर्हिपः । समुद्रं । न ।
सुभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृत्रहत्ये । अनु । तस्युः । ऊतयः । श्रुषाः । इन्द्रं ।
अवाताः । अङ्गुतप्सवः ॥ ४ ॥

सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां
ते सोमा दिवि स्वर्गलोकोऽवस्थितं यमिन्द्रमापृथंति । आ
समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टातः । सुहृ भवंतीति सुभ्वो नद्यः
समुद्रं पूरयंति तद्ददित्वर्थः । कौटस्थो नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य
स्वभूताः । तथा चाम्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंघूनां पतये
नम इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽ-
वितारो मरुतो वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिन्द्र-
मनुतस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कौटशा मरुतः । श्रुषाः ।
शत्रूणां शोषयितारः । अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति
वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अङ्गुतप्सवः । अकुटिलरूपाः ।
शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृथंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैत्या-
दिकः । प्वादीनां ङस्त्व इति ङस्त्व । आभ्यस्तयोरात् इत्या-
कारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । सद्मवर्हिपः ।
पद् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्वस्मिन्निति सद्म । औषा-
दिकोऽधिकरणे मन्निग्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्रः । भवतेः क्तिप्
 चेति क्तिप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जम्भोः सुपोति यथा-
 देमस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते ऊदस्युभयथेति
 यथादेमः । उदात्तस्वरितयोर्येष इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं ।
 अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचना-
 दभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव
 शिष्यते । एमवादिवात्पररूपत्वं । वृत्रहृत्वे । इनस्त चेति
 इनेर्भावे वयप तकारांतादेमस्य । प्रत्ययस्य पितादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । षड्, तस्यवः । हृ कौटिल्ये । षम्भाविष्ठायां
 ङ्, घरेच्छंदसि । पा० ७. २. ११. । इति ङ्, षादेमः ।
 षा भक्षणे इत्यस्मादोणादिको ड्प्रत्ययः । न ङ्, तस्यवोऽङ्, त-
 स्यवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पचमोऽष्टमाह ।

अभि स्वऽष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघोरिव प्रवणे
 सस्रुतयः ।

इंद्रो यदञ्चा धूपमाणो अंधसा भिनदलस्य परिधीरिव
 चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीः । इव ।
 प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः ।

इंद्रः । यत् । वञ्चा । धूपमाणः । अंधसा । भिनत् ।
 लस्य । परिधीन् । इव । चितः ॥ ५ ॥

ऊतयो मरुतो मदे सामपानेन इषे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो
 वृत्रेण सद् युध्यमानस्य पुरतः स्वऽष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृषंसभि ।

चाभिमुखेन ससुः । जग्मुः । रघीरिव प्रवणे । यथा
 गमनस्वभावा चापो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
 सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृपमाणः प्रगल्भः सन्वष्ठी वक्ष-
 वानिंद्रो वलस्य संवृण्वत एतच्छंभ्रकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् ।
 अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चितः परिधीनिष । देवानां
 हविलेपनिर्घषणायाम्नेः सकाशात्पुत्रेकतो द्वितश्चित इति
 वयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाभ्रातं । सोऽ-
 गाराष्ट्रभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्य-
 पातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत-
 स्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
 प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्थाश्चादका
 स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्रष्टृष्टिं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्रहारे । देवादिकः ।
 व्यत्ययेन शब्द । अदुपदेशात्सर्वधांतुकानुदात्तत्वे श्यनो निष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । रघोः । रघि गत्यर्थः । रंघिबन्धोर्नलोपश्च । ७०
 १ २८ । इत्युप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति ङीप् । जसि
 वा कंदसौति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङोप्स्वरः शिष्यते । धृपमाणः ।
 जिघृषा प्रागल्भ्ये । अ्रुप्रत्ययै प्राप्ते व्यत्ययेन श भाक्त्वेपदं
 च । अदुपदेशात्सर्वधांतुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ।
 भिनत् । लङि बहुलं कंदस्यमाद्योरोऽपीत्यडभावः । विकरण-
 स्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरणे । वलति
 संवृणोति सर्वमिति वलः । पचाद्यच् । क्रियाप्रहणं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधी-
 यंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः क्तिः । पा० ३. १. ८२. ।

इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः । धातो लोप इति चेत्याकार-
लोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वगः ॥

पठोमृषमाह ॥

परीं घृषा चरति तित्विपे शबोऽपो हृत्वौ रजसो

बुध्रमाशयत् ।

हृत्वस्य यत्प्रवणं दुर्गं भिख्नो निजघंध हृत्वोरिंद्र

तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि । इ । घृषा । चरति । तित्विपे । शवः । षपः ।

हृत्वौ । रजसः । बुध्रं । आ । अशयत् ।

हृत्वस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिख्नतः । निऽजघंध ।

हृत्वाः । इंद्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

या हृत्वाऽपो हृत्वौ । उदकान्याहृत्य रजसो बुध्रमंतरिष-
स्योपरिप्रदेशमाशयत् । आश्रित्याशेत । तस्य हृत्वस्य प्रवणे
प्रकर्षणं वननोयेऽंतरिषे वर्तमानस्य दुर्गं भिख्नो दुर्गं हृत्वाप-
नस्य । तस्य हि व्यापनं न किनापि यत्तुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृषोदिति युतेः । एवंभूतस्य हृत्वस्य हृत्वोर्मुखपार्श्व-
योर्हं इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंत यदा शब्दकारिण्य
वर्धं । द्वितीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना यज्ञेण निजघंध ।
नितरां प्रजङ्घं । तदानीमोमेनं त्वामिंद्रं घृषा शत्रुजयल-
क्षणा दौमिः परिचरति । परितो व्याप्रोति । त्वदीयं शबो
बलं च तित्विपे । प्रदिटीपे ॥ तित्विपे । त्विप दीमी । लिटि
प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वाच्चिधाताभावः । हृत्वौ । वृज् वरणे ।
। छान्त्यादयश्च । पा० ७. १. ४६. । इत्यादिप्रहृषात् क्षामन्य-

यस्येकारः । रजसः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वाद्य इति
 रजोऽंतरिचं । असुनि रजकरजनरजःसूपसंस्थानं । पा० ६.
 ४. २६. १. । इति नलोपः । मिष्वादाद्युदात्तत्वं । अशयत् ।
 शोडो ध्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं कंदसोति शपो लुगभावः ।
 दुष्टं भिखनः । यद् उपादानेऽशू व्यासावित्यनयोर्दुशब्द सपपदे
 युपोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हुन हिंसा-
 गत्वोः । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येठ उपदेशेऽल्वतः ।
 पा० ७. २. ६२. । इति निषेधः । अभ्यासाच्चैत्वभ्यासादुत्तरस्य
 षकारस्य घत्वं । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदःत्तत्वं । तिङि
 चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगाच्चिवाताभावः ।
 तन्यतुं । तनु विस्तारे । अस्माद्वतन्वजोत्यादिना यतुच् । यद्वा
 स्तान शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

सप्तमोऽमृतमाह ॥

इदं न हि त्वा न्यृपंत्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।
 त्वष्टा चित्ते युज्यं वाहृधे शवस्ततश्च वज्रमभिभूत्वोजसं ॥७॥

इदं । न । हि । त्वा । निऽन्यृपंति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि ।

इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । वाहृधे । शवः । ततश्च । वज्रं ।

अभिभूतिऽओजसं ॥ ७ ॥

इन्द्रे इन्द्रे यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव
 वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां न्यृपंति हि । नितरां प्राप्नु-
 वंत्येव । तत्र ईष्टांतः । ऊर्मयो जलप्रवाहा इदं न । यथा
 जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव ते तव
 युज्यं योग्यं शवो वर्णं वाहृधे । प्रावर्धयत । अपि । अभिभूत्वो-

जसं शत्रूणामभिभवितृणामोजसा बसेन युक्तं वचं ततश्च ।
 तीक्ष्णोषकारः । नृषति । ऋषी गतौ । तौदादिकः । अदुपदे-
 श। जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघात-
 प्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतीत्यूर्मयः ।
 अतंरुषेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारण्योकारादेशश्च । प्रत्यय-
 स्वरः । वर्धना । ह्यु ह्यौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे
 ल्युट् । श्रेष्ठं दधीति श्रेष्ठोपः । ततश्च । तच् लृच् तनूकरणे ।
 लिटि षलि लिट्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वादि-
 घाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति ।
 कण्ठे स्त्रिन् । तादौ च नितोति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभि-
 भूत्याजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीनुचमाह ॥

जघन्वां उ हरिभिः संभृतक्रतविन्द्र इत्वं मनुषे गातुयवयः ।
 अयच्छया वाङ्मोर्वचमायंसमधारयो दिव्या सूर्ये ह्ये ॥ ८ ॥
 जघन्वान् । ऊं इति । हरिःभिः । संभृतक्रतो इति संभृत-
 क्रतो । इन्द्र । इत्वं । मनुषे । गातुऽयन् । अयः ।

अयच्छयाः । वाङ्मोः । वचं । आयसं । आधारयः । दिवि ।
 या । सूर्ये । ह्ये ॥ ८ ॥

इ संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेद्र मनुषे
 अनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृषं शोकानामावरक-
 मसुरं हरिभिरखेर्षुःस्त्वं जघन्वान् उ । इतवान् एतु ।
 तदन्तरमयो वृष्टुदकानि प्रावर्तस्य इत्यध्याहारः । वाङ्मोर्वच-
 दौययोर्ह्यस्योरायसमयोमयं षड्मयच्छयाः । अयहीः ।
 आकारः सतृच्यर्थः । सूर्ये च दिवि क्षुलोके ह्ये द्रष्टुं सर्वेषा-

मस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्षुषि ॥ जघन्वान् । चंते-
 लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदविशामितीडागमस्य विक-
 ल्योक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । छंदसि परेच्छाया-
 मपीति कश्च । न छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्वजंता-
 च्छतर्यदुपदेशात्सार्धधातुकानुदात्तत्वे कश्च एव स्वरः शिथ्यते ।
 वाङ्मोः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

बृहत्स्वयंद्रममवद्यदुक्यः मरुत्पुत्र भियसा रोहणं दिवः ।
 यन्मानुपप्रधना इन्द्रभूतयः स्रष्टुं षाधी मरुतोऽमदन्ननु ॥ १ ॥
 बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थं । अरुत्पुत्र ।
 भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुयऽप्रधनाः । इन्द्र । जतयः । स्वः । नृऽसाचः ।
 मरुतः । अमदन् । अतु ॥ १ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यंजमाना भियसा बृहभयेन
 यद्यदोक्थमुक्थाहं स्तोत्रयोग्यमरुत्पुत्र । अकुर्वन् । कीदृशं
 बृहत्साम । स्वचंद्रं । स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं ।
 अमवत् । अमति शत्रून् रुजत्यनेनेत्यसौ यत्नं । तद्युक्तं । दिवः
 स्वर्गंश्च रोहणं । आरोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण बृहत्-
 ज्ञोता इन्द्रमस्तोपतेत्यर्थः । यद्यदा मानुपप्रधनाः । प्रकीर्त्तान्य-
 क्षिप्रानि भवन्तीति नैरुत्पुत्रस्य प्रधनमिति संग्रामनाम ।
 मनुष्यहितसंग्रामा जतयः स्वर्गलोकस्य रक्षितारो मरुतो
 नृपाचः प्राथंरूपेण नृश्रेवमाना भूत्वेन्द्रमपि तेनैव रूपेणान्व-
 मदम् । आनुपूर्वेणः इधं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो बृहत्सामं
 प्रत्युद्युक्तो वभूवेति शेषः ॥ स्वचंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य ।

इत्याचंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् । मृत्वेन अकारः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य द्वितीयैकवचने
छांदसाऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृपाचः । पच सम-
वाये । अयं सेवनार्थं इति यास्कः । बहुष्वेत्यत्र चशब्दस्यानु-
त्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि ण्विप्रत्ययः । अमदन् । मदी ह्रस्व-
ण्विचि मदी ह्रस्वण्वेपनयोरिति घटादियु पाठाग्नित्वे सति
मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लडि छांदस्युभययेति अथ
आर्त्तधातुकत्वात् षेरनिटोति णिलोपः ॥

दशमोऽवमाह ॥

द्यौश्चिदस्त्रामवां अहेः स्वनादयोयवोद्भियसा वच्च इन्द्र ते ।

ह्रस्वस्य यद्ब्रधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभि-

नच्छिरः ॥ १० ॥

द्योः । चित् । अस्त्र । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् ।

अयोयवौत् । भियसां । वच्चः । इन्द्र । ते ।

ह्रस्वस्य । यत् । ब्रधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य ।

शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमशान्वलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याद्देह्वत्स्य स्वनाच्छ-
ब्दाद्भियसा भयेनायोयवौत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् ।
अकथतेत्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सुतस्याभिपवादिभिः संस्रतस्य
सोमस्य पानेन मदे ह्रस्वो जाते सति त्वदोयो वच्चो रोदसां
थावापृथिव्यौ ब्रधानस्य वाधनशीलस्य ह्रस्वस्य शिरो यद्यदा
शवसा वलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भय-
राहित्येन निचलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवौत् । यु मिय-
णामियणयोः । अग्नाद्यङ्गुगताल्लडि यडो वेत्यपृक्तप्रत्यय-

स्येडागमः । अडागम'उदात्तः । बहुधा नस्य । बाधु विलोडने ।
ताच्छीलके चानशि बहुलं क्ते'दसोति शपः श्नुः । इलादि-
शेषाभावो धातोर्द्ध'स्वत्व' छ् क्कांदसत्वात् । चित इत्यंतो-
दात्तत्व' ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशौष्ठवमाह ॥

यदिन्द्रिंद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विख्या ततनंत कष्टयः ।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सद्यो द्यामनु शवसा बर्हणा
भुवत् ॥ ११ ॥

यद् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि ।
विख्या । ततनंत । कष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सद्यः । द्यां ।
अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्द्र, यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् ।
यदि वा कष्टयः सर्वे मनुष्या विख्या सर्वाण्यहानि ततनंत ।
विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निंद्र । अत्राह । अत्रैव
पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकट्टकेषु ते त्वटोयं सद्यो वृत्रवधादिकारणं
बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदौयेन बलेन कृता
बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा
द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रा देहिंसनमपि महदिति भावः ॥
ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेष्वादात्मनेपदं । लिङ्ग्ये
लङ्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । क्कांदसो द्विर्भावः । यद्वा
बहुलं क्ते'दमीत्यप्रत्ययस्य श्नो सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् ।
शपः पिष्वादानुदात्तत्व' । तिङ्प्रत्यय लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः

मिथ्यते । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्त्वडभावः । यद्बुभयोयाद-
 निघातः । विद्युत् । न्यु अषण् । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
 इति गनेः प्रकृतिस्वरत्वं । वर्द्धणा । वर्द्धं ववह परिभाषण-
 हिंसादानेषु । अस्मादोषादिकः क्यप्रत्ययः । बवयोरभेद इति
 वकारस्य इत्वं । प्रत्ययस्वरः । निवर्द्धयतीति वधकर्मसु पठितं
 च । भुवत् । भू सप्तायां । लैव्यडागमः । इतथ लोप इतीका-
 रलोपः । बहुलं छंदसोति यपो लुक् । भूसुवोस्तिडोति
 गुणप्रतिषेध उवडादेशः ॥

हादशौनृचमाह ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।
 चक्रपे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरथा दिवं ॥१२॥
 त्वं । अथ । पारे । रजसः । विऽधोमनः । स्वभूतिऽधोजाः ।
 अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चक्रपे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वऽरिति
 स्वः । परिऽभूः । एपि । था । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्मनः शशूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्माच्छामिः परि-
 दृश्यमानस्य व्योमनी व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार
 उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्यद्रव-
 णार्थं भूमिं भूलोकं चक्रपे । कृतवानसि । किंश्च । ओजसो
 बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुदूर-
 णोर्यं गंत्यं । थाप इत्वंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । था
 दिवं अलोकं च परिभूः परिषहीता । परिपूर्वो भवतिः परि-
 षह्यार्थः । एदि । प्राशोयि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तौ-
 रुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षगतिर्वाती-

त्वभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा
 वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य
 चोट् । गुणः । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा
 भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानु-
 दात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादित्तेभ्योऽपि दृश्यंत इति
 घिच् । अथयादासु, पः । पा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् ।
 न्यङ्स्वरो स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥

भूताभ्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविदानीयाऋक्तात्पुरा त्वं
 भुवः प्रतिमानमित्येपा शंसनोया । तथैवासूचयत् । यस्यसुक्तं
 बृहस्पतिमवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । पा० ८. ५. ।
 इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशौचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।
 विश्वमाप्रा अतरिचं महित्वा सत्यमदा नकिरन्य-
 स्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य ।
 बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । अप्रा । अतरिचं । महित्वा । सत्यं । षष्ठा ।
 नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तोर्णाया भूमिः प्रतिमानं
 भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको महानचिंत्यशक्तिः ।
 एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयंति विक्रांता भवं-
 तीति वीरा देवाः । ऋषवा दर्शनोया वीरा यस्य स तथोक्तः ।

तस्य बृहती वृद्धितस्य प्रबृहस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयि-
तासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिवीर्मध्ये वर्तमान-
माकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः
कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्या सत्यमेव ॥ भुवः ।
भवतेल्लेष्टि सिष्यडागमः । उवडादेशः । पृथिव्या । उदात्तयपो
ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । बृहन्न बृहतीरुपसंख्यान-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः । छंदसे वर्तमाने लुङि बहुलं
छंदस्यमाह्वोगोऽपीत्यडभावः । अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः ।
लघ्वडागमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ।
स्वावान् । अतुष्प्रकरणे युष्पदप्रज्ञां छंदसि सादृश्य उपसंख्यान-
मिति सादृश्यायें वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य
त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्व' । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे
प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशोऽनुवमाह ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यधो न सिंधवो रजसो
अंतमानयः ।

नोत स्रष्टृष्टिं मदे षस्य युध्यत एको अन्यश्चक्रे
विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यधः । न ।
सिंधवः । रजसः । अंतं । आनयः ।

न । उत । स्रष्टृष्टिं मदे । षस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् ।
चक्रे । विश्वं । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यची व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नान्वा-
नयाते । प्राप्तमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिचलो-
कस्योपरि सिंधवः स्यंदनश्रीला आपो यस्येन्द्रस्य तेजसोऽतम-
वसानं नानशः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे
सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यती युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य
बलस्यांत वृत्रादयो न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकस्त्वमन्यतस्त्वव्य-
तिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुपक्तं धक्षपे । सकलमपि
भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च
पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः ।
पृथिवीशब्दः पित्रीरादिभ्यसेति ङोपंतोऽंतोदात्तः । देवताहंहे
चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूपमंथिष्विति पर्युदा-
साच्चोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । घ्यचः । घ्यचेः
कुटादित्वमनसोति वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः ।
आनशः । अश्रोतेर्ध्वत्वयेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-
सस्यात्वं । अश्रोतियेति नुडागमः । आनुपक् । अनुपूर्वात् पंज
संग इत्यस्मात् क्विप्यनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य
दोर्घञ्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चयत्र मरुतः सस्मिन्नाजी विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।
वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥
आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजी । विश्वे ।

देवासः । अमदन् । अत्र । त्वा ।

वृत्रस्य । यत् । भृष्टिमता । वधेन । नि । त्वं । इन्द्र ।

प्रति । भ्रानं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽवास्मिन्संपाम आर्चन् । प्रहर मगवो
जहि वीरयस्वीत्यनेन वचनेनापूजयन् । सस्मिन्तस्मिन् यदा
सर्वस्मिन्वाजौ संपामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता
मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हृषे प्रापयन् । यदा
त्वदीयमदानंतरं तेषुपि मटं प्राप्ताः । हे इंद्र त्वं यद्यदा
भृष्टिमता । भ्रंशयति शत्रूनि निति भृष्टिरश्विः । तदता धनेन
हननसाधनेन वञ्चेण । अश्विमत्वं च वञ्चस्य ब्राह्मणे समाश्रान्तं ।
वञ्चो वा एष यद्यपः सोऽष्टाश्विः कर्तव्योऽष्टाश्विर्वै वञ्च इति ।
तेन वञ्चेण वृत्रस्थानं प्रति । आननं सुखं प्रति । यदा आसहेतुं
प्राणं प्रति निजघंथ । नितरां प्राहापीः । आर्चन् । अर्चं
पूजायां । भौवादिकः । आहागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः
सः सौ । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन
सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यदा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्षलोपो द्रष्टव्यः ।
देवासः । आञ्जसेरसुक् । आनं । आननं । वर्षलोपश्छांदसः ।
यदा एन प्राणने । अन्यतेऽनेनेत्यानं प्राणः । करणे घञ् ।
कर्यात्वत इत्यंतोदात्तत्वं । जघंथ । हन हिंसागत्योः । यत्पुण-
देशेऽत्वत इतीदमतिपेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य चका-
रस्य घत्वं । सितस्त्ररेण प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो धर्मः ॥

न्यु बित्येकादशधं ततोयं सूक्तं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ ।
शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानु-
क्रांतं । न्यु ब्वेकादशात्ये त्रिष्टुभाविनि ॥ अतिरात्रे अथमे
पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः यस्त्र एतत्सूक्तं । तथा चासुब्रयदा-

चार्यैः । न्यू पु वाचमसु, धूतस्य, हरिवः विवेहेति याज्या ।
आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

न्यू ३ पु वाचं प्र महे भरामहे गिर इद्राय सदने
विवस्वतः ।

नू चिच्चि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु
शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरामहे । गिरः ।
इन्द्राय । सदने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । ससताऽइव । अविदत् । न ।
दुःस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं ग्राभनां स्तुतिं निप्रभरामहे ।
नितरां प्रयुञ्जमहे । ऊ इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः
परिचरतो यजमानस्य सदने यंत्रगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः
क्रियन्ते । हि यस्मात्स इन्द्रो नू चित् चिप्रमिव रत्नं रमणीय-
मसुराणां धनमविदत् । विंदति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव ।
यथा स्वपतां पुरुपाणां धनं चोरः चिप्रं लभते तद्वत् ।
अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य
दादेषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमोषीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभि-
धीयते । अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वेषु संबंधः ॥ न्यू
पु इत्यस्योदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । तदोदात्तपर-
त्वात्संहितायां कंष्यते । इकः सुजीतिः दोर्घत्वं । सुञ इति
पत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्तिप् षेति क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छब्दस्वाच्छब्द-

सोपम्हांदसः । नू चित् । ऋचि तुतुघेत्यादिना दीर्घः ।
 समतामिव । पस स्वप्ने । अस्माच्छ्र्वंतादंतोदात्तात्परस्या
 विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः । अविदत् । विद् लामे । छंदसि
 लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिद्युतादीति घृरडा-
 देशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रवि-
 षोदेषु । द्रविषानि धनानि ददातीति द्रविषोदाः । द्वु
 गतावित्यस्मात् द्रुदधिभ्यामिनचित्तीनन्प्रत्ययांतो द्रविषशब्दः ।
 तस्मिन्कर्मण्युपपद आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य
 सुगाममन्हांसः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शंसु
 स्तुतौ । यस्यनिहितामिति मलोपः ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
 शिषानरः प्रदिवो अकामं कर्मणः सखा सखिभ्यस्तमिदं
 गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
 वसुनः । इन । पतिः ।

शिषाऽनरः । प्रदिवः । अकामं कर्मणः । सखा ।

सखिभ्यः । तं इंद्रं । गृणीमसिः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्वादेर्दुरो
 दातासि । तथा यवस्य यवादिर्धान्यजातस्य दुरो दातासि ।
 वसुनो निवासाहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता ।
 शिषानरः । शिषतिर्दानकर्मा । शिषाया दानस्य नेतासि ।
 प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा धिक्चिन्स तथोक्तः ।

अकामकर्मणः । कामान्कर्मयति नाशयतीति कामकर्मणः । न
 कामकर्मणोऽकामकर्मणः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इवि-
 र्तत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलपदानेन पूरयतीत्यर्थः ।
 सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विभ्यः सखा सखिषदत्वंतं प्रियः ।
 एवंभूतो य इन्द्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि ।
 ब्रूमहे ॥ दुरः । डुदाञ् दाने । मंदिवाशिमथिचितिचक्वकिभ्य
 उरच् । उ० १. ३८. । इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुल-
 वचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिघानरः ।
 शिच विद्योपादाने । गृरोथ हलः । पा० ३. ३. १०३. ।
 इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । षष्ठोसमासः समासस्येत्वंतो-
 दात्तत्वं । गृणोमसि । गृ शब्दे । क्रौयादिकः । ष्वादीनां ऋस्व
 इति ऋस्वत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिकारः ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

शचीव इन्द्र पुरुक्षद्युमत्तम तवेदिदमभितथेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः

काममूनयोः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुक्षत् । युमत्तमः । तव । इत् ।

इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संगृभ्य । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः ।

जरितुः । कामं । ऊनयोः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम । हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावन्
 पुरुक्षत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः । युमत्तम । अतिशयेन
 दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं
 तवेत् । तवैव क्षेभूतमिति चेकिते । भृशमस्माभिर्ज्ञायते ।

अतः कारणाद्धनं संगृह्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणां-
 भिभवितः । आभर । अस्मभ्यमाहर । देहीत्वर्थः । त्वायतस्वा-
 मात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयोः ।
 परिहीर्न मा कार्षीः । पूरयेत्वर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 हरिति क्तत्वं । पाठिकमाभंविताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं
 सर्वाण्युदात्तत्वं । न चामंषितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
 षत्त्वं । नामंषिते समानाधिकरण इति निषेधात् । चैकिते ।
 कित आने । अस्माद्यडंताहृतमाने सिध्यमंत्रे । पा० ३. १.
 ६१. । इति निषेधादात्मत्वयाभावे सति लिट् आर्द्धधातुकत्वा-
 दन्तलोपयलोपी । संगृह्य आभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्मग्लं दसीति
 भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् ।
 प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । ज्ञांसमात्वं ।
 क्वजंतास्रटः शब्दः । तस्यादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरैणानुदात्तस्यै-
 कादंशस्वरैषोदात्तत्व । एकदियस्वरान्तरंगः सिद्धो भवतीति
 वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. । इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति
 अतुरनुम इत्यज्ञादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कसु कांतावि-
 त्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिपु
 पाठादाद्युदात्तत्वं । जनयोः । जन परिहायि । सुरादिः ।
 लुङि षिचिद्भ्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति चुंयडादेशस्य
 मोनयतिध्वनयतोत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः ।
 ज्ञांत अयेति षिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थमिचमाह ॥

एभिर्द्युभिः समना एभिर्दिग्भिर्निर्बंधानी अमात'
 गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं दरयंत इंदुभिर्गुंतद्वेषसः समिपा रमेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुसमनाः । एभिः । इंदुभिः । निरुंध-

धानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दरयंतः । इंदुभिः । युतद्वेषसः । सं ।

इपा । रमेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः ।
एभिरिंदुभिः पुरोधर्तिभिसुभ्यं दत्तै सोमैश्च प्रीतस्वमस्माकम-
मतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः प्रशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन
च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भवः । ययमिंदु-
भिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेद्रेण दस्युमुपघपयितारं शत्रुं
दरयंतो हिंसंतोऽत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेपेद्र-
दत्तेनावेन संरमेमहि । संख्या भवेत् । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥
सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमंनसो अक्षोमोपक्षी इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर् प्रावरणे । स्मरितंस्वा-
दात्मनेपदं । अक्षोरक्षोप इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्यमित्यैश्वर्यं । न मति-
रमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति-
षेधः । अश्विना । अश्वीऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिपा रमेमहि सं वाजेभिः पुरुचंद्रैर-

भिव्युभिः ।

सं देव्या यमत्या वीरशुष्यया गोशययाश्वावत्या रमेमहि ॥५॥

सं । इंद्र । राया । सं । इपा । रमेमहि । सं । वाजेभिः ।

पुरुचंद्रैः । अभिव्युभिः ।

सं । देश्या । प्रमत्या । वोरगुपया । गोअग्रया ।

अश्वत्वा । रभेमहि ॥ ५ ॥

इ इन्द्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि ।
तथेषामेन संरभेमहि । तथा वाजिभिर्वलैः संरभेमहि । कीदृशै-
र्वाजैः । पुरुचंद्रैः । पुरुषां बह्वनामाह्लादकैः । अभियुभिः ।
अभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्यौतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृतबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वोरगुपया ।
वीरं विशेषेण शकूणां क्षेपणसमर्थं गुणं बलं यस्याः सा
तथोक्ता । गोअग्रया । स्तोत्रभ्यो दानार्थमग्रे प्रसुखत एव गावो
यस्याः सा । अश्वत्वा । अश्वैरुपेतया । राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुचंद्रैः । ऊस्वाचंद्रोत्तरपदे मंथ
इति सुट् । युत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभियुभिः ।
अभिगता द्यौर्दीप्तिर्दोषां । अथ दिव्शब्दो दीप्तिं लक्षयति ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नित्तीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उत्तरयोर्वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा
गोः । पा० . १. १२२. । इति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः ।
अश्वत्वा । मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मत्सुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वगः ॥

पष्ठीश्वत्वाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृण्या ते सोमासो वृषहत्वे पु
सत्पते ।

यत्कारवे दय वृवास्यप्रति वर्धिषते नि सहस्राणि
वर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्णा । ते ।

सोमासः । वृत्रहृत्पु । सत्पते ।

तत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । वर्धिषते । नि ।

सहस्राणि । वर्धयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिन्द्र वृत्रहृत्पु वृत्रहननेपु
निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाम-
मदन् । अमदयन् । इषं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्णा
वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धोनि चरुपुरीडाशादीनि
हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाय त्वाममदन् ।
यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे वर्धिषते यज्ञवते यजमानाय दश
सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शशू-
भिरप्रतिगतस्त्वं निवर्धयः । अवधोः । तदानौमिति पूर्वेण
संबन्धः ॥ वृष्णा । शैश्वन्दसि बहुलमिति शैलीषः । वर्धयः ।
वर्धयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छन्दस्यामाङ्गोऽपीत्यड-
भायः । शपः पित्रादनुदात्तत्वे षिच एव स्ररः शिष्यते ।
यद्वत्तयोमादनिघातः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

युधा युवसुप धेदेपि वृष्णुया पुरा पुरं ममिदं ह्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निवर्धयो नमुचिं नाम

मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एपि । वृष्णुया । पुरा ।

पुरं । सं । इद्रं । हसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावति । निवर्धयः ।

नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्मकरत्वं युधा युद्धेन संबद्धं
युधं युद्धसुप धेदिपि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धयोस्तो
भवसौत्यर्थः । धेति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण
नगरेण सहैदं पुरोधति पुरं शत्रून्गरमोजसा बलेन संहंसि ।
सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुरास्यभैक्तोरित्यर्थः । हे इंद्र त्वं
नम्या शत्रुपु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वक्ष्येण परावति
दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविन-
मसुरं यद्यस्माद्विवर्द्धयः । नितरामहिंसीः । षतस्त्वमेयं स्तूयस
इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । एपि । इष् गतौ । घदा-
दित्वाच्छपो लुक् । धृष्ण्या । जिष्टया प्रागल्भ्ये । ऋषिगृधि-
धृषिचिपेः क्लुरिति क्लुप्रत्ययः । कित्वाङ्गणाभावः । सुपां सुलु-
गिति सोर्धाञादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पुरा । पृ पादन-
पूरणयोः । पूरयति राघ्नमभिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् ।
उदोष्ठापूर्वस्येत्युत्वं । सावेकाच इति विभक्त्युदात्ता । हंसि ।
हतेर्लटि सिप्यदादित्वाच्छपोः लुकि नयापादांतस्य छसौत्यनु-
स्वारः । नम्या । षम प्रह्वत्वे । षीणादिक इन्प्रत्ययः । सुपां
सुलुगिति षतोयाया उदादेशः । टिलोपः । सख्या । श्रेयो
व्यर्थात् । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाद्वाभाषा-
भावे यणादेशः । नमुचि । इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति
नमुचिः । षीणादिकः क्लिप्रत्ययः । नभ्वापनपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । मञ् नः गतिर्न च कारकमिति क्लदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । माया-
शब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्यर्थाय इति ॥

अष्टमौऽमृतमाह ।

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगटदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिपूता

ऋजिखना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया ।

अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगटदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः ।

परिऽसूताः । ऋजिखना ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं । उत अपि च पर्णय-
मेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञकस्य राष्ट्रः प्रयोजनाय
तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया
शक्त्यावधीः । इतवानसि । तथानानुदः । अनु पयादयति
खंडयतोत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररश्चित एक एव त्वं ऋजि-
खनैतत्संज्ञकेन राष्ट्रं परिपूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि
शतसंख्याका वंगटदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्य-
भिनत् । विभिदिपे ॥ वधीः । इतं लुङि सिपि लुङि चेति
वधादेशः । तस्मादंतत्वाद्दृष्टभाषः । पा० ७, ३, ३५ । अत
एवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभाषः । पा० ७, २, १० । इट्
ईटोति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्यष्टादश्यायामेधेति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्टनि विन्मतोर्लुगिति
विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निच्त्वादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी ।
वृत्त्यते प्रयंतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्त्वात् । पा० ४,
१, १५ । डीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं ।
अत्ययेनातोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लुङि

मिपि रुधादित्वात् श्म् । इत्येतीकारलोपः । चवद्यावभ्य इति
 सकारलोपः । भनानुदः । दो षवखंडेने । आदेव इत्यात्वं ।
 आतसोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नाख्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ
 नञ्सभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चादसः ।
 परिपूताः । पू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । मतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं ।

नवमोऽक्षरमाह ।

त्वमेतास्त्रनराज्ञो द्विदंशाबंधुनाः सुत्रयसोपजग्मुपः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेष रथ्या

दुष्पदाष्टणक् ॥ ८ ॥

त्वं । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । षबंधुना ।

सुत्रयसा । उपजग्मुपः ।

षष्टिं । सहस्रा नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेष ।

रथ्या । दुःपदा । 'षष्टणक् ॥ ८ ॥

इ इन्द्रः श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विदंश विंशतिसंख्या-
 कानर्बंधुना सहायरहितेन सुत्रयसैतत्संज्ञकेन राशा युषार्थ-
 सुपजग्मुप । उपगतवत् एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानाम-
 धिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते ।
 षष्टिं सहस्रा । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवधंशोत्तरां
 नवतिं । तत्रात्र इन्द्रकसंख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबधिना
 दुष्पदा दुष्पदनेन । शत्रूभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । इन्द्रोऽपि
 चक्रेष न्यष्टणक् । न्यवर्जयः । त्वं स्तुतवतः सुत्रयसो जयार्थं
 त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैपीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासां-
 तविधेरनित्यत्वाद्दृक्प्रत्ययाभावः । पा० ५, ४, ८१ । राजन्-

शब्दो राजृ दीमावित्यस्मात्कनिम्प्रस्थात आद्युदात्तः । ऊदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबंधुना । नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽचं यश्च ।
आद्युदात्तं इच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुः ।
गमेलिंटः कसुः । शशि भसंज्ञायां वसोः 'संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपघालीपः । शशिव-
सिघसीनां चेति पत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव
स्वरः शिष्यते । रथा । रथश्चेदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४,
३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां
सुलुगिति विभक्तोराकारः । दुष्यदा । यद गतौ । ईंयद्ःसुखिति
खल् । लितीति प्रस्रयात्पूर्वशोदात्तत्वं । पूर्ववद्धिभक्तोराकारः ।
अवृणक् । वृजो वजने । रौघादिकः । लुङि मध्यमैकवचने
ह्रस्वव्यावभ्य इति सिपो लोपः । चीः कुरिति कुत्वं ॥

दशमोऽध्यायः ॥

त्वमाविद्य सुश्रवसं तवोतिभिस्त्वव वामभिरिंद्र तूर्वयाषं ।

त्वमस्मै कुक्षमतिथिस्वमायुं महे राज्ञे यूने परंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविद्य । सुऽश्रवसं । तव । जतिऽभिः । तय ।

वामऽभिः । इंद्र । तूर्वयाषं ।

त्वं । अस्मै । कुक्षं । अतिथिऽत्वं । आयुं । महे । राज्ञे ।

यूने । परंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदौघैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं
राजनमाविद्य, । इन्द्रविद्य । तथा तूर्वयाषमेतन्वामानं राजानं
तव वामभिस्त्वदौघैस्त्रायकेः पालकैर्बलैराविधेति शेषः । किंच
त्वं महे महते यूने तरणायाम्ने सुश्रवसे कुक्षदिशोवाशोऽरं-

धनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशमन इति यास्कः ॥ वामभिः ।
 वेङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिधिति मनिन् ।
 निष्वादायुदात्तत्वं । परंधनायः । रंधनं यमीकरणं करोति
 रंधनयति । तत्करोतीति षिच् । इष्टवषो प्रातिपदिकस्येतीठ-
 यद्वावाटिलोपः । सडि सिपि दीर्घम्छांदसः ॥

एकादशोऽनुचमाह ॥

य इहर्षीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं

दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्पञ्चि । इन्द्र । देवगोपाः । सखाय । ते ।

शिवतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः ।

प्रतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयसुहृद्युदके यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा
 देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्वंतं प्रिया पत एव
 शिवतमा असाम । प्रतिशयेन कल्याणा अभूम । ते वयं
 यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम । स्तवाम । अस्माभिः
 स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन
 दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकष्टतरं यथा भवति तथा दधाना
 धारयंतो भूयाम् ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बहुवीर्यौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुड्ये लोट्याडु-
 त्तमस्य पिच्चेति पिहद्वावाटिच्च डिच्चेति डिष्वाभाये अशोरलोप
 इत्यकारलोपाभावः । पिष्वादेव तिडोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः
 शिष्यते । स्तोषाम । स्तोतेर्लोटि सिब्वहुसं लोटोति बहुल-

ग्रहणात् लोटपि सिप् । तस्य पित्वाह्रुणः । सुवीराः । वोर-
वीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादोयमुनि
प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रतरं ।
प्रशब्दात्तरप्यमु च क्दंसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्य-
प्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्ररेणांतोदात्तत्वं । दधानाः । दधातेः
शानचभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पष्ठष्टमोनवम्येका-
दशस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो
देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽंत्या त्रिष्टुप् । पष्ठष्टमी
नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस इदं
सूक्तं । तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निंद्र पिव तुभ्यं
सुतो मदायेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमाभृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः श्वसः

परीणये ।

अक्रंदयो नद्योऽरोरुवदना कथा न चोष्णीभियसा

समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्सु । अंहसि । नहि ।

ते । अंतः । श्वसः । परिणये ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । चोष्णीः ।

भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

इ मघवन् धनवन्निंद्र । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहसि पापे
पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संघामेषु च नोऽस्मान्मा प्रचैष्ठी-

रिति शेषः । यस्मात्ते तव शवसो बलव्यांतोऽवसानं परीणये
 यरितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमंति-
 क्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् ।
 अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तस्मिंबंधीन्युदकानि
 चाक्रंदयः । शब्दधसि । क्षीणोः क्षीण्यः । क्षीण्यति पृथिवो-
 नाम । तदुपलक्षितास्यो लोका भियसा त्वद्भयेन कथा कथं
 न समारत । न संगच्छन्ति । त्वदीयं बलमवलोक्य चयाऽपि
 लोका विभ्यतोति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्यतसूनामुप-
 संख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्गावः । परीणये । नशतिर्व्याप्ति-
 कर्मा । कृत्यार्थं तवेकेनिति केप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चिति पूर्वपदस्य टोर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
 रोरुवत् । 'रु शब्दे । यद्भ्रुगंताजटः शब्द । अदादिवचेति
 वचनाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः उवडादेशः । नाभ्य-
 स्ताच्छतुरिति तुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 कथा । या वृत्तौ च छंदसौति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः ।
 तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । चारत । च
 गतौ । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । छांदसे वर्तमाने लख्यदादि
 त्वाच्छपो लुक् । कृत्वादादेशः । आडागमो वषिथ ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं मधयचमि दृद्धि ।

यो धृष्टुना शवसा रोदसो उमे वृषा वृपत्वा वृपृभो

नृंजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वंतं । इंद्रं ।

मधयन् । अमि । स्तुद्धि ।

यः । धृशुना । श्वसा । रोदसी इति । समि इति । हृषा ।

हृषत्वा । हृषभः । निःश्रजंजते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यां गाकिने गङ्गियुक्ताय गचीवते प्रचावते गङ्गा-
येन्द्रायार्चा । एवंविधमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतीः शृण्वंतं
समोचोनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं महयंपूजयत्प्रभिट्टि ।
आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो धृशुना श्वसा
धर्मज्ञेण गवसां बलेनीभे रोदसी व्यायापृथिव्यौ न्यूजते । नितरां
प्रसाधयति । श्रजंजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६, २१ । इति
यास्क । स इंद्रो हृषा सेचनसमर्थो हृषत्वा हृषत्वेनानेनैव
सेचनमामर्थेन हृषभो वर्षिता कामानां यद्वा हृष्युदकानां ॥
अर्चा । गवः पिप्प्यादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इच्छोऽतस्तिष्ठ
इति दीर्घत्वं । गाकिने । गङ्गिः गाकः । गङ्ग गङ्गी । भाये
घञ् । मत्वर्थीय इतिः । क्रियापदं कर्तव्यमिति कर्मणः
सप्रदानत्वाद्यतुर्यां । अभिट्टि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुञ् ।
उपमर्शाश्च नोतीति षत्वं । हुना इरिति इत्वं । हृषत्वा ।
सुषां सुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यूजते । श्रजि भृजो भर्जनं ।
इदित्वाद्युम् । यपि प्राप्ते व्यत्ययेन गः ॥

तृतीयामुचमाह ।

अर्चां दिवे उहते शूर्पं वचः स्वचत्रं यस्य हृषती हृषन्नतः ।

हृषच्छ्रुता यमुरो इहंणा कतः पुरो हरिभ्यां हृषभो रथो

इति पः ॥ ३ ॥

अर्चां दिवे । उहते । शूर्पं । वचः । स्वचत्रं । यस्य ।

हृषतः । हृषत् । मनः ।

त्वं । दिवः । वृहत्तः । सानु । कोपयः । अथ । त्वना ।
 धूपता । शंबरं । भिनत् ।
 यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धूपत् । शितां ।
 गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं वृहत्तो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रित-
 सुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धूपता शत्रूणां धर्षयित्वा
 त्वनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संभ्रमसुरमवाभिनत् । अथधीः ।
 यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्चेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा वृंदं
 समूहः । असुरसन्नुहयतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना
 हृष्टेन धूपत् धूपता प्रागल्भ्यं प्राप्नुयता मनसा युक्तस्त्वं शितां
 तीक्ष्णोक्ततां गभस्तिं हृष्टेन गृह्यतां । यद्वा गभस्तिरिति
 रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं यच्च । पृतन्यसि । तानसुराञ्चेतुं
 पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसौत्वर्थः । तदानीं वृहत्तो
 दिवः सानु कोपयः इति पूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे ।
 श्यंताङ्गडि बहुलं हृंदस्यमाढ्योगेऽपौत्वडभावः । त्वना ।
 मंत्रेष्वाढ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धूपत् । सुपां सुलुगिति
 वृत्तोयाया लुक् । शितां । शी तनुकरणे । निष्ठायां शाछोरन्व-
 तरस्यां । पा० ७. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि ।
 पृतनाशब्दात्स्य आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः ।
 प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

नि यदृणन्ति श्वसनस्य मूर्धनि शृणुस्य चिद्भंदिनो
 रोरुवहना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता बद्ध्या चिद्वृणवः कस्ता

परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणचि । खसनस्य । मूर्धनि । शृणस्य । चित् ।

व्रंदिनः । रोहवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसाः । बर्हणावता । यत् । अद्य । चित् ।

वृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं रोहवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् खसनस्य । अंतरिक्षे खसितीति खसनो वायुः । तस्यं व्रंदिनः स्रक्किरणै रान्नफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शृणस्य चित् रसानां शोष- यित्तरादित्वस्रं पिं मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्य- स्माद्विवृणचि । आवर्जयसि । प्रापयसोत्यर्थः । वायुना सूर्य- क्किरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यंते । तदेवाव- स्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन एकदेशे गन्वा । अपराक्षुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति बधकर्मसु पाठाद्वर्हणा यच्चूणां हिंसा । तद्धता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि वृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमावसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरूपे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणचि । वृजो, वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्वा- तुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्ब्रह्मयो- गादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादेश्चतेर्त्त्वितिगित्यादिना फिन् । अनिदितामिति नलोपः । विभापाचेरदिकास्त्रयामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । अ- प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चदादेशस्योपदेशिब्रह्मावेनेकार उदात्तः ।

अद्या चित् । निपातस्य चेति दीघत्वम् । कृण्वः । कृवि हिंसा-
करणयोश्च । इदिच्चात्तुम् । लेटि सिप्यडागमः । धिन्विक्कण्यो-
रञ्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्भावात्तवूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानु-
दात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तम् । व्रन्दी व्रन्तेर्मृदूभाव-
कर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्रुतस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्या-
दित्यस्य च शोषयित् रोरुयमाणो वनानीति वा घनानीति
वा । नि० ५. १६. । इतिः । धनानीति पक्षे मेधस्य धनानीति
व्याख्येयम् ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे समटशो वर्गः ॥

पठौच्यमाह ॥

त्वमाविद्य नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वयं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविद्य । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वयं ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं ।

दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इद्र त्वं नर्यादींस्त्रीनाञ्च आविद्य । ररक्षिद्य । तथा
हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वयं वयंकुलजं
तुर्वीतिनामानं राजानमाविद्येत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्व-
भावमेतस्यं घ्नन्पिमेतशमेतस्यं चक्रं धने धननिमित्ते संप्रामे
कृत्ये कर्मव्ये सत्याविद्येति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं ।
एतशं इत्यखनाम् । एतशमश्वं च ररक्षिद्येति योज्यं । तथा
त्वं शंवरस्य नवतिं नवः नवोत्तरनवतिर्नख्याकाः पुरः पुराणि

पत्यावेश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । टुओशिञ्च
 गतिङोः । ख्यंतादतमाने लुङिः च्चेयडादेशे मंप्रसारणं ।
 संप्रसारणाश्रयं च वन्तीय इत्यंतरंगमपि वृष्णादिकं बाधित्वा
 णो च मयडाः । पा० ६. १. २७ । इति मंप्रसारणं । संच्रा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाह्वयभावे द्विचनादि । डवडादेशः ।
 रातडव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ःशासं । शासु
 अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्पात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृष्णादिर्वा इष्टव्यः । स ह्याकृतिगण
 इत्यक्तं । यदा ग्रंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः ।
 इन्वति । इवि व्याप्तौ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 यदृत्तयोगाटनिघातः । अभिगृणाति । गृ गन्धे । क्रैय्यादिकः ।
 प्यदोनां ङ्ख इति ङ्खत्वं । तिपः पिच्चादनुदात्तत्वे
 विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति
 शसः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

असमं चत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।
 ये त इन्द्र ददुपो वर्धयन्ति मद्दि चत्रं स्यविरं वृष्यं च ॥८॥
 असम । चत्रं । असमा । मनीषा । प्र । सोमऽपाः ।
 अपसा । संतु । नेमे ।
 ये । ते । इन्द्र । ददुपः । वर्धयन्ति । मद्दि । चत्रं । स्यविरं ।
 वृष्यं । च । ८ ॥

इन्द्रस्यं चत्रं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिक-
 मित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिद्यासमा । न कस्यापि बुद्ध्या

समाना । सर्वं वसु विषयो करोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनाम-
शब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारी
यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रष्टवा भवंतु । हे इंद्र ते
तव ददुषो हविर्दत्तवन्तो ये त्वदीयं महि महत् चत्रं बलं
स्यविरं स्थूलं प्रष्टव हृष्टं हृष्टं हृष्टं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति । प्रष्टव
कुर्वन्ति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्सुवेति
योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीमावे गुणः । पा० ७.
१. १७. । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. । इति
सर्वातुदासत्वे पाप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः
क्षसुः । जसो व्यत्ययेन शमादेगः । संप्रसारणं । संप्रसारणात्पर्य
च बलोय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शसिषसिधनीना
चेति पत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महीरोशादिक इन्द्रत्ययः ।
स्यविरं । अजिरयिगिरेत्यादिना । उ० १. ५१. । तिष्ठते
किरचप्रत्ययाती निपातितः ॥

नवमीभृचमाच ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धा चमूषदचमसा इंद्रपानाः ।
अश्रु हि तर्पया काममेयामयो मनो वसुदेयाय क्षुष्व ॥ ८ ॥
तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः ।
चमसाः । इंद्रपानाः ।
वि । अश्रु हि । तर्पय । कामं । एपां । मनः । वसुदेयाय ।
क्षुष्व ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्त इति
चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कोट्या
इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः । अद्रिभिर्पावभिर-

भिषुताः । चमूपदः । चमूपु चमसेववस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
 इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्वाशुहि । व्याप्रुहि ।
 व्याप्य चैषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय ।
 पूरयेति यावत् । अथानंतरं वसुदेयायासभ्यमभिमतधन-
 प्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्य । छंदसी
 मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुग्हेः कर्मणि निष्ठा । तृतीयाकर्मणीति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूपदः । चमू अदने । चमंत्यनेनेति
 चमू । कृपिचमितनीत्यादिनीणादिका ऊप्रत्ययः । चमूपु
 सीदंतीति चमूपदः । सक्रूद्विपेति क्तिप् । पूर्वपदादिति पत्वं ।
 ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन
 संस्पर्शात् । पा० ३. ३. ११६. । इति पिवतेः कर्मणि ल्युट् ।
 अशुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । उदाञ् दाने ।
 अस्मादचो यदिति भावे यत् । इत्यतीतीकारादेशः । गुणः ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व ।
 उक्तञ् करणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीसूचमाह ।

अपामतिष्ठधरुणद्वरं तमोऽंतर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिंद्रो नद्यो वत्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु
 जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणद्वरं । तमः । अंतः । वृत्रस्य ।
 जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ई । इन्द्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः ।
 अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृद्ध्युक्तानां धरुणद्वरं । धरुणशब्दो धारावचनः ।

धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टोक्तिवती ।
 हवस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य जठरेपूदरप्रदेशेष्वंतर्मध्ये पर्यंतः
 पर्ववान्मोघोऽभूत् । अतस्तामीरूपेण हवसेण, गेघस्याहतत्वाद्बृह्यु-
 दकमप्याहतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वाक्ता नद्यो नदीरपः ।
 नदनात्रय इति व्युत्पत्त्या नदोशब्देनाप उच्यते । वत्रिणा-
 वरकेण हवसेण द्विताः पिहित्वा विश्वा व्यापनौरतुष्टा अनुक्रमेण
 तिष्ठंतोः एवंविधा अप इन्द्रः प्रवणेषु निम्बेषु भूपदेशेष्व-
 भिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृञ् वरण इत्यस्मादाह-
 गमच्छनजन इति क्विप्रत्ययः । लिङ्गुहावादिर्भाषादि । यणादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । अनुष्टाः । आतद्योपसर्ग इति तिष्ठतेः क्विप्रत्ययः ।
 उपसर्गाद्बु नोतीति पत्वं । जिघ्रते । इतैर्गत्यर्थाद्वत्ययेनात्मने-
 पंद । बहुलं कंदसीति ययः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं
 कंदसीत्यभगसस्येत्वं ॥

एकादशीभूचमाह १

म श्रेष्ठमधि धा द्युम्नमस्त्रे महि चत्रं जनापालिन्द्र तव्यं ।
 रत्र च नो मघोनः पाहि सूरौवाये च नः स्वपत्ये इये
 धाः ॥ ११ ॥

सः । श्रेष्ठं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्त्रे इति । महि ।
 चत्रं जनापाट् । इन्द्र । तव्यं ।

रत्र । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरौन् । वाये । च ।
 नः । सुऽपत्ये । इये । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्त्रे अस्त्रासु द्युम्नं यशोऽधिधाः । अधिनि-
 धेहि । कोदशमित्याह । श्रेष्ठं । संशमनं । रोगाणां शमने
 सात् यद्भवति तादृशं । तथा महि महत् जनापाट् शत्रुजना-

नामभिभविष्ये तव्यं प्रवृद्धं चक्रं चलं चाधिधा इति श्रेयः ।
 हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सुरीन्
 विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै
 शोभनपुत्रयुक्तायेपेऽन्नाय च नोऽस्मान्माः । धिहि स्थापय ॥
 धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति प्रार्थनायां लुङि भातिस्येति
 सिचो लुक् । बहुलं । छंदस्यमाख्योगीऽपौत्वडभावः । अस्मैः
 सुपां 'सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः श्रे आदेशः । जनायाद् ।
 जनान् सङ्घत इति जनायाद् । छंदसि सङ्घः । पा० ३. २.
 ६३. । इति णिः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सङ्घेः साङः स
 इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तथ्यं ।
 तवतिर्धृत्प्रथं । सौत्रो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे धातो-
 स्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाय इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा ।
 रक्ष पालने । शपः पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ्
 इति दीर्घत्वं । मघोनः । श्वयुवमघोनामतवित इति शसि
 मंप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । 'हेरपिप्वात्तस्यैव
 स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
 स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तयोक्ता । नञ्सुभ्या-
 मित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । जसादियु छंदसि वाचनमिति
 याडापः । पा० ७. ३. ११३. । इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि ।
 पा० ६. १. ८८. । इति वृद्धिः ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवसिदस्येत्यर्धं ऽचमं, सूक्तं सव्यस्वार्थमैन्द्रं जागतं । तथा
 चानुक्रांतं । दिवसिदष्टौ जागतं, हीति । हीत्यभिधानात्तुष्ट्या-
 दिपरिभाषयोत्तरं हे च सूक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये

मैवावरुणश्च इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नख्येभिरिति च । षा० ६. ४. । इति ॥ विद्यु-
 धति निष्केवस्येऽप्येतासूक्तं । सूचितं च । ग्रसेदेवोत्तराणि पद
 दिवश्चिदस्य । षा० ८. ६. । इति ॥ समूलहस्य दगरात्रस्य
 द्वितीये छंदोनेऽपि निष्केवस्य एतत्सूत्रितं । त्वं मह्यं इंद्र यो
 ह दिवश्चिदस्य त्वं मह्यं इंद्र तुभ्यमिति निष्केवस्यं । षा० ८.
 ७. । इति ॥

तत्र प्रथमानृचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि प्रप्रद्य इंद्रं न मञ्ज्वा पृथिवी चन
 प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिशोते वञ्चं तेजसे
 वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । प्रप्रद्ये । इंद्रं । न ।
 मञ्ज्वा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिशोते ।
 वञ्चं । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित् सुलोकादपि विप-
 प्रद्ये । विस्तोर्यं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च मञ्ज्वा
 मद्भिन्ना महत्त्वेनेद्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न
 भवति । ततोऽपि स गरीयानिस्त्वर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकर-
 स्तुविष्मान् प्रघ्नावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्त्रीलभ्य-
 स्तोपामर्याय शत्रूणांमातपः । आ समंतात्तापकारी । एवंविधः
 स इंद्रो वञ्चं धर्जनशीलमाशुधं तेजसे तैष्णयाय शिशोते ।
 तनुकरोति तीक्ष्णकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । चन-

नीयगतिमान्वृषभो यथा स्वमृगे युद्धार्थं तोक्षणीकरोति तद्वत् ॥
 दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । ऊरुशब्दत्
 पृष्ठादिलक्षण इमनिच् । प्रियस्वरेत्यादिनोरुशब्दस्य बरादेशः ।
 पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मङ्गा । मङ्गिन्ना । वर्षलोपच्छांदसः ।
 यद्वा महैरौषादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
 छतोयैकवचनेऽज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 विभक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति
 प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनौयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. १.
 ८. । इतींद्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।
 पा० २. १. १. । इति पंचमो तु छांदसत्वान्न भवति । भौमः ।
 जिभो भय इत्यस्माद्भियः पुग्व । उ० १. १४६. । इति मङ्-
 प्रत्ययः । भोमो विभप्रत्यस्मादिति यास्कः । नि० १. २०. ।
 आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । याथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । शिशोते । शीत्तनुकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं
 छंदसोति विकरणस्यद्गः । बहुलं च्छंदसोत्यभ्रासस्येत्वं । ई
 हस्यघोरितौत्वं । अनजादावपि लसावंधातुके । पा० ६. १.
 १८८. । व्यत्ययेनाभ्रस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन घण संभक्त
 वित्यस्मात्कर्मस्थौषादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति
 वंसगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेडंप्रत्ययः । दिवोदासा-
 दित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

• द्वितीयामृषमाह ॥

सो घर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृह्णाति विजिता
 वरोमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात् युधो धीजसा
पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्षवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । स । युधः ।
धीजसा । पनस्यते । ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमंत-
रिचं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन्वरीमभिः स्रकीयै
संवरणैर्यज्ञोरुत्वैर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणी-
र्युक्तेषां हता अपोऽर्षवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति । स्त्रीकृत्य
वर्षेति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते ।
वृष इवाचरति । इर्षयुक्ती वर्तते इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युधो
योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनात्तन धीजसा बलकृतेन हव-
वधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्षवः ।
अर्षतो लोपय । पा० पू. २. १०८. २. । इति मत्वर्थीयो
वप्रत्ययः सलोपय । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अव्यक्ते शब्द
इत्यस्मात्कतेरि पचाद्यच । चित इत्यतोदात्तत्वं । नऽडिति
टिप्त्वेन पाठ त् टिड्ढाणञिति ङीप् । यस्येति लोप उदात्त-
निवृत्तिस्वरैण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्तया
नद्य इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता इति
तस्मादा नद्या नाम स्य ता षो नामानि सिंधव इति । समु-
द्रियः । समुद्राभा इति भवार्थे वप्रत्ययः । वस्येयादेशः ।
तस्योपदेशिश्चचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्रस्वोर्भं इति

भत्वं । विद्यिताः । सिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरन-
तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मा-
दौणादिक ईमनिप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा उरु-
शब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च ऊादसत्वात् । वृषायते ।
कर्तुः क्यङ् सत्त्वापद्येत्याचारार्थे क्यङ् । डिष्वादात्मनेपदं ।
अकृत्वार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युधः । युध संप्रहार इत्यस्मा-
दिपियुधीधिदसिश्वाधूसूभ्यो भगिति भक् । पनस्यते । पन
स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मने-
पदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्यस्य धर्मणा मि-
रन्वसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मै उग्रः कर्मणे
पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इंद्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्यस्य ।
धर्मणां । इरन्वसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः ।
कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

प्र इंद्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकार्षीः ।
न हि इतो भुङ्क्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा
महो महतो नृम्यस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीना-
मिरन्वसि । इशिपे । इरन्वतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते । कर्मणास्माभिर्ज्ञातो बभूव ।
स चोग्र उग्रुर्ण इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरुपाय कर्मणे

देवैः सर्वैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः । धर्मणा । वृञ्
 धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन् । निष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्ष्यायां । ऐश्वर्यं इत्येके ।
 कंडादित्वाद्यक् । वीर्येण । शूर वीर विक्रान्तौ । सुरादिः ।
 अचो यदिति यत् । णिबोपः । बहुव्रीहौ वीरवीर्यां चेत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे
 तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्निह सत्याद्युदात्तं इरञ्छं-
 दसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यप्रदणमनर्थकं स्यादित्युक्तं ।
 देवता । देव एव देवता । देवात्तल्लिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः ।
 लित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चैकिते । कित ज्ञाने ।
 अस्माद्यद्दंताच्चेकित्यतेः कर्मणि लित्यतीलोपयलोपौ । पुरोहितः ।
 पुरम्शब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्वित्यासर्वविभक्तिरित्यध्ययत्वेन
 पुरोऽध्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ।

चतुर्थीभ्रुवमाह ।

स इदने नमस्युभिर्ब्रुवस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवान इन्द्रियं ।

वृषा कंदुर्भवति हर्यतो वृषा घेमेण घेनां मघवा

यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।

प्रब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । कंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । घेमेण । घेनां ।

मघवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेदो वनेऽर्ष्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण
 पूजयित्वाभिकृपिभिर्ब्रुवस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तूयत

इत्थं । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चंद्र आम्बीयेषु
जनेष्विंद्रियं स्ववीर्यं प्रवृत्तं वाणं प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच स
हृषा कामानां वर्षको ह्यंतः प्रेषावतो यियच्चतच्छंदुरूपच्छं-
दयिता भवति । यियच्चतां पुरुषाणां यागे रुचिसुत्पादयतीति
भावः । हृषा वर्षयिता । हविष्यदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् ।
एवंभूतो यजमानः क्षेमेषंद्रक्तेन रचनेन युक्तः सन् यत् यदा
धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति
पूर्वणान्वयः । यद्वा मघवा हृषेद्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां
यजमानैः कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति
योन्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवरिव इति पूजार्थं क्वच । क्या-
च्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं
वचस्यतं कुर्वति सुनयो वचस्ययंति । वचस्ययतेः कर्मणि
यव्यतो लोपयलोपो । यद्वा वचस्यतेर्ध्वत्त्ययेनात्मनेपदं । प्रवृ-
त्तः । व्रजू व्यक्षायां वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो
लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभाव उवड् । चित्स्ररेणांतोदात्तः ।
इंद्रियं । इंद्रस्य लिंगमिंद्रियं । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रष्टमिंद्र-
सष्टमिंद्रनुष्टमिंद्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ८३. । इति लिं-
गादिष्वर्थेष्विंद्रशब्दात् षच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽंतोदात्त-
त्वं । इन्वति । इधि व्याप्ती । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्तरः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

• पंचमीसूचमाह ॥

स इन्द्रहानि समिधानि मघमना कृणोति युध्वा शोजसा
जनेभ्यः ।

अधा चन अद्धति त्विषीमते इन्द्राय वधं निघनिघ्नते
वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महाणि । संऽइथानि । मज्मना । छपोति ।
युधः । भोजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । अत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वधं ।
निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेदो युधो योद्वा मघानि समिथानि मघतः
संयामाम्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा वलेन छपोति ।
करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोत्रजनार्थं । यद्रेदो वधं
घननसाधनं वधमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निघंति । अधा चन
अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इन्द्राय सर्वे जनाः अद्धति ।
अदिति सत्यनाम । इन्द्रे बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति
सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महाणि । महांतीत्यस्य तकारलोपश्चादसः ।
यद्वा मघन्ते पूष्यन्त इतिऽमघानि प्रहवानि । घञर्थे कविधान-
मिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयंति
संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संयामाः । समीणः । उ०
२. ११. । इति यक्षप्रत्ययः । किञ्चाद्गुणाभावः । धायादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमञ्जो शुभौ । मनिः प्रत्ययः ।
च्छलां जम् च्छशि । पा० ८. ४. ५३. । इति सकारस्य जग्रत्वं
दकारः । ततयुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं
धत्वं । निपातस्य चेति सांज्ञितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष
दीप्तौ । इन् सर्वधातुभ्यः इतीन्द्रप्रत्ययः । निश्वादाद्युदात्तत्वं ।
मत्तुपः पिच्छादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत
इति सांज्ञितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । इतिर्व्यत्ययेनात्मनेपदं

बहुवचनं च । बहुलं । कंदसोति शपः श्लुः । गमश्चनेत्यादिनो-
पधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं । निगागमस्य । आगनीगंतीति
च । पा० ७. ४. ३५. । इति चशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वाद्वाध-
र्थादावेतद्ब्रष्टव्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थं एकोनविंशो वर्गः ॥

पठोमृचमाह ।

स हिःश्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षया वृधान भोजसा
विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृष्वन्नवकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवै अपः
सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षया ।
वृधानः । भोजसा । विनाशयन् ।

ज्योतीषि । कृष्वन् । अन्नवकाणि । यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः ।
सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्नं यथा वाक्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमानि
क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन्
क्षया भूत्या समानं वृधानो वर्धनशोक्तः । यद्वा क्षयेत्योजो-
विशेषणं । शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः । ज्योतीषि सूर्या-
दोनि वृत्तेणावृत्तान्यवकाणि वृक्षेणावरकेण तेन रक्षितानि
कृष्वन् । कुर्वन् । सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स
खस्विंद्रो यज्यवे यद्रे यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायपो वृष्टि-
लक्षणान्युदकान्यवसृजत् । वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा ।
उक्तञ् करणे । इतः क्तिः । पा० ३. ३. ८८. । इति भावे

किप्रत्ययः । त्रैर्मन्त्रित्वं । पा० ४, ४, २० । इति निर्वृत्तार्थे
 मप् । तस्य पिप्त्वादनुदात्तत्वे किप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ।
 शिष्यदसि बहुलमिति शीर्लोपः । क्षया । चमूप् सङ्घने । चमते
 प्राणिजातस्तमुपद्रवमिति चमा । पिङ्गिदादिभ्योऽङित्यङ्-
 प्रत्ययः । ततष्टाप् । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । छान्दसं
 धिमन्त्रयुदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । षष्ठ्यभिभव
 इति सङ्घनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्त्रादीणादिको मनिन् ।
 व्यत्ययेन स्त्रीसिंगता । मनः । पा० ४, १, ११ । इति ङीपो
 निषेधे डावुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४, १, १२ । इति डाप् ।
 टिलोपः । वृषानः । ताच्छौलिकद्यानश्च । बहुलं छन्दसौति शपो
 सुक् । अचित इत्यन्तोदात्तत्वं । अहकाणि । वृज् वरणे । सृष्टभूशुषि-
 मुषिभ्यः कक् । उ० ३, ४६ । इति कक्प्रत्ययः । वङ्गवीही
 नउमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । यण्यवे । यजिमनिगुंधि-
 दक्षिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्यु-
 दात्तत्वं । सुक्रतुः । बहुव्रीही । क्रत्वादयस्येत्युत्तरपदाद्यु-
 दात्तत्वं । सतर्वै । ए गतौ । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवै-
 प्रत्ययः । गुणः । अंतय तवै युगपदित्याद्यंतयोर्गुणपदुदात्तत्वं ।
 अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । सृजत् । सङ्घि बहुलं
 छन्दस्यमाद्योगीऽपीत्यहभावः ।

सप्तमीसूचमाह ।

दानाय मनः सोमपावदस्तु तेषां चा हरी यंदनश्रुदा
 ऊधि ।

यमिष्टासः सारथयो य इन्द्रः ते न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति
 भूष्यः । ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अयींवा । इरो
इति । वंदनऽश्रुत् । पा । कृधि ।

यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इंद्र । ते । न । त्वा । केताः ।
दभनुवंति । भूर्ण्यः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिन्द्र ते त्वदीयं मनो दानाया-
स्मदभिमतफलप्रदानायास्तु । भवतु । हे वंदनानां स्तुतीनां
श्रोतः । इरी त्वदीयावश्वावर्षाचास्यद्यज्ञाभिसुखावाकृधि ।
आभिसुख्येन कुरु । हे इंद्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति
ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यंतारः । अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारोः भूर्ण्यः स्वकीयायुधा-
दीनां भर्तारः । यद्वा भोतास्तोष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभनु-
वंति । न हिंसंति ॥ सोमपावन् । आतो मनित्रिति वनिप् ।
असंबुद्धाविति पर्युदासाद्द्वीर्घाभावः । अयींवा । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः । वंदनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदि-
च्चाचुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्वणे । क्विपि
तुगागमः । यमिष्ठासः । यंतुः शब्दान्तुश्चंदसीतीष्ठप्रत्ययः ।
तुरिष्ठेमेयःस्विति ष्लोयः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । आञ्जसेर-
सुमित्यसुक् । सारथयः । सतेर्णञ्च । उ० ४. ८०. । इति
घयिन्प्रत्ययो णिलोपश्च । निष्वादाद्युदात्तः । केताः । कित
घाने । चिकेतति प्रतिकूलं जानतीति केताः । पचाद्यच् ।
वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूलतया प्रायंत
इति केताः । कर्मणि घञ् । निष्वादाद्युदात्तत्वं । दभनुवंति ।
दंभु दंभे । स्वादित्वाच्छ्रुः । तस्य ङित्वादिनिदितामिति
नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन इशु शोरिति यथादेशाभावेऽपि श्रु धा-

त्वित्यादिनीवडादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । छिषिष्यिश्चि-
त्यादावष्माच्चिप्रत्ययांतो निपात्यते । ऋत वत्त्वं दीर्घच ।
यद्वा भृ भय इत्यष्मात्कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्तरि कित्युदोष्ठा-
पूर्वस्येत्युत्वं । हलि घेति दीर्घः । ऋकारत्वादिभ्यः ऋद्विष्ठा-
वद्वधति । पा० ८. २. अ० १. । इति निष्ठावद्वावाचत्व' ।
निष्वादाद्युदात्तत्व' ॥

अष्टमीभृचमाह ॥

अप्रक्षितं वसु विभर्षिं हस्तयोरपालहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥८
अप्रक्षितं । वसु । विभर्षिं । हस्तयोः । अपालहं । सहः ।
तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
क्रतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रघयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षिं ।
स्तोत्रभयो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तःश्लो-
कीये शरीरेऽपालहं शत्रुभिरनभिभूतं मही बलं दधे ।
धारयति । त्वदौयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य बधं कुर्वन्निर्वल-
कृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वानि कर्माख्ये-
तस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठते । तत्र दृष्टांत । अवतासो न ।
अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणि-
भिरात्रियंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु
क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यंते ॥ अप्रक्षितं । घि चय
इत्यष्माद्वावे निष्ठा । अण्यदर्थे इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः ।
अत एव द्वियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकष्टं क्षितं

यस्य तन्नचितं । न प्रचितमप्रचितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । विभाषे । डुभृञ् धारणपोषणयोः । लटि सिपि शपः
शुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अपालहं । पृष्ठ अभिभव
इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तोपसह । पा० ७, २, ४८ ।
इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्व-
ट्टत्वढलोपेषु मद्भिषहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते माद्यै साढ्वा
माढेति निगमे । पा० ६, ३, ११३ । इति निपातनादात्वं ।
यदुक्तं माढेति ढजंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि ।
जसादिषु कंदसि वाचनमिति अक्ष घेः । पा० ७, ३, ११५ ।
इत्यन्वीत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
विभक्ते स्वरितत्वं । उदात्तयणो इत्युर्वादित्युदात्तत्वं तु क्कंद-
सत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वोरिति पङ्क्तं पठं, सूक्तं सव्यस्वार्पमंष्ट्रं जागत-
मित्युक्तं । अनुक्तांतं च । एष प्र पडिति ॥ विपुवति निष्के-
वस्य एतत्कूक्तं शंसनौयं । विपुषान्दिवा कीर्त्य इति खंडे
सूत्रितं । एष प्र पूर्वोर्विषामदः प्र मंदिष्ठाय । आ० ८, ६, १ ।
इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एष प पूर्वोरिव तस्य चस्त्रिपोऽत्यो न योपासुदयंस्त
भुवंसिः ।

दत्तं महे पाययते द्विरण्ययं रघमाहृत्या हरियोग-
मृभवमं ॥ १० ॥

त्वित्यादिनोवडादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । वृषिपृथिवि-
 त्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । ऋत . उत्वं दीर्घञ् ।
 यदा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्पुदोष्ठा-
 पूर्वस्येत्युत्वं । हलि चैति दीर्घः । ऋकारत्वादिभ्यः क्तिञ्चिष्ठा-
 यद्भवति । या० ८. २. ३४. १. । इति निष्ठावद्भावाच्चत्वं ।
 निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रचितं वसु विभर्षिं हस्तयोरपाहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
 आहतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥ ८
 अप्रचितं । वसु । विभर्षिं । हस्तयोः । अपाहं । सहः ।
 तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आहतासः । अवतासः । न । कर्तृभिः । तनूषु । ते ।
 क्रतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रचितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षिं ।
 स्तोत्रभगो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तग्या-
 क्तीये शरीरेऽपालहं शत्रुभिरनभिभूतं महो बलं दधे ।
 धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्दृवादेरसुरस्य बधं कुर्वन्निर्वल-
 क्तैः कर्मभिराहतास आहताः । बलकृतानि सर्वानि कर्माखे-
 तस्य शरीरमाहत्यावतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तं । अवतासो न ।
 अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणि-
 भिराव्रियंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु
 क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रचितं । चि चय
 इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अण्यदर्थ इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः ।
 अत एव श्रियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकष्टं घितं

यस्य तन्प्रचिते । न प्रचितमप्रचिते । अथयपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । विभक्तिं । डुभृञ् धारणपोषणयोः । लटि सिपि गपः
शुः । श्रुजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अपालहं । पद्म अभिभव
इत्यस्मात्त्रिष्टायां तकारादौ प्रत्यये तोपसह । पा० ७. २. ४८ ।
इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्व-
ष्टुत्वठलोपेषु सङ्घिर्हारीदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साद्यै माद्वा
मादेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं ।
यदुक्तं मादेति ढजंतमेतदिति तदुपलक्षणाथं द्रष्टव्यं । तन्वि ।
जसादिषु कंदसि धावचनमिति अक्ष घेः । पा० ७. ३. ११८. ।
इत्यन्वोत्पयोर्भावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्रस्वर्षादित्युदात्तत्वं तु छांद-
सत्वान्न प्रयतते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वोरिति पङ्क्तं पङ्क्तं, सूक्तं सव्यस्यापमैष्ट्रं जागत-
मित्युक्तं । अनुक्तांतं च । एष प्र पङ्क्ति ॥ विपुवति निष्के-
वस्य एतत्सूक्तं शंसनोयं । विपुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे
सूत्रितं । एष प्र पूर्वोर्वृषामदः प्र मंदिष्टाय । आ० ८. ६. ।
इति ॥

तत्र प्रथमाश्चमाह ॥

एष प पूर्वोरिव तस्य चस्त्रिपोऽत्यो न योषामुदयंस्त
भुवंगिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्यं स्वमावृत्वा हरियोग-
मृध्वमं ॥ १० ॥

एयः । प्र । पूर्वीः । अय । तस्य । चस्त्रियः । न । अत्यः ।

योपा । उत् । अयंस्त । भुवर्णिः ।

दत्तं । महे । पाययते । हिरण्यं । रथं । आऽहृत्य ।

हरिऽयोगं । ऋभ्वसं ॥ १ ॥

भुवर्णिरत्तैप इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूतायस्त्रियय-
 न्मु चमसेष्ववस्थिताः सीमलक्षणा इपः प्राबोदयंस्त । प्रकर्षेण
 पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योपां । यथाश्वी
 वडवां क्रौडार्थमुपयच्छति । स चंद्रो हिरण्यं सुवर्णमयं
 हरियोगं हरिभ्यां युक्तभ्रमससुर भासमानं रथमाहृत्यावस्त्राय
 महे महेते ह्रववधादिरूपाय कर्मणे दत्तं प्रवृद्धमात्मानं सीमं
 पाययते । पानं आरयति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः ।
 पृभिदिष्यधीत्यादिनाः कुप्रत्ययः । उदोष्ठापूर्वस्वेत्युत्वं । पुरु-
 शब्दाद्भौतो गुणवचनादिति लोपः । यथादेयः । हलि चेति
 दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चस्त्रियः । चमु अदन इत्यस्मात्कृपिच
 मितनिधनीत्यादिनोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यार्थं वर्तमाना
 इपश्चस्त्रियः । वकारस्य रेफश्चांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 अयंस्त । चांदसे वर्तमाने लुडि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच
 इतीट्प्रतिषेधः । भुवर्णिः । भुवर्तिरतिकर्मेति यास्कः । धातु-
 पाठे तु भवं हिंसायामिति पठ्यते । अस्मदीणादिकोऽनि-
 प्रत्ययः । अकारस्योकारश्चांदसः । पाययते । पा पाने । शास्त्रा-
 साध्याभ्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः । णिचष्टेत्या-
 त्मनेपदं । हिरण्यं । अतश्वास्वेत्यादिना हिरण्यशब्दा-
 दुत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । ह्यर्थीर्थो गो
 योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्प्रत्ययांतश्चाद्यदात्तः । स एव

बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । ऋभ्वसं । उरुभासमित्यस्य पृषीदरा-
दित्वाद्भ्रवसादेयः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निपः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सङ्घो गिरिं न वेना अधि रोह
तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽपः । परीणसः । समुद्रं । न ।
संऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सङ्घः । गिरिं । न । वेनाः ।
अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निपो नमस्कारपूर्वे गच्छंतः । यद्यपि
नीतद्विष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवंतः । एवंगुणविशिष्टा
यज्ञमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहंति । स्तुवंत इत्यर्थः । तत्र
दृष्टांतः । सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छंतो वणिजो धनार्थं
संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्र-
मधिरोहंति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभार्थेद्रं स्तुवंतोति
भावः । हे स्तोतस्त्व' च दक्षस्य प्रह्वस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं
पालयितारं सङ्घः सङ्घस्वंतं बलुवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन
स्तोत्रेण नू त्रिप्रमधिरोह । स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टांतः ।
वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पो-
पचयार्थमधिरोहंति ॥ गूर्तयः । गृ यद्धे । गृणंति स्तुवंतोति
गूर्तयः । क्लिक्त्तौ चेति क्लिक् । बहुलं कंदसीत्युत्वं । हलि
चेति दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निपः । एम प्रह्वत्व
इत्यम्नाच्छतरि व्यत्ययेनेत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत

इयंतींद्र प्राप्रुवंतीति नेमन्निपः । इयु गतावित्यस्मात् क्षिप्
 चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा षीञ् प्रापण
 इत्यस्माद्दितिस्तुस्त्रित्वादिना मगप्रत्ययः । बहुलवचनाच्चकारस्ये-
 स्संज्ञाभावः । नीताः प्रप्ता इपो येषां । परादिभ्यंदसि बहुल-
 मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यरोणसः । णस कौटिल्य इत्ययं
 धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वान् । परितो नसंति गच्छंतीति
 परिणसः । क्षिप् चेति क्षिप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासेऽप्येति णत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा नगतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्षिपि शकारस्य सकारः ।
 सनिष्यक् । पणु दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणो-
 भ्रत्ययः । सनिमात्मन वृच्छंतोति वञ्च् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो
 लाससायामसुबन्तव्यः । सुगागमोऽपि वक्तव्यः । पा० ७. १,
 ५। ३. । इति सुक् । क्याच्छंदमीत्युप्रत्ययः । नू । षड्धि-
 तुनुचेति सांज्ञितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मत्प-
 ष्छंदसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वणिर्महं । अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शकः ॥
 येन शुशं मायिनमायसो मदे दुध आभूयुरामयन्नि
 दामनि । ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरे । भृष्टिः ।
 न । भ्राजते । तुजा । शकः ।

येन । शुशं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभूयुः ॥
 रामयत् । नि । दामनि । ३ ॥

स इन्द्रस्तूर्वाणिः शत्रूणां हिंसिता चिप्रकारी वा । तूर्वाणि-
स्तूर्वावनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तूर्वांसंभजन इति
तस्यार्थः । महान्प्रवृत्तश्च भवति । तस्येन्द्रस्य शवो बलं पौंस्ये
कीरेः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेखुगवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न ।
शृंगमिव । तद्यथोद्वतं सहीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवच-
युक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता । एवंभूत
इंद्रो मदे सोमपानेन हृषं सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य
शोपकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि
बंधके निगडे निरामयत् न्यवासयत् तद्वलमिति पूर्वेषान्वयः ॥
तूर्वाणिः । तूर्वा हिंसार्थः । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः ।
अरेण । रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां ।
इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः ।
दुष्टान् धिमतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । धृङ् अवस्थान इत्यस्माद-
तर्भावितखर्धान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. ।
यणादेशः । रेफलोपच्छांदसः । रामयत् । अमंतत्वान्निष्चे मितं
ऋस्र इति ऋस्रत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीश्चमाह ॥

देवी यदि तविपी त्वाहधोतय इंद्रंःसिपत्त्र्यपसं न सूर्यः ।
यो धृष्णुना शवसा वाधरे तम इयति रेणुं वृद्धदृष्टं-
रिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविपी । त्वाऽहधा । ऊतये । इंद्रं ।
सिसर्त्तं । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । श्रवसा । वाधते । तमः । इयति । रेणुं ।

वृहत् । अर्हृरिष्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धर्मकेण धृष्णुना श्रवसा बलेन तमस्तमोरूपं हवा-
दिमसुरं वाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय स्वाहधा त्वया
स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा
सिपक्ति । समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्यं उपसं न
ययोपोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानी-
मर्हृरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यर्हृरयः श्रवः । तेषां ध्ययोत्पा-
दनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेपणं हिंसनं वृहत्प्रभूत
मियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वाहधा । त्वया वर्धत इति
त्वाहत् । क्विप् चिति क्विप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मर्दंतस्य
त्वादेशः । छंदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
आकारः । सिपक्ति । पच समवाये । बहुलं छंदसोति शपः
ह्रः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इयति । ऋ ख गती ।
जीहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्तद् । शपः ऋः । द्विभि-
बोरदत्वह्लादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्या-
सस्यासवर्णं इतोयडादेशः । अनुदात्ते चेतभ्यासस्यायुदात्तत्वं ।
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वात्प्रघाताभावः । रेणुं ।
री गतिरेपणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अर्हृरिष्वणिः ।
अनेरन्येभ्योऽपि 'दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतसेमे हरयश्चे-
त्यर्हृरयः । तेषां स्वनयिता । स्यसु स्वन ध्वन शब्दे । अस्मास्यं-
तादौणादिक इनुप्रत्ययः । षेरनिटीति षिलोपः । घटादित्वा-
नित्त्वे मितं ऋत्वं इति ऋत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं ॥

पंचमीऋचमाह ॥

धि यत्तिरो धरुणमच्युते रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु
वर्हणा ।

स्वर्मीलहे यन्मद इंद्र हर्ष्याहन्वृक्षं निरपामीक्षो अर्णवं ॥५॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः ।

दिवः । आतासु । वर्हणा ।

स्वःऽमौलहे । यत् । मदे । इंद्र । हर्ष्या । अहन् । वृक्षं ।

निः । अपां । अमीक्ष । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोद्धितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य
धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु ।
आता इति दिङ्ङाम् । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इंद्र वर्हणा
हंता त्वं व्यतिष्ठिपः । विविधं स्वापयां चक्रधि । तथा यद्यदा
स्वर्मीलहे । मीलहमिति धननाम । स्वः सुष्टु गंतव्यं मीलह
धनं यन्मिन् तस्मिन्संश्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या
हृष्टया शक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन् । त्वमधधीः । तदानो-
मपां पूर्णमर्णवं मेघं निरीक्ष । वर्षणाभिसुखमधोसुखमकार्षीः ।
वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैवीरिति तात्पर्य-
र्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ख्यंताङ्गुडि च्चिञ्छडादेशः । षि-
लोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७, ४, ५ । इत्युपधाया इत्वं ।
चडोति द्विर्वचने अर्णवाः खय इति थकारः शिथ्यते । चर्त्वेन
तकारः । अडागम उदात्तः । यद्दृत्तयोगादनिघातः । वर्हणा ।
सुपां सुलुगिति शीराकारः । स्वर्मीलहे । मिह सेधने । निष्ठा ।
हो ट इति टत्वं । ऋपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं ।
तस्य टुत्व ढो टे लोप इति ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं ।

स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरो स्वरिताविति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपठ-
प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिथ्यते । अहन् । इतर्लङि मध्यमैकवचने
हलङ्गावभ्य इति सेर्लोपः । यद्भुक्तयोगादनिघातः । शीङः ।
उज्ज भ्राजंवे । लङ्गाङागमो वृद्धिश्च ॥

पठोचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिप भोजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु
माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे परिणाः पयो वि वृत्रस्य समया
पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिपे । भोजसा । पृथिव्याः । इंद्र ।
सदनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । महे । परिणाः । पयोः । वि । वृत्रस्य ।
समया । पाथा । अरुजः ॥ ६ ॥

इ इन्द्र माहिनः प्रवृत्रस्वर्ं दिवो अलोकात्पृथिव्याः सदनेषु
प्रदेशेभ्योजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं
धिपे । दधिपे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन
मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघाविरगमयः । वृत्रस्यावरकं
वृत्रं च समया पृष्टया पाथार शिलया यद्वा शक्त्या अरुजः ।
विशेषेणाभाञ्चौः ॥ धिपे । दधातेऽङ्गादसो वर्तमाने लिट् ।
द्विर्वचनप्रकरणे कृदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभाषः । क्वादिनिय-
मादिङागम आतो लोप इटि चित्याकारलोपः । माहिनः ।
महेरिगण् च । उ० २. १७.) इति मह पूजायामित्यस्मादौ-
णादिक इत्यप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । परिणाः ।
री गतिरेपणयोः । क्रैय्यादिकः । लङि सिपिप्वादीनां ङस्व

इति ऋस्रत्वं । समया । पम एम वैल्लव्ये । समतीति समा ।
पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाथ्या । पिप्पु संचूर्णन इत्यस्मा-
टौणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदि-
कारादङ्गिन इति ङीप् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । तृतीयैक-
वचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः ।
रुजो भंगे । तौदादिकः । यस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिष्ठायेति षड्रुचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यापमैर्द्रं जागतं ।
तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिष्ठायेति ॥ विषुवति निष्केवस्य इदं
सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय त्वनूष्वितीह तार्क्ष्य-
मंतत । आ० ८. ६. । इति ॥ उक्थसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । सर्वाः ककुभः प्र
मंहिष्ठायोदप्रतः । आ० ६. १. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुभाय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे ।

अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्द्रये । सत्यशुभाय । तवसे ।

मतिं । भरे ।

अपांश्च । प्रवने । यस्य । दुःधरं । राधः । विश्वशुभायु ।

शवसे । अपावृतं ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय । मंहितिर्दानकमेति यास्कः । दावृतमाय बृहते
गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुभायावितथवलाय तवस

आकारतः प्रवृत्तयः । एवंगुणविशिष्टायेद्राय मतिं मननीयां
 स्मृतिं प्रभरे । प्रकषेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं ।
 अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तत्र दृष्टान्तः । प्रवणे निम्नपदेशेऽपामिव ।
 यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा
 राधां धनं विश्वायु मर्केषु व्याप्तं शशसे स्त्रीतृणा बलाय
 येनेद्रेणापाहत । अपगतावरणं क्रियते तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण
 सर्वधः ॥ मन्दिष्टाय । अतिशयेन मन्दिष्टा मन्दिष्टः । तुम्बुन्दसौ-
 ताष्टम्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति ङलोपः । वृद्धते । वृद्धन्-
 ङोरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । धत्तरयोर्बहुव्रीहोच्चि-
 स्वरः । मतिं । मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । अनुदात्तो-
 पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ्-धारणे । धृपद्-
 सुधिति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वास्मिन्नायु गमन
 यस्य तद्विश्वायु । एतेऽम्बुदसोण इत्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं
 संज्ञायामिति पूर्वपदाताडात्तत्वं । अपाहतं । कर्मणि निष्ठा ।
 गतिरभन्तर इतिःगतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयाम्बुमाह ।

अथ ते विश्वमनु जासदिष्टय आपो निम्नं व सधना
 हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समाश्रीत ह्येत इन्द्रस्य वज्रः अथिता
 हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वं । अनु । ह । अमत् । इष्टयोर्भाषः ।
 निम्नाऽद्व । सधना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽप्रश्रीत । ह्येतः । इन्द्रस्य । वज्रः ।
 अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ज्ञानं तमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबन्धिन
 इष्टये यागायान्वभत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादि-
 भिस्तव प्राप्तय इति योज्य । हविष्पतो यजमानस्य सवना
 सवनानि यज्ञजातानि निम्नैव निम्नानि भूष्यलान्याप इव त्वं
 मभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेषत इन्द्रस्य । हर्यतिः
 प्रेषाकमेति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्यया
 हिरण्ययः श्रयिता शत्रूणां हिंसनशीलो वञ्चः पर्वते पर्ववति
 शिलीचये वृत्ते या यद्यदा समशीत संसृतां नाभवत् किंतु
 जांगरितः सप्तवधोऽित्यर्थः । यदेद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः
 सन्वृत्तमवधोत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिपतति
 भावः ॥ अथ । छांदसं धत्वं । अमत् । अस्तेर्लडि बहुलं
 कृदमोति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्लिनि वचिस्व-
 पोत्यादिना संप्रसारणे । ब्रथादिना पत्वं । व्यत्ययेनांतो-
 दात्तत्वं । यद्वा । इप गतावित्य स्माद्भावे क्लिनि मंत्रे हृषेयेति
 तस्योदात्तत्वं । निम्नैव सवना । शिन्धुदसोति शिलांपः ।
 समशीत । शोड् स्वप्ने । लडि संज्ञापूर्वकथ्य विधेरनित्यत्वात्
 शोडः सावंधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणाभावः ।
 हर्यतः । हर्यं गतिकान्तोः । भृमृष्टशौत्यादिनातच्प्रत्ययः ।
 श्रयिता । श्रय क्लय क्लय हिंसार्थाः । ताच्छोलिकस्तृन्प्रत्ययः ।
 नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयानुचमः ॥

अथैश्वर्याय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र पा मरा
 पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेद्विषं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥

असौ । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उपः । न । शुभ्रे ।
आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अयसे । नाम । इंद्रियं । ज्योतिः । अकारि ।
हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उपः । उपोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां
भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोत्रव्यायास्मा इंद्रायाध्वरे हिंसा-
रहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युप-
मार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७, ३१, । इति ।
संप्रतोदानीं नमसा नमो हविलक्षणमसं समाभर । सव्यक्
संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोत्रेषु नमनशीलं प्रसिद्धं
वेद्वियमिंद्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य लिंगं यस्मिंद्रस्यैवविधं ज्योतिः
अयसेऽद्याय हविलक्षणाशलाभार्थमयस इतस्ततो गमनाया-
कारि । क्रियते । हरितो न । यथाशान्सादिनः स्याभिलपि-
तदेशं गमयंति तद्वदिंद्रोऽपि स्याभिमतहविलभाय स्रकोयं
तेजो गमयतोतिभावः ॥ उपः । पादादित्वापिघाताभावः ।
शुभ्रे । शुभ दोषो । स्फायितंघीत्वादिना रक् । भर । ध्रुमहोर्म
इति भत्वं । अचोऽतस्त्रिड इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः
स्तुत्यर्थाद्दुलवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशायनिक इयसुनि
टेरिति टिलोपः । अकारि । अंदसि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्गुणयोगादनिघातः । अडागम
उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

चतुर्थोऽमृषमाह ।

इमं त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षीणीरिव प्रति नो
हर्यं तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इंद्र । ते । वयं । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य ।
चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षीणीऽइव ।
प्रति । नः । हर्यं । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभुवसो प्रभूतघन । अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभि-
र्यजमानैः स्तुत । ये च वयं त्वा त्वामारभ्याऽयतयावलंब्य
चरामसि । चरामो यागे वर्तमिहे । स इमे वयं ते तव स्वभूताः ।
हे गिर्वणः । गोभिर्वननीदेंद्र त्वदन्यस्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि
गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं
तत्स्तुतिलक्षणं वचः प्रतिहर्यं । कामयस्व । क्षीणीरिव । यथा
क्षीणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि ।
इदंतो मसिः । अयः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्दृत्तयो-
गादनिघातः । सघत् । पघ हिंसायां । अत्र प्रत्यर्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात् । सेव्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य
नुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । क्षीणीरिव । इन्द्र्यावभ्य
इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं तव अस्यस्य स्तोतुमंघवन्काममा पृण ।
अनु ते द्यौर्वृद्धती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम
श्रीजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इंद्र । वीर्यं । तव । असि । अस्य । स्तोतुः ।
मंघवन् । कामं । आ । पृण ।

अनु । ते । धीः । ब्रह्मती । वीर्यं । ममे । इयं । च । ते ।

पृथिवी । नेमे । प्रोजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तं
 गक्यते । तादृगस्य तव वयं अग्नि । स्वभूता भवामः । हे
 मघवन् त्वमस्यस्तोतुः त्वां स्तुवती यजमानस्य काममभिलाष-
 मापृण । आपूरय । ब्रह्मती धीर्महान् । द्युल्लोकोऽपि ते तव
 वीर्यमनुममे । अन्वमस्त । इद्रेण सहावस्थानादियं त्वेयमपि
 पृथिवी ते तवोजसे बलाय नेमे । प्रधीवभूव । त्वहलाज्ञोता
 सत्यध एव वर्तत इति भावः ॥ अग्नि । अम भुवि । लटि
 अमोरलोप इत्यकारलोपः । इदंती मसिः । पृण । पृण
 प्रीणने । अत्र प्रोतिष्ठेत्तया पूर्णं लक्ष्यते । तदादित्वाच्छ
 प्रत्ययः । तस्य डिच्चाद्गुणाभावः । ममे । माङ् मने शब्दे च ।
 डिच्चादात्मनेपदं । लित्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
 नेमे । अम प्रहृत्वे । लिट्यत एकह्रस्वश्च इत्येत्वाभ्यासलोपी ।
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

यथीम्वमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महासुखं वक्ष्येण वञ्चिन्पदं चकतिथ ।
 अवासृजो निहताः सतंवा अपः सत्रा विखं दधिपे केवलं
 सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । महा । सुखं । वक्ष्येण । वञ्चिन् ।
 पदं । चकतिथ ।

अव । असृजः । निहताः । सतंवा । अपः । सत्रा । विखं ।
 दधिपे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वञ्चिन्वञ्चवञ्चिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांत-
सुरं विस्तोर्णं पर्वतं पर्ववंतं. मेघं ह्रतासुरं वा वञ्चेणायुधेन
पर्वशः पर्वणि पर्वणिः चकतिंघः। शकलीचकूपे । तेन मेघेन
निहता आहता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः ।
अवाशुखमस्त्राचीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सङ्घो बलं
दधिपे । धारयासि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्तत्रा सत्यमेव ।
सत्वेति सत्यनाम । सत्वेत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महां । महांतं ।
नकारतकारयोर्लोपश्चादसः । चकतिंघ । कृती छेदने । लिटि
थल्यभ्यासस्योरदरत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै । कृत्यार्थे
तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्नेजंतः । पा० १. १. ३८. ।
इत्यव्ययत्वेऽव्ययादासुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदि-
त्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिपे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्षं
प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आपमन्मयं । आद्याः पंच जगत्पः ।
शिष्टायतस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिद्वव नोधस
गातम आग्नेये हि चतुस्त्रिष्टुभंतमिति । छीति घचनादुत्तरे
च हे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिप्लवपडहस्य पंचमेऽह्न्याग्नि
मारुतं इदं जातपेटस्य निविडानं । तनोयस्यति खंडे सूत्रितं ।
पृथस्य वृष्णां वृष्णे गर्धाय नू चिद्वहोजा इत्याग्निमारुतं ।
आ० ७. ७. । इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतावाग्निशस्त्रे
च जागते कंदस्यादितः पंचर्चः । सूत्रितं च । त्वमग्ने प्रथमा

अगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदते इति पंच । आ० ४.
१३. । इति ॥

तत्र पयमासृचमाह ।

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अमव-
द्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभ्यो रजो मम आ देवताता हविषा
विवासति ॥ १ ॥

नु । चित् । सहऽजाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् ।
दूतः । अमवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ ।
देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्द्विं बलेन मध्यमा-
नारण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतो-
ऽग्निर्नू चित् चिप्रमेव नितुंदते । नितरां अघयति । उत्पन्न-
मात्रस्याग्नेः स्रष्टुमशक्यत्वात् । यदा निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः
सौत्री धातुः । यद्यदा होता देवानामाघ्राता होमनिष्यादको
वायमग्निर्विबस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्व-
हनाय दूतोऽभवत् । हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं
साधिष्ठेभिः समोचोनेः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिक्षलोकां
विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच
देवताता । देवतातिरिति यज्ञनाम । देवतातो यज्ञे हविषा
अरुपुरोडाशादिलघचेन देवानाविवासति । परिचरति ॥
अमृतः । अमृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो अरमर-

मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदन्ते । तुद व्यथने ।
 स्वरितेष्वादात्मनेपदं । नकारोपजनश्चादमः । साधिष्ठेभिः ।
 वाढ्यप्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५,
 २. ६२. । इति साधादेशः । बहुलं कंदसीति भिस ऐसभावः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्मार्थिक-
 स्तातिल्प्रत्ययः । तेन तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्ह-
 विपाविवापतीति योज्यं । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्डादशः ।
 सित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

षा स्वमद्य युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
 अत्यो न पृष्ठं प्रुपितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्-
 चिक्रदत् ॥ २ ॥

षा । स्वं । अद्य । युवमानः । अजरः । त्र्यु । अविष्यन् ।
 अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुपितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु ।
 स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमग्नादनीयं तृष-
 गुल्मादिकं युवमानः स्वकौयज्वालयाम संमिश्रयन् । तदनंतरं
 चाविष्यन् भक्षयंथ । अविष्यन्नित्येतदन्निकर्मसु पठितं । एधं-
 भूतोऽग्निस्तृषु चिप्रमेवातसेषु प्रभूर्तषु काष्ठेष्वतिष्ठति । आरो-
 हति । अत्रातस्यशब्दः काष्ठवाची । अतमं न शुष्कमिति दर्श-
 नात् । प्रुपितस्य दग्धमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठसुपर्यवस्थितं
 ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽत्योऽश्व
 इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती

शोभत इति भावः । तदानीं दिवो युक्तोकस्य संवधिं सानु
 समुच्छ्रितमर्धं स्तनयत्र शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्द-
 मात्मानमचोकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनाकने-
 पदं । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन ग्रः । तस्य बहुलं कंदसोति तुग-
 भावः । अदुपदेशात्सर्वधातुफानुदात्तत्वं विकरणस्वर एव
 शिष्यते । अजह । बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्प्रसृता इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । अचिक्रदत् । कदि क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने
 च । अस्माक्यंतात्तु ङि अस्वागमानुशासनस्थानित्यत्वाच्चुमभावः ।
 द्विर्भावहस्तादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरीक्षितो होता निपत्तो रथिपात्-
 मर्त्यः ।

रथो न विच्छ्वंजमान आयुषु व्यानुपग्वार्या देव
 ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःक्षितः । होता ।
 निऽसत्तः । रथिपाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विच्छ्व । ऋण्वसानः । आयुषु । वि । व्यानुपक् ।
 वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्यापो रुद्रेभौ रुद्रेर्वसुभिश्च पुरीक्षितः
 पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निपत्तो हविःस्वीकरणाय
 देवयजने निपत्तो रथिपाट् रथोषां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो
 मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विच्छु प्रजासु
 लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वंज-
 सानः स्तुयमानो वार्या वार्याणि संभजनोयानि धनान्यानुपक्

शानुपक्तं यथा भवति तथा व्युत्पत्ति । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा धार्याणि वरणीयानि हवींषि स्रयं प्राप्नोति ॥ क्राणा ।
करोतेः शानचि बहुलं छंदसोति विकरणस्य लुक् । शानचो
डित्त्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां
सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । निपत्तः । पट्ट विशरणगत्य-
वसादनेषु । पञ्चात्ममंषि निष्ठा । नसत्तनिपत्तेत्यादिना ।
पा० ८, २, ६१ । निष्ठानत्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिपाट् । पञ्च अभिभवे । छंदसि
सङ्घः । पा० ३, २, ६३ । इति ष्विः । सङ्घेः साङ्घः सः । पा०
८, ३, ५६ । इति पत्वं । ऋजसानः । ऋजति स्तुतिकर्मा ।
असानजित्यनुवृत्तावृजिहृषिमंदिर्साहभ्यः कित् । उ० २, ८४ ।
इति कर्मस्थसानच्प्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । आयुषु ।
आयव इति मनुष्यनाम । इष् गतावित्यस्माच्छंदसौण इत्युष्-
प्रत्ययः । वृषायादेशौ । धार्या । वृङ् समन्तौ । ऋषलोष्णत् ।
तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदकृशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं ।
शेष्छंदसोति शेर्लोपः । ऋष्वति । रिचि गतौ । व्यत्ययेन
संप्रसारणं । इदिष्वाद्युम् । कर्तरि शष् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि वातज्जुतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृष्ट्या
तुविष्वणिः ।

व्यु यदग्ने वनिनो वृथायसे कृष्यं त एम रुशदूर्मे

• अजर ॥ ४ ॥

वि । वातज्जुतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुह्वभिः ।
सृष्ट्या । तुविऽस्वनिः ।

व्यु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषयसे । कृष्णं । ते । एम ।
रुशतुज्जम् । अजर ॥ ४ ॥

वातजुतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वपिमंहास्वनः । एवंभूतो-
ऽग्निर्जुह्वभिः स्रकोयाभिर्जिह्वाभिः सृष्ट्या सरणशोलेन तेजः-
समूहेन च युक्तः सन् । वृषेत्यनायासपचनः । वृथानायासैर्नै-
वातसेयूदतेषु वृषेषु वितिस्रते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने
यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्ब्रूचान्दग्धुं वृषायसे । वृषवदाचरसि ।
ददसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दोमज्वाल । अजर जरारहितान्ने
ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्षा भवति ॥ वातजुतः । जु-
इति सोढो धातुः । वातेन जुतो वातजुतः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्य इत्यात्मने-
पद । जुह्वभिः । हु दानादनयोः । ह्यत आस्विति जुहुः
सुधः । श्रुयश्चेति क्तिप् । चकारादीर्घः । श्रुवद्वावाह्विर्भावादि ।
धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृष्ट्या । सृ गतौ । सरतीति सृष्टिः ।
स्रुपिभ्या किदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येम मार्गः ।
इष् गतावित्यस्यात्करण शौणादिको मनिन् । निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं ॥

पंचमीश्रुचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूधे न साह्ना अथ वाति
वंसगः ।

अभिन्नजवचितं पाजसा रजः स्यातुयरणं भयते
पतत्रिण्यः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातचोदितः । यूधे । न ।
सहान् । अथ । वाति । वंसगः ।

अभिऽव्रजन् । अचितं । पाजसा । रजः । स्यातुः । चरथं ।

भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जमः । तपूंषि ज्वाला एव जंभा प्रायुधानि मुखानि
वा यश्च स तयोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतो-
ऽग्निर्युधे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमघोषं रज पाद्रंष्ट्रघांतमंत-
सुदकं पाजसा तेजोवलेनाभिव्रजन् आभिसुख्येन गच्छन्व-
नेऽरष्ये साद्धान् सर्वमभिभवन् आभिसुख्येनाववाति । व्याप्नोति ।
तत्र दष्टांतः । वंसगो न । यथा धननीयगतिर्वृषो गोग्रूफे
सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतन-
वतोऽग्नेः सक्रायात्स्यातुः स्यावरं चरथं च जंगमं च भयते ।
विभेति ॥ साद्धान् । दाश्यान् साद्धानिति क्सुप्रत्ययांतो
निपातितः । दोर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य
रत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्-
लोपी । ङ्स्त्रत्वं ङांदसं । स्यातुः । कस्मिन्निजनीत्यादिना
विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनान्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्यातु-
रन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्यात् स्यावरं विभेति पद्याच्चरथ-
मित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौषादिकोऽयप्रत्ययः ।
भयते । ङिभी भये । ध्यत्येनात्मनेपदं । बहुलं ङदसीति
शौरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

पष्ठोऽष्टमाह ॥

दधुद्धा भृगवो मानुषेष्वा रथिं न चारुं सुहृद्व्यं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने षतिधिं वरेण्यं मित्रं न श्रेवं दिश्याय

जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रथिं । न । चारुं ।
सुहृवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेष्यं । मित्रं । न । शिवं ।
दिष्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतस्त्वं ज्ञा
महर्षयो दिष्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रथिं न शीभनं
धनमिवादधुः । आधानसंभारिषु मंत्रैः स्थापनेन समस्तुर्वन् ।
कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहृवं । यजमानार्थमाह्वानं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वानात्तारं । अतिथिं । अतिथिवत्तूज्यं । यथा
देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेष्यं वरणोयं मित्रं न शिवं ।
यथा सरवा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः ।
स्त्रियुष्मातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्तद्गुःश्वंतः-
पादमिति विसर्जनौयश्च पत्वं । सुहृवं । ह्ययतेरोपहृःसुष्विति
खल् । बहुलं कंदसौति संप्रसारणं । परपूर्वत्व । गुणावादेशो ।
क्षितोति प्रत्ययात्पूर्वधोदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमोऽव्ययमाह ॥

होतारं सप्त जुहोश्चजिष्ठं यं वाघतो हृषते अध्वरेषु ।

अग्निं विष्वेद्यामरतिं वसुनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहूः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । हृषते ।

अध्वरेषु ।

अग्निं । विष्वेद्यां । अरतिं । वसुनां । सपर्यामि । प्रयसा ।

यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तमं व्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु
यानेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वानात्तारं अग्निं हृषते

संभजंते विखेपां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा
 हविलंचपेनात्रेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं
 कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृद्धं संभक्तौ । क्रैय्या-
 दिवाः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादौषा-
 दिवो वह्निवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः ।
 चिच्चाटंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिवरणकर्मा ।
 सपरं पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक एव स्वरः
 शिष्यते । पादादित्वाच्चिघाताभावः । यामि । याचामोत्वश्च
 वर्णलोपश्चांदसः ॥

अष्टमोऽष्टमाह ।

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोत्रभ्यो मित्रमहः शर्मं
 यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जा नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोत्रभ्यः ।
 मित्रमहः । शर्मं । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । मंहसः । उरुष्य । कर्जः । नपात् । पूःभिः ।
 आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्नि-
 जायते । मित्रमहः । अनुकुलदोग्निमन्त्रेण नोऽस्त्रभ्यं स्तोत्रभ्यो-
 ऽप्यास्त्रिन्यकर्मण्यच्छिद्राच्छेदानि शर्मं शर्माणि सुखानि यच्छ ।
 देहि । किंच हे कर्जा नपात् । अद्यस्य पुत्र । भुक्तेनात्रेण
 जठराग्नेः मवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां
 स्तुवंतमायमौभिव्याप्तैः । यद्वायोवद्दृढतरेः पुभिः पालनैरहसः
 पापादुरुष्य । रत्नं । उरुष्वतो रक्षाकर्मति यास्कः ॥ अच्छिद्रा ।

श्लेष्मदसोति श्लेष्मोपः । सूनी सद्भसः । परमपि त्दसोति
 परस्य पठ्यंतस्य पूर्वामं वितंगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय-
 ष्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
 लुक् । ऊर्जा नपात् । न पातयन्तीति नपात् । नभ्रापनपा-
 दिति नञः प्रकृतिभावः । सुवामं वित इति पठ्यंतस्य परांग-
 वद्भावे सति यादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे याष्टिकनामं-
 वित्ताद्युदात्तत्वं । यूभिः । यू धालनपूरणयोरित्यस्याक्षपटादि-
 लक्षणी भावेऽक्षिप् । उत्त्वदोर्घी । सावेकाच इति विभक्तेरु-
 दात्तत्वं ॥

नवमीसूत्रमाह ॥

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भः शर्म ।

उरुथ्यग्ने षंद्भसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ८ ॥

भव । वरुथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् ।

मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरुथ्य । अग्ने । षंद्भसः । गृणंतं । प्रातः । मक्षू ।

धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ८ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशान्ने गृणते त्वां स्तुवते यज-
 मानाय । वरुथमिति गृहनाम । वरुथमनिष्टनिवारकं गृहं
 भव । हे मघवन्, धनवदग्ने मघवद्भो हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो
 यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने
 गृणंतं स्तुवंतमंद्भसः पापकारिणः शत्रोरुत्थ । रघ । धिया-
 वसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रातधनोऽग्निः प्रातरिदानौमिव परेद्यु-
 रपि मक्षू शोभं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुथं । वृज् वरणं ।
 जूष्वभ्यामूषधित्वध्वन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।

यतुरनुम इति विभक्तोरुदात्तत्वं । विभावः । विग्रिष्ठा भा
 विभाः । आतो मनित्रिति विच् । तदस्यास्तोति मतुप् ।
 मादुपधाया इति मतुपो वत्त्वं । मतुवसो रुरिति नकारस्य
 रुत्वं । मघशङ्करः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति
 मघवन्गुणस्य ष्ट आदेशः । स च नानुबंधकृतमनेकारत्वं ।
 पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात् अलोऽन्त्यस्य । पा० १.
 १. ५२. । इत्यन्त्यस्य भवति । मसू । ऋचि तुनुघमच्छिति
 दोषः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य
 सायैकाच इति विभक्तिरुदात्ता । तुमभावश्छांदसः । जगम्यात् ।
 गम्भ्र सृष्ट गतो । लिङि बहुलं छंदसीति शपः झुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्यं वैष्टुभं ।
 वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्तांतं । वया इत्यस्य
 वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वया इदमे अन्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयंते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्यूणेष जना उपसिद्यथं ॥१॥

वयाः । इत् । अन्ने । अन्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति ।

विश्वे । अमृताः । मादयंते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्यूणाऽहव ।

जनान् । उपसित् । यथं ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंतीति यास्तः । नि० १.
 ४. । हे अन्ने येऽन्येऽन्नयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् ।
 शाखा एष । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि

सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । वृथ्यन्ति ।
 न हि त्वद्द्वतिरेकेण तेर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां
 नराणां जठररूपेण सर्वंधिक्वन्ने क्षितोना मनुष्याणां नाभिः
 मंनदासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता
 सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययंथ ।
 अधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधा-
 रणाद्यं निखातः स्तंभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥
 वैश्वानर । विश्वे धेमे नरा विश्वानराः । नरे सन्नायां । पा०
 ६. ३. १२८. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तस्त्वं धी वैश्वानरः ।
 तस्त्वदमित्यण् । नाभिः । नद्दो भवेतीञ्प्रत्ययो भकाराद्यां-
 तादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्वोर्लोप इति
 सलोपः । क्षितोनां । क्षि निषासगत्योः । अस्मात् क्लिक्लौ ध
 संज्ञायामिति क्लिच् । अतोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो
 नामन्यतरणामित्युदात्तत्वं । उपमित् । डुमिञ् मधेपणे ।
 अस्मादुपपूर्वाद्वाहुल्लवचनात्कर्मणि क्लिप् । तुगागमः । ययंथ ।
 यम उपरमे । क्षिष्टि यस्ति ष्णादिनियमादिष्ठि प्राप्त उपदेशे-
 ऽत्वतः । पा० ०. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुषक्षेत्रेऽह्न्याग्निमारुते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या
 इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृषः । विषुवान्दिवा कोत्ये इति खंडे
 सूत्रित । मूर्धान दिवो परति पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः
 पृथिव्या इति वा । पा० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयां च माह ।

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदसीः ।
 तं त्वा देवाभ्योऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥२॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ ।

अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः ।

इत् । आर्याय ॥ ३ ॥

अथमग्निर्दिवो दुल्लोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेऽथ नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं टानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनषे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवा-जनयंत । उदपादयन् । मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । श्वसुध्नित्यादौ निपातनाद्रूपमितिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः पिङ्गीरादिभ्यसेति ङीप्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । अ-जनयंत । जनौ जूप ऋसु रंजोऽमंताद्येति मिध्वान्मितां ऋसु इति ऋस्रत्वं ॥

तृतीयानृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।

या पर्वतेष्वोपधोष्वसु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे ।

अग्ना । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्ना वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे । आहितानि स्थापितानि वभूवुः । तत्र दृष्टांतः । ध्रुवासो निचला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधोयंते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु

यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपति-
 भवसि । अग्ना । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेयः । या ।
 श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः । शोयधीषु । उप दाहे । शोयः
 पाकः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । शोय चासु धीयत
 इत्योपधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारा-
 दिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तभोवचुवचन शोयधेस्
 विभक्तावप्रथमायां । पा० ६, ९, १३२, । इति दीर्घः । अस्सु ।
 ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थोऽनुचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दचः ।
 स्वर्धतेः सत्यशुषाय पूर्वो वैश्वानराय नृतमाय यज्ञोः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः ।
 होता । मनुष्यः । न । दचः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुषाय । पूर्वोः । वैश्वानराय । नृतमाय ॥
 यज्ञोः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती
 इव प्रभूते इवाभूता । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं
 मंत्रातरे स्पष्टमवगम्यते । वभा पितरा महयन्नजायतामनिर्द्यावा-
 पृथिवी भूरिरेतसेति । महती वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-
 पृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दचः समर्थः
 पूर्वोर्विद्विधा यज्ञोऽमहतीर्गिरः स्तुतीवैश्वानरायाम्नये प्रायुंक्तेति
 शेषः । कीदृशाय । स्वर्धते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुषाय ।
 अविशयवन्नाय । नृतमाय । अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र
 दृष्टातः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बन्दी दातारं

ऋभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजाता-
व्ययतो पुक् चेति जातौ गम्यमानाया मनुष्यस्यात् पुगागमश्च ।
तिःस्त्ररित इति स्त्ररितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न
भवति । तत्र हि द्वयलित्यनुवर्तते । स्त्रवते । सुपूर्वादौर्भावे
षिच् । ततो मनुप् । मादुपधाया इति वत्त्वं ॥ -

पचमोगृहमाह ।

दिवसित्ते वृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।
राजा कृष्टोनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिषय-
कथं ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । त । वृहतः । जातऽयेदः । वैश्वानर । प्र ।
रिरिचे । महित्वं ।

राजा । कृष्टोना । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः ।
वरिषः । चकथं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितव्यं ज्ञानराम्ने ते तव महित्वं
माहात्म्यं वृहतो महतो दिवसित् युक्तोकादपि प्ररिरिचे ।
प्रवृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृष्टोनां प्रजानां
राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधम्
युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादा-
दित्वादाष्टमिफनिघाताभावः । रिरिचे । रिचिर् विरेचने ।
अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरोत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनां । नामन्व-
तरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनो-
जातावित्यञ्प्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते तदपवाद-
तया शार्ङ्गैरवायञ् इति ङीन् निस्वादाद्युदात्तत्वं । व्याख्यं दसि
बहुलं । पा० ६. १. १०८. इति बहुलवचनाभ्याम उदात्तस्या-

भावः । युधा । युध सम्प्रहार इत्यच्चात्सं पदादित्त्वघषी भावे
 णिप् । वरिव इति धननाम । मन्विययस्येत्वाद्युदात्तत्वं ।

पठोसूचमाह ।

प्र नू महित्वं ह्यभस्य वीचं यं पूरवो ह्यवहणं सचंते ।
 वैश्वानरो दस्युर्मान्जघन्वां अधूनोक्ताष्टा अप शंबरं
 भेत् ॥ ६ ॥

प्र । तु । महित्वं । ह्यभस्य । वीचं । यं । पूरवः ।
 ह्यवहणं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः ।
 अप । शंबरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्यागस्यो वैद्युतोऽग्निरभि-
 धीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या ह्यवहणमा-
 धरकस्य मेघस्य इतारं यं वैश्वानरं सचंते । यर्षार्थिनः सेवंते ।
 तस्य ह्यभस्यापां यर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्न्यं नू चिप्रं
 प्रवीचं । प्रवशीभि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं
 रसानां कर्मणां वीपश्चयितारं राघसादिकं जघन्वान् हतवान् ।
 तथा काष्ठा अपो ह्यद्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् ।
 शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत् । अवाभिनत् ॥ वीचं ।
 छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यस्यतिश्चोत्यादिना
 च्चेरंडादिभ्यः । वध उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं छंदस्य-
 माञ्जीरोऽपीत्यडभाषः । जघन्वान् । च्चेरिलिटः कसुः । अभ्या-
 साश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य इकारस्य घत्वं । विभाषां गमइनेति
 विकल्पनादिडभावः । भेत् । भिदिर् विदारथे । छडि बहुलं
 छंदसोति विकरषस्य लुक् । इवद्यावभ्य इति तकारस्य लोपः ।

पूर्ववद्दृढभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवोमि तत्प्रहृष्टं सद्भाभाग्रं
 हृषभस्य यदितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या हृषहृषं
 मेघहनं सचंते सचंते यदकामा दस्युदंश्यते; अयार्थादुपदस्यं-
 त्वाध्वव्रसा उपदाशयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्वा-
 धूनीदपः । काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं । नि० ७. २३. । इति ॥
 अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि ययंकर्मणा
 संस्तव उपपद्यते । न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं
 मन्यन्ते । युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातः-
 सवनादीनि क्रोणि सवनानि लोकांतरयात्मकानि । तत्र हृतीय-
 सवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् ।
 तत्रच्युतिपरिहारायाभिन्माहतेऽतिमे शस्त्रे होवा स्वर्गाद्भूमिं
 प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रिय-
 त्वेन प्रारंभमुक्त्वा युस्थानसवधिना वैश्वानरौयेण सूक्तेन शस्त्रं
 प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतय प्रति तद्वेषत्य-
 सूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः
 सूर्यो न स्यात् तदानोमवरोहो गोपपद्यते । तदेतन्मतद्वय-
 मप्यनुपपन्न । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्द-
 निर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेद्वतया
 संबन्धी वैश्वानरः । तथा चान्त्रातं । वैश्वानर मुचः पित्रे लोक-
 कृष्णातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे
 नरा एनमग्निं यच्चादौ प्रीणयंतीति तत्संबन्धाद्द्वैश्वानरः । यद्वा
 सर्वान्प्राणिनः प्रत्यतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ ।
 ऋ गतावित्यघ्नात्पचाद्यच् । लुगभावश्चांदसः । ताभ्यासुत्यन्न-

स्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यममकाशाज्जायते ।
 अशनिपतनानतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्य-
 सकाशादपि धर्मकाले सूर्यकातादिमणिवग्नेरुत्पत्तिः प्रमिष्टा ।
 तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाम्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं ।
 अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ प्राप्ताहुतिः सम्य-
 गादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते हृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा
 इति स्मरणत् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयमवन्ध
 भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्कंन वैश्वानरः कश्चादित्यादिना
 बहुधा प्रपंचितं । नि० ७. २१. । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं
 तत्रैवानुसंधेयं ॥

सप्तमोऽनुचमाह ॥

वैश्वानरो महिष्वा विश्वरुष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनोभिरग्निः पुरुषीथे जरते सृष्टतावान् । ७१

वैश्वानरः । महिष्वा । विश्वरुष्टिः । भरतुऽवाजेषु ।

यजतः । विभावा ।

शातवनेये । शतिनोभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते ।

सृष्टतावान् । ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिष्वा महिष्त्वेन विश्वरुष्टिः । रुष्टिरिति
 अनुषंगाम् । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः ।

भरद्वाजेषु पुष्टिकरुष्टिर्विलक्षणसर्वेषु यामेषु । यद्वा । एतत्संज्ञे-
 ष्वपिषु यजतो यष्टव्यः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता ।

सृष्टतावान् । सृष्टता प्रिया मत्या वाक् । तद्युक्तः । एवभूतो-
 ऽग्निः शातवनेये । शतमंस्याकान् कतून्वनति संभजत इति

शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुषीथे बहूनां

नेतर्यंतस्त्रके राजनि च शतिनोभिर्वहुभिः स्तुतिभिर्जरते ।
 स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरति षोषयंति भोक्तृनिति भरंतः ।
 तादृश्या वाजा येषु । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
 मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृश्टृशियजिपविं-
 पथमितमिनमिहृयेभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा ।
 भा दोषो । आतो मनिन्निति वनिप् । तस्य पिच्चादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिथ्यते । श्रातवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः
 शतवनिशब्दः । इतयानिञः । पा० ४. १. १२२. । इति टक् ।
 कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतनीभिः । शतशब्दान्मत्वर्थाय इनिः ।
 ऋषेभ्य इति ङोप् । पुरुषीथे । पूर्वपदाक्षंश्रायामगः । पा०
 ८. ४. ३. । इति षत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वगः ॥

वज्रिमिति 'पंचचं तृतीयं सूक्तं नोधस आपिं तैष्टुभमान्नेयं ।
 अनुक्रांतं च । वज्रिं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतो
 षेष्टुभे ऋदसोदं सूक्तमाग्निने शस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । वज्रिं
 यशसमुप प्रजिन्वन्निति षीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वज्रिं यशसं विदयस्य केतुं सुप्राच्यं दूतं सद्योषर्थं ।
 द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिष्वा ॥१॥
 वज्रिं । यशसं । विदयस्य । केतुं । सुप्रश्च्यं । दूतं ।
 सद्यःऽषर्थं ।

द्विजन्मानं । रयिंश्च । प्रश्च्यं । रातिं । भरत् । भृगवे ।
 मातरिष्वा ॥ १ ॥

यच्चिं हविषा वोढारं यशसं यशस्विनं विदयस्व कर्तुं यत्रस्व
 प्रकाशयितारं सुप्राच्यं सुष्टु प्रकर्षेण रक्षितारं द्रुतं देवैर्हविर्वहन-
 लचणे द्रुत्ये नियुक्तं । सद्योषर्थे । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्त-
 दानौमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यदा सद्योऽर्थमरणं गमनं
 यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररथ्योर्षा जायमानं ।
 रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा
 वायुर्भगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं मरत् । मित्तमहरत् ।
 अकरोदित्यर्थः । रातिना सभाष्येत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दि-
 नोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रान्तरं च
 भवति । रातिं भृगूणामुग्निं कविक्रतुमिति । वञ्चिं । वञ्चि-
 श्रियुश्चुम्बाहात्वरिभ्यो निदिति वञ्चतेर्निप्रत्ययः । निहङ्गावादाद्यु-
 दात्तत्वं । यशसं । यशमशब्दादुत्तरस्य षिनो लुक् । व्यत्ययेनां-
 तोदात्तत्वं । यदा । अशंषादित्यादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
 सुप्राच्यं । सुष्टु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्राचीः । उपसर्गद्वयो-
 पसृष्टादेवतेरधितृस्तृत्तंविभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकार-
 प्रत्ययः । वा ऊँदसोत्यमि पूर्वं इत्यस्य विकल्पे सति यथादेशः ।
 उदात्तस्वरितयोर्षण इति स्वरितत्वं । सद्योषर्थे । उपिकुपि-
 गातिंभ्यश्चित्रित्यर्तेः कर्तरि घनृप्रत्ययः । सद्य एवार्था गन्ता
 सद्योषर्थः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वथ्ये नञ्कु-
 निपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यथ्ययप्रत्ययेन
 व्रित्तयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्यो भविष्यति । मातरिश्वा ।
 सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । अस्मिन्नित्यत्र गतिकर्मा । मा-
 तयंतरिचे अस्मिन्निति गच्छतीति मातरिश्वा । अस्तुष्यत्यादौ
 निपातनाद्रूपसिद्धिः । यदा मातयंतरिचे अस्मिन्निति गच्छतीति

मातरिष्वा । अस गतिदोस्रादानेष्वित्यस्मादौषादिको डन्प्र-
त्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

द्वितीयाभ्युचमाह ॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्यंत उशिजो ये च मर्ताः ।
दिवश्चित्पूर्वा न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्वप्रतिर्विष्टु
वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्यंतः । उशिजः ।
ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः ।
विश्वप्रतिः । विष्टु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च ।
यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यद्भ्यैजमानाद्येसमग्निं शासितारं
सचन्ते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्यन्तो हविषा
युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उशिज
इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्यन्तो
हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्या-
दकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि पूर्वं उपःसु वर्तमानो भूत्वा-
ग्निहोत्रहोमार्थं विष्टु यजमानेषु न्यसादि । पध्वर्युणाग्न्यायतने
न्यधायि । निस्थाप्यते । कीदृशो होता । आऽपृच्छ्यः ।
आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः । विश्वप्रतिः । यिषां प्रजानां पाल-
यिता । वेधाः । विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु
अनुशिष्टौ । ढत्तृचौ शंसिशसिशासिच्चदादिभ्यः सत्रायां
चानिटौ । उ० २. ८०. । इति ढन् । इडागमाभावश्च ।
पष्ठेऽकवचने त्कारत्वापच्छांसः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ।

उशिनः । बधः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः । षड्विज्यादिना
संप्रसारणं । भर्ताः । मृद् प्राथत्यागे । षसिइसिमृग्खाभी-
त्यादिना तन्प्रत्ययः । निष्वादादात्तत्वं । षापृच्छः । प्रह
घ्रीषार्या । षाड्पूर्वादस्माच्छंदसि निष्टर्क्यत्वाद्दौ क्यप्प्रत्ययो
निपातितः । षड्विज्यादिना संप्रसारणं । क्यपः पिष्वादानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विष्पतिः । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांती-
दात्तत्वं ॥

तृतीयासुचमाह ॥

तं नव्यसौ हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्व-
मश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो
जीजनंत ॥ ३ ॥

तं । नव्यसौ । हृदः । आ । जायमानं । अस्मत् । सुकीर्तिः ।
मधुजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः ।
जीजनंत ॥ ३ ॥

नव्यसौ नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयिष्यस्यत् अस्माकं
स्तुतिर्द्वादो हृदयस्थिताग्राणाञ्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि
वायोऽत्यद्यते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्यान्वा-
नात् । मधुजिह्वं मादयिष्यज्वालं । एयंभूतं तमग्निमाश्याः ।
आभिसुख्येन व्याप्रीतु । वृजने संप्राप्ते प्राप्ते सायायवो मनुष्या
यमग्निं जीजनंत । यत्रार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः ।
ऋत्विजः । तृतीया काले यष्टारः । मानुषासः । मनीः पुत्राः ।

प्रयस्त्रतः । इविलक्षणासोपेताः ॥ नव्यमी । नवीयसीत्यवे-
कारलोपच्छांदसः । ह्रदः । अत्र ह्रदयशब्देन तत्स्थः प्राणो
लक्ष्यते । पद्मिन्त्यादिना ह्रदयशब्दस्य ह्रदादेशः । जायमानं ।
जनौ प्रादुर्भावे । श्यनि प्राजनोर्जेति जादेशः । अदुपदेशाङ्ग-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मत् ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अग्नाः । अग्नौ व्यप्ती । लिङि
बहुलं क्दंसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी ।
जीजनंत । जनो प्रादुर्भावे । स्थंताङ्गुलि च्चेयडादेशः ।
द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अदुपदेशाङ्गसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्त्रे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्यु-
दात्तत्वं ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह ॥

अग्निष्वावको वसुर्मानुपेयु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम पा अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥

अग्निक् । पावकः । वसुः । मानुपेयु । वरेण्यः । होता ।

अधायि । विष्णु ।

दमूनाः । गृहपतिः । दमे । पा । अग्निः । भुवत् ।

रयिपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

अग्निक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता
वरेण्यो वरयशीलः । एवंभूतो होताग्निर्विष्णु यज्ञगृहं प्रविष्टेयु
मानुपेयु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रचसां
दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहानां पालयिता च सन्दमे
यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । पा समंताद्भवति । न
केवलमेकस्य रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा ।

रथीणां मध्य उत्कृष्टं यत्नं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अथायि ।
 षंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्चुयिष्वादेश
 आतो युक् चिक्कतीरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
 मिति दम्ननाः । दम उपशमे । दमेह्नभिः । उ० ४, २२४ ।
 इत्यौषादिक क्षनसिप्रत्ययः । यास्वस्वाह । दम्नना दममना
 वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति षडहनाम ।
 तन्मना स्यात् । नि० ४, ४ । इति । दम आँ अग्निः ।
 आङोऽनुनासिकश्चंदसोत्याकारस्य सानुनासिकत्वम् । प्रकृति-
 भावय । भुवत् । लैव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
 रथियतिः । परादिश्चंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 रथीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीष्टमाह ।

तं त्वा वयं पतिमग्ने रथीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मधू धियावसुर्ज-

गम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रथीणां । प्र । शंसामः ।

मतिभिः । गोतमासः ।

आशुं । न । वाजंभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मधू ।

धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोत्रेकत्वे-
 ऽप्यात्मनि पूजायै यद्वचनं । इ अग्ने रथीणां धनानां पतिं
 रथितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः ।
 प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविलंघ-
 पास्य भर्तारं त्वां मर्जयंती मर्जयंतः । तद्गृह्णांतः । आशुं

न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं
हस्तैर्निमृजन्ति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत
इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्बातं ।
अथ मध्ये तूष्णामिव त्रिः संमाष्टि । यथा युक्ता प्रेहि
वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तोपक्षिपति प्रेहि देविभ्यो हव्यं
वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः
प्रातः श्वाभूतस्वः। प्रतःकाले मत्सू शोघ्रं जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंत्रे वृषेपेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषां
वैदिको संज्ञा । संज्ञायां भृत्वृजोति । पा० ३. २. ४६. ।
वाजशब्द कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्द्धिपदजंतस्य सुम् ।
पा० ६. ३. ६७. । इति सुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
मर्जयतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ७.
२. ११४. । इति वृद्धाभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
णिव एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं ह्रदसीति
शपः श्चः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पङ्क्तिंशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थे सूक्तं । नोधस आपर्मैद्रं वैष्टुभं ।
अनुक्तांतं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्म सूक्तस्य नोधा
द्रष्टव्येनद्वाङ्मणे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति
नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ यत्तद्वस्तोत्रियावापवस्तु
चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसि-
शस्य ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणोयाया उर्द्धमद्वौनसूक्त-
संज्ञमेतच्छंसनोयं । तथा च सूत्रितं । अस्मा इदु प्र तवसे

शानद्धिरितोतरावहो नसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं
 च भवति । त एते पातःसवने पल्लवस्तोत्रियाञ्छस्वा माध्यं-
 दिनेऽहो नसूक्तानि शसंतोति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

अस्मा इदु म तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचोपमायाभिगव षोडमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । म । तवसे । तुराय । प्रय. । न ।

हमि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचोपमाय । अभिऽगवे । षोडं । इंद्राय । ब्रह्माणि ।

रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणः
 कमौमिदितोति यास्कः । यदा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृत्तय
 तुराय त्वरमाणाय । यदा तुर्वित्ते शत्रूणां हिंसित्ते माहिनाय
 गुणैर्महते ऋचोपमाय ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्रियते
 तत्समायेत्यर्थः । अभिगवे । अष्टतगमनाय । अप्रतिष्ठतगमना-
 येत्यर्थः । तथा च यास्कः । अष्टतगमनकर्मवन् । इंद्रोऽप्यभि-
 गुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इंद्रोऽस्तोमं
 स्तोत्रं प्रहर्मिं । महरामि । महर्करोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ।
 प्रयो न । प्रय इत्युच्यते । यथा नुभुञ्चिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं
 प्रहरति । तत्र कौटुभं स्तोमं । षोडं । वहनीयं । प्रापणीयं वा ।
 प्रत्यंतोक्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतु ब्रह्माणि
 हविलं च पान्यमानि । कौटुभानि । राततमा । पूर्वयजमानै-
 रतिशयेन दत्तानि । इंद्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥
 तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यदा । तुर्वी

न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुपास्तस्य वहनप्रदेशं
हस्तैर्निमृजन्ति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हैववहनप्रदेशं निमृजंत
इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं ।
अथ मध्ये तूष्णामैव त्रिः संमाष्टिं । यथा युक्ता प्रेहि
वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तोपचिपति प्रेहि देवेभ्यो हृद्यं
वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः
प्रातः श्वाभूतस्यः३३ प्रातःकाले सचू शोघं जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंत्रे वृषेपेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषा
वेदिको संज्ञा । संज्ञायां मृत्वृजोति । पा० ३. २. ४६. ।
वाजशब्द कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अरुद्धिपदजंतस्य सुम् ।
पा० ६. ३. ६०. । इति सुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
मर्जयतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ०.
२. ११४. । इति वृद्धाभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
षिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छंदसीति
शपः श्रः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पङ्क्तिं विंशो वर्गः ॥

नोधस्य आर्षमैत्रं वैष्टुभं ।
द्वितीयामृचमाह ॥

सूक्तस्य नोधा
अस्मा इदु प्रय इय प्र यंसि भराभ्यांगूपं बाधे सुहृत् । नरायेति
इंद्राय श्रदा मनसा मनीषा प्रत्राय पत्ये धियो

मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । कं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि ।

भांगूपं । बाधे । सुहृत्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रज्ञाय । पत्ये । धियः ।
मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय ।- प्रय इत्यत्रनाम । प्रय
इवान्मिव प्रयंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्रष्टोक्तियत्वे । बाधे
शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुहृत्ति सुहृत्वावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूप-
माधोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रज्ञाय
पुराणाय पत्ये स्त्रामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्ति-
नांतःकरणेन मनीषा मनोपया तज्जन्त्येन ज्ञानेन च धियः
सुतीः कर्मणि वा मर्जयंत । मर्जयंति संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि ।
यम उपरम इत्यस्मात्स्रष्टि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं कंदसीति
शपो लुक् । आंगूषं । आंगूष स्तोम आधोप इति यास्कः ।
आडपूर्वादसुपिर्धञि षुपोदरादित्वाद्यो इत्यस्य गू आदेशः ।
आडो ङकारस्य लोपाभावश्च । घाघादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
बाधे । बाध् विलोडन इत्यस्मात्छत्यार्थे तवैकेनिति भावे
केप्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां
सुलुगिति षतोयाया ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा०
१. ४. ८. । इति धिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् धेर्ङित्तीति
गुणाभावे यणादेशः ।

तृतीयासुवमाह ॥

अस्मा इदु त्यसुपमं स्वर्षां भराभ्यांगूपमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुहृत्तिभिः सुरिं वावृधध्वे ॥ ३ ॥
अस्मे । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्रऽस्रां । भरामि ।
आंगूषं आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिभिः । मतीनां । सुवृत्तिभिः । सूरिं ।

वृद्धध्वै । ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपमसुपमानहेतु-
भूतं स्वर्पां सुदुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपथितमिन्द्रं
वावृद्धध्वै वर्धयितुं सुवृत्तिभिः सुसुवावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः ।
मतीनां स्तुतीनां संबन्धिभिरच्छोक्तिभिः स्रच्छैवंचोभिर्मंहिष्ठ-
मतिशयेन प्रवृद्धमेवलक्षणमांगूपमाघोपमास्येन सुखेन भवामि ।
करोमीत्यर्थं ॥ उपमं । उपमोयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कवि-
धानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
स्वर्पां । सुपूर्वादतेर्विजंतः स्वर्गशब्दः । पणु दाने । जनसनखन-
क्रमगमो विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतेरनः ।
पा० ८. ३. १०८. । इति पत्वं । भवामि । पादादित्वान्नि-
घाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । वावृद्धध्वै । वृद्धु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावितष्यर्थोत्तु-
मर्थे सेसेनिति कथ्यैप्रत्ययः । किच्चाद्गुणाभावः । द्विर्भावच्छां-
दसः । यद्वा । यद्गुणांतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वाद्गीगाद्यभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांज्ञितिक-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीन्चमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तस्मिनाय ।

गिरथ गिर्धाहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न ।

तष्टाऽथ । तत्सिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृत्ति । इंद्राय । विश्वंऽइत्वं ।

मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं यस्वरूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेर-
यामि । तत्र दृष्टांतः । तस्मिनाय । सिनमित्यवनाम । सिन-
मत्रं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन
रथेन सिनमत्रं यश्च स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव ।
तष्टा तचको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् ।
इवेत्वेतत्पदपूरणं । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुद्यमाना-
येन्द्राय गिरस्य शस्त्रसंबन्धिनोः केषला ऋचस्य सुवृत्ति शोभनमा-
वर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधापिन
इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं इविय
संहिनोमीत्यनुपंगः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धो च । स्वादित्वात्
शुः । तष्टेव । तद्भू तनुकरणे । ताच्छीलिकस्तृन् । ऊदित्वा-
त्पथ इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरंति चेति ककारलोपः ।
निश्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मिनाय । सिनशब्दः पिञ् बंधन इत्य-
द्यादिष्विञ्दीडुञ्चविभ्यो नक् । उ० ३. २. । इति नक्-
प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वाहि-
ष्ठाधाउभ्यश्छंदसोति बहतिः केवलादिहितोऽसुप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि
भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुपङ्गत्वरुपधाह्रिः ।
इति चेति दोषाभावश्छांदसः । विश्वमिन्वं । इवि व्याप्ती ।
विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाथद् । सुगभाव-
श्छांदसः । यद्वा सुस्पृत्ययो बहुलवचनादस्यादपि धातोर्द्रष्टव्यः ।
मेधिराय । मेधा पश्चात्तीति मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरधि-

रंवी यक्तव्यौ । पा० पू. २. १०८. ३. । इति मत्वर्थीय इरन् ।
निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीऋचमाह ॥

अस्मा इदु सप्तमिव अयस्येंद्रायार्कं जुह्वाऽसमंजे ।
वीरं दानौकसं वंदध्वै पुरां गूर्तंश्वसं दर्माणं ॥ ५ ॥
अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिंऽइव । अयस्या । इंद्राय ।
अर्कं । जुह्वा । सं । अंजे ।
वीरं । दानऽशौकसं । वंदध्वै । पुरां । गूर्तंऽश्वसं ।
दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवंद्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं अयस्या अयस्ययान्ते-
च्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । जुह्वाद्यानसाधनेन वाग्निद्विद्येण
समंजे । समक्तं करोमि । एकोकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
सप्तमिव । यथासलाभाय गंतुकामः पुमान् अन्नं रथेनैकी-
करोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुचेपणकुशलं दानौकसं-
दानानामेकनिलयं गूर्तंश्वसं प्रशस्यान्नं पुराससुरपुराणां दर्माणं
विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्वै वंदितुं स्तौतुं प्रवृत्तो-
ऽस्मोति शेषः ॥ सप्तमिव । यप समवाये । समवेति रथेनै-
कीभवतीति सप्तिरश्वः । वसस्तिप् । उ० ४. १८१. । इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययी बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति ।
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः ।
अयस्या । अयस्यशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । क्वजंताडातीर्भावे
अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततश्चाप । सुपां सुत्तुगिति द्विती-
याया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । अर्कं ।
ऋच स्तुतौ । ऋचते स्तुयतेऽनेनेत्यर्कं मंत्रः । सि संदंत्राय

घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । चञोः कु घिष्वातो रिति कुत्वं ।
 लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । चुच्चा । बहुलं क्वं दसीति क्ततर्ष-
 प्रसारणस्य चैञो हुवः झुवच्चेति क्षिप् । धातोर्दीर्घच । धातु-
 स्वरैर्णांतोटात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । उदात्तयोषो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
 नोद्धधात्वोः । पा० ६, १, १०५ । इति प्रतिषेधः । अञ्जे ।
 अञ्ज व्यक्तिस्रक्षणकांतिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंदधौ ।
 वदि, अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कध्वैप्रत्ययः । गूर्त-
 थवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्रुक्कः कितौतोत्प्रतिषेधः । बहुलं
 क्वं दसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनियत्तेत्यादौ निपात-
 नास्त्रिष्ठानत्वाभावः । गूर्तं यषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 मनिन् । नेङ्गि क्तौतीत्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्त-
 त्वं । यदा । औष्णादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे समविंशो वर्गः ॥

पठोमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तच्चदञ्चं स्रपस्तमं स्रयं रणाय ।

ह्रस्वस्य चिदिदयेन मर्मं तुजमीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तच्चत् । वच्चं । स्रपःऽतमं ।

स्रयं । रणाय ।

ह्रस्वस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः ।

तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विभक्तकर्मास्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय वच्चं वर्जक-
 मायुधं रणाय युद्धार्थं तच्चत् । तीक्ष्णमकरोत् ।- कौटुम्भं वच्चं ।

स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वयं । सुष्ठु शत्रुपु
 प्रेयं । यदा स्तुत्वं । तुजन् शत्रून्निहंसन् ईशान ऐश्वर्यवान्
 कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्या-
 सुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन यज्जेण विदत् ।
 ग्राहार्पीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ ।
 अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्र्वादानुदात्तत्वं ।
 सोर्मनसौ अलोमोपसौ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं
 ततचेत्यधीक्षं । विदत् । विद् लामे । लृदित्र्वात् च्चेरडादेशः ।
 बहुलं कन्दस्यमाङ्गयोगेऽपोत्वडभावः । यद्वत्तयोगादनिघातः ।
 तुजन् । तुज हिंसायां । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुप-
 देगाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश
 ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेस्त्वाल्लसार्वधातु-
 कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति
 वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्मायमभिप्रायः ।
 कियत् किंपरिमाणस्य बलस्येत्यस्य बलस्येयतां यः कोऽपि न
 जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः ।
 यदा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति
 क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः ।
 दधातेर्विच् ॥

सप्तमीनृचमाह ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्बन्वा ।

सुपायदिव्युः पचतं सङ्घायात्विध्यदराहं तिरो

अद्रिमस्ता । ७ ॥

अभ्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः ।

पितुं । पपिष्वान् । चारु । अन्ना ।

मुपायत् । विष्णुः । पचतं । सङ्घीयान् । विध्यत् । वराहं ।

तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यदावधारणार्थं । मातु-
र्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽथ यज्ञस्य
सवनेष्वथवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोम-
सञ्चणमत्रं सद्यः पपिष्वान् । यदाग्नौ ह्ययते तदानौमेव पानं
कृतवानित्यर्थः । तथा चार्चया चारुणि शोभनानि धानाकरं-
भादिद्विवर्लक्षणान्यद्भानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः
सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति
तन्मुपायत् अपहरन् । सङ्घीयान् प्रतिशयेन शत्रूणांमभिभविता-
द्रिमस्ताद्रेव्यस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्येति
यास्कः । तिरः प्रातः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् ।
यदा । विष्णुः सुत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय
विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं
यत्तन्मुपायत् । अवचुरत् । तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्ग-
रूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सङ्घीयानिन्द्रो
दुर्गास्थतीत्य तिरः प्रातः सन् वराहसुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं
विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वामभोपः सप्तानां
गिरीणां परस्तादित्तं वेदामसुराणां विभर्तीति । स दभंपिञ्जल-
सुदृत्य सत गिरोन्भिस्त्वा तमहन्निति च ॥ महः । महतः ।
अच्छब्दलोपश्चादसः । यदा । मह इत्येतत्पितुर्विशेषणं । महः
प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिष्वान् । पिबतेर्लिङ्गः कसुः । वस्विका-

जैह्वामितोडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
 प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्लुक् । सुपायत् ।
 सुप स्तेथि । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । सुपमात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न कंदस्यपुत्रस्येतीत्ववद्दार्ध-
 स्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्कवजंतास्रटः श्रुत् ।
 आगमानुभावनस्थानित्यत्वानुमभावः । द्वितीयपद्ये तु क्यजं-
 ताङ्गडि बहुलं कंदस्यमाह्यागेऽपोत्वडभावः । अत्र स्तेयेच्छया
 तदुत्तरभाविनी क्रिया सचते । पचतं । भृमृदृशोत्यादिना
 पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध
 ताडने । लडि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डित्त्वादग्रहिव्या-
 दिना संप्रसारणं । श्यनो निष्त्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्चि-
 घाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यदा वरमाह-
 रतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्गराह इत्युच्यते । अत्र
 निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्पी-
 रिति च ब्राह्मणमिति । नि० ५, ४ । यन्नपद्ये तु वरं च तदहो
 वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्प्रत्ययः । चित्त्वा-
 दंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि त्वनी-
 डभावच्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठौप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु म्नाच्चिदेषपत्नोरिंद्रायाकर्महृदित्य ऊवुः ।
 परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि
 ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊ इति । म्नाः । चित् । देवऽपत्नोः । इंद्राय ।
 अर्कं । अहिऽहृत् । ऊवरित्यवुः ।

परि । आवापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्व ।

ते इति । महिमानं । परि । स्व इति स्वः । ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिइत्येऽहैर्वत्स्य जगने निमित्तभूते मति
 म्नाद्यित् गमनस्त्रभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री
 गायत्रशाया देवता भर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत ।
 चक्रुरित्यर्थः । म चेद्र उर्वी विभ्रूते आवापृथिवी आवापृथिव्यौ
 परिजभ्रे । स्वतेजसा परिजहार । पतिचक्रामित्यर्थः । ऊवुः ।
 वेज् तंतंमंताने । लिटि वैजा वयिः । पा० २. ४. ४१. । लिटः
 कित्वाद्यत्रादित्वेन सपसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वया
 यः । पा० ३. १. ३८. । इति पतिपिधाहकारस्य संपसारणं
 परपूर्वत्वं द्विवचनादि । वयास्यान्यतरस्यां किति । पा० ३.
 १. ३८. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे । ऊव् हरणे ।
 लिटि जिस्वात्कद्रंभिषाय आत्मनेपदं । ऊयहोभं इति भत्वं ।
 उर्वी । उरुयब्दादौतो गुणवचनादिति डीप् । वा वदसीति
 पूर्वमवषण्दीर्घत्वं ॥

नवमौचमाह ॥

अस्वेदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवमृथिव्याः पर्यंतरिच्चात् ।

स्वरालिंद्रो दम या विम्बगूर्तः स्वरिरमत्रो ववचे

रणाय ॥ ८ ॥

अस्व । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वं । दिवः ।

पृथिव्याः । परि । पर्यंतरिच्चात् ।

स्वराट् । इन्द्रः । दमे । या । विम्बगूर्तः । सुंऽपरिः ।

अमत्रः । ववचे । रणाय ॥ ८ ॥

अस्वेदेव । इदिति पादपूरणः । अस्वेवेन्द्रस्य महित्वं

परि । आवापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्व ।

ने इति । सद्धिमानं । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अम्मा एवंद्रायाह्वित्येऽह्वैर्वक्ष्य चनने निमित्तभूते सति
 स्नायित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री
 गाथवाद्या देवता प्रकमर्चनसाधनं स्तोत्रमूतः । समतन्वत ।
 चक्रुरित्यर्थः । म चन्द्र उर्वी विस्तृते आवापृथिवी आवापृथिवी
 परिजम्भे । स्वतेजसा परिजहार । प्रतिचक्रामित्यर्थः । कतुः ।
 वेज् तंतर्मतानि । लिटि वेजां वयिः । पा० २. ४. ४१. । लिटः
 कित्वाद्यजादित्वेन सप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वया
 यः । पा० ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं
 परपूर्वत्वं द्विवचनादि । वयास्यान्यतरस्यां किति । पा० ६.
 १. ३८. । इति यकारस्य वकारादेशः । जम्भे । ऊञ् हरणे ।
 लिटि जिह्वात्त्वर्भिप्राय प्राक्तनेपदं । ह्यहोभं इति भत्वं ।
 उर्वी । उरुशब्दाद्योतो गुणवचनः इति डौप् । वा कंदसीति
 पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीभूचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्यधिव्याः पर्यंतरिचात् ।

स्तरालिंद्री दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमतो वयचे

रणाय ॥ ८ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वं । दिवः ।

पृथिव्याः । परि । अंतरिचात् ।

स्तरात् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः । सुंपरिः ।

पमत्रः । वयचे । रणाय ॥ ८ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्येदेव महित्वं

साहाय्यं प्ररिचि । प्रतिरिचते । अधिकं भवतीत्यर्थः ।
 अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्तरणं प्रस्थान-
 मिति । कुतः सकाशात्प्ररिचि इत्यत आह । दिवः । शुलां-
 कात् । पृथिव्याः । भूलांकात् । अंतरिचात् । द्यावापृथिव्यो-
 र्मध्ये वर्तमानादंतरिचलांकाच्च । पर्युपर्युः । श्रींलोकान-
 तीत्योपरि प्ररिचि इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट्
 स्त्रेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्ता विश्वास्त्रन्कार्य उद्गूर्यः
 समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूतसुद्यतं यस्य स तथोक्तः ।
 स्त्रिः । शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता
 योर्यवत्तम इति गम्यते । यथाकवारिं दिव्यं यासमिन्द्रमिति ।
 अकुक्षितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचः । युद्धादिषु गमन-
 कुशलः । माधयेयत्तया रञ्जितो वा । अमत्रोऽमात्रो महाग्भ-
 वत्वभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवभूत इन्द्रो
 रणाय रणं युद्धमाववचे । आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः
 परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः । यद्वा युद्धाय
 स्वकीयाग्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तो-
 दात्तत्वं । रिरिचे । रिविर् विरचने । ऊंदसि लुङ्लुङ्लिट् इति
 वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तो-
 रुदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञु दौसावित्यस्मात्स्रुद्धिपेति क्लिप् ।
 मयादिना पत्वे लृत्त्वं । दमे । दम उपयम इत्यस्मात्कर्मणि
 घञि नादात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. ।
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञा जिप्त्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगूर्तः ।
 गृ निगरणे । अस्माच्चिष्टायां श्रुकः कितौतोत्प्रतिषेधः ।
 बभ्रुलं ऊंदसोत्पुत्वं । हलि घेति दीर्घः । यथा गुरौ उच्यते ।

ऊँदसोति यको लुक् । शानचो डिप्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः ।
 अवनोः । अवतेः करणेऽतिस्त्रुधमौत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्य-
 याद्युदान्तत्वं । दावने । धातो मनिच्चिति वनिप् । चतुर्थेक-
 वचनेऽस्त्रीणाभावश्चादसः ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वगः ॥

एकादशौष्ठमाह ।

अथेदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सोमयच्छत् ।
 ईशानकृद्दाशपेः दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वीणः कः ॥ ११ ॥
 अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि ।
 यत् । वज्रेण । सो । अयच्छत् ।
 ईशानऽकृत् । दाशपे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं ।
 तुर्वीणः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दोसंस बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा
 गंगाद्याः सम नद्या रंत । स्रं स्त्रे स्थाने रमन्ति । यद्यस्मादय-
 सिन्द्रो वज्रेण सोमेनान्निधुन्पर्ययच्छत् । परितो नियमित-
 यान् । अपि च । ईशानकृत् सत्त्वादिशत्रुवधेनात्मानैश्चर्यवंतं
 कुर्वन्निद्रो दाशपे हविर्दत्तवती यजमानाय फलं दशस्यन्
 प्रयच्छन् तुर्वीणस्तूयंसंभजनः । तुर्वीणस्तूर्णवनिरिति यास्कः ।
 यद्वा तुर्वीता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रस्तुर्वीतय एतत्सं-
 प्रायोदके निमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्य प्रदेशं
 कः । अकार्यात् । रंत । रसु कौडायां । छांदसे लाडि बहुवचने
 बहुन्तं ऊँदसोति यपो लुक् । धातोरंत्यलोपश्चादसः ।
 अयच्छत् । यम उपरमे । इधुगमियमां छ इति क्त्वत् । कः ।
 करीतेर्लाडि मंत्रे घसश्चरणशेत्वादिना । पा० २, ४, ८० ।

ध्रुवुक् गुणः । इल्क्षादिना तलोपः । बहुलं क्वदस्यमाध्वी-
गीऽप्योत्पद्यभावः ॥

दादशीमृचमाह ॥

अध्मा इदु प्र भरा तूतुजानो हृत्राय वध्वमीशानः कियेधाः ।

गोर्नं पर्वं वि रदा तिरस्येथ्यन्नर्णांस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अध्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । हृत्राय ।

वध्वं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्वं । वि । रद । तिरया । इथ्यन् । अर्णांसि ।

अपां । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा
शत्रून्दिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृत-
परिमाणस्य वक्षस्य धाता । यदा क्रममाणं शत्रुवत्सं दधात्वव-
स्थापयतीति कियेधाः । छे इद्र । एवंभूतस्वमध्मै हृत्राय वध्वं
प्रभरा । इमं वृषं वध्वेष पहरैत्यर्थः । पद्धत्य चार्णांसि वृष्टि-
जलानीथ्यन् तस्माद्दवाद्गमयंस्वमपा चरध्वै तासामपां चरणाय
भ्रूपदेयं प्रतिगमनाय तस्य हृत्रस्य मेघरूपस्य पर्वं पर्वाण्यवयव-
संधौन्तिरया तिर्यगवस्थितेन वध्वेष विरदा । विलिख ।
किंङोत्थर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोर्नं । यथा मांसस्य विकर्तारो
लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजति तद्वत् ।
अत्र तिरुक्तं । अध्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो हृत्राय वध्वमीशानः
कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव
पर्वाणि विरद मेघस्येथ्यन्नर्णांस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. ।
इति । भरा । ध्रुवुहोर्मं इति भत्वं । इत्यचोऽतस्तिड इति
सांज्ञितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंस्र्या । कानधि

तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येत्वभ्यासस्य दीर्घत्व' । छंदस्यभयधेति
कानचः सार्वधातुऋत्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्व' ।
कियेधाः । तुजता कियेधा इत्यत्रोक्त' । रदा । रद वित्तेष्वने ।
तिङ्ङतिङ् इति निघातः । तिरया । तिरोऽचतीति तिर्दङ् ।
ऋत्वागत्यादिना किन् । अनदितामिति नलोपः । वतौषैक-
यचने भसञ्जायामच इत्यकारलोपः । युत्वेन सकारस्य शकारः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरैण विभक्तोरुदात्तत्व' । श्यन् । इप गता-
वित्त्वभ्रादंतर्भाषितस्यार्थाच्छतुरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य
निष्वादाद्युदात्तत्व' । चरध्वे । तुमये सेसेनिति चरतेरध्वेप्रत्ययः ॥

त्रयोदशोऽनुचमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्वाणि तुरस्य कर्माणि उक्थेः ।

युधे यद्विष्णान आयुधान् ऋघायमाणो निरिषाति

शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊ' इति । प्र । ब्रूहि । पूर्वाणि । तुरस्य ।

कर्माणि । नद्यः । उक्थेः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।

निरिषाति शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थेः शस्त्रैर्नद्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु । अस्येव तुरस्य
युधार्थैः त्वरमाणस्येन्द्रस्य । पूर्वाणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि
सकलकर्माणि हे स्त्रीतः प्रब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधे योधना-
यायुधानि वज्रादीनीष्णान् आभीष्टेन प्रेरयन् शत्रून् ऋघाय-
माणो हिंसयेदो निरिषाति । अभिमुखं गच्छति । तदानीं
प्रब्रूहीति पूर्वेषु संबंधः । पूर्व्यमिति पुराणनाम । पूर्व्यमञ्जा-
सति पुराणनामसु पाठात् । तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलघयः

कः । नद्यः । ए सुतो । अचो यदिति यत् । गुणः । धातो-
 स्तत्रिमित्तस्त्रैवेत्यशदेशः । इष्यानः । इष आभीष्टोः । क्रैय्या-
 दिकः व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चिष्वाटंतादात्तत्वं । ऋधाय-
 माणः । न हि त्वा रोदमो उभे ऋधायमाणमित्त्र ऋत्पादितं ।
 निदिण्णाति । रो गतिरेषणयोः क्रगादभ्यः आ । ष्वादीनां ङस्व
 इति ङस्वत्वं । तिपः पित्त्वादनृदात्तत्वे विकरयस्वरः शिष्यते ।
 तिङि षोदात्तवताति गर्तनिघातः । यदृत्तयोमात्तिङ्ङतिङ्
 इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशोऽश्वताङ्गः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृवहा द्यावा च भूमा जनुपस्तुजिते ।
 उपो वेनस्य जागुवान घोषिं सद्यो भुवदोर्वाय वीर्याः ॥ १४ ॥
 अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृवहाः ।

द्यावा । च । भूम । जनुपः । तुजिते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जागुवानः । घोषिं । सद्यः । भुवत् ।
 वीर्याय । वीर्याः ॥ १४ ॥

अस्येदं द्रस्य भिया पञ्चच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृवहा
 निचलाः स्रस्त्रदेशेऽवतिष्ठते । जनुपः प्रादुर्भूतादस्त्रादेवेन्द्रा-
 ङ्गोत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजिते । तुजिर्हि-
 सार्थाऽप्यत्र कंपनं द्रष्टव्यः । कंपेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
 कांतस्याश्वीणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जागुवानोऽनेकैः सूक्तैः
 पुनः पुनरुपशब्दवन् । उपशोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा
 ऋषिः सशस्त्रदानोमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा
 च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठञ्छांसः ।
 दिवो द्यावेति दिक्शब्दस्य द्यावादेशः । * सुपां सुत्तुमिति

विभक्तेर्डादेयः । छंदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताहंहे चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी ।
जनुपः । जनौ प्रादुर्भाये । जनेश्चिरित्यौणादिक इतिप्रत्ययः ।
जोगुवानः । गुड् अव्यक्ते शब्दे । अस्मादाङ्लुगंताद्गत्ययेन
शानच् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । डवळादेयः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । श्रीणिं । श्रीण्यु अपनयने ।
अस्मादौणादिक इत्ययः । भुवत् । भवतीर्लैय्यडागमः । बहुलं
छंदसोति शपो लुक् । भूसुबोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः ।
नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४, १६ ।
तस्माद्वाजोऽसुन् नवशब्दस्य नोभायथ ॥

पंचदशौचमेाह ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येपामेको यद्वृ भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्यधानं सौवखेत्र सुखिमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एपां । एकः ।

यत् । ववृ । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्ये । पस्यधानं । सौवखेत्रं । सुखिं । भावत् ।

इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रून् क्षेतं समर्थौ भूरेर्बहुविधस्य धनस्येशानः
स्वामी यत्स्तोत्रं ववृ । यथाचे । एपां स्तोत्राणां संबन्धि ।
यदा विभक्त्यव्यत्ययः । एतैस्त्र्यत् तत्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्राया-
नुदायि । अकारोत्वर्थः । उत्तरार्द्धस्येयमास्यायिका ॥ स्वामी
नाम कथिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्षे । तस्य
च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सप्तैतशनाम्नो महर्षेर्युक्त्वां जात-
मिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः सौवखेत्रं स्वप्नपुत्रे सूर्ये

पसुधानं स्वर्धमानं सुधिं सोमानामभिपोतारमेतत्संज्ञकभृथि
 प्रावत् । प्रारक्तत् ॥ दायि । वचुलं छंदस्यमाद्योगोऽपोत्वड-
 नावः । वव्वे । वत् यचने । लिटि व्यत्ययेनोपधात्तोपः ।
 पसुधानं । स्वर्ध संघर्षे । अस्माद्धिटः कानच् । द्विवचने शर्पूर्वाः
 खय इति प्रकार गिषी । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्र-
 सारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवश्वे ।
 श्व इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संघात्वेन वर्तते । या नाम-
 धेयस्य वृद्धेत्कोमलाजादाञ्जडा । पा० ४. १. १०१. । इत्य-
 पत्यर्थे जडाप्रत्ययः । न यूभ्यां पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. ।
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । चित्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
 सुधिं । युज अभिपवे । उत्सर्गं षंडमि । पा० ३. २. १०१.
 २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विर्भावः । यणादेशः ।
 उवडादेशाभावश्चादसः ॥

योङ्गोमृचमाह ॥

एवा ते हरियोजना सुवृत्तींद्र ब्रह्माणि गीतमासो अकन् ।

येषु विश्वपेशमं धियं धाः प्रातमेषू धियावसुजं-

गम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हरिऽयोजना । सुऽवृत्ति । इंद्र । ब्रह्माणि ।

गीतमासः । अकन् ।

या । ण्यु । विश्वऽपेशमं । धियं । धाः । प्रातः । मेषु ।

धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हर्योऽखयोर्योर्जनं यस्मिन्नेव स तथोक्तः । तस्य स्त्रामित्वेन
 संबधो हरियोजनाः । हे हरियोजनेंद्र गीतमासो गीतमगो-
 स्तांत्पथा ऋषयः सुवृत्ति सुष्ठुऽवर्जकान्यभिसुखोकरणकुमलानि

ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् । अक्रपत ।
 एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशमं बहुविचरूपयुक्तं धियं धाः । धिया
 लभ्यत्वाद्धीर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादि-
 बहुविधरूपं धनमग्निष्टाभादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः ।
 धेहि । स्यापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धिया-
 वसुर्वृद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मन्त्रं शौभ्रं जगम्यात् ।
 अक्रद्रक्षणाथमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संज्ञितायां
 दीर्घः । सुहृत्ति । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अक्रन् ।
 करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अंतादेशः ।
 तस्य डित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । इत्यथतीकारलोप संयो-
 गांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुडलडलिट इति लोडर्थे
 लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाड्योगोऽपीत्य-
 डभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थं एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यंदिं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्दिव्यातौर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीधीर
 बुक्कभूपालसाम्प्रज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीदे
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थाऽध्यायः
 समाप्तः ॥

॥ त्रैलोक्येशाय नमः ॥

यस्य निःस्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । प्र मन्महे इत्येतच्चयोदशर्चे पंचमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषिचान्य-
स्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । इन्द्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेष-
विनियोगस्तु लिंगादवगतव्यः ॥

तत्र प्रथमाष्टमाह ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूपसांगूपं गिर्वणसे अंगिरस्तत् ।
सुहृत्किभिः स्तुवते ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्वुताय ॥१॥
प्र । मन्महे । शवसानाय । शूपं । सांगूपं । गिर्वणसे ।
अंगिरस्तत् ।

सुहृत्किभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चामार्कं । नरे ।
विश्वुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तद्विधाचरते । यथा
बलं शक्नुवन्ति तथा शक्नुषां इतित्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः
स्तुतिलक्षणेर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा । देवो भवति

गीर्भिरनं वनयतीति यास्कः । एवं भूतयेद्राय । शूपमिति
सुखनाम । शूपं सुखहेतुभूतं । प्रांगूप स्तोम प्राघोष इति
यास्कः । प्रांगूपं स्तोत्रमंगिरस्वत् प्रांगिरम इव प्रमन्त्रहे ।
ययं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । भवगत्य च सृष्टिभिः
सुध्वावर्जकौ स्तुत्याभिसुखीकरणसमर्थः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं
कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे ।
यद्वा नरे यजमाने विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय ।
एवंभूताय तस्मात् अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं । अर्कं मन्त्रो भवति
यदेनेनार्च्यतीति यास्कः । अर्चाम् । पूजयाम् । उच्चारया-
मेत्यर्थः ॥ मन्त्रहे । मनु अवबोधने । तनादित्वाद्दुप्रत्ययः ।
लोपचाष्टान्यतरस्यां म्वोः । पा० ६, ४, १०७ । इति मका-
रादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति
शवस्यते । अस्माद्गतः शानच् । बहुन् कंदस्येति शपो लुक् ।
शानचश्चंदस्यभयथेत्यार्वधातुकत्वादतोलोपयोलीपौ । चित
इत्वंतोदात्तत्वं । ननु क्यङो ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचो-
ऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छीलिकथानम् । तस्य
सार्धधातुकत्वेऽपि लसार्धधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते ।
शूपं । शूप प्रसवे । यचायच् । प्रांगूपं । आङ्पूर्वादुभुपेः
पचायचि घो इत्यस्य गू पादेशः पृषोदरादित्वात् । आङो
ङकारस्येत्संज्ञाभावश्चादसः । चित्स्वरैणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । गिर्वषसे । गृ शब्दे । संपदादिसचणो भावे क्तिप् ।
ऋत इडातोःरितीत्वं । गिर्भिवन्वते संभज्यत इति गिर्वषाः ।

इन्द्रस्य । शं गिरसां । च । इष्टो । विदत् । सरमा ।

तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं ।

उस्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनौ । पशुभिर्गोष्व-
पद्धतासु तद्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राञ्चैपोत् । यथा लोके
व्याधो वनांतगतमृगान्वेषणाय खानं विस्फुजति तद्वत् । सा च
सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तन्नोभंबंधि
घोराश्चक्रं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमित्यामीति । स तथेत्य-
ब्रवीत् । तथा च शाय्यायनकं । अत्रादिनीं ते सरमे प्रजां
करामि या भो गा अन्वविद इति । ततो गत्वा गवां स्थान-
मप्राभीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्ववेदयत् । तथा निवेदितासु
गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्घोऽस्यां
प्रतियाद्यते ॥ इन्द्रस्यांगिरसामृषीणां श्रेष्ठो प्रेषणे सति सरमा
देवशुनौ तनयाय सपुत्राय धासिमन्नं विदत् । अविंदत् ।
धासिरित्यस्मनास । धासिरिरेति तत्रामसु पाठात् । तथा
गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रि-
भत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापद्धता गा विदत् ।
अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्रियाभिर्गोभिः सह ।
उस्रियेति गोनाम । संवावशंत । भूयं इर्ष्यशब्दमकुर्वन् । यद्वा ।
गोभिः साधनभूताभिस्त्रदीयं घीरादिकमकामयंत । सम-
गच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टो । इष गतावित्यस्माद्वावे क्तिनि मंत्रे
वृषेपेति क्लृप्त उदात्तत्वं । विदत् । विदु लामि । लुङि लृदि-
त्त्वादङ् । बहुलं इन्द्रस्यमाद्योगीऽपीत्यडभावः । अड एव सरः

गिष्यते । पादादित्वाच्चिघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् ।
 नि० ११, २४, । इति यास्कः । सर्तेरौणादिकोऽसप्रत्ययः ।
 धासिं । घेट् पानि । धोतये पोयत इति धामिः । शीणादिकः
 सिप्रत्ययः । यडा । दवातेः पापणार्थात् सिप्रत्ययः । वृहस्पतिः ।
 तद्वृहन्तोः करपञ्चोद्योरदेवतयोः सुट् तलोपच । पा० ६, १,
 १५७, । इति सुडागमस्तलोपच । वृहच्छब्दाऽन्तोदात्तः । तस्य
 केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंत्युक्तं । पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत
 भाद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्गुण-
 पप्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां चोरादिक-
 मित्युसा गौः । वस निवास इत्यभ्यात् स्फायितंचोत्यादिनाधि-
 करणे रक् । वचिस्वपौत्यादिना संप्रसारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्थे
 पूर्वादरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाशु शब्दे । अस्माद्यङंताङ्गडि
 छस्यांतादेशे मति तस्य छंदस्यभयघेत्यादिधातुकत्वादतोलांप-
 यन्तांपौ । व्यत्ययेन धातोर्छस्त्वत्वं । यडा । वश कांतावित्य-
 स्माद्यङि न वशः । पा० ६, १, २०, । इति संप्रसारणे प्रति-
 पिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा संस्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयंश्नवग्वैः ।
 सरण्यभिः फलिगभिंद्र गक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥
 सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं ।
 स्वयं । नवऽग्वैः ।

सरण्यऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । गक्र । वलं । रवेण । दरयोः ।
 दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

इंद्रस्य । घंगिरसां । च । इष्टौ । विदत् । सरमा ।

तनयाय । धासिं ।

सृष्टस्यतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं ।

उच्चियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनौ । पृषिभिर्गोष्व-
पहतासु तद्देवपत्न्याय तां भरमामिंद्रः प्राश्नोत् । यथा लोके
व्याधो वनांतगतमृगान्वेषणाय भ्रानं विसृजति तद्वत् । सा च
सरमैवमवोचत् । हे इंद्र अस्मदीयाय शिशवे तद्दीर्घंधि
घोराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्य-
ब्रवीत् । तथा च श्राय्यायनकं । अस्मादिनीं ते सरमे प्रजां
करामि या नो गा अन्वविद इति । ततो गत्वा गवां स्थान-
मप्रासीत् । प्रात्वा चास्मै न्ववेदयत् । तथा निवेदितासु
भोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इंद्रस्यांगिरसानृपोणां षेष्टौ प्रेषणे सति सरमा
देवशुनौ तनयाय स्वपुत्राय धासिमघं विदत् । अविंदत् ।
धासिरित्यसनाम । धासिरिरेति तवामसु पाठात् । तथा
गोषु निवेदितासु सृष्टस्यतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिंद्रोऽद्रि-
मक्षारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् ।
अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उच्चियाभिर्गोभिः सृष्ट ।
उच्चियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षयद्मकुर्वन् । यद्वा ।
गोभिः साधनभूताभिस्त्रदीयं घोरादिकमकामयंत । :सम-
गच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष गतावित्यस्माद्भावे स्निग्धं मंत्रे
उपेयेति स्निग्ध उदात्तत्वं । विदत् । विदु लामे । सुडि सृदि-
त्वादङ् । बह्वलं छंदस्वमाच्छोगेऽपोत्युत्तभावः । अड एव सारः

शिवते । पादादित्वाच्चिघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् ।
 नि० ११, २४ । इति यास्कः । सत्तैरौणादिकोऽमप्रत्ययः ।
 धामिं । घेट् पाने । धोतये पोयत इति धामिः । औणादिकः
 सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पापणार्थात् सिप्रत्ययः । वृहस्पतिः ।
 तद्वहन्तोः करपञ्चोद्योरदेवतयोः सुट् तलोपथ । पा० ६. १.
 १५० । इति सुडागमस्तलोपथ । वृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य
 केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंतोत्युक्तं । पतिशब्दो उतिप्रत्ययांत
 प्राद्युदात्तः । अत उभे धनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्धुग-
 पप्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां चौरादिक-
 मित्युसा गौः । वस निवाम इत्यम्नात् स्फायितचोत्यादिनाधि-
 करणे रक् । वचिस्त्रपौत्यादिना संप्रसारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्ये
 पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । धावशंत । वाशु शब्दे । अस्माद्यडंताङ्गडि
 कृष्णांतादेशे मति तस्य कंदस्यभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादतोलाप-
 यनापौ । व्यत्ययेन धातोर्द्धस्त्वत्वं । यद्वा । वश कांतावित्य-
 म्नाद्यङि न वगः । पा० ६. १. २० । इति संप्रसारणे प्रति-
 पिडे पूर्ववत्प्राक्रिया ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

स सुट्भा सं स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरणाद्रिं स्वयंश्नवग्वैः ।
 सरण्युभिः फलिगमिंद्र गक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥
 सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरण । अद्रिं ।
 स्वयं । नवऽग्वैः ।
 सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । गक्र । वलं । रवेण । दरयो ।
 दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठन्ती ये नवभिर्मासैः
समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनोतगतय इति यास्को
व्याचख्यो । नि० ११. १६. । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य
जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः
सरणं शाभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त द्वात्र
मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतेरंगिरोभिः सुष्टुभा
शोभनस्तोमयुक्तेन स्वरेणोदात्तादियव्यस्वरोपेतेन । यद्वा ।
मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्यं सुष्टु प्राप्यः । यद्वा ।
शब्दनायः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमच्चंद्र । एवंभूतः स
त्वमद्रिमादरण्योयं । वज्रेण हितव्यमित्यर्थः । फलिनं । पति-
फलं पतिविंबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि सच्छमुदकं । तद्गच्छ
त्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा ब्रह्मादि फलं । तदस्मिन्नति
भवतीति फलि सृष्टिजलं । तद्गच्छतीति फलिगः । एवंभूतं
पलं मेघं रवेणात्कीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीय-
शब्दश्रवणमात्रेण मेघो विमेतौत्यर्थः । यद्वा । अग्निः पर्वतः ।
अथतेऽस्मिन्पटन्नादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर
इति तचामधु पाठात् । बलोऽसुरः । देवा ये बले गाः पर्य-
पश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्द-
श्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्ये कः पादपूरणः । सुष्टुभा ।
स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभनः
स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । उप-
सर्गास्तुनोतीति पत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य
स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति क्तिप् वेति कर्तरि
क्तिप् । सावेकांश्च इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुसु-

गिति भिसो लुक् । स्वयं । स्वृ शब्दोपतापयोः । ऋहलोऽर्थ-
दिति ष्यत् । वृडभाषण्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्षिपि गमः कावित्वनु-
नासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्त्वकारांतादेशः ।
नवभिर्गमनं येषां नै नवग्वैः । अकारोपजनश्छांदसः ।
यद्वा ।। गमेर्भावे डुप्रत्ययः । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छंतः सर-
ण्यवः । क्यच्छंत्यलोपश्छांदसः । क्यच्छंदमौल्युः । फलिगं ।
फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डः ।
यलं । वृषोतीति यलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाप्तत्वं ।
दरयः । दृ विदारणे । वृद्धौ ऊतायां दृ भय इति घटादिपु-
पाठान्मिच्छे मित्तां ङङ् इति ङङ्त्वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दक्ष वि वरुपसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इद्र सानु दिवो रज उपरमस्त-

भायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दक्ष । वि । वः । उपसा ।

सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि भूम्याः । अप्रथयः । इद्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दक्ष दर्शनैष शत्रुणासुपक्षयितवे द्र त्वमंगिरोभिर्दक्ष वि-
भिर्गृणानः स्तुयमानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणै-
र्भोऽंधकारं विवः । व्यहृषोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे

इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेर्ग व्यप्रथयः ।
 विश्वेषु विस्तोर्णमकरोः । विप्रमासिमां समीकृतवानित्यर्थः ।
 तथा दिवोऽंतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरसुमं मूलप्रदेश-
 मस्तभायः । अस्तम्नाः । यथांतरिक्षस्य भूलं दृढं भवति तथा
 कार्पांतरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः शानचि यजि प्राप्ते
 व्यत्ययेन आ । धादौनां इक्ष इति इक्षत्वं । चित्स्वरिणांतो-
 दात्तत्वं । दक्ष । दसु उपचये । रपियुधीं धिदमीत्यादिना
 मक् । वः । ठञ् वरणे । लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना-
 ध्वेर्लुक् । गुणे हलङ्गावभ्य इति नलोपः । बहुलं छंदस्यमाह्वो-
 गेऽप्यौत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिभ्यार्न
 भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्य-
 र्थत इत्युक्तत्वाद्गजशब्दो लोकवचनः । सुपां सुलुगिति पष्ठस्य
 लुक् । अस्तभायः । लङि स्तंभुस्तंभित्यादिना । पा० १. १.
 ८२. । आपत्ययः । छंदमि शायजपि । पा० ३. १. ८४. ।
 इन्द्रावपि व्यत्ययेन आपत्ययस्य शायजादेशः । अनदिता-
 मात नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्णोऽभिष्टये तदु प्रयत्तममित्येपा । अयोत्तरमित्यत्र
 सूत्रितं । तदु प्रयत्तममस्य कर्माकन्वचमो दुह्यते घृतं पयः ।
 आ० ४. ७. । इति ॥

तामितां सूक्ते पद्यौमृचमाह ॥

तदु प्रयत्तममस्य कर्म दम्भस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वभध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयच्छतमं । अस्य । कर्म । दक्षस्य ।

चारुतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधु । पणंसः । नद्यः ।

चतस्रः ॥ ६ ॥

दक्षस्य दशमौघस्यास्येन्द्रस्य तद् तदेव कर्म प्रयच्छतमं ।
अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारु-
तमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र
उपह्वर उपह्वतं च गंतव्ये पुथिव्याः संबंधिनि समीपदेशे उपरा
उमाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकास्यतसो नद्यः प्रधानभूता
गंगादिनदीरपिन्वत् । अमिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्त्येन
कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयच्छतमं । यच्च पूजायां । यच्चत
इति यच्चः । अतिशयेन यच्चो यच्चतमः । पुनः प्रादिस
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः ।
चुरादिरात्मनेपदो । दस्यते कर्तव्यतया दृश्यते इति दंसः कर्म ।
श्रीणादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे । हृ कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षण-
गतिवाचिनाच्च गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरंति गच्छंत्यस्मिन्नद्य
इत्युपह्वरो भूपदेशः । पंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे
घप्रत्ययः । गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिबि
सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शम् । चिचतुरीः स्त्रियां तिस्र-
चतस्र इति चतुरशब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः ।
पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रिप्तादेशः । चतुरशब्द-
स्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि
पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्युदात्तदेशस्य वा पूर्वाविधौ स्थानि-
यद्भावाच्चतुरः शसोत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतिति

स्यानिवद्धावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपिपु लोपाजादेय एव न
स्यानिवत् अन्यत् स्यानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. । इति
नियमात् ॥

सप्तमोऽचमाह ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीले अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसो सुदंसा ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वव्रे । सनजा । सनीले इति सनीले ।

अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽव्योमन् । पधारयत् ।

रोदसो इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न याप्योऽ-
यास्यः । युद्धरूपेः प्रयत्नैः साध्यितुमशक्य इत्यर्थः । कथं
साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वन्निः पुरुषैः ।
अर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सविन्द्रः सुसाध्यो भवति ।
यदा । अयास्यः पंचहविर्मुग्धपाणः । स ह्यास्यान्मुखादयते
गच्छति निष्क्रामति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य
उच्यते । तथा च ऋदोगैरान्नातं । तं ज्ञायास्य उद्गीथमुपासां
चक्रे । एतसु एवायास्य मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाज्रमने-
यकं । ते होतुः क्तुं सोऽभूद्यो न इत्यमसत्तेत्ययमास्यांतरि-
तीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमाने-
भिर्गुणनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निर्कर्मन्त्रैः करण-
भूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः ।
नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकार-

धाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथी-
 त्यत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इत्यीत्यत्तिकमिति नित्यं ब्रूम
 इति हि तद्भाष्यं । सनीले समानं नीलमोको निवासस्थानं
 ययोस्ते । संलम्भे इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा
 विवर्ते । विवृते प्रकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मन-
 नोये परम उत्कृष्टे व्यामन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो
 न सूर्य इव सुदंभाः शोभनकेर्मद्रो रोदमी द्यावापृथिव्याव-
 धारयत् । अपोपयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः ।
 नि० ३. २१. । मेना ग्ना इति स्त्रोणां मेना मानधत्येना इति ।
 स्त्रोरूपमापन्ने रोदमी इन्द्रोऽपुष्यदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेत्यस्य
 धकारस्य तकारश्चादमः । सनजा । जनो प्रादुभावे । अस्मा-
 द्धावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियङ्गणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-
 त्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जां जननं ययोस्ते
 सनजे । पूर्वपदस्य ऋस्त्र्कांटमः । एवमादित्वाटंतीटात्तत्वं ।
 तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपा सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 अयास्यः । यसु प्रयत्ने । यामः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः ।
 भवे छंदमीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिष्कंदसि बहुल-
 मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वाद-
 भिमत रूपस्वरसिद्धिः । मेने । समस्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे
 आदेशः । शे इति प्रसृष्टत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना । पंचाद्यच् ।
 नशिमन्यारल्लिख्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं ।
 ततष्टाप् । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति
 प्रसृष्टत्वं । सुदंभाः । दंस इति कर्मधावो । असुन्प्रत्ययांत प्राद्यु-
 दात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्वं द्याच् छंदसोत्त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवतो स्वेभिरैवैः ।
 कृण्वभिरक्तोपा रुग्णद्विर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे ।

पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृण्वेभिः । अक्ता । उपाः । रुग्णद्विः । वपुःऽभिः । आ ।

चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे गृह्णतयाः विरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रति-
 दिवं संजायमाने युवतो तरुण्यो । रात्र्युपसोः सर्वदेकरूप्या-
 देवंभूते रात्र्युपसो दिवं द्यलोकं भूमा भूमिं च सनाच्चरकाला-
 दारभ्य स्वेभिरैवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्यावर्तते ।
 अथमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृण्वेभिरंधकाररूपे-
 वर्णरूपलक्षिता । उपाय रुग्णद्विर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वयरीरभूतै-
 स्तेजोभिरुपलक्षिता । अन्यान्या परस्परस्थितिद्वारेणाचरतः ।
 आवर्तते । छे १८ । एतत्सर्वं स्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां
 देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपा सुतुगिति द्वितीयाया
 डादेयः । क्तादसो ह्रस्वः । एवै । इण् गतौ । इण्योड्भ्या
 वःइति भावे वन्पत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अक्ता ।
 नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । वपुर्भिः । अर्तिपृथपीत्या
 दिनोम् । निच्चादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मस्थितिद्वारे सर्व-
 नास्वा द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुनं । पा० ८. १. १३.
 ८. । इति द्विर्भावे तस्य परमास्त्रेडितमित्यास्त्रेडितसंजायामनु-
 दात्त चेत्यास्त्रेडितस्यानुदात्तत्वं ।

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्थमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिद्दधिपे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुग्द्रोहि-
णीषु ॥ ८ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽधपस्थमानः । सूनुः । दाधार । शवसा ।
सुऽदंसाः ॥

आमासु । चित् । दधिपे । पक्कं । अंतरिति । पयः ।

कृष्णासु । रुग्त् । रोहिणीषु ॥ ८ ॥

स्वपस्थमानः । श्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा
शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः ।
शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्र सख्यं यजमानानां
सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
सनेमोति पुराणनाम । प्रथयाः सनेमीति पाठात् । किंच ।
आमासु चित् । आर्द्रात्परिपक्कासु गोषु चांतर्मध्ये पक्कं परि-
पक्कं पयो दधिपे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु
रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुग्द्रोष्यमानं
श्वेतवर्णं पयो दधिपे ॥ सख्यं । सख्युर्ग्र इति यः । प्रत्ययस्वरः ।
दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्कं ।
पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्वं । रोहिणीषु । रुग्द्रोष्य-
जन्मनि पादुर्भावे । रुग््रे रय लो वेतोतनूप्रत्ययांतो रोहित-
शब्द आसुदात्तो वर्णवाचो । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।
पा० ४. १. ३८. १ इति ङीप् । तस्य नियोगेन तकारस्य तका-
रादेशश्च । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

दशमीसूचमाह ॥

सनास्तनीला अवनोरवाता व्रता रचन्ते अमृताः सङ्घोभिः ।
पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वमारो

अङ्गयाणं ॥ १० ॥

सनात् । सऽनीलाः । अवनोः । अवाताः । व्रता । रचन्ते ।
अमृताः । सङ्घोभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वमारः ।
अङ्गयाणं । १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीलाः समाननिवासस्थाना अ
वाताः । वातं गमनं । तद्रहिताः । एकयाण्यवस्थानात् ।
अवनय इत्यङ्गुलिनाम् । एवंभूता अवनोरङ्गुलयः पुरु पुरुणि
बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीर्द्रमंबंधोनि कर्माण्य-
मृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सङ्घोभिरात्मीयै-
र्बलैः रचन्ते । पालयन्ति । अपि च स्वमारः । स्वयमेव सरंत्यो-
ऽङ्गुलयः पत्नीः पालयिष्योऽङ्गयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमि-
त्यर्थः । यदा । अङ्गीतयानं प्रयस्तगमनमिंद्रं जनयो न ।
जनय इति देवानां पत्न्य उच्यते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरति । अंजलिबंधनेनेंद्रं
प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनोः । अवनयोऽङ्गुलयो भवंत्यवन्ति कर्मा-
णोति यास्कः । सुपां सुनुमिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
अवाताः । वा गतिगंधनयोः । असिहसौत्यादिना भावे तन्-
प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता ।
श्रेण्डदमि बहुलमिति शैलोपि । दुवस्यति । दुवस्यतिः परि-
चरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक् एव स्वरः मिथ्यते । पादा-

दित्वान्निधाताभावः । अङ्गयाणं । ङी लङ्गायां । बहुलं
 कंदमीति श्लोरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभाषञ्छादसः ।
 नञ्समासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । यद्वा । बहुलं कंदमीति
 गपो लुकि कंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे
 गुणयादेशौ । पूर्वषष्ठमास्रस्रौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यत् ।
 अङ्गयाणोऽङ्गीतयान इति । नि० ५, २५, ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमं द्वितीयो षर्गः ॥

एकादशीनृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दक्ष ददुः ।
 पतिं न पत्नीरुगतोरुगतं सृशंति त्वा शवसावन्-
 नीपाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्कैः । वसुऽयवः । मतयः ।
 दक्ष । ददुः ।

पतिं । न । पत्नीः । उगतौः । उगतं । सृशंति । त्वा ।

शवसाऽवन् । सनीपाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनोयेंद्र । अर्कैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसा नमस्तारेण
 यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि । सनायुवः सनातनसग्निघोत्रादि
 नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छंतो
 धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वा ददुः । बहुना प्रयासेन
 जग्मुः । हे शवसावन् बलवचिंद्र तैः प्रयुक्ता सनीपाः स्तुतयस्त्वा
 त्वां सृशंति । प्राप्नुवंति । तत्र दृष्टांतः । उगतोरुगत्यः
 कामयमानाः पत्नीः परन्व उगतं कामयमानं पतिं न । यथा
 पतिं संभजंते तदत् ॥ सनायुवः । सनेत्यंतदध्ययं नित्यत्वमा-
 वष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन इच्छं-

तीति सनायुवः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्षव्यत्यये-
 मोत्वं । मतयः । मन घाने । मन्यंत इति मतयः स्तोतारः ।
 ज्ञिच्क्वी च संज्ञायामिति ज्ञिच् । ऽम ज्ञिचिः दीर्घयेतिः निषेधे
 प्राप्ते वाङ्मूलकादनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । चित्वा-
 दंतोदात्तत्वं । दद्दुः । द्रा कुप्सायां गतौ । लिव्युश्चातो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । उग्रतीः । वय कर्तौ । लटः शब्द ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । ऽशतुर्द्धित्वाद्दृष्ट्यादिना संप्रसारणं ।
 उगितयेति ङीप् । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं । वा छंद-
 सोति पूर्णसवर्णदीर्घः । शवसावन् । ऽमत्तुप्याकारोपजनञ्जादसः ।
 यद्वा मत्वर्थीय आशनिष् ॥

दादशोन्मधमाह ।

सनादेव तव रायो गभस्तौ न धीयंते नोप दस्यंति दध्न ।
 द्युर्मा असि क्रतुर्मा इन्द्र धीरः शिघ्रा शचीवस्तव नः
 शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । धीयंते । न ।
 उप । दस्यंति । दध्न ।

द्युःमान् । असि । क्रतुःमान् । इन्द्र । धीरः । शिघ्र ।
 शचीः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

इ दध्न दर्शनोयेंद्र । गभस्तिरिति वाङ्मूलकम् । तव गभस्तौ
 इस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न
 धीयते । न नश्यंति । नोपदस्यंति ऽध । स्तोत्रभ्यो दत्तेऽपि
 त्वद्भक्तगतं धनमुपचयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । इ इन्द्र
 धीरो बुद्धिमान् पृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा
 क्रतुमान् लोकरचण्डेयुभनकर्मशुक्तोऽसि । इ शचीः कर्म-

वन्निद्रं तव शचोभिस्त्वदोयैः कर्मभिराऽस्माभ्यं धनं शिखा ।
 देहि । शिञ्जतिर्दानकर्मा ॥ चीयन्ते । चीप्' हिंसायां ।
 क्वादिः । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं
 स्त्रायमपि यथा आदिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्यु-
 दात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः ।
 शचस्यास्तीति शचीवान् । छंदसीर इति मनुषो वत्वं । संबुद्धौ
 मनुषसो रुरिति नकारस्य रुत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतचद्ब्रह्म हरियोजनाय ।
 सुनीयाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मचू धियावसुर्ज-
 गम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यं । अतचत् । ब्रह्म ।
 हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीयाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मचू ।
 धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इन्द्र सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति ।
 हे शवसान बलवन्निद्रं हरियोजनाय । हरी अश्वी रथे योजय-
 तीति हरियोजनः । सुनीयाय सुष्टु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै
 तुभ्यं गोतमीः गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं
 ब्रह्मैतच्छूक्तं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतचत् । अकरोत् । अती-
 ऽस्माभिरनेन स्तोत्रेणः स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्त-
 वसुरिन्द्रः प्रातःकाले मच शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
 सनायते । सनेति निघातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचा-

राधे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । षीञ् प्रापण इत्यस्मादीषा-
दिकस्यक्प्रत्ययः । याथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षट्तीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवचं षष्ठं सूक्तं । नोधस्य आर्धं त्रैष्टुभमैद्रं ।
अनुक्तस्यते च । त्वं नवेति ॥ समूलहे दशरात्रे द्वितीये
छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतच्छूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति
खंडे सूक्तितं । ता सु ते कीर्तिं त्वं महां इंद्र यो ह । षा० ८,
७ । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महां इंद्र यो ह शुभैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे
धाः ।

यद् ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृल्हासः किरणा
मैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुभैः । द्यावा । जज्ञानः ।
पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया ।
दृल्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः
खलु त्वमनेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानौमिव प्रादुर्भूतः
सन् शुभैः शत्रूणां शोपकौरात्मोद्येधंलैर्द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्गयादभूमुघ इत्यर्थः ।
किंच । यद् ते यस्य खलु तव संबन्धिन्या भिया भीत्या विश्वा
विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च
त्रिलोचयाः । अभ्वा । महसमेतत् । अन्यान्यपि महांति यानि

इति तेऽपि सर्वे हृत्वाभो हटा भयैजन् । अकंपिपत । तत्र
 हटांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपंते
 तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनौ प्रादुर्भावे । लिठः कानच् । गमह-
 ने वादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । घित इत्यंतो-
 दात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान
 इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सर्पां सुलुगिति पठ्या लुक् ।
 अभा । आ समंताद्भवतीः सद्भावं प्राप्नुवंतीत्यभा मह्यंतः ॥
 आङ्पूर्वाद्भवतेरीणादिको ड्वन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ल्लसत्वं च ।
 यद्वा । नञ्पूर्वाद्भवतः प्राप्तार्थान्निजि भुवो डिदिति क्वन्प्रत्ययः ।
 मह्यंतो हि प्राप्तं न गच्छंते । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः ।
 किरणाः । कोर्यंते विशिष्यंत इति किरणाः कृ विशेपे । कृपृ-
 व्वजिन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्यया-
 द्युदात्तत्वं । ऋत इत्वातीरितौत्वं । ऐजन् । एजृ कंपने ।
 लब्धाडागमः । स घोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

आ यदरो इंद्र विव्रता वीरा ते वच्चं जरिता बाहोर्धात् ।
 येनाविद्वर्यतक्रतो अमित्रागपुर इष्यासि पुरुङ्गत पूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरो इति । इंद्र । विव्रता । वेः । आ । ते ।
 वच्चं । जरिता । बाहोः । धात् ।

येन । अविद्वर्यतक्रतो इत्यविद्वर्यतऽक्रतो । अमित्रान् ।
 पुरः । इष्यासि । पुरुङ्गत । पूर्वीः । २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणो हरो त्वदोयाः
 वशवावेः । २थ आगमयसि । ३थे गोजगमोऽर्णः । तदानीं

ते तव वाङ्माहंस्तयोर्जरिता स्तोता वचमाधान् । स्तोत्रेषु
 स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतः प्रयत्नमंतरेण वचं त्वत्स्ते न दृश्यत
 इत्यर्थः । हे अविद्ययंतक्रतोऽप्रेषितकर्मचिंद्र । अमित्रान्
 शत्रून् येन वक्ष्येष्णासि । अभिमच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्ब-
 हुभिर्भयंजमानैराहूत त्वं पूर्वोर्वक्षीः पुराऽसुरपुराणि भेत्तुमभि-
 गच्छस्योत्वर्थः ॥ विघ्नता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
 ययोस्त्री । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । यो गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु ।
 अंतर्भावितखर्यांश्चांदसे लुङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् ।
 बहुलं कंदस्यमाद्योगोऽपोत्यडभावः । धात् । दधातेऽश्चांदसे
 लुङि गातिस्थेति सिचो लुरु । पूर्ववदडभावः । अविद्ययंत-
 क्रतो । ह्ययतिः । प्रेषाकर्मेति यास्कः । ह्ययं गतिकान्त्योः ।
 कांतिरभिलाषः । विद्ययंतोऽभिलषितः । अविद्ययंतोऽनभिल-
 पित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
 त्रान् । न संति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ नञो जरसरमित्र-
 मृता इत्सुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि । इष आमोष्येर । अत्र
 गत्यर्थः । यद्वादिभ्यः श्रा । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्मैव स्वरः
 शिष्यते । यद्वत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृषमाह ॥

त्वं सत्य इंद्रं धृष्युरेतान्वन्मृषुघा नर्यस्त्वं पाट् ।

त्वं शृणुं हुजने पृष पाणौ युने कुत्साय धुमते

सचाहन् ॥ १ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्रः । धृष्युः । एतात् । त्वं । ऋषुघाः ।

नर्यः । त्वं । पाट् ।

त्वं । शुण्यं । वृजने । पृत्ते । आणी । यूने । कुत्साय ।
 द्युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं मत्स्यः सकृ भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान्
 शब्दूनभिगतः मन् धृशुस्तेषां धर्षयिता - तिरस्कृता । किंच
 त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा
 महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नयो नृभ्यो हितः । तथा
 त्वं पाट् गत्रूणामभिभविता । हंतित्यर्थः । किंच वृजन इत्या-
 दौनि व्रीणि संग्रामनामानि । अत्र पूर्वं विशेषणे । वृजने
 वज्रनयुक्ते संग्रामे हि यीराः पुरुषा वर्जते हिंस्यन्ते । पृत्ते
 संपर्चनोये वीर्यैर्योद्धं प्राप्तये । एवंविध आणी संग्रामे द्युमते
 दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं महायो भूत्वा शुण्यं
 शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभु-
 रिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन
 यज्ञेन भाति भवतीति, वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपटे
 भातेभंशतेर्वा नृगयाटयस्य । उ० १. ३७ । इति कुप्रत्ययः
 पूर्वपटव्य ऋभावस्य निपात्यते । अयतिरैचर्यकर्मा । तेषामौट
 इत्यृभुक्षाः । यद्वा चि तिषासगत्योः । तेषु निवसतीति पतेस्य
 इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति ।
 टिलीपस्य । सौ पथिमथ्युभुक्षामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । पाट् ।
 सह अभिभवे । कंदमि सह इति केवलादपि शिवः । पत्वं
 कंदमं । द्युमते । द्योर्गतिरन्निवसतीति द्युमान् । स्वादिष-
 सर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिश उदित्युत्वं । ऋसनुडभ्यां
 मतुविति मतुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थान्वचनाह ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र घोदीः सखा इव यद्विन्वृपकर्मभूनाः ।

यद् गूरु हपमणः पराचेर्दि दस्युं योनिं वक्तो वयापाट् ॥ ४ ॥

त्वं । इ । त्वत् । इन्द्र । घोदीः । सखा । इव । यत् ।

विन् । हपऽकर्मन् । भूनाः ।

यत् । इ । गूरु । हपऽमणः । पराचेः । वि । दस्युन् ।

योनी । वक्तः । वयापाट् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्वत्तप-
सिद्धं धनं जपलक्षणं यगो वा घोदीः । प्रेरितवान् । अकार्षी-
रित्यर्थः । हे हपकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत विन् वध्व-
वर्दिद्र इव सर्वस्य धनस्वावरोतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभनाः ।
चतुभनाः । अहिंसोः । अपि च हे गूरु शत्रूणां प्रेरक हपमणः
कामाभिवर्षकमनस्केंद्र वयापाट् अनायासेन शत्रूणामभि-
भविता त्वं यद् यदा खलु योनी घोरेर्मिश्रणीये संघामे
दस्युःकुत्सस्योपक्षयित्नुन्यान् शत्रून्पराचेः परागमनेर्वाकृतः ।
पराञ्जुहा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं
यगः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ घोदीः । शुद्ध प्रेरणे । लुडि नेटोति सिद्धि
उद्विपतिषेधः । उभूः । अम रुभ हिंसायां । क्रौञ्चदिकः ।
लुडि सिद्धि तत्तोपच्छादसः । बहुलं छंदस्यमासांगीऽपोत्वड-
भायः । पराचेरित्येतदव्ययं । नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्कर-
मित्यर्थः । पराचेः परांचनेरिति निरुक्तं । नि०. ११. २५ ।
दस्युन् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य क्त्वं । अत्रानु-
नासिकाः पूर्वस्य तुः वेत्युकारस्य सानुनासिकता । वक्तः ।

कृतो ह्येदने । लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शि सुचादीनामिति तुमागमस्याभावः ॥

पंचमीभूचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्रारिपण्यन्दृष्य चिन्मर्तानामनुष्टौ ।

व्य । अदा काष्ठा अर्षते वर्धनेष वञ्चिउक्कृषिद्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । परिपण्यन् । दृष्य । चित् ।

मर्तानां । अनुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्षते । यः । घनाऽइव ।

वञ्चिन् । अथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृष्यस्य चित् दृष्य
कस्यचिदप्यरिपण्यन् रेपणमनिच्छन् एवंस्त्रभावो भवसि ।
देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां स्तोत्राणामस्माकं
शत्रुभिरनुष्टौषपीतौ सत्यामस्मदर्थते, अदोयाश्राय गंतुं काष्ठा
दिय आ समंतात् विवः । विहृताः कुरु । यथा सर्वासु
दिक्ष्वस्मदोया अग्नाः प्रतिरोधमंतरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ।
किंच तन्नत्यानमित्रान् हे वञ्चिन्वञ्चिन् इंद्र घनेष घनेन कठिनेन
पर्वतेनेव वञ्चेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः । यद्वा मर्तानां
मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिद्यिप्तवापीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दृ-
श्याप्यरिपण्यन् रेपणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादी-
पीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चकृपे । अतस्तव प्रियाणामस्मा-
कमर्षत इत्यादि पूर्ववत् । त्यत् । सुपां सुलुगिति पठ्या लुक् ।
परिपण्यन् । रिष्टशब्दात् क्यचि दुरस्यर्द्रंविणस्युर्वपण्यत्ति
रिपण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिपण्भावो निपात्यते ।
नञ्समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् पठ्या

लुक् । अवंते । अवंतस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः ।
 वनिपसुपो पिश्वानुदात्तो । परिशिषाहातुस्त्ररः । घनेषु ॥
 मूर्त्ता घन इति काठिन्ये गम्यमाने इन्तेरप्रत्ययातो निपात्यते ।
 अथिष्ठि । अथ ङिसार्थः । अन्ताङ्गाटि बहुलं कन्दसीति अणो
 लुक् ॥

इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वगः ॥

पठ्ठीन्चमाह ।

त्वां इ त्वटिन्द्रार्णसातो स्वर्मील्हे नर राजा हवंते ।
 तव स्वधाव इयमा समयं कतिर्वाजिष्वतमाया भूत् ॥ ६ ॥
 त्वा । इ । त्वत् । इन्द्र । अर्णऽसातो । स्वऽमील्हे । नरः ।
 राजा । हवंते ।

तव । स्वधाऽवः । इयं । अ । समयं । कतिः । वाजिषुः ।
 अतमाया । भूत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । अर्णसातावर्णानां गतृणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां
 सातिर्लाभा यस्मिन् । स्वर्मील्हे । मौल्हमिति धननाम ।
 सुदुरणीयं धन यस्मिन् । एवंभूत राजा परजो संप्रामे त्यक्तं
 प्रसिद्धं त्वामिव नरो योद्भुकामाः पुरुषाः सहायार्थं हवंते ।
 आह्वयन्ति । यदा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्त्वादि-
 युद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । त्वष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव
 यद्गुहं तव स्तोतारस्त्वां प्रोक्ताह्वयन्तीति भावः । यस्मादेवं
 तस्मात् हे स्वध्वः । हे अत्रवन् बलवन्त्येद्र समयं संप्रामे तव
 संबन्धिनोयमूतिस्त्वदोयमिदं रक्षणं अत्र अस्मदाभिसुख्येन भूत् ।
 भवंतु । वाजेषु संप्रामेषु येषोतिरतसाया योद्भूमिः प्राप्तव्या
 भवति ॥ त्वत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातो ॥

अ गतो । बहुलवचनादौषादिको नमप्रत्ययः । एण दान्
इत्यस्माद्भावे क्तिनि ; जनसनखनामित्यनुनासिकश्चात्वं । बहु-
ज्ञाहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके तुट् चेत्यर्तेरसुन्-
प्रत्ययो तुडागमय । पोषोपयसनादोनां छंदसि लोपो वक्तव्यः ॥
पा० ३. ३. १०८. ८. । इति सलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मालिहे । स्वरशब्दो न्यड्स्वरौ स्वरिता-
विति स्वरितः । बहुव्रीहिस्वरेण स एव शिष्यते । भाजा ॥
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । मतुवसो हरिति
मतुपो रुत्वं । अतमाय्या । अत सातत्यमने । शीणादिकः
सायप्रत्ययः । तस्याडागमय । भाममानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं । भूत् । छंदसि लुङ्लङ्क्लिट इति प्राथेनायां लुङि
बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपौत्यडभाषः ॥

सप्तमोऽचमाह ॥

त्व ह त्वदिंद्र सप्त युध्यन्पुरा वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गं हो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।

पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्क । अंहो । राजन् ॥

वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवसिंद्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषयेः युध्यन्
तदीयगव्रभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः
तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अमेकी-
रित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञा-
सुरस्य संबंधि यद्जनमस्ति तद्दयानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गोदतमैरेतत्क्षत्रैर्द्विभिरकारि ।
 स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टो करोति । ब्रह्माणि मंत्र-
 जातानि नमसा हविर्लक्षणेनाद्येन सह हविभ्यामद्याभ्या युक्ताय
 तभ्य गीता । आभिसुख्येनोक्तानि । यद्वा मर्यादायामाकारः ।
 यथायासुं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशमं । ऐशं इति रूपनाम ।
 बहुविधरूपयुक्तं वाजमसं नोऽस्मभ्यमाभरा । आहंर । देहोति
 यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः यातःकाले-
 ऽस्मद्दृष्टार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ आत्ता । श्रेष्ठं देमि
 बहुर्नामिति श्रेष्ठोऽयः । सुपेशमं । पियं अययवे । असुन् ।
 बहुर्वीहावाद्युदात्तं इत्य् क्वदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा ।
 इत्यहोर्भे इति भत्वं । इत्यहोऽतस्तिङ् इति मङ्गितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

हृष्ये शर्धायैति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधमं चार्धं
 मारुतं । अन्त्या विष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्सु । इत्या चानु-
 क्तात् । हृष्ये पंचोना मारुतं विष्टुबंतमिति ॥ चातुर्विंशकेऽ-
 ह्न्याग्निमारुत इदं मारुतं निविशानीयं । सूत्रितं च । पृथस्य
 हृष्या हृष्ये शर्धाय यत्नेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । भा० ७. ४. ।
 इति ॥ आभिप्लविके पंचमेऽह्न्यप्येतदाग्निमारुते मारुतं निवि-
 शानीयं । सूत्रितं च । पृथस्य हृष्या हृष्ये शर्धाय नू चित्स्वहोजा
 इत्याग्निमारुतं । भा० ७. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

हृष्ये शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृत्तिं प भरामरुद्रा ।

अपो न धीरो मनसा सुहृष्यो गिरः समंजे

विदधेन्वाभुवः ॥ १ ॥

उर्यो । गर्भाय । सुमन्वाय । वेधते । नोषः । सुहृत्किं ।

प्र । भर । मन्वाभ्यः ।

यपः । न । धारः । मनसा । सुहृत्स्व । गिरः । सं । संजे ।

विदयेषु । चाम्भुवः ० १ ७

अथ पूर्वार्द्धेन कृतो नाशः वेधते । इ नोषः । उर्यो
 ज्ञानानां वापेभे सुमन्वाय गोमनयप्राय वेधमे पुण्यकनाशोना
 कर्त्तुं । वापो मति इ पुमानि कनानि धीत्यन्ते । एवं-
 विधाय मन्वाः । विमन्त्रि-व्ययः । मन्वा मितवापिवा गर्भाय
 मन्वाय सुहृत्किं सुहृत्कर्त्तुं सुहृत् यत्नं वा स्तोत्रं प्रमत्त ।
 मेरय । सुहृत्किं वापुः । म्ना प्रारता नाशः पाह । धोरो
 धोमान् सुहृत्स्वः गोमनान्निपुक्त । उतात्रानारन्वयं । एव-
 भूताह मनसा गिर स्तुतिलभयवा माप मन्त्र । मन्वाभ्याः
 क्त्वामि । या गिरा विदयेषु यत्नचाम्भुव । चाम्भु मर्यादाया ।
 यथागाथा यत्नता मन्वाभ्याम् । देवतामित्स्यात्करणाय
 मन्वायां । यत्नवाग्ये । स्तोत्रेभ्यः पूर्वक मन्वाय स्तोत्राति
 भाव । तत्र दृष्टान्तः । यथा न । यथा पञ्चन्या युगपदेव यद्वपु
 प्रदेयेषु यद्वपुः जनानि यथे त नदत् । उर्यः । उर्यु मेधने ।
 जनि-वृत्तितथाव्यादिना जनि-वृत्तितय । किञ्चाश्रयाभाषो
 निश्वादाद्युदात्तत्वं । चतुर्थे कश्चने, प्रापाइत इत्यश्रयाभावः ।
 गर्भाय । शृष्टु प्रमन्ने । मापेवे प्रमन्नेऽनेन परंतादिकमिति
 नर्त्त मन्त्रय । कश्च यत्न वि-वृत्तितयुदात्तत्वं । सुमन्वाय ।
 गोमनानां मन्वा यत्न । नःसुमन्वाभ्यांति प्राम् कश्चयेन सुहृत्-
 प्रकृतिस्वरत्वं । नाशः । पाशादित्याय पाशादकामां वताद्यु-
 दात्तत्वं । सुहृत्स्वः । इहो मन्वा मन्वाः । मन्वे उदगाति यत् ।

घतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः 'सुशब्देन बहुव्रीहावाद्यु-
दात्तत्वं । इच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं' ।

द्वितीयासृचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वाम उच्यथो रुद्रस्यो मर्या असुरा
अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानी न द्रप्सिनो
घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वामः । उच्यथः । रुद्रस्य । मर्याः ।
असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः ।
घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते मरुता दिवाऽन्तरिक्षाञ्जज्ञिरे । पादुर्वभृवुः । कीदृशाः ।
ऋष्वामः । दर्शनीयाः । उच्यथः । ऐकारः । पुमान् इत्यर्थः ।
रुद्रस्य मर्याः । मर्याशब्दो मनुष्यवाचोऽह मरुता मर्त्यत्वा-
संभवात्पूत्रा इत्यास्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुता रुद्रपुत्रत्वं च
मंत्रान्तरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुता सुन्नमेत्विति । असुराः ।
शत्रूणां निरसितारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पाप-
रहिताः । पावकासः । सर्वपां शोधकाः । सूर्या इव शुचयो
दीप्ताः । सत्वानी न । यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन
बन्धपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा
उच्यन्ते । अथा ये अप्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् ।
द्रप्सिनः । ब्रह्मदक्षविन्दुभिर्युक्ताः । मरुतः स्पष्टां वृष्टिं नयन्तीति
श्रुतेः । घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । यथा
भूतगणा भयकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा

सत्वानो न घोरवपंसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेते-
 पीत्यर्थः ॥ ऋष्यासः । ऋषी गतौ । गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र
 ज्ञानार्थः । सर्गनिघण्ट्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । वप्रत्ययांतो
 निपातितः । आञ्जसेरसुकं । उच्चणः । वा पपूर्वस्य निगम
 इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतादात्तत्वं । सत्वानः । पद् विशरणगत्यवसादनेपु । प्र
 ईरसयोस्तुट् च । उ० ४. ११८. । इति विधीयमानः कनि-
 धप्रत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । घोरवपंसः । इतिरेच् धुर च । उ०
 ५. ६४. । इति इतिर्घुरादेशः । अच । वृद्धातोर्वृद्धीङ्भ्या-
 मित्यसुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयासृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववचुरभिगावः पर्वता इव ।
 दृढहा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि
 मउमना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । असोक्ऽहनः । ववचुः ।
 अभिगावः । पर्वताःऽइव ।

दृढहा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।
 च्यावयन्ति । दिव्यानि । मउमना ॥ ३ ॥

युवानस्तरूपा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्धनो
 ये देवान्दिविभिर्न भोजयन्ति तेषां इतारः । अभिगावोऽष्ट-
 गमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव दृढांगाः । एवंभूता
 मरुतो ववचुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
 च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां

भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृढहा चित्
 दृढान्वपि मज्जमना । मज्जमनेति बलनाम । मज्जमना शोधकेन
 बलेन प्रचावद्यति । प्रचालयति ॥ अभीग्धनः । भोजयतीति
 भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषा हंतारः । बहुलं कंडसीति इतिः
 क्षिप् । अयो ह्योऽन्यतरस्यादमिति ङकारश्च घत्वं । इन्ह-
 न्पूयार्थम्पा शौ । पा० ६. ४. १२. १- इति नियमाद्दीर्घाभावः ।
 ववक्तुः । वङ् प्रापणे । अन्मादिच्छामन्येकाच इतीट्प्रतिषेधः ।
 द्विर्भावः । टत्वकत्वप्रत्वानि । सन्वत इतीत्वाभावश्चांदमः ।
 लिट्प्रत्ययमत्रे । पा० ३. १. ३५. १ इति निषेधादात्मत्व्या-
 भावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
 चिघाता वः ॥

चतुर्विंशत्तमाह ॥

चित्त्रैरजिभिर्वपुषे व्यजते वक्षःसु रुवमां अधि येतिरे शुभे ॥
 असेषुपा नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो
 नरः ॥ ४ ॥

चित्त्रैः । अजिऽभिः । वपुषे । वि । व्यजते । वक्षःऽसु ।

रुवमान् । अधि । येतिरे । शुभे ॥

असेषु । एषः । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे ।

स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतचित्रै-
 र्नानाविधैरंजिभो रूपाभिव्यंजनसमर्थराभरुषैः स्वधरोराणि
 व्यजते । व्यक्तं कुर्वति । अलंकुर्वतीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु
 रुवमान् रोचमानान्धारानधि येतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं ।
 शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधान

निमिञ्चुः । निमृटाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो
 नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरिक्षास्त्वधया स्वकोयेन बलेन सार्क
 सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लिख्यत
 एकहस्तस्य इत्येवाभ्यामलांषौ । ग्रमे । शुभ दीप्तौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
 निमृञ्चुः । मृञ्चुप् शब्दौ । सन्धूटित्वादिडभावः । हलन्ताच्चेति
 मनः क्तित्वाङ्गणाभावः । द्विवचनादि । सन्धत इतीलं ।
 लिख्य, स्थितौ लांष इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनौ प्रादुर्भावे ।
 लिटि गमइनेत्यादिनांपधालोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युत्स्तविषीभिरकृत ।
 दुर्हंत्युर्धादिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिञ्चयः ॥५॥
 ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादस । वातान् । विऽद्युतः ।

तविषीभिः । अकृत ।

दुर्हन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति ।

पयसा । परिऽञ्चयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमौशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो
 मेघादोना कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः ।
 यद्वा रिगतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुत-
 स्तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योत-
 मानास्त्रडित्याकृत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिञ्चयः परितो
 गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्युध-
 रूधःस्थानौयान्यभ्राणि दुर्हन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि
 । कुर्वन्तोत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघाच्चिर्गतेनोदकेन जलेन

पिन्वति । सिंचति ॥ रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुप-
 घञ्प्रौढरः कः । रिशंति हिंसंतौति रिशाः शत्रवः । तान-
 दंतौति रिशादसः । असुन् । निच्वाटाद्युदात्तत्वं । लृटुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिशच्छब्दाच्छ्रवतादसु घेषण इत्ये-
 तस्मात् क्विप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादोर्घः । संतोदात्तत्वं च ।
 प्रकृत । करोति श्वादसो वर्तमाने लुङ् । मत्रे घसेति ध्रुलुक् ।
 कवः । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमं पष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वोयशस्त्रे पिन्वत्यप इत्येपा धाव्या । सूत्रितं च ।
 अग्निनेता त्व सोम क्रतुभिः पिन्वत्यप इति धाव्याः । आ० ५.
 १४. । इति ॥

तामितां सूक्ते पठौमृचमाह ॥

पिन्वत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदधेस्त्राभुवः ।
 अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुखं दुहंति स्तनयं-
 तमचितं ॥ ६ ॥

पिन्वति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतऽवत् ।
 विदधेषु । आऽभुव ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । मुखं । दुहंति ।
 स्तनयंतं । अचितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत्सारवतीरपः
 पिन्वति । सिंचति । आभुवः । आभवंतोत्याभुव ऋत्विजः ।
 तेऽविदधेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिंचत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं
 कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्वं सादिनो
 विनयंति युद्धार्थं सिंचत्येवं मरुतो वाजिनं वैगवंतं मेघं मिहे

षपैषाय विनयंति । स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीयः च
 स्तनयंतं गजेतमचित्तमचौणसुत्सं । उक्तवंत्वन्मादाप इत्युक्तो
 मेघः । तं दुहन्ति । रिक्तौ कुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययांती
 दानुशब्दं प्राच्युदात्तः । बहुव्रीह्यावाच्युदात्तं इत्यच् छंदमौत्पुत्रर-
 पदाच्युदात्तत्वं । मिहै । मिह सेचने । सपदादिलक्षणां भावे
 क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे ।
 चुपादिरदंतः । अतो लोपश्च स्थानिवद्भावाद्दृष्ट्वाद्यभावः ॥

सप्तमोऽमृतमाह ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयोः न स्वतवसो
 रघुश्चदः ।

सृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीपुःतविपीर-
 युग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न ।
 स्वतवसः । रघुश्चदः ।

सृगाः इव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीपु ।
 तविपोः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषः इति महिषाम् । महिषासो महिषांतः । मायेति
 ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चित्रभानवः शोभनदीप्तयः । गिरयो
 न स्वतवसः । पर्वता इव स्रक्तोद्येन बलेन युक्ताः । रघुश्चदः ।
 शौघ्रममनाः । हे मरुत । एवंभूतगुणांर्वाश्रया युयं हस्तिनो
 हस्तवतो सृगा इव गजा इव वना वनानि हृच्चजातानि खादथ ।
 भक्षयथ । प्रभवथिति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्षासु
 बड्भासु तविपीर्वलान्ययुग्धं । संयोजितशतः । तस्माद्भवतामिव
 बाह्वनस्मापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवन्तः सर्वं भजन्तीत्यर्थः ।

रघुष्यदः । स्यंदू प्रसवणे । रघु शौघं स्यंदते गच्छंतीति ।
 रघुष्यदः । क्लिप् चेति क्लिप् । अनदितामिति नलोपः ।
 बालमूनलघुलेमिति लत्वाविकल्पः । पा० ८. २. १८. २. ।
 ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादधा । खाद् भक्षणे । अयुग्धं ।
 युजिर् यांगी । लुङि च्चुः सिच् । एकाच इतीटप्रतिषेधः । धि
 ष । पा० ८. २. २५ । इति मकारलोपः । चांः कुरिति कुत्वं ।
 अडागम उदात्तः । यदन्तयोगादनिघातः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

मिहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो
 विश्ववेदमः ।

क्षपो जिन्वतः पृपतोभिः ष्टिभिः समित्स्वबाधः श्वसाहि-
 मन्यवः ॥ ८ ॥

मिहाऽइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाऽइव ।
 सुपिशः । विश्ववेदमः ।

क्षपः । जिन्वतः । पृपतोभिः । ष्टिभिः । सः । इत् ।
 सस्वबाधः । श्वसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः मिहा इव नानदति । भृशं
 शब्दं कुर्वेति यथा मिहा गिरिगह्वरेषु गंभोर शब्दं कुर्वेति ।
 एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभोरः शब्द उत्पद्यते इति भावः । तथा
 सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तत्र दृष्टान्तः ।
 पिशा इव । पिशा इति रुक्नाम । यथा रुक्वः स्वशरीरगतैः
 श्वतत्रिदुभिरलंकृतास्तद्वत् । विश्ववेदमः सर्वज्ञाः । श्वः श्वत्वां
 क्षपयितारः । जिन्वतः स्तानृन्प्रीणयंतः । श्वसा चलेनाहि-
 मन्यवः आहननशालमन्युयुक्ताः । यद्विषयः क्षोपो जायते तस्य

हृत्तने समर्था इत्यर्थः । यदा मननं ज्ञानं मन्युः । अहो न ज्ञाना
 उक्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृपतीभिः । पृपत्य इति
 मरुतां वाहनस्थाख्या । पृपत्यः श्वेतविहङ्गिका मृग्य इत्येति-
 हासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः । ताभिर्द्धृष्टि-
 भिरायुधैश्च संहिताः संतः सवाधः शत्रुभिर्वाधितान्यजमानान्
 समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ ज्ञान-
 दति । नट अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्गुमंताङ्गट् । पिशा इव ।
 पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वात्पिश
 अवयव इत्यस्मात् क्विप् चिति क्विप् । पृपतीभिः । पृपु सेचने ।
 वतमाने पृपुहृहृन्महृज्जगच्छ्रुत्वच्च । पा० ४. १. ६. १. । इति
 श्रुत्वद्वावाद्गितश्चेति ङोप् । अत एव शत्रुरनुम इति नद्या
 उदात्तत्व प्राप्ते हृहृन्महतोरुपसंख्यानामिति । नयमात्तस्याभावः ॥

नवमानुचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियया नृपाचः शूराः शवसाहि-
 मन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्यौ मरुतो रथेषु
 वः ॥ ८ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृऽपाचः ।
 शूराः । शवसा । अहिमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् । न ।
 तस्यौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ८ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः ।
 नृपाचः । नृन् यजमानान्भृविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः
 शौर्योपिताः । एवंभूता हे मरुतः शवसा वलेनाहिमन्यवः ।

आधननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसो द्यावापृथिव्यायावदत ।
 आ समंताच्छ्रद्यत । युष्मदागमने सति भवदोयश्रद्धेन द्यावा-
 पृथिव्यौ पूर्णे कुरुतीति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्मार्क
 तेजां बंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं बंधुरमित्यु-
 च्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वानस्यो । आतिष्ठति । अश्वस्थितं सर्व्वे-
 दृश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अमतिरिति
 रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्व्वेदृश्यते । दर्शता विद्युषः ।
 यथा वा दर्शनीया विद्युन्नेघस्था सर्व्वेदृश्यते । एवं रथे
 स्थितानां युष्मार्कं ज्योतिरपि सर्व्वेदृश्यत इत्यर्थः ॥ वदता ।
 ऋचि तुनुषेत्यादिना दोषैः । नृपाशः । पादादित्वादान्त्रि-
 ताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौषा-
 दिकोऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृशदृशौत्या-
 दिनात्प्रत्ययः । विश्वादंतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिशासस्ताविषीभिर्धि-
 रप्यिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्वोरनंतशुभा वृषखादयो
 नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः । रयिभिः । संशोकसः । संमिश्रासः ।
 तविषीभिः । विरप्यिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्वोः । अनंतशुभाः ।
 वृषाखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्व्वान्ना रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः
 समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्धनैः संमिश्रासः

संमियाः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरप्शिनः । महन्नामैतत् ।
महांतः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनंतशुष्मा अन-
वच्छिन्नबलाः । वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां
ते तयोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते ।
नरो नेतारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम ।
गभस्त्वोर्वाहोरिपुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिक-
मायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि बहुलव-
चनात्कुत्वमित्योक उचः । के । पा० ७, ३, ६४ । इत्यत्रोक्तं ।
बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । संमिध्नासः । ऋषिलका-
दित्वाङ्गत्वं । विरप्शिनः । रप लप व्यक्तायां वाचि । विपूर्वा-
दस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति
विरप्शाः स्तोतारः । त एषा संतीति विरप्शिनः । यद्वा विविधं
रपणं विरप्शं । तदेषामस्तोति । मरुतो हि विविधं शब्दं
कुर्वन्ति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् ।
इडभावश्चादसः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्थं-
तोऽस्थेत्वनंतः । नञ्सभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः
शुष्मो बलं येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । वृषखादयः ।
खाद् भक्षणे । औषादिक इन्प्रत्ययः । वृषन्शब्दः कनिन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वगः ॥

एकादशौमृचमाह ॥

हिरण्येभिः पविभिः पयोवृध उल्लिङ्गन्त आपशोश्न
पर्वतान् ।

मखा अयामः स्रस्तो भ्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो

भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

द्विरण्यवेभिः । पविभूमिः । पयःऽवधः । उत । जिघ्रन्ते ।

पाऽपयः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयामः । स्रस्तः । भ्रुवऽच्युतः । दुध्रऽकृतः ।

मरुतः । भ्राजत्ऽदृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो द्विरण्यवेभिः सुवर्षमयैः । यदा द्वितरमण्यौः
पविभिः रथाना चक्रेः पर्वतान्पर्वततो मेघान् यदा शिलोश्चया-
नुज्जिघ्रन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । श्वानात्प्रच्यावयन्तौत्वर्थः । तद्व-
दृष्टात् । आपयन्ते न । यथा पथि गच्छन्वथो मार्गं चास्थितं
दृष्ट्वादिक् चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यदा यथा
संयुक्ता गजा मार्गस्थितं दृष्ट्वादिक् भन्तु कुर्वन्ति । कीदृशा
मरुतः । पयावधः । पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः । यदा
पृथेः पयसा वर्धमानाः । पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाता इति
श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तदन्तः । अयामः ।
देवयजनदेशं प्रति गन्तारः । स्रस्तः । शत्रून्प्रति स्वयमेक-
सरन्ती गच्छन्तः । भ्रुवच्युतः । भ्रुवाणां निचलानां पर्वतादीना-
मपि च्यावयितारः । दुध्रकृतः । दुध्रं दुष्टानां धारयितार-
मात्मानं कुर्वाणाः । यदा दुध्रमन्वैर्धृत्मशक्यमात्मानं
कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दौष्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते ।
इन्तर्ध्व्येनात्मनिपदं । बहुलं कन्दमौति शयः शूः । बहुलं
कन्दसोत्वभ्यामस्येत्वं । गमह्वेत्यादिनोपधालोपः । हो इन्ते-
रिति घत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः । पयः । पथि भवः । भवे
कन्दमौति यत् । नस्तद्वित इति टिलोपः । व्यत्ययेन स्वरितत्वं ।

यद्वा कंदस्रोवनिपाविनि मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
यायेण इति विभक्तोः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय मती ।
अयंत इत्ययाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरसुक् । दुध्रक्ततः । अत्र
दुःशब्देन दुष्टा सङ्घंते । धृञ् धारणे । दुष्टान् धारयतीति
दुधुः । मूचविभुजादित्वात् । पा० १. २. ५. २. । कप्रत्ययः ।
यद्वा । ईपङ्गुःसुधिति दुःशब्द उपपदे कर्मणिः खल् । गुणाभाव-
श्चादमः । तं कुर्वतीति दुध्रक्ततः । करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् ष
रिफलापश्चादसः ॥

हादमीमृचमाह ॥

दृपुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनं हवसा
गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणञ्जोपिषं हृषणं सद्यत
श्रिये ॥ १२ ॥

दृपुं । पावकं । वनिनं । विचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनं ।
हवसा । गृणीमसि ।

रजःस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ञ्जोपिषं । हृषणं ।
सद्यत । श्रिये ॥ १२ ॥

दृपुं शब्रूणां ब्रह्मस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं मर्षेणं
शोधकं वनिनं । वनिमित्यदकनाम । उटकवंतं वृष्टिपद-
मित्यर्थः । विचर्षणिं विशिषेण सर्वस्य द्रष्टारं । रुद्रस्य महा-
देवस्य सूनं पुत्रभूतं । एवतिथं मरुतां ममूङ् हवसाह्वानसाध-
नेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दवामः । स्तुम इत्यर्थः । हे
ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं
मारुता मंधं सद्यत । प्राप्नुत । कौटुभं । रजस्तुरं । पार्थिवस्य

पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । प्रहृष्टं । ऋजोपिणं ।
 द्वितीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च ऋजोपमभिषुखन्तीति
 ऋजोपधेवंधः श्रुतः । अतस्तद्वत् हृषणं कामानां र्घ्यितारं ॥
 श्रवसा । ऋजोऽसिप्रत्यये बहुलं कंदसौति संप्रसारणं । गृणी-
 मसि । गृ शब्दे । इदंती मसिः । प्वादीनां ऋस्व इति ऋस्वत्वं ।
 रजस्तुरं । रजांसि ततोर्तीति रजस्तुः । तुर त्वरणे । क्षिप्-
 चेति क्षिप् । हृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दौर्घाभावः ।
 सद्यत । खंच षस्ज गतावित्यत्र सथिमथ्येक इति धातुहत्ता-
 वुक्तं । गतिकर्मसु च सद्यतीति पाठितं । त्रिये । साधेकाश्च
 इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीसचमाह ॥

प्र नु स मर्तः श्रवसा जनां पति तस्यो व ऊतो मरुतो
 यमावत ।

अर्वद्विर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा चेति
 पुष्यतिः ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । श्रवसा । जनान् । पति । तस्यो ।
 वः । ऊतो । मरुतः । यं । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृभिः । आपृच्छ्यं ।
 क्रतुं । आ । चेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः श्रवसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषान-
 नति । पतीत्य । नु चपं तस्यो । पतिष्ठतो भवति । हे
 मरुतो वो युष्माकमृतो ऊत्या रघयेन यं पुरुषमावत ।
 अरघत । अपि च स पुरुषोऽर्वद्विरश्वैः साधनभूतेर्वाजमघं
 नृभिः सकोपेर्मनुष्येर्धनानि च भरते । सपादयति । तथा-

पृच्छमाप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुमग्निष्टोमादिकर्माचेति । आप्रोति ।
 पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊतौ । वृत्तोयायाः
 पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
 त्वप्रतिषेधः । आपृच्छं । छंदसि निष्टर्क्यत्यादावाडपूर्वात्पृ-
 च्छतेः क्यच्प्रत्ययांतो निपात्यते । ग्रहिन्यादिना संप्रसारणं ।
 प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । ऊदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । चेति । चि निवासगत्योः । बहुलं छंदसौति
 विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुप पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृक्षु दुष्टरं द्युमंतं शुषं मघवत्सु धत्तन ।
 धनस्युतमुक्यं विश्वचर्षिं तोकं पुष्येम तनयं शतं
 हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृक्षुः । दुष्टरं । द्युमंतं । शुषं ।
 मघवत्सु । धत्तन ।
 धनस्युतं । उक्यं । विश्वचर्षिं । तोकं । पुष्येम ।
 तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविलंघनधनयुक्तेषु यत्रमानेषु पुत्रं
 धत्तन । स्थापयतीति यावत् । कोट्यं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु
 पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृक्षु मंत्रानेषु
 दुष्टरं । दुःखिन तरित्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं । द्यौति-
 मंतं । शुषं । शत्रूणां शापकं वन्दवतं । धनस्युतं । धनानां
 स्रष्टारं धनेः प्रीतं वा । उक्यं । उक्यं स्तौत्रं तदङ्गं प्रदक्ष-
 मित्यर्थः । विश्वचर्षिं । विश्वेषु द्रष्टारं मयंत्रं । -

लोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च यतं हिमा हिमंतर्तूपलघितान् यतं
 मत्सरान् जीवंतः संतः पुषेम । पोषयेम । अत्र हिमयब्देन
 तद्युक्ता हिमंतर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाच्यते ।
 यतं हिमा इत्याह यतं त्वाः हिमंतानि धियायेति धावैत-
 दाहेति ॥ चकृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगतश्चापि ग्रहणमिति
 न्यायेन करातेर्यङ्लुगंतादिभाषा कृत्परिति क्यप् । तुगागमः ।
 प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिपु
 मास्यतञ्जुनामुपसंख्यानमिति पृत्तनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं ।
 तृ प्रथनतरणयोः । ईपद्ःसुष्विति खल् । सुपामादेराकृति-
 गणत्वात् घत्वं । नित्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन ।
 तप्तनप्तनयमायेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतैर्हि चेति
 मक्प्रत्ययः । अशंभाद्यच् । हपादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पयोर्वषायागस्य नू षिरमित्येषा
 याव्या । सूत्रितं च । शुचो वो हव्या मरुतः शुचीनां नू षिरं
 मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. । इति ॥

तामिता सूक्ते षंषट्शोचनमाह ॥

नू षिरं मरुता वीरवंतश्चतीपाहं रयिमन्मासु धत्त ।
 सहस्रिणं यतिनं शूशुवासं प्रातर्मच्छू धियावसुर्ज-
 गम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं ।
 अन्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । यतिनं । शूशुवासं । प्रातः । मच्छू ।
 धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं तदंतं ।
यदा वीर्यपितृमृतोपाहं गंतृषां शत्रूणामभिभवितारं । एवंविधं
रथिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शति-
नमेतस्यंख्याकधनवंतं । अत एव शूशुवांसं प्रवृद्धं । अपि
चास्माकं रक्षणाय धिया युद्धा कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्वयः
प्रातःकाले जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू छिरं । अचि तुनुषेति
दीर्घः । पूर्वपदादिति पत्वं । अतीयाहं । अ गतौ । कर्तरि
क्तच् । यह अभिभवे । ऊंदसि मह इति खिप्रत्ययः । अन्येषा-
मपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् पत्वं ।
शूशुवाम । टुप्पोसि गतिवृद्धाः । लिटः कसुः । विभाषा खेः ।
पा० ६. १. ३०. । इति सप्रसारणं । द्विर्वचने तुत्रादित्वा-
दभ्यामस्य दीर्घत्वं । वस्त्रेकाजाह्वामिति नियमादिडभादः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमोऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

हादशोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चत्वादीनि षट्
सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे अक्षौ चतु-
पदामेकैकासृच कृत्वा समाच्यते । अत्रान्द्व्यासु तु यांत्वा-
तिरिच्यते सा तथैवाच्यते । प्रावेषावींऽपि द्योर्द्विपदयोरेक
एव । प्रयागे तु ताः पृथक् पृथक् संसृतायाः । सूचते द्वि
पञ्चा न तायुमिति द्वैपदं । पा० ८. १२. । इति । तत्र
पञ्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुबन्धने । पञ्चा दम परामरः
शाक्तयो द्वैपदं तदिति । यद्विदुवः परामर अर्चिः । तदुवत्वं
च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः गृह्येः पुत्रः परामर इति ।

द्विपदा विराट् ऋदः । विंगतिका द्विपदा विराज इति द्वि
 तल्लक्षणं । अग्निदेवता । परमान्नेयमेवाहिति परिभाषितं ।
 पश्चात् न तायुमित्यारभ्येत्याहोत्वतः प्राक् यत्पूज्यं तत्त्वयं
 मान्नेयमिति तस्यायं । हेमटं तदित्युक्तत्वाद्विदमादीनि पट्ट
 सूक्तानि तुष्टादिपरिभाषया द्वेपदानि ॥ दधर्मऽहनि वेद्यदेव-
 यथे वेद्यदेवसूक्तात्पूयंमतद्वेपटं सूक्तं यंमनीयं । सुवसुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमाम्चमाह ॥

पश्चात् न तायं गुहा चततं नमा युजानं नमो वदंतं ।

सज्जीषा धोराः पटैरनु ग्मन्नुप त्वा सोदन्विष्ये यजत्राः ॥१॥

पश्चात् । न । तायं । गुहा । चततं । नमः । युजानं । नमः ।

वदंतं ।

सज्जीषाः । धोराः । पटैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा ।

सोदन् । विष्ये । यजत्राः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सज्जीषाः समानप्रोतयः संतो हे
 पन्ने त्वां पटैर्मार्गं पाटकतैलीच्छनैरनुग्मन् । पन्वगमन् ।
 कोदृशं । पश्चात्पट्टतेन पशुना सह वर्तमानं तायं न । तायु-
 रिति स्नेननाम । यथा स्नेनः परकीयं पश्चादिधनमपहृत्य
 दुःप्रवेये गिरिगह्वरे यतंते तद्वद्गुहा चतंतं । अत्रूपायां गुहायां
 गच्छंतं वर्तमानं । चततिगंतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्ने-
 रप्सु प्रवेयः समास्त्रायते । स निस्त्रायत सोऽपः प्राविशदिति ।
 यदा । पश्चात्पशुगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रुयते च । अग्निदे-
 वेभ्यो निस्त्रायत । पश्चात् रूपं कृत्वा सोऽस्त्रत्ये संवत्सरमतिष्ठ-
 दिति । तथा नमो युजानं । इविलक्ष्यपमत्तमात्मनः संयुजानं ।
 नमो वदंतं । देवेभ्यः प्रत्तं इविर्वदंतं । यजत्रा यजनीया विष्ये

सर्वे देवा इ अग्ने त्वा त्वासुपसौदन् । समीपं प्राप्तुवन् ।
दृष्ट्युरित्यर्थः ॥ पञ्चा । तृतीयैकवचनस्य त्रसादिषु छंदसि
वावचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ।
गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । युजानं । शानचि
बहुलं छंदसोति विकरणस्य लुक् । सजापाः । जुषी प्रीतिसे-
वनयोः । समानं जुषंत इति सजोपसः । समानस्य छंदसोति
सभावः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति त्रसः सुः ।
गमन् । गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्चेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । बहुलं छंदस्यमाह्यागोऽपीत्यङभावः । यजत्ताः । अमि-
नच्चोत्यादिनात्रन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अतु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नि भूम ।
वर्धन्तीमापः पन्था सुशिश्विः ऋतस्य योना गर्भे सुजातं ॥ २ ॥
ऋतस्य । देवाः । अतु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः ।

द्यौः । न । भूम ।

वर्धन्ति । ई । आपः । पन्था । सुशिश्विं । ऋतस्य । योना ।
गर्भे । सुजातं ॥ २ ॥

उक्तः एवार्थः स्पष्टोक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायित-
स्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपास्य-
नुगुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं
भूवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्नि स्वर्गं
इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेपथाय भूलोकं प्राप्ता

इत्यर्थः । अपोऽदेवता इमेनसुदके प्रविष्टमग्निं वर्धति । प्रवर्ध-
यति । यथा देवा न पश्यन्ति तयारचन्नित्यर्थः । कोट्टशं ।
यन्वा स्तोत्रेषु सुशिक्षं सुष्टु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना ।
योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यात्रस्य वा कारणभूतं अले
गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्टु प्रादुर्भूतं । एवमपसु वर्तमान-
मग्निं देवीभ्यां मत्स्यः प्रावोचत् । तदनंतर देवास्तमघ्रासिषु-
रिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः
प्राविशत्तं देवाः प्रैपमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति ॥ अतः ।
शेच्छंति बहुलमिति शैर्लापः । गुः । इषु गतौ । इषो गा
लुडोति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति
च्छेर्जुम् । उष्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु
इच्छया । क्षानि तितुव्रेतोदप्रतिपेधः । शकंधादित्वात्पर-
रूपत्वं । पा० ६. १. ८४. २. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति सोडादेशः । ऊस्वश्रादसः ।
वर्धति । ऊदस्युभमथेति यप आर्द्धधातुकत्वात्चेरनिटोति णि-
लोपः । यपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्य सुसांघातुकस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । यन्वा । यन स्तौ । यीणादिको भाव
उपत्ययः । सुशिक्षं । दुष्पोश्च गतिषुदयोः । आदृगमहनजन
इत्यत्रोत्सर्गच्छंदसोति वचनात्कप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं । लिङ्गावाह्रिर्भावे बहुलं ऊदसोत्युकारस्थेत्वं ।
ऊदसो यणादेशः । सुः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं ।
स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयानुचमाह ॥

पुष्टिनं रखा । चितिनं पृथ्वी गिरिनं भुजम घोदो न शंभु ।
अत्या नाजमनुत्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न चोदः क ई वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रखा । चित्तिः । न । पृथ्वी । गिरिः न ।

भुजम । चोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अजमनु । सर्गप्रतक्तः । सिंधुः । न । चोदः ।

कः । ई । वराते ॥ ३ ॥

रखा रमणोया सर्वेषां हृद्या पुष्टिनं । अभिमतफला-
नामभिहृद्विरवाग्निः सर्वेषां रमणोयः । ऐहिकामुष्मिक्तसक-
लव्यवहारस्थान्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव रखा गंतव्यः ।
शब्दनोयः स्तुत्या वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तददग्निर्गच्छे हविर्भिः
प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तौर्णा चितिनं भूमिरिवाग्नि-
रपि विस्तौर्यः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिनं
पर्वत इव भुजम सर्वेषा भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं
फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुंजते तददग्नावपि पचंतः सर्वे
भुंजते । यद्वा । अग्नायाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं
भुंजते । अथवा गिरियथा दुर्भिक्षे सर्वान्पाणिनी भुनक्ति
स्वकोयफलमूलादिदानेन पालयति । तददयमपि पापाद-
नुष्ठातृन्प्रमुंचति । तथा चास्त्रायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः
प्रमुंचत्विति । शंभु सुखकरं घोदो न । उटकमिव । यद्योदकं
सुखं करोति तददग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अजमनु ।
संशामनामैतत् । अजमनि संशामेऽत्यो न सततगमनशीलो
वात्यख इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विमर्जनेन प्रगमितः । यथा

सादिना प्रेषितो जात्यश्वी षंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्नि-
 रपि स्तोत्रभिः प्रेषितः सन् शत्रुं षंतुं शोध गच्छतीति भावः ।
 अथि च सिंधुनं चोदः । स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्र-
 गामो । यथा निम्नप्रदेशाभिसुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः ।
 तद्वद्व्याभिसुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तथादौ-
 मेनमग्नि को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं
 शक्नोतीत्यर्थः । रखा । रविर्गत्यर्थः । रघ्यते प्राप्यत इत्यि-
 रखः । कृत्यक्यटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपचाद्यच् ।
 भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इयुयुधीधीति विधेय-
 मानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति
 सालुक् । भ्रजमन् । भ्रज गतिवेषणयोः । अनिनि बलादा-
 वार्द्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्बोभावाभावः । सुपां
 सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतप्तः । सृज विस्मय इत्यस्मा-
 द्ब्रजंतः सर्गशब्द प्राद्युदात्तः । तंषु गतौ । अस्मादंतर्भावित-
 स्वर्याचिष्टायां यस्य विभोपेतौट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
 नलोपः । सर्गेण प्रतप्तः । तृतीया कर्मणोति पूर्वदप्रकृति-
 स्वरत्वं । वराते । वृञ् वरणे । अंतर्भावितस्वर्यांज्ञेष्टि सेटोऽ-
 ङाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन यप । वेतोऽन्यत्रेत्येत्वश्च
 विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीभूचमाह ।

जामिसिंधूनां भ्रातेव स्वस्वामिभ्याश्च राजा वनान्यत्ति ।
 यद्वातजतो वना व्यस्यादग्निर्ददाति रोमा पृथिव्याः ॥४॥
 जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽऽव । स्वस्वो । इभ्यात् । न ।
 राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजुतः । वना । वि । अस्यात् । अग्निः । ह ।
दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

मिंधनां स्यंदनशौलानामपामयमग्निर्जामिर्वधुः । तासा-
मुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अग्नेराप इति । यद्वा देवेभ्यः
पलायितोऽसु, वर्तमानः सन्तासामपां बंधुर्वभूवेत्यर्थः । तत्र
दृष्टांतः । स्वस्रां स्वमृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हित-
करा भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महांत्यरण्यान्यति ।
मच्चयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्यान्न । भियं
यंतोति नैरुक्तव्यत्पत्येभ्याः शत्रवः । तान्यथा समूहं हिनस्ति
तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा घनमपहरत्राजा
हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजुतो वातेन
प्रेरितः मन्वता वनान्यरण्यानि व्यस्यात् । उक्तप्रकारेण विविध-
मातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानौमग्निर्ह । असावग्निरेव
पृथिव्या भूमिः संबधीनि रामौपधिरूपाणि रोमाणि दाति ।
। छर्नात् । भूम्यामाषाधिवनस्यतिजात यदास्त तत्सर्वे दहतीति
भावः ॥ स्वस्रा । आमो नुडभावच्छादसः । अस्यात् । लुडि
गातिस्थेति सिचो लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वा-
च्छपो लुक् ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

श्वमित्यसु, हंसो न सोदन् क्रत्वा चेतिष्टो विशामुपभुत् ।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरभाः ॥ ५ ॥
श्वसिति । असु । हंसः । न । सोदन् । क्रत्वा । चेतिष्टः ।
विशा । उपःऽभुत् ।

सादिनाः प्रेषितो जाब्जखो जंतव्यसमीपमाथ गच्छति तद्दग्नि-
रपि स्तोत्रभिः प्रेषितः सन् शब्दं गच्छतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः ।
अपि च सिंधुर्न घोदः । स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्र-
गामो । यथा निम्नपदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्गारः ।
तद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादौ-
मेनमग्निं को वराते । को वारयेत् । न कांऽपि वारयितुं
शक्नातीत्यर्थः ॥ रण्डा । रविर्गन्तव्यः । रप्यते प्राप्यत इति
रण्डः । कृत्यकृटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपचाद्यच् ।
भुज्म । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । इधुयुधींधीति विधेय-
मानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति
सालुक् । अजमन् । अज गतिचेपण्योः । मनिनि वलादा-
र्थाद्घातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्दोभावाभावः । सुपां
सुलुगिति सप्तस्था लुक् । सर्गपतक्तः । सृज विघर्ग इत्यस्मा-
द्द्वजंतः सर्गश्च आद्युदात्तः । तंजु गतौ । अस्मादंतर्भावित-
स्वर्षाविहाया यस्य विभायेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । वृत्तया कर्मणोति पूर्वदप्रकृति-
स्वरत्वं । वराते । वृज वरणे । अंतर्भावितस्वर्षाङ्गेऽट् सेटोऽ-
डाटावित्याडागमः । अत्ययेन शप । वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वप्
विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

जामिधिधूनां भ्रातेव स्वसामिभ्याश्च राजा वनान्यत्ति ।
यदातजतो वना व्यस्यादग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः ॥४॥
जामिः । सिंधुनां । भ्राताऽइव । स्वर्षा । इभ्यात् । न ।
राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजुतः । वना । वि । अस्यात् । अग्निः । ४ ।
दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनगोलानामपामयमग्निर्जामिर्बधुः । तासा-
मुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अग्नेराप इति । यद्वा देवेभ्यः
पलायितोऽस्यु वतमानः सन्तासामपां बंधुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र
दृष्टांतः । स्वस्त्रां स्वमृषां भ्रातेव । यथा भ्रातारतिशयेन हित-
करा भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महांत्यरष्यान्वत्ति ।
भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजिभ्याश्च । भियं
यंतोति नैरुक्तव्यत्पत्त्येभ्याः शत्रवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति
तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा घनमपहरन्नाजा
हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजुतो वातेन
प्रेरितः मन्वना वनान्यरष्यानि व्यस्यात् । उक्तप्रकारेण विविध-
मातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानौमग्निर्हं । असावग्निरेव
पृथिव्या भूमेः संबधौनि रामौपधिरूपाणि रोमाणि दाति ।
।हर्नात्ति । भूम्यामापधिवनस्रतिजात यदास्त तत्सर्वे दहतीति
भावः ॥ स्वस्त्रां । आमो तुडभावच्छांसः । अस्यात् । लुडि
गातिस्थेति सिधो लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वा-
च्छपो लुक् ॥

पंचमीसूचमाह ॥

अमित्यस्य, हंसो न सोदन् क्रत्वा चेतिष्टो विशामुपभुत् ।
सोमो न बंधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिखा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥
अमिति । अप्सु । हंसः । न । सोदन् । क्रत्वा । चेतिष्टः ।
विशा । उपःऽभुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिखा ।

विभुः । दूरेऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सवप्सूदकेषु श्वसिति ।
 प्राणिति । विगूढो वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न
 सौदन् । उदकमध्ये उपविशन्पुंस इव । कोटशोऽग्निः । क्रत्वा
 क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विश्वा प्रजाना चेतिष्ठः ।
 अतिशयेन चेतयिता प्रापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अंध-
 काराहतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति । उपभृत् । उपस्युपःकाले-
 ऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः । सोमा न वेधाः । सोम इव विधाता
 स्रष्टा । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति ।
 सोमो वा ओषधोनां राजेति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं
 सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरी-
 यकं । अग्निरन्नादोऽवपतिरिति । वाजमनेयकेऽपि भोक्तृभो-
 ग्ययोरग्नोषामात्मकत्वमाश्रित । एतावद्वा इदमद्य देवाच्चादय
 साम एवास्ममग्निरवाद् इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदक-
 नाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूत पशुर्न शिखा । उदकमध्ये
 वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकतः संकुचितगात्रोऽभृत् ।
 ततः प्रादुर्भूतः सान्वभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिखा शिशुना
 गर्भस्थेन यत्नेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात
 इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विपकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स
 तथाक्तः । एषंभूतोऽग्निरस्य श्वसितौति पूर्वेण संबधः ॥
 श्वसिति । श्वस प्राणने । अदाटित्वाच्छपो लुक् । रुदाटिभ्यः
 सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतौडागमः । तिपः पित्वाद्-
 नुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु ह्रंदसि

वावचनमिति नाभावाभावः । उपसि बुध्यत इत्युपभृत् । बुध
 श्रवगमने । क्विप् चेति क्विप । एकाचो वय इति भप्भावः ।
 अहरादीनां पत्यादिपूपमंध्यानं । पा० ८ं २. ७१. २. । इति
 सकारस्य रेफादेशः । शिखा । गो तनूकरणे । आदेश इत्यात्व ।
 गः क्लिप्तन्वच्च । उ० १. २०. । इत्युपत्ययः । सन्वडावाद्दि-
 भावेत्वे । अत एव निष्वाटायदात्तत्वं । क्लिप्तवादातो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति मोराकारः ।
 द्वितीये तु पूर्ववच्चाभावाभावः । दूरभाः । तत्पुरुषे कृति
 बहुनमिति बहुव्रोहावपि बहुलवचनादलुक् । बहुव्रोहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति दृशर्चं द्वैपटमध्यगतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं
 पराशरस्यार्पमान्नेयं । अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगी
 लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

रयिनं चित्रा सूरो न मंदगायुर्न प्राणो नित्यो न स्रुतः ।

तक्षा न भूर्णिवना सिपक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥१॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । मंडक् । प्रायुः । न ।

प्राणः । नित्यः । न । स्रुतः ।

तक्षा । न । भूर्णिवना । सिपक्ति । पयः । न । धेनुः ।

शुचिः । विभावा ॥ १ ॥

अथमन्त्रो रयिनं धनमिष चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो
 वा । सूरो न सूर्य इव रुद्रक् मंद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता ।
 प्रायुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव

प्रियतमः । यथा यथा प्रीणवायुरायुर्जीविनमवस्थापयति । तथा
 चान्द्रायते । यावद्दृष्टिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
 एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न स्रुतः ।
 नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारो । यथौरसः पुत्रः पितृर्हितमेवा-
 चरति तद्ददयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चान्द्रा-
 यते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । तस्मात् न गतिमानश्च
 इव भूषिर्भर्ता । यथाश्च उपर्याकृष्टं पुरुषं विभर्ति धारयति
 पोषयतीति वा तद्ददयमपीत्यर्थः । पयो न घेनुः । पय इव
 प्रीणयिता । श्रुचिर्दीप्तः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एष-
 गुणविशिष्टोऽग्निना वनान्वरण्यानि सिपत्ति । दग्धुं समवेति ।
 सेवते वा ॥ चित्रा । सुपा सुसुमिति सोः पूर्वसवर्णदोर्धत्वं ।
 नित्यः । निर्धुवि । पा० ४. २. १०४ ३. १ इति त्यप् । प्रत्ययस्य
 पित्वादेतुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तस्मात् । तत्र हसने ।
 गतिकर्मसु पठितत्वादेव गत्यर्थः । तत्रति गच्छतीति तस्मात् ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूषिः । छृषिपृश्चिरित्यादौ
 भरतेर्निप्रत्ययात्तो निपातितः ॥

द्वितीयाध्यायमाह ॥

दाधार देमसोको न रखो यथो न पक्तो जिता जनानां ।
 ऋप्रिने सुभ्वा विष्टु प्रगस्ता वाजो न प्रीतो वयो
 दधाति ॥ २ ॥

दाधार । देमः । प्राक्तः । न । रखः । यथः । न । पक्तः ।
 जिता । जनानां ।

ऋप्रि । न । सुभ्वा । विष्टु । प्रगस्तः । वाजो । न ।
 प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति ।
 स्तोत्रभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः ।
 ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रण्डो रमणीयः । यद्वा
 गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्वः ।
 यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्दग्निरपि पाकादि-
 कार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः । जनानां जीता । अचुजनानां
 मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां
 स्तोता । विष्णु यजमानलक्षणेपु मनुष्येषु पथस्तः प्रख्यातः ।
 वाजो न । अश्व इव प्रीतां हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो
 युद्धाभिसुखं गच्छति तद्ददयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो
 भवतोत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्घयोऽन्नं दधाति । दधातु । अन्नभ्यं
 ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः चञ्चेति त्वामसु
 पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दौर्घ्वं । क्षेमं ।
 चियति निवसत्यर्ननेति क्षेमः । अर्तिस्तुखित्याटिना मन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । रण्डः । रवि धवि गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि
 कप्रत्ययः । इदित्वाद्भुम् । जीता । लनंत आद्युदात्तः । जनानां ।
 यतश्च निर्धारणं । पा० २, ३, ४१ । इति निर्धारणे षष्ठी ।
 नेयं कर्मणि षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् ।
 स्तुभ्या । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्याऽपि दृश्यंत इति
 क्वनिप् ॥

ब्रतोर्यागृचमाह ॥

दुरोकयोच्चिः क्रतुर्न नित्या जायेव योनावरं विश्वस्मै ।
 चित्रां यदुभाट् श्वेतो न विष्णु रथो न रुक्मी त्वेपः

सप्तम ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायांऽइव । योनौ ।
परं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । खेतः । न् । विष्णु । रथः । न ।
रुक्मौ । त्वेषः । समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां
कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन्
जागर्ति तद्दृश्यमग्निः कर्मसु रचसां दहने ध्रुवो जागर्ति-
त्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेष । योषिदिव । अग्नि-
होत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं
भूपणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्दृग्मिना
यत्रगृहमप्यलंकृतं सदृश्यत इत्यर्थः । चित्रद्यायनीयो विचित्र-
दोषिर्बा यद्यदायमग्निरभ्राट् । भ्राजते । तदानीं खेतो न
शुभ्रवर्णं प्रादित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः
प्रकाशको भवति । विष्णु प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मौ सुवर्ण-
वद्रोचमानदोषियुक्तः समत्सु संग्रामेषु त्वेषु दोषः । एवंभूतो-
ऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेषान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये ।
रूपदुःस्थितिं कृच्छ्रायं खलु । बहुलवचनात्कुलं । सितस्वरूप
प्रत्ययात्पूर्वस्यांदासत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अर बालमूलेत्यादिना लकारस्य रेफा-
देशः । अभ्राट् । भ्राजू दौषी । लडि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
बहुलं कंदसोति शपा लुक् । ब्रथादिपत्वे जश्त्वं । अडागम
उदासः । यहत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं मादत्ये-
स्थिति समदः संग्रामाः । औषादिकोऽधिककरणे क्विप् । समा-

नस्य कन्दमोति संभावः । यद्वा सम्यगस्ति भक्षयति वीरानिति
संमत् । संपूर्वादत्तेः क्विप् चेति क्विप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्नं दिद्युत्त्वेपप्रतीका ।

यमा ह जातो यमा जनित्वं जारः कनौनां पतिर्जनौनां ॥४५॥

सेवाऽश्व । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ॥

त्वेपऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनित्वं । जारः । कनौनां ।

पतिः । जनौनां ॥ ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरि-
वायमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः ॥
यद्वा सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्दग्नि-
रपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्युदिति बज्र-
नाम । तेन चात्रेणुर्लक्ष्यते । त्वेपप्रतीका दीप्तसुखास्तुर्नं दिद्युत् ।
क्षिप्तुः संबन्धनीषुरिव । सा यथा भीषयति तद्दग््निरपि राक्ष-
सादौन् भीषयति इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा
बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेपप्रतीकेत्यादि । नि० १०,
२१ । यच्छति ददाति स्तात्त्विकः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते ।
यद्वा । इंद्रान्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्धमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन
मत्तवाङ्घ्रिणे दर्शिते । यमो ह जात इंद्रेण सह संगतः । यमा-
विद्देह मातरित्वपि निगमो भवति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो
यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्त्यस्मानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
ह । अग्निरेव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वारान्घ्रिधौनत्वात् ।
कनौनां कन्यकानां जारो जरायता । यतो धिवाहसमय

अग्नी लाजादिद्रव्येण होमे मति तासां कन्यात्वं निवर्तते ।
 अता जरयित्वुच्यते । तथा जनोनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभोगीच्छावस्थां
 स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम इपदुपजातभोगीच्छां तां
 विव्रावन्वे गंधर्वाय प्रादात् । स च गंधर्वी विवाहममयेऽग्नेये
 प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भवे धनपुत्रैः सहितासमां प्राय-
 च्छदिति । इममर्थं काचिदृक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददद्वंधर्वाय
 गंधर्वी दददग्नेये । रयिं च पुत्राद्यादादग्निर्मह्यमयो इमा-
 मिति । याक्कस्वाह । तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो
 भवति । नि० १०, २१, । इति । यदा जनोनां यास्यित्त
 यतोऽयमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति । सेनेव । इनेन सह
 वर्तत इति सेना । वीपमर्जनस्येति मभावः । बहुव्रीहिस्वरः ।
 जनित्वं । जनौ प्रादुर्भावे । कृत्यार्थं तवेकीनिति कर्मणि
 त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरय-
 तीति जारः । दारजारौ कर्तरि षित्त्वुक् चेति निपात्यते ।
 जनोनां । कन्याशब्दात् पठोकवचने बहुलं हंत्वोति बहुल-
 यद्व्याख्यं प्रसारणं । परपूर्वत्व । जनोनां । जन्यंत प्रास्तात-
 जनयः स्त्रियः । इन् सर्वधातुभ्य इतोन्प्रत्ययः । निच्वादाद्यु-
 दात्तत्वं ।

पंचमीमृचमाह ।

तं वसाराधा वयं वसत्यास्तं न गावो नचंत इह ।
 सिंधुर्न घोदः प्र नौचोरैनोचवंत गावः स्वर्दशोकीः ५ ॥
 तं । वः । चराधा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः
 नचंत । इह ।

सिंधुः । न । घादः । प्र । नीचोः । ऐनीत् । नवंत । गादः ।

स्त्रः । दृशोके ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे भग्ने तं त्वां चराथा ।
 चरतीति चरथः पशुः । तत्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि
 चरथेत्युच्यते । उपधारत्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया
 पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति
 स्याधरां व्रीह्यादिवसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिलक्ष्यते । वसत्या
 पुरीडायाद्याहुत्या च वयमिदं प्रदोषमग्निं नक्षति । व्याप्र, याम ।
 पुरुषथ्यत्ययः । तत्र दृष्टातः । अस्तं न गावः । अस्त्वामिति
 गृह्णताम् । यथा गावा गृहं व्याप्र, वंति तद्वत् । अत्र यास्कः ।
 तं वयराथा चरत्या पश्चाद्हुत्या वसत्या च निवसंत्यौपधाहुत्यास्तं
 यथा गाव व्याप्र, वंति तथाप्र, याम । नि० १०, २१, । इति ।
 अयमग्निः सिंधुर्न घादः स्यंदनशोलमुदकमिव नीचीर्नितरा-
 मचतोरितस्तता नितरामुद्गच्छतोर्ज्वालाः प्रैनीत् । प्रेरयति ।
 यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेज्वाला
 दग्धशं प्रति गच्छतीति भावः । स्त्रर्नभास वतमानं दृशोके
 दर्शनाये तस्मिन्नग्नौ गावा गमनस्वभावा रश्मयो नवंत ।
 मंगच्छते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरैरीणाटिकाऽथक्-
 प्रत्ययः । दाघश्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 वसत्या । बद्धिवस्थान्भ्यश्चित् । उ० ४, ११, । इत्यतिप्रत्ययः ।
 उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्थतेऽस्मिन्सर्व-
 मित्यस्तं गृहं । असिद्धसीत्यादना तन् । तितुर्वं तोट्प्रतिषेधः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षते । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । नक्ष गतौ ।
 घृत्त्येनात्कनिषदं । चार्दिलंपि विभाषेत निष्वादाभावः ।

नौधौः । 'निपूर्वादंचतेद्योपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकार-
लोपे चाविति दीर्घत्वम् । न्यधी च । पा० ६, २, ५३ । इति
मतेः प्रकृतिस्ररत्वं । ऐनोत् । इण् मती । अंतर्भावितस्वर्या-
च्छदमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन अ ।
आडागर्मा इद्विथ । दृशोके । दृशिर प्रचणे । अनिदृशिभ्यां
चेति कोकप्रत्ययः । निष्वादायुदान्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वगः ॥

वनेष्विति द्वैपद दशचर्मध्ययनतः पंचर्षे तृतीयं सूक्तं
पराशरस्यार्यमान्नेयं । वनेष्वित्यनुकांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ।

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृषीति श्रुष्टिं राजीवाजुर्धे ।

चेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीहोता इव्यवाद् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृषीति । श्रुष्टिं ।

राजाऽइव । अजुर्धे ।

चेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽपाधीः ।

होता । इव्यऽवाद् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररक्षेपु जायमानो मतेषु मनुष्येषु मित्रः सखा
भोऽयमग्निः श्रुष्टिं । स्वाश्रयते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टियं-
जमानः । क्षिप्रैश्च कर्मणामनुष्ठानेत्यर्थः । तथा च यास्कः ।
श्रुष्टीति क्षिप्रनामाश्च अशीति । नि० ६, १२ । एवंभूतं
यजमानं वृषीति । संभजते । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्ष-
तीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । राजीवाजुर्धे । अजुर्धे जरारहितं
दृष्टान्तं सर्वकार्येषु शक्यमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा
वृषीति तदत् । चेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न

क्रतुः कर्मणां कर्ता । 'म' इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा ।
 होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवाना-
 मग्निः । तथा चाभ्नायते । त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो
 देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहस्रचा असुराणामिति । एवं-
 भूतोऽग्निः स्वाधोः शोभनकर्मा शोभनधानो वा भुवत् ।
 भवतु ॥ जायुः । जि जये । ऊवापाजोत्पृष् । अजुयं । जूप्
 वयोहानी । भावे ष्यत् । वृद्धौ कृत्यायामाकारस्य व्यत्ययेनो-
 कारः । जुयं जरा नास्वस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदातोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेल्लेख्यडागमः । बहुलं ऊंदेशीति
 विकरणस्य लुक् । भूसुवास्त्रिडोति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयाञ्चमाह ॥

इस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवाभ्याद् गुहा निपीदन् ।
 विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मंत्रां अशंसन् ॥ २ ॥
 इत्ये । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् ।
 गुहा । निऽपीदन् ।

विदंति । ई । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् ।

तष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वानि नृम्णा नृम्णानि हविल्लेषणानि धनानि
 इस्ते स्वकीये वाहो दधानि धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु
 मध्येऽश्वत्यादौ वा पञ्चतप्रदेशे निपीदन् निगूढो वर्तमानः
 सन्नमं भये देवाभ्यात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह
 पन्नायिते मत्ति सर्वे देवा अभैपुरित्वर्थः । नरो नेतारो धियंधाः
 कर्मणां बुद्धौना वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काले ईमेन-
 मग्निं विदंति । जानंति । यद्यदा हृदा हृदयावस्वितथा बुद्ध्या

तष्टान्निमित्तानग्निस्तुतिपरान्त्रानशंसन् । अस्तुषन् । अवा-
चन्नित्यर्थः ॥ निषौदन् । सद्देरप्रतीरिति पत्वं । विदंति । विद
चाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्तरः । धियंधाः ।
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुल-
वचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् । तत्तु त्वत्तु तन्करणे ।
निष्ठा । यस्य विभाषेतोऽप्रतिषेधः । स्कोः संयोगाद्यारिति
कलोपः ॥

तृतीयायुचमाच ॥

अजो न चा दाधार पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंत्रेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पञ्चा नि पाद्भि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं

गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । चा । दाधार । पृथिवीं । तस्तंभ । द्यां ।

मंत्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पञ्चः । नि । पाद्भि । विश्वायुः ।

अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतोऽजः सूर्यः । यद्वा न जायत
इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव चां । चेति पृथिवीनाम ।
चां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति ।
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवीमन्तरिक्षं च धारयतीत्येव । द्यां
दुर्लोकं सत्यैरवितयार्थमेवेभिर्मन्त्रैस्तस्तंभ । स्तभ्राति । यथाधो
न पतति । उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रेर्दिवो
धारणं तेऽत्तरीये समाग्रात । देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य
पराचोऽतिपाताद्विभयुः । तं ऊदोभिरदृष्टभृत्या इति । यद्वा
सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्व्यो तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः ।

विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पञ्च; पशोः प्रिया प्रियाणि
 पदानि शोभनदृष्टादकोपितानि स्थानानि निपाहि । नितरां
 पालय । सा धाचो रित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत्
 तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां सचारायोग्यस्थानं
 गाः । गच्छ । तत्रैव निवसत्यर्थः ॥ पञ्चः । जमादिपु छंदमि
 वावचनमिति धेर्ङितौति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति
 विभक्तोरुदात्तत्वं । गुहा । सुपां सुत्तुमिति चम्या षाजादेशः ।
 चित्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन छस्त्वत्वं । गाः । छांदसो
 लुक् । इणा गा लुङोति गादेशः ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह ॥

य ई चिकेत गुहा भवंतमा यः ससाद धारामृतस्य ।
 वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिहसूनि प्र ववाचाश्रै ॥ ४ ॥
 यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद ।
 धारां । ऋतस्य ।
 वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि ।
 प्र । ववाच । अश्रै ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवतं गुहायां संतमग्निं चिकेत ।
 जानाति । यथ ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारायतारमेन-
 मग्निमाससाद । आसीदिति । उपास्त इत्यर्थः । अथ च ऋता
 ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः सृशंतो या पुरुषा
 एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्थं ध्रुंति । कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । आदित् स्तुत्यनंतरमेवाश्रै सर्वश्रै स्तोत्रजनाय वसूनि
 धनानि प्रववाच । प्रकथयतिः चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि

णलि लिङ्स्वरः । चृतन्ति । चृती हिंसायथनयोः । तौदादिकः ।
 लसार्थधातुकानुदात्तत्वे विकरस्वरः शिष्यते । वधाच । लिटि
 व्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
 संप्रसारणाच्चेति परपुर्वत्वस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०८. १. ।
 इति विकल्पनायणादेशः ॥

पंचमीसृचमाह ॥

वि यो वीरुक्षु रोधन्महित्वोत् प्रजा उत् प्रसूष्वंतः ।
 चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्येव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ५ ॥
 वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत् । प्रजाः ।
 उत् । प्रसूपु । अंतरिति ।
 चित्तिः । अपां । दमे । विश्वऽयायुः । सद्येव । धीराः ।
 संमाय । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरुत्सोपधीषु महित्वा यानि मष्टत्त्वानि संति
 तानि विरोधत् । विरुषद्भिः विशेपेणाहसोति । नावशेष-
 यति । उत् अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः
 प्रसूपत्पादयित्रीषु माळस्थानीयासोपधीष्वंतमध्ये विरुषद्दी-
 त्वेव । द्वितीय उत्शब्दः पादपूरणः । तथा चित्तियेतयिता-
 ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्धानो
 योऽग्निर्वर्तते इति शेषः । तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय
 समाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि
 कुर्वति । तत्र दृष्टांतः । सद्येव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः
 सपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वन् ॥ वीरुक्षु । विपूर्वाद्गो-
 हतेः क्विप् । न्यंकादिषु वीरुध् इति पाठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो

घकाराद्यांतादेशः । उक्तं च । वीरुध शोषधयो भवन्ति ।
रोधत् । रुधिर आवरणे । लेख्यडागमः । इत्य लोप इती-
कारलोपः । संमाय । माङ् मानि शब्द च । समासेऽनञ्पूर्व-
क्षां ल्यप् । पा० ७. १. २७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६८. ।
इतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्वैपटं दशचै चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं ।
ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगा र्हेगिकः ॥

तत्र प्रथमासुचमाह ॥

श्रीणन्नप स्याद्विवं भुरख्यः स्यात्तुचरथमक्तन्व्यूर्णात् ।

परि यदेपामिको विश्वेपा भुवंदेवो देवानां महित्वा । १ ॥

श्रीणन् । उप । स्यात् । दिव । भुरख्यः । स्यातुः । चरथं ।

शक्तून् । वि । ऊर्णात् ।

परि । यत् । एपां । एकः । विश्वेपां । भुवत् । देवः ।

देवानां । महित्वा ॥ १ ॥

भुरख्यर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण
सोममिव तैर्हविभिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवसुपस्यात् । उपति-
ष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यातुः स्यावरं चरथं जंगमं तदुभया-
त्मकं जगदक्तून् सर्वा रात्रोश्च व्यूर्णात् । स्वर्तजसा विश्वेपाणाच्छा-
दयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति
स्मेति भावः । विश्वेपा सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्ताना-
मिंद्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः । एक एवायमग्निरिषां
पूर्वाक्तानां स्यावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि

यद्यन्नात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य
 वर्तते । परिपूर्वा भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां
 स्याधरादोनां मध्ये वर्तमानाऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि
 यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्व-
 त् न्वयः ॥ ऊर्षित् । ऊर्षुन् । आच्छादनैः । ऊर्षोऽधिनाथः ।
 पा० ७. २. २. । इति वृद्धर्षिकल्पः ॥

द्वितीयामृवमाह ॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषंत शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भजंत विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपंतो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषंत । शुष्कात् । यत् ।

देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजंत । विश्वे । देवत्वं । नाम । ऋतं । सपंत । अमृतं ।

एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्यातमानाम्ने जीवो जीवःप्रज्वलन् शुष्कादीर-
 सादरशिरुपाक्ताष्ठाद्यदा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मधनेनो-
 त्यसि । आदित् शुभ्रं अन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं
 क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । तथानुष्ठाय च विश्वे
 ते सर्वे नाम नामकर्ममवितथं देवत्वं देवतात्वं भजंत ।
 भजन्ति प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वामेवैश्वरां
 गच्छन्ति स्तोत्रैः सपंतः समवयन्तः प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुषन्ति
 त्यादोनि व्रीष्णाख्यातानि छदसि तुङ्गङ्गिण्ड इति वर्तमा-
 नार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्राभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवानि
 स्तोत्राणि । इण्योङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वाद्युर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यस्तुभ्यं दाशायां वा ते शिचात्तस्मै चिकित्वाग्रयिं
दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे ।
अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिचात् । तस्मै ।
चिकित्वात् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्मणेष्यमाणाः
स्तुतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति
धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव
क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स
तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि
दर्शपूर्णमासादोनि कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्य
यां दाशात् । चरुपुरोडाशादोनि हवींषि ददाति । यो
वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिचात् । त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो
भूयामामितोच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वात्
तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्व रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् ।
दाश्ट दाने । लेख्याडागमः । शिचात् । शक्त शक्नो । इच्छार्थे
सन् । सनि सोमाद्युरभलभगकैत्यकारस्येसादेशः । अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्येत्वभ्यासलापः । स्तो. संयोगाद्यारितौषः सलोपः ।
पूर्ववक्ष्येत्याडागमः । चिकित्वात् । कित ज्ञाने । लिटः कभुः ।
दयस्व । दय दानमतिरक्षणदिसादानेषु ॥

चतुर्थीभूतमाह ॥

होता निपत्तो मनोरपत्ये स चिन्नासां पती रयोणा ।-

इच्छंत रेतो मिथस्तनूपु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु ।

आसा । पतिः । रयोणां ।

इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूपु । सं । जानत । स्वैः ।

दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

इ अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता
देवानामाह्वाता मनु निपत्तो निपक्षः । मानव्यो हि प्रजा इति
हि ब्राह्मण । स चिन्नु स एष त्वमासां प्रजानां रयोणां गवादीनां
धनानामपि पतिः स्वामो । अतस्ताः प्रजास्तनूष्वात्मोयेषु
शरीरेषु मिथः ससृष्टमेकोभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदतुष्टेण पुत्रमन्तर्भवति यावत् ।
लब्धपुत्राय ताः प्रजा अमूरा अमूडाः सत्यः स्वैः स्वकीर्देदक्षैः
समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक् अवगच्छति । चिरकालं
जोवंतीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाचो । प्राणो वै दक्षो-
ऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतै-
स्त्वेषु सर्वे जानति ॥ इच्छत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत ।
कादमो लङ् । च्छस्यादादेशे श्वाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
अमूरा । मूरा अमूरेत्यत्र यास्के एव व्याचक्ष्योः । मूडा वयं
आऽमूडस्त्वमसि । नि० ६, ८, । इति । अतोऽवाप्यमूर-
शब्देनामूडत्वमुच्यते । यणव्यापत्या टकारस्य रेफः । यद्वा सुर्वा
माहसमुच्चाययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । राज्ञोप

इति ष्छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा षमूराः । अथवा ।
अम गत्यादिषु । अस्मादीयादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमौऋचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुपंत श्रोपन्ते अथ शासं तुरासः ।

वि राय श्रोणींदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥५॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुपंत । श्रोपन् । ये । अथ ।

शासं । तुरासः ।

वि । रायः । श्रोणींत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश । नाकं ।

स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनं तुरास्वरमाणाः संतो ये यजमानाः
श्रोपन् । शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुपंत ।
सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं
धायकाः पुत्रान्नो नरकाद्द्व रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति
तद्वत् । पुत्रः पुरुं धायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २, ११, । इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यत्रनाम ।
बह्वचः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरो दाराणि यज्ञस्य द्वार-
भूतानि रायो धनानि श्रोणींत् । विवृणोति प्रकाशयति
ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य
सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको युलोकः । तं ।
स्तृभिरिति नक्षत्रनाम । स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार ।
नक्षत्रेयुंक्तमकरादित्यर्थः ॥ श्रोपन् । श्रु श्रवणे । लेव्यडागमः ।
सिब्बहुलं लेटोति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
इत्यथ लोप इतोकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश ।
पिश अवयवे ॥ ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वेपदं दृग्दर्शमध्ययनतः पंचमे पंचमं सूक्तं
परिभरंश्चापमान्येय । शुक्र इत्यनुक्रांते । धिनियांगो लौगिकः ॥

तत्र प्रथमानुवमाह ॥

शुक्रः शुशुक्रान् उपमा न जारः पमा समीची दिवो न
ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा वभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥
शुक्रः । शुशुक्रान् । उपमा । न । जारः । पमा । समीची इति
संज्ञं च । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रजातः । क्रत्वा । वभूथ । भुवः । देवानां । पिता ।
पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमाग्नरूपा न जारः । उपसो जरयिता
सूर्य इव शुशुक्रान् शशयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति ।
तथा समीची संगतं व्यावायुशिष्यौ दिवो न ज्योतिर्द्योतिमानस्य
सूर्यस्य ज्योतिरिव पमा । स्वतज्जना पृथयिता । हे इमे ।
अतस्त्वं प्रजातः प्रादुभूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यदा प्राकृष्टेण
प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वे जगत्परिवभूथ । परितो व्याप्तोपि ।
दास्यंतीति देवा ऋषिजः । तथा पुत्रः सन् पुत्रः श्रां नरका-
श्रयकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवामि । यथा देवाना-
मंद्रादौनामिव पुत्रः सन् पुत्र इव दूता भूत्वा पिता इषिभिः
पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्तौ । लिटः कसुः ।
व्यत्ययेन कुत्वं । पमा । ए पालनपूरणयारित्यस्मादाहममहन-
वान इति कियत्ययः । सुरा सुनुगिति साडौदेयः । समीची ।
सूक्तीदशतेच्छंत्वित्त्वित्वादिना क्तिन् । समः सम । पा० ६.
२. ८३. इति सप्तम्येयः । अंती इति वक्ष्यमिति छाप ।

अथ इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरैण
 लोप उदात्तत्वं । वा कंदमोति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु
 संसर्द्धचोऽइति पदविभागः क्रियते । तर्द्धुदं चेतु । पा० ६, ४,
 १६८, । इति विधीयमानमीत्व' मम उत्तरस्यापि द्रष्टव्य ।
 वभूथ । वभूथ.तत्थ । पा० ७, २, ६४, इति निपातनादिउ-
 भावः ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

वेधा अदमो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वाद्याः पितृनां ।

जने न शिवः आह्वयं मध्ये निपत्तो रण्वो दुरोणे ॥ २ ॥

वेधाः । अदमः । अग्निः । विजानन् । ऊधः । न । गोनां ।

स्वाद्य । पितृनां ।

जने । न । शिवः । आह्वयं । सन् । मध्ये । निपत्तः ।

रण्वः । दुरोणे ॥ २ ॥

वेधाः । मेषाग्निनामेतत् । मेषाधी यद्वा विधाता सर्वस्य
 कर्तादृष्टा दर्परहिता विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्न-
 ग्निर्गोनां गवःनूधर्न गोमबंधिपयम आश्रयभूतं स्थानमिव
 पितृनामन्नानां स्वाद्य स्वादयिता रसयिता । यथा ग.रूधः
 यपःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि
 सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि च ।
 एवंभूतोऽग्निर्जने न शिवः । जनपदे लोकसुखकरः पुरय इव
 मध्ये यज्ञेषु मध्य आह्वयं आजातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
 निपत्तो निपत्तो रण्वो रसयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां ।
 गोः पदाति । पा० ७, १, ५७, । इत्यपादांतेऽपि सुट् । स्वाद्याः ।
 स्वट् पास्वादने । अंतर्भावितव्यार्थादन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति

मनिन् । सुपां सुतुगिति सोर्लुक् । पितृनां । नामन्यतरथा
मिति नाम उदात्तत्वं । आङ्घ्र्यः । आङ्पूर्वान् इत्यंतरची
यदिति यत् । बहुलं कंदसीति संप्रसारणं । इत् इति दीर्घः ।
रेफोपजनश्चादसः । यतोऽनाथ इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयाद्युच्यते ॥

पुत्रो न जातो रथो दुरीषे वाजो न प्रीतो विशो वि
तारोत् ।

विशो यदङ्घ्रे नृभिः सनीला अग्निदेवत्वा विभ्रान्यथाः ॥ ३ ॥

पुत्रः । न । जातः । रथः । दुरीषे । वाजो । न । प्रीतः ।

विशः । वि । तारोत् ।

विशः । यत् । अङ्घ्रे । नृभिः । सनीलाः । अग्निः ।

देवत्वा । विभ्रानि । अथाः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरीषे गृहे रथो
रमयिता भवति । वाजोव अथ इव प्रीतो इयंयुक्तः सन्विशः
संधामि वतमानाः यत्प्रभूताः प्रजा वितारोत् । विशेषेण
तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिश्च त्विष्वस्यैर्मनुष्यैः
सहितोऽहं सनीलाः समाननिवासस्थाना विशो देवैः प्रजा
यद्यदाङ्घ्रे । आङ्घ्र्यामि । तदानोमयमग्निर्विभ्रानि सर्वाणि
देवत्वा देवत्वान्यथाः । अश्रुते प्राप्नोति । स्रगमेव तत्तद्देवता-
रूपो भवतोत्यर्थः । तथा च भंशान्तरमास्त्रास्रते । त्वमग्ने वरुणो
जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि य यत्समिह इत्यादि ॥ अथाः ।
अश्रु व्याप्ती । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । बहुलं कंद-
सीति विकरणस्य लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकथं ।
 तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानेर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ४ ॥
 नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् ।
 एभ्यः । श्रुष्टिं । चकथं ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः ।
 यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेदभ्या यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । श्वाश्रयुते व्याप्नोतीति श्रुष्टियंशफलरूपं सुखं । तच्चकथं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतौति । हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । हन्ति नाशयति । तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण 'सदृशैर्नृभिर्नेदभिर्मर्हद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि वाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तत्तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति योच्यं ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायां । क्रैत्यादिकः । श्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । विवेः । छंदसि लुङ्लङ्क्षिट इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुसं हृदसीति शपः श्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ।

उपो न जारो विभावोसः संघातरूपधिकेतदस्मै ।

तना वर्धतो रोदु व्युत्पन्नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके । ५ ॥

उषः । न । जारः । विभावा । उरः । संघ्रातरूपः ।

चिकेतत् । अघ्नौ ।

तथा । वर्धन्तः । दुरः । वि । व्युत्पन्नम् । नवन्तः । विश्वे ।

स्वः । दृशीके ॥ ५ ॥

उषो न जारः । उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संघ्रातरूपः सर्वैः प्राण-
भिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यची न भवतीत्यर्थः । एवं-
भूताग्निरस्ये यजमानाय चिकेतत् । जानात् । अभिमतफलं
ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । अघ्ना इदं मूर्त्तरूपं
स्तोत्रं चिकेतत् । जानात् । तथास्य रश्मयस्त्वनात्मनैव स्वय-
मेव वर्धतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञं गृह्णाणां व्युत्पन्नम् ।
विशेषेण गच्छन्ति । व्यापृषन्तीत्यर्थः । तदन्तर दृशीके
दर्शनीये स्वनभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवन्तः । गच्छन्ति ।
नवतिर्गतिकर्मा । देवाभ्यामप्रवतोत्यर्थः ॥ उरः । वस निवासे ।
स्त्रायितं चोत्वादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् ।
कृतं घ्राते । जौहोत्यादिकः । लेव्यडागमः । बहुलं लंदसीति
बहुलं । पा० ७, ३, ८०, २ । इति वचनाद्यभ्यस्तस्याचि-
पितीति लघुपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्य-
दात्तत्वं । व्युत्पन्नम् । इति चिदि धिदि गत्यर्थाः । इदित्वाद्यम् ।
छादसो लड । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतो ।
तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमं त्रयोदशो वगः ॥

वर्नेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्यगतः पडुचं पठं सूत्रं ।
 ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वर्नेमेकादशति । विनियोगो
 षोडशकः ॥

तत्र पद्यमानुचमाह ॥

वर्नेम पूर्वोर्या मनोपा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।
 आ देव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥
 वर्नेम । पूर्वोः । अयः । मनोपा । अग्निः । सुशोकः ।

विश्वानि । अश्याः ।

आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
 जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वोः प्रभूता इयाद्वानि वर्नेम । सभजेमहि । अग्निस्ता-
 दृगान्यवानि ददात्वित्यर्थः । मनोपा । मनोपया बुद्धयर्थो
 मंतव्यः प्राप्तयः । यद्वा मनोपयायः स्वामो । सुशोकः
 शाभनदौषिः । एवभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः ।
 अयते व्याप्राति । किं कुर्वन् । देव्यानि देवेषु भवानि व्रता
 व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा
 मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकि-
 त्वान् । आभिमुख्येन जानन् । यावापृथिव्याः मंबंधीनि यानि
 कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्रीतौत्यर्थः ॥
 वर्नेम । वर्न पण्य संभक्तो । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदे-
 शाक्षसार्वधातुयानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वोः । पुरु-
 शब्दादातो गुणवचनादिति डोप् । हलि चिति दीर्घः ।
 मनोपा । ईपा अच्चादित्वाअकृतिभायः । सुशोकः । शुच दीप्तौ ।
 भावं घञ् । चर्जोः कु विश्वतो रिति कुत्वं । शोभनः शोकां

यस्य । घाद्युदात्तं ह्यच् छटभीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्याः ।
 टेष्व्वा विम्बान्यश्या इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
 लिटः कसुः ॥

द्वितीयाश्रममाह ॥

गर्भा यो अपां गर्भो बनानां गर्भश्च स्यातां गर्भचरयां ।
 अद्रो चिदस्मा अंतर्दुराणे विशां न विम्बा अमृतः स्वाधोः ॥२॥
 गर्भः । यः । अपा । गर्भः । बनानां । गर्भः । च । स्यातां ।
 गर्भः । चरयां ।

अद्रो । चित् । अस्मै । अंतः । दुराणे । विशां । न । विम्बः ।

अमृतः । सुऽस्वाधोः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतवर्ती । अपानपात्संश्रः । यस्य
 बनानामरस्थानां गर्भा दावाग्निरूपेषु तन्मध्ये वसते । यस्य
 स्यातां स्यावराणां काष्ठादौनां गर्भोऽंतरवस्याता । चरयां
 चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेषु देहमध्येऽवतिष्ठते ।
 एवंभूतायास्मा अमृतये दुरोणे दृश्यं गृह्येऽद्रौ चित् पर्वतऽप्यं-
 तमध्ये इषिः प्रयच्छंतौति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मो-
 ऽग्निः स्वाधोः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो वा । अस्माकं
 भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विम्बा निवेशयिता मुखेना-
 वस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभन-
 कर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्यातां । तिष्ठतेः क्विपि ङादसस्तुक् ।
 यद्वा । शीष्णादिकस्तुप्रत्ययः । आस्यंत्यलोपश्चांदसः । चरयां ।
 शौड्यपिरुगामि । उ० ३, ११२, । इति विधेयमानोऽथ-
 प्रत्ययो बहुलवधनाच्चरैरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्था-
 नित्यत्वादामो नुडभावे सवर्णदौर्घः । विम्बः । विम्य प्रवेशने ।

अस्मादंतर्भावितखयोदशप्रपोत्वदिना जन्प्रत्वयः । निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

दृतीयानृचमाह ॥

स हि चपार्थो अग्नी रयोणां दाशव्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।
एता चिकित्वो भूमा नि पाद्भि देवानां जन्म मर्तांश्च
विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । चपाऽवान् । अग्निः । रयोणां । दाशत् । यः ।
अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाद्भि । देवानां । जन्म ।
मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः चपावान् । चपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् ।
आग्नेयो वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेराग्निसंबंधोऽप्यग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः सार्धेति ह्ययस्मानत्वात् । यद्वा । रात्रमादीनां
चपणेन नाशेन युक्तः । एवभूतोऽग्निः स्ताव्हे यजमानाय
रयोणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा
अग्नेयै सूक्तैः सुदूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्भैवै ररमलं पर्याप्तं स्तोत्रं
करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वायेतनावा-
निति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाने त्वं देवानामिन्द्रादीनां
जन्म जन्मानि मर्ताभ्यनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नेतैतानि भूमा
भूम्यपलाघतानि भूतजातानि निपाद्भि । नितरां पालय ।
यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि । अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥
रयोणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाद्-
तुर्थ्येण पठो । दाशत् । दाशु दाने । लेख्याडागमः । अर ।
वालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सुप्रमानात् ता इत्यु-

त्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्त्वः । मतुवसो रुरिति नकारस्य
रुत्वं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्था द्वितीयाया
डादेशः । पदकाले ऋस्वच्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

वर्धन्तं पूर्वोः क्षपो विरूपाः स्यात्तद्य रथमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निपत्तः क्षयन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥४॥

वर्धन् । यं । पूर्वोः । क्षपः । विरूपाः । स्यातुः । च ।

रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । क्षयन् । विश्वानि ।

अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वविद्धय उदसः क्षपो निशास्य विरूपाः यत्तत्क्षयतया
विदिधरूपाः सत्यां यमग्निं वर्धन् । वर्धयन्ति । तथा स्यातुः
स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं अंगमं मतुष्यादिकं च ऋत-
प्रवीतमृतेनादत्तेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं
वर्धति । सोऽग्निः क्ष्वः सुदृशनीये देवयज्ञेने निपत्तो निपस्य
उपविष्टः मन् होता देवानामाह्वतााराधि । संसिद्धोऽभूत् ।
यदा ऋत्विग्निरराधि । अराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् ।
विश्वानि सर्वाणि सत्यां यत्त्वं यजमानेषु भवानि यदा
सत्यफलान्यपांसि कर्मांसि क्षयन् कुर्वन् ॥ वर्धन् । वृधेण्ये-
ताज्ञेव्याडागमः । कंदस्यभयथेति शप अर्धेधातुकत्वात्
णिलोपः । इतय लोप इतोकारलापे संयोगांतलोप । ऋत-
प्रवीतं । व्यञ् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्त्वयी-
त्यादिना संप्रसारणं । कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्य कृद्गुण-

ऋतोया कर्मणीति पूवपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध
संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्चेधिष् ॥

पंचमौचभाङ्ग ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिपे । भरंत । विश्वे । बलिं ।

स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः ।

वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननोषेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु
पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिपे । दधिपे स्थापयसि । अस्माक
प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्माभ्यं
स्वः सुदुरणीयं बलिसुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे
अग्ने त्वा त्वा नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देशयजनदेशेषु
विसपर्यन् । विविधं पूजयति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत ।
त्वत्तो विशिषेण हरति । गृह्णंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ।
जित्रे जीर्णाद्बृह्दात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा बृह्दात्पितुः
सकाशादनं हरंत तद्वत् ॥ धिपे । कांदसो वर्तमाने लिट् ।
द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ।
भरंत । ह्रज् हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गाथो द्रष्टव्यः । कांदसो
लङ् । ह्रज् ह्रोर्भ्र इति भत्वं । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्य-
त्यादिना समम्यर्थे वाप्रत्ययः । जित्रेः । जृप् वयोदानौ ।
जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत, इहातारितीत्वं । उषादयो
ष्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानोति जित्रिकिर्योर्गिर्योरित्येषमादिषु

दोर्घा न भवति । पा० ८, २, ७८, २, । इत्युक्त्वात् ङलि
 चेति दोर्घस्याभावः । रेफकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो
 वर्षाविपर्ययश्च । पा० ६, ३, १०८, ८, । इति निष्वादाद्यु-
 दात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यत इति वेदः ।
 यिट् लामि । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्रद्युवसंख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठि-
 तव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

तामैता षष्ठोऽस्रमाह ॥

साधुः शृध्रुस्त्वेव शूरो यातेष भीमस्त्वेपः समत्सु ॥ ६ ॥

साधु । न । शृध्रुः । अस्ताऽऽव । शूरः । याताऽऽव ।

भीमः । त्वेप । समत्सु ॥ ६ ॥

अथमग्निः साधुर्न साधक इव शृध्रुर्गृह्यते । यथा साधकः
 साध्यफलमाशु शृद्धाति तद्ददन्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः ।
 तथायमग्निरक्षेव शूरः । यद्येषां क्षेमा धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति
 तद्ददन्निरपि दहन् सपे प्राणैजात प्रेरयति । तथा यातेष
 भीमः । यातः यातयित्वा हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो
 भवति । तद्ददन्निरपि दृष्टमात्रेष सर्वेषां भयमुत्पादयति ।
 अत एवविधांऽग्निः समत्सु मद्यामेषु त्वेषो दोषः मन् अस्माकं
 सहायां भवत्वित्यर्थः ॥ शृध्रुः । शृध्रु अभिकांक्षायां । त्रसि-
 शृधिधुपिचिपेः कुः । शूरः । शु गतो । अंतर्भावित्त्वर्थदत्त्वात्
 शृधिचिमोनां दोर्घश्चेतिःकृत् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशोऽंशः ॥

उप प्रेति दशचं सप्तम सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उप प्र
 दमेति । ऋषिधान्यध्यादिति पारभाषया शक्तिपुत्रः पराशर

ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमान्येमेन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतो वैष्टुभे छंदसौदमादौनि त्रोणि सूक्तानि । अथेतस्या इति खंडे तथैव सूत्रितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रोणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादौनि त्रोणि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमासूचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नशतौरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीडाः ।
स्वसारः श्यावीमरुपीमजुपूश्चित्रमुच्छ्रंतीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतोः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं ।

जनयः । सऽनीडाः ।

स्वसारः । श्यावीं । अरुपीं । अजुपून् । चित्रं । उच्छ्रंतीं ।

उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतौरुशत्यः कामयमानाः सनीडाः । नीडां निवासस्थानं । ममाननिधामस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसारः इत्यंगुलिनाम । एवभूता शंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवापप्रजिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुपून् । असेवत । तत्र दृष्टातः । श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबंधात्कृष्णा । तत उच्छ्रंतीं सूर्यकिरणसंबंधात्तमो यज्यंतीं । अत एवारुपीमारोचमानां । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुपसं न । उषोदेवता गावो रश्मयो यथा सेवंते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबन्धाः ।

एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुल्यो नित्यसंबद्धा इति
 तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिधि प्रीणनार्थः । इदिष्वानुम् । लेख्य-
 डागमः । उयतोः । वा छंदसोति पूर्वसवर्णदौघत्वं । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । स्रष्टारः । असु द्वेषण इत्यस्मात्सु अ-
 सेचन् । उ० २, ८२, । इति ऋन् । न पट्स्त्रस्त्रादिभ्यः ।
 पा० ४, १, १०, । इति डोप्प्रतिषेधः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 श्यावो । शु गतौ । इणशोड्भ्यामिति बाहुलकाद् । शार्ङ्ग-
 वादित्वान्डीन् । अरुपीं । अरुपमिति रूपनाम । ऋ गतौ ।
 ऋहनिभ्यासुपन् । छंदसौवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुपन् । जुपो प्रीतिसेवनयोः । तौटा-
 दिकः । लडि व्यत्ययेन परस्मैपद । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं
 छंदसौत्यतादेशस्य रुडागमः ।

द्वितीयाम्बुचमाह ॥

वीलु चिद्बृहदा पितरो न उवथैरद्रिं रुजस्रंगिरसो रवेण ।
 चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मै अहः स्वर्विषदुः केतुमुसाः ॥ २ ॥
 वीलु । चित् । बृहदा । पितरः । नः । उवथैः । अद्रिं ।
 रुजन् । अंगिरसः । रवेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुं । अस्मै इति । अहरिति ।
 स्वः । विषिदुः । केतुं । उसाः ॥ २ ॥

नो, स्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋपय उवथैः शस्त्रै-
 रग्निं स्तुत्वा वीलु चिद्बृहदा । पोष्विति बलनाम । बलवंतं
 बृडागमप्यद्रिमत्तारं पणितामानमसुं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव
 रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमधुरं हतवानित्यर्थः ।
 किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातं मार्गमस्मै अस्माकं

चक्रः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना दहतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुदृरणोयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवंतो वा । तथा केतुमङ्गां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुस्ताः पणिनापहृता गाश्च विविदुरित्यनुपंगः । बोलु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृढहा । दृढः स्थूलबलयोरिति निपातितः । सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौटादिकः । बहुलं कन्दव्यमाख्यांगेऽपोत्वडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विद् लाभ इति वा लित्यसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्नतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृवाः ।
अदृष्यंतोरपसो यंत्यच्छा देवान्जन्म प्रयसा वर्धयंतौः ॥ ३ ॥
दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् ।
अर्यः । दिधिष्वः । विभृवाः ।
अदृष्यंतोः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म ।
प्रयसा । वर्धयंतौः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् ।
मार्गपत्त्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवार्यार्या धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृवा आहितानग्नीनाग्निहोत्रादिकर्मणि विहरत्योऽदृष्यंतोर्विप्रयातरदृष्यारहिताः । अत एवापसोऽपसा कर्मणा

युक्ताः । एवंभूताः यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रथमा इविलक्षणे-
नाद्धेन देशान्द्राटीस्त्रयः ; जानान्मनुष्यांश्च वर्धयंतोवर्धयंत्यः
सत्य एनमग्निमच्छाभिमुख्येन यंति । प्राप्रवति । परिचर-
तोति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लडि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
बहुलं छंदस्यमाख्यागेऽपोत्यडभावः । धनयन् । धनशब्दात्तत्क-
रोतीति णिच् । इष्टवस्यो प्रातिपदिकस्येतीष्टवज्ञावाट्टिलोपः ।
लडि पूर्ववत् । अयं । अयः स्वामिवैश्वर्योरिति निपातितः ।
त्रिलिङ्गवचनव्यत्ययी । अयः स्वाम्याद्या चेदित्यंतीदात्तत्वं ।
दिधिष्वः । इधाञ् धारणपोषणयोः पो अतकर्मणोत्याभ्यामं-
दूट्टंभूजंबुकफेलूककंधूदिधिषूः । उ० १. ८३. । इति कूपत्य-
थांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्दण इति
जमः स्वरितत्वं । विभ्रवाः । ह्रज् हरणे । विपूर्वाटस्माटीणा-
दिकः ऋप्रत्ययः । ह्रप्रहोर्म इति भत्वं । अटथ्यंतीः । जित्वा
पिपासाया । जसि वा छंदसौति पूर्वमवर्णदौर्घस्य विकल्पि-
तत्वात्पूर्वमवर्णदौर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपमः ।
अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसौति बहुल-
वचनाद्भक् । पा० ५. २. १२२. । विनंतस्य त्रिलिङ्गत्वेन
नन्विपयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरंणांतोटात्तत्वं । जायंत इति
जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां
सुलुगिति शनो लुक् ॥

चतुर्थीचमाह ॥

मथोद्यदी विभ्रतो मातरिम्वा गृहेगृहे श्येतो जिन्यो भृत् ।
आदीं रात्रे न महीयसे सचा सया दूत्वं १ भृगवाणो

पिवाय ॥ ४ ॥

मयोत् । यत् । ईं । विऽभृतः । मातरिम्बा । गृहेऽगृहे ।
 श्येतः । जिन्यः । भूत् ।

भात् । ईं । राज्ञे । न । सन्नोपसे । सचा । सन् । आ ।

दूत्यं । भृगवाणः । धिवाय ॥ ४ ॥

मातरिम्बा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणं इमेनमग्निं
 यदादा मयोत् । अमयात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ
 यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य कंदौगैरास्त्रातं ।
 अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथान्नेर्मथनमाजेः सरणं
 दृढस्य धनुष प्रायमनमप्राणवनपानंस्तानि करोतीति । मंत्रां-
 तरं च भवति । आन्यं दिवा मातरिम्बा जभारामयादन्यं परि-
 श्येनो अद्रेरिति । कोट्टयो मातरिम्बा । विभृतः । प्राणिषु
 प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विद्धतो विभज्य स्थितः । तदपि
 प्राणसवादे तैरेवास्त्रातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा मोह-
 मापयथाहमेवेतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य
 विधारयामोति । मंथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा
 गृहे गृहे सर्वघ्न्यन्नगृहे यदा जिन्यः प्रादुर्मूतो भूत् । यदा
 रक्षसां जिन्यो जैताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 देवासुराः संयत्ता प्रासन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ।
 तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तैऽग्निमेव वरुणं कृत्वा-
 सुरानभ्यभवाञ्छति । ऐतरेयिणोऽप्यामन्तीति । ते देवाः प्रति-
 बुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यैहंस्तेऽग्निनेव पुरस्तात्प्रातः-
 सवनेऽसुररक्षांस्वपाप्नतेति । आत् यन्नगृहे प्रादुर्भावानंतरमी-
 मेनमग्निं भृगवाणः । भृगुर्हृदिः । स इवाचरन्धजमानो दूत्यं
 दूतस्य कर्माधिवाय । शास्तमर्यादया प्रापयामास । तत्र

वर्धो इति । अग्ने । वयः । अथ्य । द्विऽवर्धाः । यासत् ।

राया । सऽरथं । यं । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वा स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समंतात्कर्मिटादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुद्विषसमुग्रतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दायात् । हविर्लक्षणमथं वा दद्यात् । अथ्य यजमानस्य हे अग्ने द्विऽवर्धा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्बृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽत्र वर्धो । वर्धणैव । सरथं रथेन संहितं युयुक्षुं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयामि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाप्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दायात् । दाश्च दाने । लैव्याडागमः । उग्रतः । शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थं बहुलं जंडमीति पठ्यौ । अनु द्यून् । द्युरित्यङ्गनाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रपचनीयत्वं । कर्मप्रपचनोययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वध उ । वृधेर्ष्येताज्ञाटि कंडस्युभयपेति शप आर्द्धधातुकत्वाच्चैरनिटौति षिलोपः । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उजः सङ्कादेश उजः । या० १, १. १७. । इति षष्ठ्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सव्वहुलं सेटोति सिप् । सेटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जृ इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि पाप्ते व्यत्ययेन या ॥

सप्तमीशुचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पुत्रः सधंते सनुद्रं न सवतः

सप्त यज्ञोः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं
चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं । विश्वाः । अभि । पृचः । सचन्ते । समुद्रं । न ।

स्रवतः । सप्त । यज्ञीः ।

न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः ।

देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृचयस्पुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमंगनादि-
गुणयुक्तमेनमभिसचन्ते । आभिसुख्येन समवयन्ति । प्राप्नुवन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्र-
मभिगच्छन्ति तद्वत् । कौटुश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसंख्याकाः ।
इमं मे गंग इत्यस्यानृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते ।
यज्ञीः । महन्नामैतत् । महत्यः । जमत्यंकस्त्रिणात्रे सप्त भुञ्जत
इति जामयो ज्ञातयः । तेर्नोऽस्मद्दोयं वयोऽन्नं न चिकिते ।
न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तोति भावः ।
अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विटाः ।
अन्नभ्यं लभय । यदा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः ।
वेदय ज्ञापय । पृचः । अन्ननामैतत् । पृचो सपकं इत्यास्मा-
दौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः पुगागमद्य । यदा । अचुनि
सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । सु गतो । स्रवणं ।
स्रवः । तत्कृषन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप् ।
एतदन्तादातोः क्विप् चेति क्विप् । इस्वस्य पितीति तुक् ।
क्विवंतादातोः सति शिष्टत्वादातुस्त्रेणांतोदात्तत्वं । यज्ञीः ।
पिप्पत्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगण-

वर्धा इति । अग्ने । वयः । अथ्य । द्विऽवर्धाः । यासत् ।

राया । सऽरथे । यं । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे टमे स्रकीवे यन्नगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समंतात्कर्मिदादिभिः काष्ठैः प्रव्वलयति । अनु द्यून् चतुद्विससुगतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दायात् । हविर्लक्ष्यमन्नं वा दयात् । अथ्य यजमानस्य हे अग्ने द्विऽवर्धा इयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृद्धितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धा । वर्धयैव । सरथं रथेन सजितं युयुम्सं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते । तुभ्यं । क्रियापदस्य कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दायात् । दाशु दाने । लैट्याडागमः । उग्रतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुटात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थं बहुलं कृन्दमीति षष्ठी । अनु द्यून् । द्युरित्यङनाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनोपयुक्त इति द्वितीया । वर्धा । वध उ । हृषेष्मताज्जाटि कृन्दस्युभययेति शप आर्षेधातुकत्वास्वेरनिटौति णिलोपः । शफ् पिच्चन्दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ग्रियते । उग्र मद्देकादेश उजः । पा० १. १. १७ । इति षष्ठ्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिव्वहुलं लैटौति सिप् । लैटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौवो धातुः । यपि प्राप्ते व्यत्ययेन ग्रा ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अग्निं विद्वा अभि पृथः सचंते सनुर्द्धं न सवतः

सप्त यद्वाः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं
चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं । विश्वाः । अभि । पृचः । सचन्ते । समुद्रं । न ।

स्रवतः । सप्त । यद्भ्योः ।

न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः ।

देवेषु । प्रमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृचचसुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्वाग्निमंगनादि-
गुणयुक्तमेनमभिसचन्ते । आभिसुख्येन समवयन्ति । प्राप्रवन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्र-
मभिमच्छन्ति तद्वत् । कौदृश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसंख्यायाः ।
इमं मे गंग इत्यस्यास्त्वि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते ।
यद्भ्योः । महन्नामैतत् । महत्यः । जमन्त्येकस्त्रिंशत्पात्रे सह भञ्जत
इति जामयो ज्ञातयः । तेर्नास्मिदोर्यं वयोऽत्रं न चिकिते ।
न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्त्योति भावः ।
अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीभ्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवमच्छन्विटाः ।
अस्मभ्यं लभय । यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः ।
वेदय ज्ञापय ॥ पृचः । अन्ननामैतत् । पृचो सपकं इत्यास्मा-
दीणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः युगागमथ । यद्वा । असुनि
सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । सु गतौ । स्रवणं ॥
स्रवः । तत्कृषन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिव्वक्तव्य इति क्तिप् ।
एतदन्तादातोः क्तिप् चेति क्तिप् । इन्द्रस्य पितीति लुक् ।
क्तिवन्तादातोः सति शिष्टत्वादातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्भ्योः ।
पिप्यत्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगण-

योजने । एकेन निमिषाद्येन क्रममात्र नमोऽस्तु त इति ।
 शोच्यगमने दृष्टान्तः । मनो न । यथा मनः शोचं गच्छति
 तद्वत् । स च सूरौ बल्लो धनस्य सत्रा सहैव युगपदेवेग्ये ।
 ईष्टे । यो हि शोचं गच्छति स बहुदेशेष्वस्त्रितानि धमानि
 याञ्छति । तथा राजाना राजमानो सुपाणो ब्राह्मणवाह मित्रा-
 वरुणा मित्रावरुणावस्त्रदोयासु गोषु प्रियं सर्षपां प्रीतिकर-
 ममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रचमाणा रचतो वर्तेते । हे अग्ने
 तन्नद्रूपेण त्वमेवेष पतम इति भावः ॥ वसुः । सिंगव्यत्ययः ।
 जमादिषु कंदमि वावचनमिति घेडिंवामि गुणाभावे यथा-
 देयः । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लांपस्त आत्मनेपदेष्विति तन्नोपः ।
 मित्रावरुणा । देवताहंहे चेति पूर्वपदस्थानडादेशः । देवताहंहे
 चेत्युभयपदप्रकृतिसरत्वं ॥

दशमीशुचमाह ॥

मा नो अम्ने सख्या पितृगणि प्र मर्षिष्ठा अभि

विदुष्कविः सन् ।

नमो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तथा अभिशस्ते-

रधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अम्ने । सख्या । पितृगणिः । प्र । मर्षिष्ठाः ।

अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नमः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तथाः ।

अभिऽशस्तेः । अधिः । इहि ॥ १० ॥

इं अम्ने पितृगणि पितरं वसिष्ठसुपक्रम्यागतानि सख्या
 सशित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र नृथतरूपसर्ग-
 वशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शो सन् अभ्याभि-

मुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथांतरिचं रूपवंतः
सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तददाच्छादयति जरिमा जरा
मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं द्विनन्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या
जराया पुराधीर्हि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा
कुर्व । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं ।
सख्युर्भू इति यः । पितृणाणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्भ्यञ्च ।
पा० ४. ३. ७६. । इति यत्प्रत्ययः । रौडृतः । पा० ७. ४.
२७. । इति रौडादेशः । यस्येति चेतोकारलोपः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिच्चायां । प्रार्थनायां
छांदसो लुङ् । न मोड्योग इत्यडभावः । विदुः । विद ज्ञाने ।
बहुलमन्यत्रापित्युत्तिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाहुणाभावः ।
छंदसि वाप्राञ्छेडितयोरिति विसर्जनीयस्य पत्वं । नभः ।
नहेर्दिवि भय । उ० ४. २१०. । इत्यसन् । जरिमा । जृप्
षयोऽहानी । औषादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति ।
मीञ् द्विंसायां । ध्वादीनां ङस्व इति ङस्वत्वं । अभिशस्तेः ।
अभिशस्तेर्हिंस्वतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधोर्हि । इक् स्मरणे । लोव्यदादि-
त्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वाङ्गणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराग्ररक्षार्थं ।
अनुक्तांतं च । नि काव्येति । पातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोरुक्ती
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमाश्चमाह ॥

नि काव्यां वेधसः श्रुतस्त्वे इस्ते दधानो नर्या पुरुषि ।
अग्निर्भुव रयिपति रयोषां सत्रा चक्राणो अमृतानि
विख्या ॥ १ ॥

नि । काव्यां । वेधसः । श्रुतः । कः । इस्ते । दधानः ।
 नर्या । पुरुषि ।

अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयोषां । सत्रा । चक्राणः ।
 अमृतानि । विख्या ॥ १ ॥

श्रुतः शास्त्रस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्विज्ञानः संबन्धीनि
 काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्रास्तयमग्निर्निकः । नियमेन
 स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि
 नृषु साधूनि वा पुरुषि बहूनि धनानि इस्ते दधानः । इस्ते
 धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमबल्लोक्य सर्वे जनाः सुखंतोति
 भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह ।
 अग्निरिति । अयमग्ने रयोषां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये
 यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् ।
 विख्या विख्यानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं
 वै हिरण्यमिति श्रुतः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः
 सत्रा सद्देशे चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः ।
 करोतीत्यादसौ बुद्ध् । मंत्रे घसेति घृन्तुक् । इत्यव्यावृत्त्य इति
 तस्मात्क्षीयः । नर्या । नरयस्याहितार्थे नरादित्यस्यो यत्प्रत्ययो

द्रष्टव्यः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः
 शानच् । बहुलं कंदसीति विकारणस्य श्रुः । नन्वेवं मत्स्यभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कान-
 जस्तु । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव
 शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अ॒ग्ने॒ व॒त्सं॑ परि॒ पंतं॑ न वि॒दन्वि॒च्छंतो॑ वि॒र्षे॑ अ॒मृता॑
 अ॒मूर्॑राः ।

अ॒म॒यु॒वः प॒द॒व्यो॑ धि॒यं॒धा॒स्तस्युः॑ प॒दे॒ प॒र॒मे॒ चा॒व॒ग्नेः॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्ने इति॑ । व॒त्सं । परि॑ । सं॒तं । न । वि॒दन् । इ॒च्छंतः॑ ।

वि॒र्षे॑ । अ॒मृताः॑ । अ॒मूर्॑राः ।

अ॒म॒ऽयु॒वः । प॒द॒ऽव्यः॑ । धि॒यं॒धाः॑ । त॒स्युः॑ । प॒दे॑ । प॒र॒मे॑ ।

चा॒व॒ग्नेः॑ ॥ २ ॥

अग्ने अघ्नाकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रिय । यद्वा वत्सः पुत्रः
 पद्यादुत्पन्नत्वात् । तद्दग्निरप्यघ्नाकं पुत्रः । तथा चाग्नायते ।
 समैव सन्वद्दृष्ट्या न्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेः इति ।
 परिपंतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देविभ्यो निर्गत्याद्यत्यवेण्टादिषु
 निस्तीर्णं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंती विश्वेऽमृताः
 सवऽमरणधर्माणी देवा अमूरा इमूदा मरुतश्च न विदन् ।
 तमग्निं नालभंत । अलभमानाश्च ते अमयुवो हव्यबाहनस्या-
 भावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अमेण क्लेशेनैकीभूताः ।

तस्याग्नेरन्वेपणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः । धियंधा धियामग्नेः
 शयनासनस्थानादिलक्षणायां कर्मणां धारयितारः । एवांबधाः
 संतयारु धारुषि शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽत्ये पदे । यत्र
 ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्यः । स्थित-
 वंतः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः । परिपंतं ।
 उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । पा० ८, ३, ८७ । इति पत्वं ।
 अमयुवः । यु मियणे । अमेण युयत इति अमयुवः । क्विब्वचि-
 प्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ क्विब्दीर्घावस्मादपि धातोर्भवतः ।
 तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियंति
 गच्छंतीति पदव्यः । क्विप् चेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनु-
 पसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादि-
 तोयाया भ्रम्यलुक् । तत्युः । पादादित्वाभिघाताभावः । चारु ।
 सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ति॒स्रो यद॑ग्ने॒ शर॑द॒स्त्वामिच्छु॑र्धिं॒ घृ॒तेन॒॑ यच॑यः स॒पर्यान् ।
 नामा॑नि चि॒दधि॑रे॒ यच्चि॒यान्यसू॑द॒यंत॑ तन्व॒ः सु॒जा॒ताः ॥ ३ ॥
 ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने । श॒रदः॑ । त्वां । इत् । य॒र्धिं । घृ॒तेन॑ ।
 यच॑यः । स॒पर्यान् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धिरे॑ । य॒च्चि॒यानि॑ । असू॑द॒यंत॑ । तन्वः॑ ।
 सु॒जा॒ताः ॥ ३ ॥

यचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने यर्धिं
 यद् दीप्यमानं वा त्वामिद्देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिष्य तिस्रः

शरदस्त्रोन् संवत्सरान्घृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् । पूजां
 कुर्युः । तदानीं त्वमाविरभूः । तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानु-
 गृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि
 नामानि चित् नामान्यपि दधिरे । अधारयन् । नामानि
 च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृङ् च
 प्रतिदृङ् च मितथ संमितथ सभरा इत्यादीनि । एतैरग्नि-
 चयने मारुताः-सप्तकपाला ह्यन्ते । नामानि धारयित्वा च
 सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः
 स्वकीयानि शरीराण्यसृदयन्त । स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः ।
 शसि त्रिचतुरोः स्त्रिया तिस्रचतस्र इति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं
 प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । त्रिशब्दः फिष इत्यतोदात्तः ।
 तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनातोदात्तत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वा-
 दिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृङ्गिमायां । शीर्षतेऽस्यामो-
 यधय इति शरत्संवत्सरः । शृङ्गिसोऽदिः । उ० १. १२८. ।
 इत्यदिप्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २. ३.
 ५. । इति दितोया । सपर्यान् । सपर पूजायां । कंडादिः ।
 लेख्याडागमः । इत्य लोप इतीकारलोपः । यज्ञियानि ।
 यज्ञत्विभ्यां घञ्जावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीश्रुचमाह ।

षा रोदसी ब्रह्मती विविदानाः प्र रुद्रियां जभ्विरे

यज्ञियांसः ।

विदमर्ते, नेमधिंता चिकित्वा नग्निं पदे परमे

तोस्येवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । वृद्धती इति । वेविदानाः । प्र ।

रुद्रिया । जम्भिरे । यन्त्रियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे ।

परमे । तस्विवांसं ॥ ४ ॥

वृद्धती महती रोदसी आवापृथिव्यावावेविदाना अत्यर्थं
 ज्ञापयंतः । कुत्रान्निर्वृतंत इति परस्परं वदंतो आवापृथिव्यो-
 र्मध्य वतमाना इत्यर्थः । यदा महतीर्वावापृथिव्योर्मध्य आवे-
 विदाना अग्निसुपलभमानाः । एवंभूता यन्त्रियांसो यज्ञार्हा
 देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युवसमये
 तैर्देवैः स्यापितं धनमपहृत्य गतवंतमग्निं देवा आश्रित्याग्नेः
 सकाशादस्तेन तदनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् ।
 तस्माद्गृह इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदाग्निर्यकाम-
 यत । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्याधरुक्तमाना अन्वा-
 यन् । तदस्य सहसादिशंत । सोऽरोदीत् । यदरोदोत्तद्गृहस्य
 रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तात्राणि प्रजम्भिरे । प्रज-
 ङ्घिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्वचनः । तथा
 च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्ध्वस्यः । नि० ३. २०. । इति ।
 सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः ।
 सर्वे देवा एकोऽर्ध्वः । इन्द्र एक एवापरोऽर्ध्व इति यावत् । तथा
 च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवानां
 भूयिष्ठभाक्तम इति । तैन्द्रेण सहितो मर्तो मरुत्तणः परम
 उत्तमसंख्ये पदे स्थानेऽस्त्यादौ तस्विवांसं स्युतदंतमग्निं

चिकित्वाञ्जानन्यदत् । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाञ्जाभावाद्वा यङन्तास्यटः शानच् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयधीति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतो लोपयलोपी । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विट् लामि । लुङि लृदित्त्वात् च्चेरडादिशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० ७, ४, ४५ । इति धिभाव निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेऽलिंठः ऋसुः । वस्त्रेकाजाम्प्रसामित्तीडागमः ॥

धर्माभिष्टये संजानाना इत्येषा । अयोत्तरमिति छंदे सूत्रितं । संजानाना उप सीदन्नभिन्ना दशभिर्विवस्वतः । आ० ४, ७, १ इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमौमृचमाह ॥

संजानाना उप सीदन्नभिन्नु पर्वीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।
रिरिकांसंस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि
रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिऽन्नु । पर्वीऽवंतः ।
नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।
रिरिकांसं । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः ।
निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानन्तो देवा उपसीदन् ।

उपसोदन्ति प्राप्नुवंति । उपसन्तिं कृत्वा च पत्रोवंतः सपत्नीकाः
 संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञं अभिसुख्येनावस्थितजानुयुक्तं
 त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव
 निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्वया परिरक्ष-
 माणाः सखा सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकौयानि शरीराणि
 रिरिकांसः । अनगनादिरूपेण दौक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः
 श्रेपयन्तः कृण्वन्त । यागानकुर्वन् । देवा वै यन्नमतन्वतेति
 श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवयित्रड इति पूजार्थे क्यच् ।
 लडि वडलं कंदस्यमाध्यागेऽपीत्यडभावः । रिरिकांसः ।
 रिचिर् विरेचने । लिटः कसुः । निमिषि । मिष स्वर्धायां ।
 अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् ।
 रक्षमाणाः । कर्मणि कटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन
 शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

पठोमृचमाह ।

त्रि सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविद्विहितं यज्ञियांसः ।

तेभिर् रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् स्यात्पृच्छर्थं च याहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा ।

अविदन् । निऽहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्यात्पृच्छर्थं ।

चरथं । च । याहि ॥ ६ ॥

त्रिः सप्त । एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रक्षयामि
 विद्वैकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गं
 एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशति-
 संख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः ।
 अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्त्व-
 ग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि
 यज्ञसप्तणानि पदानि हि अग्ने त्वे इत् त्वय्येव निश्चिता
 स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण
 यागा अनुष्ठानं शक्यंते । यज्ञियासो यज्ञार्हा भवित्वसामर्थ्य-
 वैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थी
 विद्वान् शास्त्रेषापर्युदस्तः कर्मक्षधिकारौति । एवंविधलक्षणो-
 पेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अक्षमन्त । लब्ध्वा च
 तेभिर्यज्ञसप्तणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति ।
 यजन्तोत्सर्धः । संजोपास्तैर्यजमानैः समानप्रोतिस्त्वं पशून्
 गवाग्वादिपशून् स्यातून् ब्रोह्मादिस्त्रावरणि चरथं पशुश्रुति-
 रिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तज पाहि । रथ । तेषु हि
 रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेव-
 सुष्यन्न इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तौर्लुक् । गुह्यानि ।
 गुह्यायां भवानि । भवे ह्यंदसोति यत् । यतोऽनाथ इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शि आदेशः । अधिदन् ।
 विदुः क्षामि । लुडि लृदिच्चादङ् । पशून् स्यातून् । अभयब्रो-
 भययस्त्रिंशुभयथाभावायकारथ इत्याभावः ॥

सप्तमीष्टवमाह ॥

विद्वां अग्ने वयुनानि चितोनां व्यानुपक् शुक्धी जीवसे
घाः ।

अंतर्विद्वां अध्वनो देवयानानतंद्रो दूतो अभवो

हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वां । अग्ने । वयुनानि । चितोना । वि । आनुपक् ।

शुक्धीः । जीवसे । घाः ।

अंतः । विद्वां । अध्वनः । देवयानान् । अतंद्रः । दूतः ।

अभवः । हविः । वाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वां जानंस्व चितोनां यजमान-
लक्षणां प्रजाना जीवसे धीवितुं शुकधीः शुद्रूपस्य शोकस्य
रोधयित्रीरिपोऽन्नान्यानुपक् अनुपक् सततं यथा भवति तथा
विधाः । विधेहि । कुर्वित्यथे । एवं यजमानानवसम्ब्रु-
वन्नानतरं हविर्वाट् तैर्देवेभ्यः प्रत्त हविर्ब्रह्मदूतोऽभवः ।
देवानां दूतो भवसि । कोद्वशस्व । अंतर्विद्वां । यावापृथि
व्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् ।
देवयानान् । देवा यमार्गंयति गच्छति तान्ज्ञानचित्तर्यः
अतंद्रः । पुनर्हविर्ब्रह्मैव्यनलसः ॥ वयुनानि । अज गति-
चेपणयोः । अजयमिश्रोऽभ्यय । ३० ३, ६१ । इति कर्मण्यु-
नप्रत्ययः । अजेश्वजपोरिति धीभावः । चितोना । चियति

निवसन्तीति चितयो मनुष्याः । क्लिचत्तौ च संज्ञायामिति
कर्तरि क्लिच् । अतोदात्ताद्भ्रस्वात्क्वितिशब्दादुत्तरस्य नामो
नामन्वतरस्यामित्युदात्तत्वं । शुरुधः । शुरुचं रुंधन्तीति शुरुधः ।
क्लिप् चेति क्लिप् । पूर्वपदस्यात्यलोपः ष्टपोदरादित्वात् ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्त यक्षी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद्गव्यं सरमा दृबहमूर्ध्वं येना तु कं मानुषी भोजन्ते

विद् ॥ ८ ॥

सुऽप्राध्यः । दिवः । आ । सप्त । यक्षीः । रावः । दुरः ।

वि । व्यृतज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यं । सरमां । दृबहं । ऊर्ध्वं । येन । तु । कं ।

मानुषी । भोजन्ते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यक्षीर्यक्ष्यो मङ्गलः सप्त मंगाद्याः
सप्त नद्यो दिवो दुल्लोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शिपः । हे
अग्ने । इन्द्रग्विधा नद्यस्त्वया स्वापिताः । धमनौ होमे संति
हि तेन तप्तः सूर्यां वृष्टिं करोति । तस्मिन्नथे स्मृतः पूर्वसु-
दाहता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा
व्यृतज्ञा-व्यृतं यज्ञं जानन्तीऽगिरसो रायो बलनाम्नासुरेषा-
पहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन् ।
त्वया ज्ञातवन्तः । त्वस्माध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेपणाय
सरमां नाम देवयनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां ज्ञान-

मवगच्छेद्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रस्य तानंगिरसो गाः प्रापयत् ।
 अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अंगिरोभ्यः सकाशाद्भव्यं गवि
 भवं इच्छं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं पयोसक्षणमूर्ध्वमन्नं
 सरमा देवशूनौ विदत् । असभत । कमित्येतत्पादपूरणं । येन
 नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते ।
 इदानीं भङ्गे । तद्व्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः ।
 सुधाद्पूर्वाद्योग्याजस्येरेकाच इति यणादेशः । यज्ञीः । वा
 छंदभोति पूर्ववर्षदौर्घ्वं । गव्यं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्यय-
 प्रसंगे यद्व्यमिति भाषार्थं यत् । ऊर्वे । उर्वी द्विसार्थः ।
 ऊर्वति क्षुधं हिनस्तोत्पूर्वमन्नं । पचाद्यच् । भोजवे । भुज-
 पाक्षनाभ्यवहारयोः । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीशुचमाह ॥

आ ये विश्वा स्रपत्यानि तस्युः कृष्णानासो अस्रतत्वाय
 गातुं ।

मञ्ज । मङ्गलिः । पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धायसि
 वेः ॥ ८ ॥

आ । ये । विश्वा । स्रपत्यानि । तस्युः । कृष्णानासः ।
 अस्रतत्वाय । गातुं ।

मञ्ज । मङ्गलिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः ।
 अदितिः । धायसि । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं
 कृत्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्वानि
 शोभनान्यपतनञ्चेतुभूतामि चतुर्दशरात्रशट्त्रिंशद्रावादित्या-
 नामयनादीनि कर्माण्यातस्युः । आस्थितवंतः । कृतवंत
 इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयंत सुवर्गं
 लोकाभियामेतीति । त एतं पट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् । तमाहरंत
 तेनायजंतीति च । महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैस्त्रैः पुत्रैः सद्दिता
 माता जनयित्रादितिरदौना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो
 धारणाय मञ्जा स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्ये । विशेषेण तिष्ठति ।
 इ अन्ने यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-
 दौनि हवींष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमिर्थः ॥ कृत्वानासः ।
 कृवि विंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विज्ञयव्योरश्चेत्यु-
 प्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्मातो लोपे सति
 स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचयिस्त्वादंतोदात्तत्वं । आज-
 सेरमुक् । मुञ्जा । महिस्त्रेत्यस्य षण्लोपश्छांदसः । धायसे ।
 बहिद्वाधाऽभ्यश्छंदसीति दधातेर्भावेऽसुन् । णिदित्यनुष्ठितैरातो
 युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी मतिप्रजनकात्यसनस्वा-
 दनेषु । लडि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाध्यो-
 नेऽपीत्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाता-
 भावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि त्रियं नि दधुयाह मच्चिन्दिबो यदची अमृता

धक् एण् ।

अधं चरन्ति सिंधवो न सृष्टाः प्र नीचीं रग्ने अरुपीर-

जानन् ॥ १० ॥

अधि । अयिं । नि । टधुः । चारुं । अग्निं । दिवः । यत् ।

अची इति । अमृताः । अकृण्वन् ।

अधं । चरन्ति । सिंधवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने ।

अरुपीः । अजानन् ॥ १० ॥

अग्निब्रह्मो चारुं शोभनां अयिं परिस्तरणपरिषेधनादि-
रूपां यज्ञसंपदमधिनिटधुः । यजमानाः स्थापितयंतः । निधाय
च यद्यदाची यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषो अकृण्वन् । कुर्वति ।
चक्षुषो वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति मृतेः । तदानीं
दिधो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात
इत्यवगम्यागच्छतीति शेषः । अधाज्यभागानंतरं सृष्टा अग्ने-
रुत्पन्नाः सिंधवो न शोभ्रं गच्छत्यो नद्य इव नीचीर्नितरा-
सर्थास्तु दिष्टु गच्छन्तीररुपीरारोचमानाः । यद्वा निर्मलरूपाः ।
हे अग्ने । एवंभूतास्त्वदोया ज्वालाः चरन्ति । भंचलन्ति । मर्वासु
दिष्टु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं
होमायेदृश्या ज्वाला उत्पन्ना इति सृष्टाः सतः प्रकरोष
जानन्ति ॥ अची । परत्वाग्रमं वाधित्वा ईं च द्विवचने । पा०
७. १. ७७. । इत्यधिशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे
कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । स्वर्णदीर्घः ।
नीचोः । निपूर्वादंचतेर्त्विगित्यादिना क्तिन् । अनदिता-
मिति नलोपः । अंचतेस्त्रीपसंख्यानसिति डोप् । अच इत्यकार-

लोपे चांविति दीर्घत्वं । ख्यधो चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
अरूपी । अरूपमिति रूपनाम । ऋद्धनिभ्यामुपच् ईत्यर्तेरुपच् ।
छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशचं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्थं वैष्टभमाग्नेयं ।
अनुक्रांतं च । रयिर्नेति । प्रातरनुवाकाश्विमग्रस्तयोस्तौ
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

रयिर्न यः पित्रवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न

शामुः ।

स्योनश्रीरतिधिर्न प्रीणानो होतव सन्नं विधतो वि

तारौत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पित्रवित्तः । वयःऽधाः । सुप्रणीतिः ।

चिकितुषः । न । शामुः ।

स्योनऽश्रीः । अतिधिः । प्रीणानः । होताऽइव । सन्नं ।

विधतः । वि तारौत् ॥ १ ॥

पित्रवित्तः पितुः सकाशात्पुत्रो रयिर्धनमिव योऽग्नि-
र्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पैत्रिकं धनं विश्वमिण व्यवहिय-
मार्गं नदन्नप्रदं भवति तद्वदन्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्वमिण
व्यवहृतः नम् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मं

यास्त्राभिन्नस्य शासुः शासनमिव सुप्रसोतिः सुखेन प्रसिद्धः ।
 यथा विद्वच्छामनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तन्मन्त्रं गयनिर्णयाय नोपते ।
 तदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यस्य स्योनशीः सुखप्रदे
 गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिनं सुखासम उपवेगितोऽर्ध-
 पाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो इविभिस्तर्पणीयः
 सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सद्य ऋद्धं वितारीत् ।
 प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । ज्ञातेव । ज्ञोता होम-
 कर्ता ध्वयुस्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य ऋद्धं यथा वर्धयति
 नद्वत् । पिब्वित्तः । विद् लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य
 विभाषेतौट् प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति कसा-
 वस्य धातौरिटा विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौ-
 दादिक एव विदिर्गृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा०
 ८. २. ५८. इति निष्ठानत्वाभाधो निपातितः । ययोधाः ।
 डुधाङ् धारणपोषणयोः । आतो मन्त्रिभिति चिच् । सुप्रसोतिः ।
 प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे कद्रुष्टे गतिभारक-
 पूर्वस्यापि षष्ठ्यात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिट्
 क्तृषः । षष्ठेः कषचने षष्ठीः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
 शासिवसिघषोनां चेति पत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ ।
 गृह्णस्त्रिहीत्यादिना विधीयमान उपप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि
 द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुष्ठेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योन-
 मिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शैत- इति
 स्योनशीः । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे ।
 कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने ।

विभ्रतिः परिचरणकमेति नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
यतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

दे॒वा न॒ यः स॒विता॒ सत्य॑म॒न्मा॒ क्रत्वा॑ नि॒पाति॑ वृ॒जना॑नि
विश्वा॑ ।

पु॒रु॒प्र॒ग॒स्तोः अ॒मति॑र्न सत्य॒ आत्मे॑व श्रे॒वी दि॒धि॒पा॒य्यो भू॒त् ॥ २ ॥

दे॒वः । न । यः । स॒विता॑ । सत्य॒म॒न्मा॑ । क्रत्वा॑ ।

नि॒पाति॑ । वृ॒जना॑नि । विश्वा॑ ।

पु॒रु॒प्र॒ग॒स्तः । अ॒मर्तिः॑ । न सत्य॑ । आ॒त्मा॒ऽइ॒व । श्रे॒वः ।

दि॒धि॒पा॒य्यः । भू॒त् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः
सत्यमन्मा सत्यज्ञाना यद्यार्थदर्शी सोऽग्नि क्रत्वात्तोयैर्न ऊर्मणा
विश्वा वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः मयाम्भ्यो
निपाति । नितरा पालयति । षड्यते द्विस्त्रिंशन्तेऽस्मिन्निति वृज्जन्
संग्रामः । अपि च पुरुप्रगस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्नि
रमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो वाधरहितः । रूप्यत
इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमानमापाधिषु
विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूप्येण नित्यं भवति । तद्वदग्नि-
रप्युधावचैषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः
शिवः सुखकरः । तत्र दृष्टातः । आत्मैव । परमप्रेमास्पदतया
निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्सृजति । एतस्मैवान-

देवो न द्योतमानः सूर्यं इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वं स्र
 जगतो धर्ता । यथा सूर्यां वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्वत्ते ।
 एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृतस्रस्य जगतो धारयिता ।
 सोऽग्निः पृथिवीं पृथिव्यामुपचेति । सवेपां प्रियः सत्वन्नगृह्णादौ
 निषसति । तत्र दृष्टांतः । हितमित्रो न राजा । हितान्यनु-
 क्षुप्तानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निषसति
 तदत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र
 इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्ता-
 ल्लोडंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पिबन्गृह्णे
 पतंमानाः पुत्रा इव बतंते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्रस्य
 परिचारकावचतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्म-
 योग्यो भवति । तत्र दृष्टांतः । अनवद्यानिंदिता पतिशुष्टेव
 नारी स्रपतिना सेविता स्त्रीज्ञता योपिदिव । स यथा पाति-
 म्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ।
 विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति
 वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वृद्धिधाञ्भ्यश्चंदसौत्यसुन् ।
 षिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष्कृतोरिति युक् । मरुद्दृधादित्वा-
 त्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उगचेति । चि निवासगत्याः । बहुलं
 छंदसौति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्या-
 मित्युत्तरपदातांदात्तत्वं । पतिशुष्टेव । तृतीया कर्मणोति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । नृगरयोर्वृद्धियंति शार्ङ्गरवादिषु
 पाठात् ङीनंत प्राद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तं त्वा नरो धा दमा नित्यमिहमग्ने सचंत चित्तिपु
ध्रुवामु ।

अधि शुम्भं नि दधुर्भूर्यमिभवां विश्वारुधरुणी रयोषां ॥ ४॥
तं । त्वा । नरः । दमे । धा । नित्यं । इह । अग्निं । सचंत ।
चित्तिपु । ध्रुवामु ।

अधि । शुम्भं । नि । दधुः । भूरि । अग्निन् । भव ।
विश्वऽधायुः । धरुणः । रयोषां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वाङ्गगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो
यज्ञमाना ध्रुवासु चित्तियु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु ।
निरुपद्रवेषु यामिष्वत्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिह-
मनवरतं सनिद्धः प्रज्वलितं हत्वासचंत । अभिमुख्येत संतंते ।
किंच । अग्निन्नग्नौ शुम्भं हविलेचणमचं भूरि चरुपुरोडागादि-
रूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्यापितवंतः । एवगुणविशिष्टो
योऽग्निः स त्वं विश्वायुरक्तप्रकारेण सर्वाङ्गो भूत्वा रयोषां
धनानां धरुणां धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारये-
त्यर्थः ॥ सचंत । पच समवाये । छांदसां वतमाने लड् । बहुर्न
छंदस्यमाहोर्गोऽपोत्वडभावः । भधा । छाचोऽतस्तिड इति
संहिताया दीर्घः । धरुणः । धारिणिलुक्चेत्युगप्रत्ययः ॥

पंचमौ नृचमच्च ॥

वि पृ॒र्वा॑ प॒न्थे म॒धवा॑नो अ॒श्रु॒र्वि सूर॑यो द॒द॒तो॒ वि॒श्व॒मायुः॑ ॥

स॒नेम॒ वाजं॑ स॒मिथे॑ष्व॒र्यो॑ भा॒गं दे॒वेषु॑ अ॒वसे॑ द॒धानाः॑ । ॥ ५ ॥

वि । पृ॒र्वाः । अ॒न्ते । म॒धवा॑नः । अ॒श्रुः । वि । सूर॑यः ।

द॒द॒तः । वि॒श्वः । मा॒युः ।

स॒नेम॑ । वाजं॑ । स॒ऽऽ॒श्रु॒र्वि॒पु॑ । अ॒र्यः । भा॒गं । दे॒वेषु॑ । अ॒वसे॑ ।

द॒धानाः॑ ॥ ५ ॥

हे पन्थे मधवानो हविलंचयेन धनेन युक्ता यजमानाः
पृष्ठाऽन्तानि अश्रुः । व्याप्रुवंतु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्तानि
स्तभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवंति ददतय ये तुभ्यं हवींषि
ददतः प्रयच्छन्तो वतन्ते ते सर्वे । विश्वमायु मवं जौवितं अश्रुः ।
व्याप्रुवंतु । वयं च समिथेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबन्धिन्
वाजमत्र सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनन्तर देवेषु
त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु अवसे ययसे तदथ भागं हविर्भाग दधानाः
स्थापयन्तो भूयास्येति शेषः ॥ अश्रुः । अश्रु व्याप्तौ । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । बहुल कृदस्योति विकरणस्य लुक् । ददतः ।
नाभ्यस्ताच्छतुरिति तुमागमपतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । सनेम । वन षण् मंभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः ।
अरिशब्दात्पठोक्वचने जसादिषु च्छदसि वावचनमिति वेडिं-
तोति गुणाभावे यथादेगः । अरिशब्दः अच इरितीप्रत्ययां-
तोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं ।
कर्पात्वत इत्यन्तोदात्तत्व ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

पठोमृचमाह ।

ऋतस्य हि धेनवा वावशानाः अदूघ्नीः पौपयंत शुभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समयाससुरदि ॥ १ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । अतोऽकृतीः ।

पौपयंत । शुभक्ताः ।

परावतः । सुमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः ।

समया । ससुरः । अदि ॥ १ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्नि-
होत्रादिहविषां दोग्धरो गावः पौपयंतः । क्षीरादिलक्षणं
गव्यमपापयन् । कौटुश्यो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः
पुनः कामयमानाः । अदूघ्नीः । अश्वशब्दो नित्यशब्दसमानार्थः ।
नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदोषघसः प्रदात्र इत्यर्थः । शुभक्ता ।
दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संज्ञिताः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि
च सिंधवः स्वंदनशीला नद्यः सुमतिमस्थान्नेः योभनामतु-
प्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमानाः [सत्योऽद्रि समयाद्रेः
पयंतस्य समीपे परावतो दूरदेशादिससुः । विशेषेण गच्छन्ति
प्रवर्षति । अग्नेये दातव्यनां हविषां निष्पत्तये प्रवर्षतीत्यर्थः ।
ऋतस्य । क्रियाप्रवर्षणः कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये
पठो । वावशानाः । वशं कांतो । यदंताच्छानच् । न वश-
इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं ऊदसीति शपो लुक् । ऊदस्यु-
भयथेति शानच आर्षधातुकत्वादतोस्तोपबलोपो । अत एव

लसार्धधातुवानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । अदूधीः ।
 अत् नित्यान्ध्रुधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १११ ।
 इत्यगडादेशः समासांतः । संख्याव्ययादेशीप् । पा० ४. १.
 २६ । इति डो । भमंज्ञायामज्ञोपोऽन इत्यलोपः । डीपः
 पिप्त्वादानुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पौपयंत । पा
 पाने । अस्माद्धेतुमणिवि शाच्छासाध्वेति युक् । ख्यंताङ्, डि
 घृयडादेशादि । चड्यन्यतरस्यामिति चडः पूर्वस्योदात्तत्वं ।
 हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं हि
 परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि
 धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८ । इति वतिः ॥

सप्तमोऽनुचमाह ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिञ्जमाणा दिवि अवी दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च अक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्षमरुणं च सं धुः ॥७॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिं । भिञ्जमाणाः । दिवि । अवीः ।

दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । अक्रुः । उपसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं ।

च । वर्षं । अरुणं । च । सं । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिञ्जमाणा
 याचमाना यज्ञियांसो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने त्वे
 त्वयि अवी इविलक्ष्णमस्य दधिरे । अस्यापयन् । अग्निदेवा-
 नामवाद् इति श्रुते । तदन्तरं तादृगे इविर्भुजायानुष्ठानाय

विरूपे विविधरूपे उपमोषःकालोपलक्षितमङ्गनैक्ता च नक्तं
 रात्रिं च चक्रुः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्यां च वर्षं
 रात्र्यां श्यामलवर्षमंधकारमङ्गारुणमारोचनं श्वेतवर्षं तेजस
 सधुः । सम्यक् स्यापितवंतः ॥ त्वे । सुपा सुलुगिति सप्तम्याः
 श्रे पादेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया ङादेशः । उपमा ।
 तेनैव द्विभक्तेराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि
 गातिस्येति सिचो लुक् । भात इति छेर्जुसादेशः । बहुलं
 छंदसमाख्यागोप्योत्पत्तभावः ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

यत्राथे मर्तान्मसुदो अग्ने ते श्याम मधवानो वयं च ।

ह्यायेव विश्वं भुवनं सिसध्यापप्रिवात्रोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् सुसूदः । अग्ने । ते श्याम ।

मधवानः । वयं । च ।

ह्यायाइव । विश्वं । भुवनं । सिसध् । पापप्रिवात्र ।

रादो इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यः मर्तान्मनुष्यान्प्रात्राये - धनाथ सुसूदः । अग्निहोत्रा-
 दिकर्मसु प्रेरयति । ते तादृशा वयं च मधवानां धनिनः श्याम ।
 भवेम । रोदसी श्यामप्राथिव्याअंतरिक्षं चाप्राप्रवान् स्वर्तजसा
 सधुदकेन वापूरितवास्व च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसध् ।
 सेवसे । अनुष्टुप् सर्वं रघधीत्यर्थः । तत्र दृष्टातः । ह्यायेव ।
 यथा ह्यत्रादेरह्यायातपादिजनितं क्रियं निधाय रचति तदत् ॥

शये । ऊडिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्रेरणे ।
 लेख्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अभ्यन्तानामा-
 दिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्भूतान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ।
 सिसच्चि । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । इदि-
 त्वनुष्ठत्तौ बहुलं छंदसोत्पत्त्यभ्यासस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा
 पूरणे । छिटः कसुः । वस्त्रेकाजाइसामितौडागमः । आतो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विवचनेऽचोति स्यानिवज्ञावात् ।
 द्विर्भावादि ।

नवमीऋचमाह ॥

अर्वाङ्घ्रिग्ने अर्धतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पिढवित्तस्य रायो वि सूर्यः शतर्हिमा नो

अश्लुः ॥ ८ ॥

अर्त्भिः । अग्ने । अर्धतः । नृभिः । नृन् । वीरैः ।

वीरान् । वनुयाम । त्वाऽकृताः ।

ईशानासः । पिढवित्तस्य । रायः । वि । सूर्यः ।

शतर्हिमाः । नः । अश्लुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वशा रचिताः संतो वयमर्वाङ्घ्रिस्त्रदीयैर-
 श्वैर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽस्मान्मृभिरमादोयेभैर्नृन् शत्रोर्भटान् ।
 वीर्याञ्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम ।
 वनुयाम । वनुप्यतिर्हेतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । जि०
 ५. २. । इति यास्कः । पिढवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य

रायो धनस्येशानामः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः
 शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः संतो व्यश्वः । विशेषेण
 भंजतां । अक्षदोयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवति-
 त्वयः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतश्च
 त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान्हैमन्तो लक्ष्यन्ते ।
 ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा हिमन्तानि
 धिपोयति यावैतदाहिति । शतं हिमाः शतं हिमन्तर्तवो वेदां ते
 शतमवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्वः । अश्व भोजने । बहुलं
 शंसतीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

एता ते अग्ने उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसि हृदे च ।

शक्रेमं रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्वर्वो देवभक्तं दधानाः ॥१०॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु ।

मनसि । हृदे । च ।

शक्रेमं । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । श्वर्वः ।

देवभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । निधाविनामैतत् । निधाविअग्ने । एतीचथान्ये
 तानोदानोसभ्याभिः प्रयत्नानि स्तोत्राणि ते तव मनसि मनो-
 हृतये हृदे तद्वृत्तिमतेऽंतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि

शवंतु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्टु निर्वाहकस्य । यद्वा
 शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं द्विनस्तीति सुधः । तादृशस्य रायो
 धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्ये । शक्ता भूयास्य । किं कुर्वंतः ।
 देवभक्तं देवैः संभजनीयं श्रयो हविर्लक्षणमन्नमधिदधानाः ।
 अन्नंरूपरि धारयंतः । अग्नौ हविर्भिर्द्वाभं कुर्वंत इत्यर्थः ॥
 उचयानि । पच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां क्विदिति विधेय
 मानोऽथप्रत्ययः क्विच्च च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्या-
 दिना.संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पिते च छंदसि नित्यं मंत्रे ।
 पा० ६. १. २०८. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । छंदे । पद्वि-
 त्यादिना हृदयगब्दस्य हृदादेशः । शक्ये । शक्नु शक्नो ।
 क्षिब्ध्याशियञ् । सुधुरः । धूर्वा हिंसार्थं । क्षिप् चिति क्षिप् ।
 राज्ञाप इति वकारलोपः । न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः ।
 देवैर्भक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

त्रयोदशोऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रापप्रयंत इति नवचं
 प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयती नव गोतमो राङ्गणो
 गायत्रं त्विति । अस्त्रायमर्थः । रङ्गणनामा कचिद्वपि । तस्य
 पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्त्वादिदमुत्तरं
 च गायत्रोच्छं दस्त्वं । परमान्नेयमैद्रादिति परिभाषितत्वादिन्न-
 देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतो गायत्रे छंदस्येतदादिकं हे
 सूक्ते । सूत्रितं च । आपो देवतौः चयथा हि वस्त्र उपप्रयंत
 इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्तेऽप्येते सूक्ते
 प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ॥ पृष्ठापडस्य प्रथमेऽह्न्येत-

देश सूक्तमाज्यगस्त्रं । सूत्रितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽ-
ह्न्याज्यं । आ० ७, १०, । इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

उपप्रयंती अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वती ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्नये । आरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वती ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निहोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य
प्रक्षेपेण यंती गच्छंतः । प्राप्ताविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः ।
तादृशा वयमग्नयेऽगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधन-
मेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्मेत्यागास्यते ।
कीदृशायाग्नये । आरेऽस्मे च शृण्वती । चशब्दोऽप्यर्थ आरे-
शब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे चः दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतौः
शृण्वती । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्म-
दोयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः । वोचेम । व्रुवो वचिः ।
स्त्रियाशियङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वती । शत्रुस्तुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

यः स्त्रीर्हितेषु पूर्व्यः संजग्मानामुंः कृष्टिपुंः । अरंचद्दाशुपे

गर्थं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीर्हितेषु । पूर्व्यः । संजग्मानामुंः । कृष्टिपुंः ।

अरंचत् । दाशुपे । गर्थं ॥ २ ॥

पूर्व्यधिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितेषु बधकारिणीषु कृष्टेषु
 शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुपे हवीषि
 दत्तवते यजमानाय गयं धनमरचत् । रचति । तस्मै संत्रं
 वोचेमेति पूर्वेण संबन्धः । स्त्रीहितेषु िष्णिह स्नेहने । चुरादिः ।
 स्नेहयतीति बधकर्मसु पठितः । स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा अभि-
 रिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुब्रैष्वग्रहादीना-
 मिति वक्तव्यमिति वचनाद्विगृहीतिर्निपठितिरितिवद्दिडागमः ।
 व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 संजग्मानासु । सती गम्यृच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
 हनेत्यादिनोपधालोपः । अरचत् । कंदसि लुङ्लडलिट इति
 वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंधने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवच-
 नीया । प्रातर्वेख्खदेश्यामिति खंडे सूत्रितं । शिष्टेनोत्तरामुत
 ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः
 क्रीडिभ्यः पुरीडाशमित्यस्यामिष्टाधिपैव प्रथमाज्यभागानुवक्या ।
 सूत्रितंच । च मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते वतीयामृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणे रणे ॥३॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत् । अग्निः । वृत्रहा । अजनि ।

धनंजयः । रणे रणे ॥ ३ ॥

अग्निहृदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं
 जंतवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमग्निं स्तुवंतु । क्रीडशो-
 ऽग्निः । वृत्रहा । वृत्राणामावरकाणां शत्रुणां हंता रणे रणे ;

सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जिता ॥ धनंजयः । संग्रामार्था
 भृतृवृजोति । पा० ३. २. ३६. । खच् । अर्द्धिपदजंतस्य ।
 पा० ६. ३. ६७. । इति सुम् । तिरुस्वरैणांतोदात्तत्वं । रणे
 रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः ।
 वशिरखोरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । नित्य-
 धीपयोरिति द्विवचनं । आस्त्रेडितानदात्तत्वं ॥

चतुर्थोऽभ्रमसि ॥

यस्य दूतो अ॒सि च॒ये वे॒पि ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ।

द॒स्यत्कृ॒णो॒र्षध्व॑रं ॥ ४ ॥

यस्य॑ । दू॒तः । अ॒सि॑ । च॒ये॑ । वे॒पि॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ।

द॒स्यत् । कृ॒णो॒र्षि॑ । अ॒ध्व॒रं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य चये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां
 दूतद्वमसि । भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि
 हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेपि । गमयसि । यस्य चाध्वरं
 यज्ञं दस्यत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि । करोषि तमिच्छुहव्यमित्यु-
 त्तरया संबंधः ॥ वेपि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितण्यर्थास्यद् ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वाच्चिवाताभावः । दस्यत्
 दसि दंसनदर्शनयोः । इपिधुधींधोत्यादिना मक् । दस्यमित्यत्र
 मकारस्य चर्षव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरण
 योय । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युपत्ययः । त्वान्निर्योगेन पकारस्या-
 कारः । तस्यातो लापे सति स्थानिवद्भावात्तूपधगुणाभावः ।
 यस्येत्यनुषंगान्निवाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमितभुंह्व्यर्भंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जनां आहुः

सुवर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुह्व्यं । अंगिरः । सुदेवं । सहसः । यहो

इति । जनाः । आहुः । सुवर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुण-
युक्ताग्ने । यो यजमानः पूर्वसुक्तस्त्वमित् तमेव यजमानं सुह्व्यं
शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं सुवर्हिषं । वर्हिरिति यज्ञ-
नाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः । कथयन्ति ॥
सुह्व्यमित्यादिषु नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो
यहो । स्वामंत्रित इति परांगवद्भावात्पठग्रामंत्रितसमुदायस्या-
टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पचम एकविंशो वर्गः ॥

पठ्ठीमृचमाह ॥

आ च बर्हासि तां इह देवां उप प्रशस्तये । हव्या सुचंद्र

वीतर्ये ॥ ६ ॥

आ । च । बर्हासि । तां । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

हव्या । सुचंद्र । वीतर्ये ॥ ६ ॥

हे सुचंद्र शोभनाद्भादनाग्ने तान्देवानिहास्मिः कर्मण्युपास्य-
त्समीपं प्रशस्तये स्तुतयः आवर्हासि च । आवह प्रापय च ।

आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरीडादाशीनि हवींषीवीतथी
 भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः । बहसि । बह प्रापणे । लैव्याडागमः ।
 प्रशस्तये । शंसु सुतो । भावे क्तिन् । नितुत्रे तीदप्रतिषेधः ।
 अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्तरत्वं ।
 सुयंद्र । ऋक्षाचंद्रोत्तरपदे संव इति सुट् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपद्विरश्वः श्रुखे रथस्य कचन । यदग्ने यासिं
 दूत्वं ॥ ७ ॥

न । योः । उपद्विः । अश्वः । श्रुखे । रथस्य । कत् । चन ।

यत् । अग्ने । यासिं । दूत्वं ॥ ७ ॥

हे अग्ने यद्यदा दूत्वं देवानां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि ।
 कचन कदाचन तदानीं सर्वदापि योगच्छतस्तव रथस्याश्वो-
 ऽश्वैरुत्पादित उपद्विः श्वषार्धः शब्दो न श्रुते । न श्रूयते ।
 रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः । योः ।
 या प्रापण इत्यप्तात् यो हे च । उ० १. २१. । इत्योषादिकः
 कुप्रत्ययः । बहुलवचनाद्धिर्भावाभावः । उपद्विरित्येतत् योतु-
 मर्हस्य शब्दस्यास्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं
 [सगद्विमुपद्विमत् । ते० प्रा० २. ११. । इति । श्रुखे । यु
 श्वषे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चेति ध्यत्यधेन श्रुः श्रुभावश्च ।
 लापद्वात्प्राक्त्वेनपदेविति तल्लोपः । इश्रुवोः सार्वधातुक इति
 यथादेशः ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

द्वितीं वाच्यद्भयोऽभि पूर्वम्नादपरः । प्र दास्यां अग्ने

अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽक्तः । वाजी । अद्भयः । अभि । पूर्वम्नात् । अपरः ।

प्र । दास्यान् । अग्ने । अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वम्नात् स्रज्यादधिकारादपरो निष्कृष्टो भवति ।
हे अग्ने स इदानीं दास्यान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् त्वीत-
स्वयातो रक्षिता वाच्यन्वान् अद्भयो लज्जारहितः । एवंभूतः
सन् अभि प्रास्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति । सर्वोऽकृष्टो
भक्तोत्यर्थः ॥ अद्भयः । ह्यो लज्जायां जिज्ञेतेति ङ्यः । न
ङ्ग्याऽङ्गयः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दास्यान् । दास्य दाने ।
दास्यान् साहानिति दासुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमोऽनुचमाह ॥

उत द्युमस्तुवोर्यं वृहदग्ने विवांसि । देवेभ्यो देव दाशुपे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुवीर्यं । वृहत् । अग्ने । विवांसि । देवेभ्यः ।

देव । दाशुपे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुपे चरुपुरो-
डागादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय वृहत्क्रीडं धनं
विवांसि । गमयितुमिच्छसि । प्रापयमीति यावत् । कौटुभं ।
द्युमत् । अतिगयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ।
सुवीर्यं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवांसि । वा

गतिगंधनयोः । सनि द्विभावे सन्धत इतीत्वं । दाशुपे । चतुर्थ्ये-
कवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिधसिघसोनां
चेति पत्व' ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वरगः ॥

जुपस्वेति पंचमे द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुपस्व
पंचेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनमस्त्रयोः पूर्व-
सूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोत्रानुवचन आद्या
विनियुक्ता । सूत्रितं च । प्रेषितः स्तोत्रेभ्योऽन्वाह जुपस्व
सप्रथस्तमं । षा० १. ४. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमास्यवमाह ॥

जुपस्व सप्रथस्तमं वसो देवस्यरस्तमं । इव्या जुघान
आसनि ॥ १ ॥

जुपस्व । सप्रथःस्तमं । वसोः । देवस्यरःस्तमं । इव्या ।
जुघानः । आसनि ॥ १ ॥

इ अने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तौर्षं वचः स्तोत्रलक्षण-
मस्यदौर्षं वचनं जुपस्व । सेवस्व । कौट्टयं । देवस्यरस्तमं ।
देवानां प्रोथयित्तमं । किं कुर्वन् । आसनि तथास्ये इव्या
इव्यानि स्तोत्रलक्षणानि इवीपि जुघानः प्रधिपन् । इमानि
स्तोत्रलक्षणानि इवीपि वृथा मा भुवन् तस्सर्वं त्वदीयेन सुखेन
सोक्नुर्वित्यर्थः । देवस्यरस्तमं । स्यु प्रोतिवलनयोः । देवान्
स्युणाति प्रोथयतोति देवस्यराः । गतिकारकयोरपि पूर्वप्रद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयो

स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवसरा देवसरस्तमः । जुष्टानः ।
जुष्टोतेत्यंत्येन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
आसनि । पङ्क्तित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

अथा॑ ते अंगिर॑स्त॒मान्ने॑ वेध॑स्तम॒ प्रियं॑ । वो॒चेम॒ ब्रह्मं॑
सान॒सि ॥ २ ॥

अथ॑ । ते । अंगिरः॑स्तम॒ । अग्ने॑ । वेधः॑स्तम॒ । प्रियं॑ ।
वो॒चेम॑ । ब्रह्मं॑ । सान॒सि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा ।
अंगिरसां धरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम ।
अतिशयेन मेधाविब्रम्णे । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं
प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयासम् ॥
वोचेम । लिट्याशिष्यङ् । वच उमित्युपागमः । सानसि । वन
पण संभक्तौ । सानसिवर्णसोत्यादावसिचप्रत्यायांतो निपात्यते ॥

तृतीयानुचमाह ॥

कस्ते॑ जा॒मिर्ज॑ना॒नाम॒ग्ने को॒ दाश्व॑ध्वरः ।
को॒ ह॒ कस्मि॑न्नसि॒ श्रितः॑ ॥ ३ ॥

कः । ते । जा॒मिः । जना॑नां । अग्ने॑ । कः । दा॒श्व॒ध्वरः॑ ।
कः । ह॒ । कस्मि॑न् । स॒सि । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

को वा यज्ञैः परि दत्तं तेषाम् केन वा ते मनसा
दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपसृष्टिः । मनसः । वराय । भुवत् । षम्ने ।
शंसन्तमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दत्तं । ते । षाम् । केन । वा । ते ।
मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे षम्ने ते तव मनसो वराय निवारणायाम्नास्त्वस्थापनाय
कोपेतिर्भुवत् । कौटुशमुपगमनं भवेत् । न क्याप्यास्ति । तवोचि-
तमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा स्तुतिः
शंसन्तमा तवातिशयेन सुखकरा का कौटुशी भवेत् । तवोचिता
स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्तव संबंधिभि-
र्यागेर्दत्तं वृद्धिं बलं वा पर्यापः । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः ।
तवोचितान्यामाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति
भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं
मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे षम्ने ते तुभ्यं केन
मनसा कौटुश्या बुद्ध्या दाशेम । हवींषि प्रयच्छाम । तवोपग-
मनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः । उपेतिः । तादौ
चेति गतेः प्रकृति स्वरत्वं । वराय । वृञ् वरणे । षस्मादंत-
र्भावितण्यर्थाद्भृङ् वृदनिश्चिगमयेत्यप् । तस्य पित्र्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । भुवत् । लेट्यडागमः । षडुलं छंदसीति शपो तुक् ।
भूषवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । दत्तं । दत्तं वृद्धौ । भावे करणे
वा षञ् । अत्रिवादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

ए॒घ्न॒ग्ने इ॒ह॒ होता॒ नि॒ षी॒दा॒द॒व्यः॒ सु॒ पु॒र॒ए॒ता भ॒वा नः॑ ।

अ॒र्व॒तां त्वा॒ रो॒द॒सो॒ वि॒श्व॒मि॒न्वे॒ य॒जा म॒हे॒ सौ॒म॒न॒साय॑

दे॒वान् ॥ २ ॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । षी॒दा॒ । अ॒द॒व्यः ।

सु । पु॒रःऽए॒ता । भ॒व । तः ।

अ॒र्व॒तां । त्वा । रो॒द॒सो इति॑ । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑ वि॒श्वंऽइ॒न्वे ।

य॒ज । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय॑ । दे॒वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने । एहि । आगच्छ । इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गता सु भव । सुष्टु भव । यस्मात्त्वमदव्यः । राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि । तादृश त्वा विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी व्याघापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश्य च व्याघापृथिवीभ्यां रक्षितय सन् महे महते सौमनसाय सौमनसाय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज । इविभिः पूजय ॥ निषीद । सदेरप्रतरिति पत्वं । सौमनसाय । सुमनसोऽभावः सौमनसं । तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यण्प्रत्ययः । स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा हायनांतयुवादिभ्योऽण् । पा० ५. १. १३०. । इति भावेऽण् । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयाष्टकात् ।

प्र सु विश्वान्वक्षसो धक्ष्यन्ते भवतं यज्ञानामभिगस्तिपावा ।
 अथा वक्ष सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रम
 सुदावने ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अन्ते । भव ।
 यज्ञानां । अभिगस्तिपावा ।

अथ । अथा । वक्ष । सोमपतिं । हरिभ्यां । आतिथ्यं ।
 अस्मै । चक्रम । सुदावने ॥ ३ ॥

इ अन्ते विश्वान्सर्वान्वक्षसो रक्षसान् प्र सु धक्षि । प्रकर्षेण
 दक्ष । दम्भा च यज्ञानामघ्नाभिरनुष्ठेयानां यागानामभिगस्ति-
 पावाभिगस्तेर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव । अद्यान्तरं सोमपतिं
 सर्वेषां सोमानां पालकमिदं हरिभ्यां तृतीयाष्टकात् ।
 अस्मद्यज्ञं प्रापय । आगतायास्मै सुदावने श्रीभनस्य फलस्य
 दात्र इद्रःयातिथ्यमतिथ्यहे सत्कार चक्रम । कुर्मः ॥ धक्षि ।
 दक्ष भस्मीकरणे । बहुलं ऊदशौति शपो लुक् । ढत्वभष्भाव-
 कत्वपत्वानि । अभिगस्तिपावा । शसु हिंस्रयां । अस्मादभि-
 पूर्वाद्भावे क्तिन् । अभिगस्तेः पातीत्यभिगस्तिपावा । पा रक्षणे ।
 पातो मन्त्रिन्निति वनिष् । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदावने । पूर्ववद्दातेर्वनिष् । अक्षोपोऽन
 इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीश्रुचमाह ॥

प्रजावता वचसा वज्रिरासा च हुवे नि च सस्तोह देवेः ।

वेपिं होत्रसुत पोत्रं यजत्र वाधि प्रयतर्जनितवसूनां ॥४॥

प्रजाऽवता । वचसा । वज्रिः । आसा । आ । च । हुवे ।

नि । च । सस्ति । इह । देवैः ।

वेपिं । होत्रं । उत । पोत्रं । यजत्र । बोधि । प्रयतः ।

जनितः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा
 स्तात्रेण स्तुतः सन् याऽग्निरासास्यस्थानौयया ज्वालया वज्र-
 देवेभ्या हविषां वाढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहृतः
 सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसस्ति च । निषीद
 च । निपद्य च हे यजत्र यजनोयाग्ने होत्रं होत्रा क्रियमाणं
 कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेपि । कामयस्व ।
 वतूना धनानां प्रयत । प्रकर्षण नियतः । वसून्वसदायतानि
 कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि ।
 अस्मान्वाधय ॥ आसा । पदत्रित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः ।
 सुपां सुलुगिति षतियाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरैष
 विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । इजो लटि बहुलं ऋदसोति संप्रसारणं ।
 बहुलं ऋदसोति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निधातप्रति-
 पेधः । बोधि । बुध अवगमने । अस्माख्यंताच्छंदस्युभयथेति
 हेरावंधातुकत्वात्खेरनिटिति षिलोपः । हुह्वभ्यो ईधिः ।
 धातोर्वत्यलोपच्छांदसः । हेरपिष्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।

एकादशिनभ्याग्नेयस्य पशोःर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य
याज्या । सूक्तेन च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो
हविर्भिः प्र कारयो मनना वच्यमानाः । श्रौ० ३. ७. ॥ इति ॥

तामैतां सूक्ते पंचमीभृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवा अयंजः कविर्भिः कविः
सन् ।

एवा हतिः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुष्टा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःभिः । देवान् । अयंजः ।

कविभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया ।

जुष्टा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शो सः कविभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह
विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिरुपुरोडाशादिभिर्ह
अग्ने यथा देवानयजः । एवमेव होतर्होमनिष्यादक सत्यत-
रातिगथेन सत्यु माधो अग्ने त्वमद्याभिन्यज्ञे मंद्रया हवयित्वा
जुष्टा होमनाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥
मनुषः । मन ज्ञाने । बहुलमन्यत्वापोति मनेरुगिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचमे चतुर्थे सूक्ते षेष्टमं गीतमम्भार्यसाग्नेयं ।
अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्रयोः पूर्वसूक्तेन
सहास्रः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्नेये कासँ देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतञ्चतवावा होता यजिष्ठ इत्युणाति

देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्नेयं । का । असँ । देवजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गोः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतवावा । होता । यजिष्ठः । इत् ।

कृणाति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्नेये कथा दाशेम । कथं; हवींषि दद्याम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवाऽसौ भामिने तेजस्विनेऽग्नेये देवजुष्टा सर्वदेवैः सेवितव्या वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्यच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । असृती मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मात् वतमानः सन्देवानित्कृणाति । हविर्भियुक्तान्करोत्येष तादृगायान्नये कथा दाशेनेति पूर्वेषान्वयः ॥ कथा । था हेतौ च छंदमोति घापत्वयः । भामिने । भा दौष्टो । यतिस्तुस्वित्वादिना मन्प्रत्वयः । ततो मत्वयिर्दनिः । ऋतावा । छंदमोवनिपायिति मत्वयिर्दो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दोर्ध्वः ॥

द्वितीयानृचमाह ।

यो अ॒ध्व॒रे॒षु शं॒त॒म ऋ॒ता वा॒ होता॒ तन्मू॒ नमो॒भिरा
ऊ॒ण॒ध्वं ।

अ॒ग्नि॒र्य॒हे॒र्म॒ताय॑ दे॒वान् नमः॑ चा॒ बोधा॒ति॒ मन॑सा य॒जाति॑ ॥२॥

यः । अध्वरेषु । शंतमः । ऋतवर्षा । होता । तं ।

उ॑ र्ति । नमःऽभिः । वा । ऊणध्वं ।

अ॒ग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च॒ बोधा॒ति॒ ।

मन॑सा । य॒जाति॑ ॥२॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा
सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवानामाघाता भवति ।
हे ऋत्विग्यजमानाः । ययं तन्मू तमेषाग्निं नमोभिः स्तोत्रैरा-
ऊणध्वं । अभिसुखीकुरुत । यद्युदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय
यजमानार्थं देवान्तेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्या-
न्सर्वान्देवान्बोधाति च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा
तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्त्वमेवाग्निमाऊणध्वमिति
योष्यं । वेः । वी गत्यादिषु । ऊ॒द॒धि॒ लुङ्॒लुङ्॒लिट् इति
वर्तमाने लङ् । तिङां तिङी भवतीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य
मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बूध॑ अथगमनेः । लीत्या-
डानमः । शपः॑ पिष्यादनुदात्तत्वे धातुस्वरं शिष्यते ।
चवायोरे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । सकारनकारयोः
स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयासृचमाह ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उषं सुवते दक्षमारोः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः साधुः । मित्रः न ।

भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवयन्तीः । विशः । उषं । सुवते । दक्षं ।

आरोः ॥ ३ ॥

स अग्नि क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्त्रोपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाद्भुतस्या-
भूतस्थालव्यस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् । भवति ।
तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । तथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् ।
एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्ती देवाना-
त्मन इच्छन्त्यो विश्वः प्रजाः प्रथममुपसुवते । स्तुतिभिरुपेत्य
प्रधानभूत इति कथयन्ति । कौटुश्यो विशः । दक्षं दर्शनौयं
तमग्निमारोर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः सृष्ट्
प्राणत्यागे । अस्मादन्तर्भावितस्यर्थाच्छन्दसि निदृक्त्वोत्पादौ
निपातनाद्यत् । छत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्त्तरि
द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः । वा छन्दसीति
पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । आरोः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिष्
इति बहुलप्रहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति
ह्रीष । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

स नीं नृणां नृतमो रिशादां अग्निगिरोऽवसा वेतु चीतिं

तनां च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता एपयंत

मन्त्रं ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणा । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः ।

अवसा । वेतु । चीतिं ।

तनां । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः ।

एपयंत । मन्त्रं ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञश्च नैतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा
रिशादां शत्रूणां मत्ता भक्षयिता । यद्वा रिशादां हिंसितामसिता
निरसिता । एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरथस
हविलक्षणेनाग्नेन युक्तां चीतिः कर्म च वेतु । कामयतां । अपि
च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विष्टृतेन धनेन मघवानं
धनवंतः शविष्ठा अतिशयेन बलिनय संतो वाजप्रसूताः प्रसू
प्रेरितं वाजो हविलक्षणेभ्यः येस्तादृशा भूत्वा मघ्नाग्नेर्नन
रूपं स्तोत्रमिपयंत । एपयति । ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छति
तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां ।
चेत्युभयथाभावाद्दोर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदा
त्तत्वं । तना । तनु विस्तारि । एषाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य
सुपां सुलुगित्याकारः । ष्टपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं
शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अघ्नायाद्घेति मत्वर्थीय

गितिः । तत आतिशयनिक इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनी
 लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
 इपयंत । इपु इच्छायां । अस्माख्यंताच्छांदसौ लङ् । संघ्रा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सौ लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशात्त-
 सावंधातुकानुदात्तत्वे षिच एव स्वरः शिष्यते ।

पंचमीमृचमाह ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एपु द्युम्नं पौपयत्स वाजं स पुष्टिं याति ज्योपमा

चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट ।
 जातऽवेदाः ।

सः । एपु । द्युम्नं । पौपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं ।

याति । जायं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनी जातप्रज्ञी
 वायमग्निर्विप्रैभिर्मंधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋतैर्विभिरेवसुक्तेन
 प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतस्य सोऽग्निरपु गोतमेषु द्युम्नं
 द्योतमानं सोमं पौपयत् । अपिबत् । यद्वा । तानृषीनपाययत् ।
 तथा सोऽग्निर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पौपयदोत्येव । एवं समलक्षणं
 चरुपुरोडागादिलक्षणं हविय स्त्रौक्त्य सोऽग्निर्जोषमस्त्राभिः
 कृत सेवनमाचिकित्वान् । आ संमताज्जानन् पुष्टिं याति ।
 पोषं प्राप्नोति । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥

भातमेभिः । ऋषंधरुष्टिणकुसुम्येति विधितस्याणोऽविभृगु-
कुसुमविष्टगोतमांगिरोभ्यथ । पा० २. ४. ६५. । इति षड्बु-
लुक् । अस्तोष्ट । स्तोतिः कर्मणि लुङि चिणभाषश्छांदसः ।
पीपयत् । पा० पानि । खंताङ्गुडि च्चेयडादि । जापं । जुपी
प्रोतिसेवनयोः । भाष्यं षज् । जित्वादाद्यदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशोऽवर्गः ॥

अभि त्वेति पंचचं पंचमं सुतं गोतमस्यार्पमाग्नेयं गायत्रं ।
तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गोयत्रं त्विति । विनियोगो
सैंगिकः ।

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । दुम्नैरभि
प्र षीनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातवेदः । विचर्षणे ।
दुम्नैः । अभि । प्र । षीनुमः ॥ १ ॥

इ जातवेदो जातानां वेदितेर्दिचर्षणे विशिषेण सर्वस्य
द्रष्टः । एवंभूतान्ने त्वा त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम
ऋषिः । ऋषेरकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं । गिरा स्तोत्र-
सधण्या यावाभ्याभिसुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्दृश्यमपि
त्वां दुम्नैस्त्वदोयगुणप्रकाशकैर्मैषैरभि प्र षीनुमः । आभि-
सुख्येन पुनः पुनः स्तुमः । नोनुमः । ए स्तुतौ । अस्माद्यङ्गु-
गंताङ्गदः उपसर्गादिसमासेऽपीति एत्व' ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

तमे त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति ।

द्युन्नै रभि प्र षीनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकाम ।

दुवस्यति । द्युन्नैः । अभि । प्र । षीनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमन्निं गिरा स्तुत्या
दुवस्यति । परिचरति । तसु तमेव त्वां द्युन्नैर्यातमानैः
स्त्रीवैराभिसुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो
धनानि कामयत इति रायास्कामः । कर्मखण् । तत्पुरुषे कृति
बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्वादिना पूर्वपदस्य
विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः
सकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतापे परिचरणे च । कंडूादिः ।

द्वितीयानुचमाह ॥

तमुं त्वा वाजसातममंगिरस्त्रह्वामहे ।

द्युन्नै रभि प्र षीनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्त्रत् । ह्वामहे ।

द्युन्नैः । अभि । प्र । षीनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजासातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं
तमेव त्वा त्वामंगिरस्त्रत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः ।

श्रिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । प्रणु दाने । जनसनखनक्रसगमो विट् ।
 विङ्गनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः ।
 तमपः पित्वादनुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते ।
 अंगिरस्रत् तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरीमनुषां वत्युप-
 संख्यानमिति भत्वेन पदत्वाभावाद्गुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमुं त्वा ह्रव्हंतमं यो दस्यूरवधुनुपे ।

द्युन्नैरभि प्र षीनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । ह्रव्हन्इतमं । यः । दस्यून् ।

प्रवऽधुनुपे । द्युन्नैः । अभि । प्र । षीनुमः ॥ ४ ॥

इ एवने दस्यून् उपचपयितृन् राघसादीन्यस्वमवधुनुपे ।
 अवचालयमि स्यानात्प्रत्यावयसि ह्रव्हंतमं ह्रवाणां याप्माना-
 मतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥
 ह्रव्हंतमं । अतिशयेन ह्रव्हं ह्रव्हंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे
 नाह्वय । पा० ५.२.१७ । इति तमीयो नुद । दस्यून् । दीर्घादटि
 समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
 वेल्युक्कारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवीचाम रङ्ग'गया अग्नये मधुमृचः ।

द्युन्नैरभि प्र षीनुमः ॥ ५ ॥

अगोचाम । रङ्ग'गणाः । अग्नये । मधु'मत् । वचः ।

द्यु'म्नैः । अभि । प्र । नो'नुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रङ्गगणा रङ्गगणस्य पुत्रा
वयं गोतमा अग्नये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमत्सो माधु-
र्येपितं वचनमगोचाम । प्रावादिष । तद्वचनरूपैद्युम्नैर्द्यातमानैः
स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं ययमभिप्रणोनुमः । आभिसुष्येन
प्रकर्षेण स्तुमः ।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पङ्क्तिंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रङ्गगणपुत्रस्य
गोतमस्यार्पणं । अत्रानुक्तम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाद्यो ऋचौ
वैष्टुभौष्णिधौ पूर्वाऽग्नेये वा मध्यमावेति । पूर्वत्र गायत्रं
त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांसु विशेषः ।
आद्यसूत्रस्तैष्टुभः । द्वितीयस्तुष्टुभः । प्रथमत्तस्य मध्यम-
स्थानो वेद्युतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः
केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ वैष्टुभे
छंदसाखिनशस्त्रे चाद्यसूत्रः । सूत्रितं च । हिरण्यकेश इति
तिष्ठोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते । आ०४. १३. । इति ॥
कारौर्यामग्नेर्धाम छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानु-
वाक्ये । सूत्रितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं
त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधियितं । आ०. २. १३. ।
इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

द्विरण्यकेगो रजसो विमारेऽधिधुनिर्वात इव भ्रजोमान् ।
शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यमस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥
द्विरण्यकेयः । रजसः । विमारे । अधिः । धुनिः ।

वातः इव । भ्रजोमान् ।

शुचिभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यमस्वतीः । अपस्युवः ।

न । सत्याः ॥ १ ॥

द्विरण्यकेगो द्वितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स
तथोक्तः । सुवर्णवद्रीचमानज्वालो वा । अद्विरागत्य हंता
मेधानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात इव वायुरिव भ्रजोमान्
शोधगतियुक्तः । एवंभूता वैद्युतोऽग्नि रजस उदकस्य विमारे
विसरये मेधाधिगमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिः सन् मेधाज्वलानि निर्गमयितुं जानाति । उपस उपो-
देवता नवेदाः । न विदंति इति नवेदाः । मेधादुदकस्य
निःसारणमस्मिरेव जानाति उपसस्तु न जानंतौत्यर्थः । अन्नानि
दृष्टांतः । यमस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छंत्यः सत्या अविषयारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अन्ना-
पसात्प्रज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्दते । न हि निंदा
निन्दं निन्दितुं अपि तु सुखं स्तोत्रमिति न्यायात् ॥ भ्रजोमान् ।
भ्रज गती । इन् सर्वधातुभ्य इति भावः इन्प्रत्ययः । ततो
भत्प । तस्य पिषवाद्नुदात्तत्व इतो निच्चाप्रातिपदिकस्या-
द्युदात्तत्व । नवेदाः । नवेपूर्वाद्धितेः प्रचाद्यच् । नभ्रापनपा-

दिव्यादिना नवः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्युव्यात्सुप
 आत्मनः क्यच् । क्वाच्छ्रंदसीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां क्दसि
 बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ् ।

द्वितीयामृचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंतं एवः कृष्णो नोनाव हपभो यदीदं ।
 शिवाभिनं स्त्रयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥२॥
 आ । ते । सुपर्णाः । अमिनंतं । एवः । कृष्णः । नोनाव ।
 हपभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्त्रयमानाभिः । आ । अगात् । पतंति ।
 मिहः । स्तनयंति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गंडभि-
 मंरुद्धिः सहामिनंत । आ समंतान्घेघं हिंमंति । वपंणार्थे
 ताडयंति । प्रहृतय कृष्णः कृष्णवर्णो हपभो वर्पिता मेघो
 नोनाव । भृयं शब्दमकरोत् । यदि यदेदमीदृशं कर्म तदानीं
 शिवाभिनं सुखकारिणोभिः स्त्रयमानाभिर्हंसनवतौभिः कांति-
 भिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिराद्भिर्विद्युद्भिर्वा सहागात् ।
 घेषु ताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनंतरं मिह आपः
 पतंति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवंति । अभ्राभ्राख्यद्भिः पूर्णा
 मेघाः स्तनयंति । इतस्ततः शब्दं कुर्वंति ॥ अमिनंतं । मोञ्
 हिंसाया । क्रौड्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । ईर्ष्या अचा-
 दिव्यात्प्रकृतिभावः । अर्णोऽप्रगृह्यस्य । पा० ८. ४. ५७. ।

इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनाथ
संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगंताक्षिव्यमंत्र इति
निषेधादाम्प्रत्ययान्ताः । अयमानाभिः । अिड् ईपदमने ।
शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुकस्वरिण धातुस्वरः
श्लिष्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । पठन्ति
स्तनयन्तीत्यणयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ।

यदी॒नृ॒तस्य॒ पयसा॒ पिया॒नो नय॑न्त॒स्य॒ पथि॒भो रजि॑ष्ठैः ।
अ॒र्ध॒मा मि॒त्रो वरु॑णः परि॒ज्मा त्वचं॑ पु॒चन्त्यु॒परस्य॒ यो॒नौ ॥ ३ ॥
यत् । ई॑ । अ॒तस्य॑ । पयसा॑ । पिया॒नः । नय॑न् । अ॒तस्य॑ ।
पथि॑भिः । रजि॑ष्ठैः ।

अ॒र्ध॒मा । मि॒त्रः । वरु॑णः । परि॒ज्मा । त्वचं॑ । पु॒चन्ति॑ ।
उ॒परस्य॑ । यो॒नौ ॥ ३ ॥

यदी॒नृ॒तस्य॒ पयसा॒ पयो॒वत्सार॒भूतेन॑
रसेन पियानो जगदाप्ययनं कुर्वन् । आप्यायितं च जगद्वत्स्यो
दकस्य संबन्धिभो रजिष्ठैर्लज्जुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादि
भिनयन् प्रापयन्वर्तते । तदानोमर्धमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा
परितो गता मरुद्गणस्योपरस्य मेधस्य योनौ हृद्युदकोत्पत्तिस्थाने
त्वचं पुचन्ति । हृद्युदकस्याच्छादक प्रदेशं स्रक्कीयैरायुधैः
संयोजयन्ति । उषाटयन्तीति यावत् । पियानः । स्नायो
भोप्यायो हृद्यो । बहुलं कंदसीति यपो लुक् । धात्वोर्व्यत्ययेन
पीभावः । अनुदात्ते स्वाप्तसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्य

ग्रिथ्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनि विभामर्जाद्यंदसि । पा०
६. ४. १६२. । इत्यकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । पृंचंति ।
पृचो संपर्कः । रीधादिकः ।

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावीर्यिहे छंदस्याखिनयस्ते चाग्ने
वाजस्येत्याद्यस्मिन् ऋचः । सूत्रितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः
पुरु त्वा त्वामग्ने । प्रा४. १२. । इति ॥

द्वचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थोऽश्चमाह ।

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मै धेहि जातवेदो महि अर्बः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशानः । सहसः । यज्ञो
इति ।

अस्मै इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । अर्बः ॥ ४ ॥

हे सहसो यज्ञो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य
वाजस्यान्नखंशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मै अस्यासु हे
जातवेदो जातधन जातानां वेदितर्वाग्ने महि प्रभूतं अयोऽन्नं
धेहि स्थापय ॥ सहसा यज्ञो । परांगवद्वावादामंत्रितस्य चेति
पठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मै । सुपांसुगिति सप्तम्याः
शे आदेशः ॥

पंचमीमूचमाह ।

स इंधानो वभुष्कविरग्निरोद्रे न्यो गिरा ।

रेवदस्रभ्यं पुर्वणोक्त दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इंधानः । वभुः । कविः । अग्निः । ईद्रे न्युः । गिरा ।

रेवत् । अस्रभ्यं । पुरुषनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दोपनशौलो वसुनिवासयिता सर्वेषां कविः
 प्रांतदर्मनो मेधावो वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेद्रे न्यः स्तोतव्यो
 भवति । हे पुर्वणोक्त । अनीकं सुखं । पुरुभिवंद्योभिरनीकस्या-
 नीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्नेः । अस्रभ्यं रेवदनयुक्तमस्रं यथा भवति
 तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इंधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छी
 लिकयानश् । बहुलं, च्छंदसीति शपो लुक् । ईद्रे न्यः । ईड
 स्तुतौ । श्रीथादिक एन्यप्रत्ययः । रेवत् । रेवर्मतो बहुलमिति
 संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो घत्वं । रेवन्दाश्च मतुप
 उदात्तत्वं यत्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं ।
 दीदिहि । दीदितिच्छादसा दीप्तिकर्मा ॥

षष्ठोमूचमाह ।

घपो राजन् उत कनाग्ने वस्तोरुतोपसः ।

स तिग्मजंभ रघसो दह प्रति ॥ ६ ॥

घपः । राजन् । उत । कना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मजंभ । रघसः दह प्रति ॥ ६ ॥

। हे राजन् राजनशीलान्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् ।
 स्वकीयैः पुरुषैर्वाधस्व । उत अपि च जना न केवलमन्यैरेवा-
 जना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तुः । सर्वाण्य-
 हानि । उत अपि चोपसः । उपः कालोपलक्षिता रात्रीः ।
 अत्यंतमयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रियु चेत्यर्थः ।
 हे तिम्रजंभ तोक्ष्यमुखान्ने रक्षसो राक्षसानुष्ठप्रकारेण
 क्षपयित्वा स एष त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्दुःख-
 मित्युदास्येत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षांत्यां । लोड्ये क्हांदसो
 लङ् । कंदस्य भययेति शप धात्वर्थे क्त्वाश्चरनिठीति
 णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरैण शप उदात्तत्वं । जना ।
 मंत्रेष्वार्यादेरात्मनः इत्याकारलोप । रक्षसः । रक्षपालने ।
 रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. ।
 अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा स्थंताटसिप्रत्यये णिलोपो
 षण्विपर्ययश्च । अस्व च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर
 एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो षष्ठे ॥

प्रातरनुवाकस्थान्नेये क्रतौ गायत्रे च्छंदस्यवा नो अग्ने
 इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं च । अवा नो अग्ने इति षडग्नि-
 मीडेऽग्निः द्रुतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशब्दे चैताः
 शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

षट्सु प्रथमां सूक्तो सप्तमोऽनुचमाह ॥

अवा नो अग्ने ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभंसंणि ।

विश्वांसु । धीषु । वैद्य ॥ ७ ॥

अ० नः । अग्ने । ऊ० त्रिभिः । गायत्रस्य । प्र० भर्मणि ।

विश्वसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वसु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य
गायत्रसाम्नो गायत्रीकंदस्कष्य सुक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणि
संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव
रच ॥ अवा । इरचोऽतस्तिड इति संहितायां दौर्घत्व ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं ।

विश्वसु पृक्ष दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसाहं । वरेण्यं ।

विश्वसु । पृ० तसु । दु० स्तरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्त्रभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं ।
सत्रासाहं । सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्याय नाशकं । वरेण्यं ।
सर्वैरणीयं । विश्वसु । पृक्षु सर्वेषु संयामेषु दुष्टरं । गध-
भिरुत्तरोत्तमशक्यं । सत्रासाहं । कंदसि सह इति शिवः ।
वरेण्यं । वृद्ध पण्डः । पृक्ष । पटादिषु मांस्यत्सूनामुपमंस्या-
मिति पृतनाशब्दस्य पृक्षावः । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्या प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्ने
इति । सूत्रितं च । आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने
सुचेतुना । आ० २. १०. । इति । महापितृयज्ञेऽप्येव प्रथमा-
ज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च । जीवातुमंती सव्योत्तर्युपस्थाः ।
आ० २. १८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषमं ।

मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । सुचेतुना । रयिं । विश्वायुपोषमं ।

मार्डीकं । धेहि । जीवसे ॥ ८ ॥

हे अग्ने नाऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन
ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमाधेहि । आस्थापय । कौटुम्भं । मार्डीकं ।
सुडोकं सुखं तद्देतुभूतं । विश्वायुपोषमं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः
पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना ।
चित्ती संज्ञाने । श्रीणादिक उपत्ययः । कटुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वायुपोषमं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु ।
बहुब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तद्युष्णातीति
विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपच्छांदसः । दीर्घायुत्वाय
वर्चस इति यथा ॥

दशमोमृचमाह ॥

प्र पूतास्त्रिगशीचिपे वाची गोतमग्नेयं ।

भरंस्व सुम्रयुगिरं ॥ १० ॥

प्र । पूताः । त्रिगशीचिपे । वाची । गोतम । अग्नेयं ।

भरंस्व । सुम्रयुः । गिरं ॥ १० ॥

हे गीतम सक्तद्रष्टः सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छंस्वं
 तिग्मशोचिपे तीष्णज्वालायाम्नये पूताः श्रुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान्
 सस्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभरस्र । प्रकर्षेण संपादय ॥
 तिग्मशोचिपे । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुत्वं
 चेति मक् । तिग्मानि शोधीषि यस्य । बहुमीद्वौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्ररत्वं । सुम्नयुः । सुम्नशब्दात्कारचि न कंदस्यपुत्रस्ये-
 तौत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसौत्युप्रत्ययः ॥

एकादशीन्चमाह ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः ।

अस्माकमिदुधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अंति । दूरे । पदीष्ट ।

सः । अस्माकं । इत् । इधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽग्मान् अंत्यंतिके समोपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवि-
 स्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति । उपस्यपयति । स शत्रुः पदीष्ट ।
 पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव इधे वर्धनाय
 भव । अभिदासति । दसु उपस्ये । अस्माख्यंताम्रटि
 कंदस्युभयचेति शप चार्द्धधातुकत्वात्चेरनिटोति षिलोपः ।
 अंतिकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यामत्यंतिकशब्दस्य ककार-
 लोपः । इधे । इधु इधी । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।
 सावेकाश् इति विभक्तोरुदात्तत्वं ।

हादशोमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति ।

घातां गृणोति उक्त्यः ॥ १२ ॥

सहस्रस्रश्चः । विचर्षणः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।

घातां । गृणोति । उक्त्यः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्षणविशेषेण सर्वस्य द्रष्टव्यमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यत्रान्निर्गमयति । स चाग्निहव्य उक्त्यः शस्त्रैरस्त्राभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाघाता भूत्वा गृणोति । तांस्तीति ॥ सहस्राक्षः । बहुव्रीहौ सव्यक्षोरिति पच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गाथी द्रष्टव्यः । गृणोति । गृ शब्दे । घ्वादीनां ङस्त्व इति ङस्त्वम् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति पडशर्चं सप्तमं सूक्तं गीतमस्यार्धमैद्रे पंक्तिर्दंस्के । अनुक्रांतं च । इत्या शोडशैद्रे पाक्तं हि । द्विशब्दप्रयोगात्तुद्यादिपरिभाषयेदसुत्तरे च द्वे पंक्तिर्दंस्के ॥ पृष्ठपडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतोय इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अवितासोत्या हीद्रे पिव तुभ्यमिति मरुत्वतोयं । आ० ७. १२. । इति ॥ चतुर्विंशोऽहत्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं । इत्या हि भोम इन्द्र उभे यदिदं रोदसी इति । महावने निष्केवस्यस्य दक्षिणपथ इत्या हीत्येका ।

तथैव पंचमारण्यकी सूत्रितं । इत्या हि सोम इन्द इति
पंक्तिरिति ।

तामैतां सूक्ते प्रथमानुचमाह ॥

इत्या हि सोम इन्दे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वाञ्छ्वोजसा पृथिव्या निः शशा अर्चमर्चन्नुं

स्रराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोम । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनः ।

शविष्ठ । वञ्चिन् । वोजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः ।

अर्चि । अर्चन् । अर्चन् । स्रराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बन्धवन् वञ्चिन्वज्रवसिन्द्र । इत्या
हि । इत्यमेव । अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदेकरे हर्षकरे
सोमे त्वया पोते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्नाता वर्धनं तव वृद्धिकरं
स्त्रोत्र चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
अतस्त्ववोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हन्तारं त्वं
निःशशाः । निःशेषेणाशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः
सकाशाद्विरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्रराज्यं स्रस्य राज्यं
राजसमेन्वतुस्रमार्चन् पूजयन् । स्रस्य स्वामित्वं प्रकटय-
वित्यर्थः ॥ शशाः । शसु अनुमिष्टौ । लडि लुकि प्राप्ते बहुलं
कंदसोति शपः द्युः । स्रराज्यं । राज्ञा भावः कर्म वा राज्यं ।
पत्यन्तपुरोहितोदिभ्य यक् इति यक् । तत्र हि राजस इति
पठ्यते । स्रस्य राज्यं स्रराज्यं । अकर्मधारये राज्यं ।
पा० १. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

स त्वा॒मद॒दृ॒पा॒ म॒दः॒ सोमः॑ श्ये॒नाभू॑तः सु॒तः ।

येना॑ वृ॒त्रं॑ निर॒द्धो॒ जघ॑र्थं व॒ञ्चिन्वो॒जमा॑र्च॒न्नु॒ स्वरा॑र्च्यं ॥२॥

सः । त्वा । अ॒म॒द॒त् । दृ॒पा । म॒दः । सोमः । श्ये॒नऽभू॑तः ।
सु॒तः ।

येन॑ । वृ॒त्रं । निः । अ॒म॒द॒त् । जघ॑र्थं । व॒ञ्चिन् । अ॒र्ज॑सा ।
अ॒र्च॑न् । अ॒र्च॑न् । स्व॒रा॑र्च्यं ॥ २ ॥

हे इद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । ह्ये प्रापयत् ।
कोट्टशः सोमः । दृपा । मेचनस्वभावः । मदः । मदकरो ह्ये-
वारो । श्येनाभूतः । श्येनरूपमापन्नया पद्याकारया गायत्र्या
दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिपुतः । हे वञ्चिन् वञ्च-
वान्द्र येन पोतेन सामेनोजसा यत्नकरेणाज्ञोऽन्तरिक्षसका-
शाह्वं निर्जघर्थ । हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी
ह्ये । अस्माच्चि मदी ह्येग्वयनयोरिति घटादिषु पाठात्
मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लडि ऊं दस्यभयधेति
शप आर्द्धधातुकत्वाच्चेरनिटोति णिलोपः । अज्ञ । आप इत्यन्त-
रिचनाम् । अपो भि । पा० ७, ४, ४८ । इति पकारस्य तत्वं ।
जघर्थ । क्वादिनियमप्राप्त्येष्ट उपदेशेऽल्यत इति प्रतिषेधः ।
अभ्यानाच्चेति द्विकारस्य घत्वं । चितोति प्रत्ययात्त्वस्योदात्तत्वं ।
यदत्तयोनादनिघातः ।

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेष्टभीहिं धृष्णुहि न ते वज्रो नियंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शक्रो हनी हुत्रं जया अपोऽर्चन्

स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शक्रः । हनीः । हुत्रं । जयः ।

अपः । अर्चन् । अर्चन् । स्वराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेष्टि प्रकर्वेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शक्रनाभि-
सुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून् अभिभव । ते
सर्व वज्रो न नियंसते । शक्रभिनं नियम्यते । अपतिहतगति-
रित्यर्थः । तथा ते शयस्त्वदोय बलं नृम्णं नृणां पुरुषार्था
नामकमभिभावकं । त्रि यस्मादेवं तस्माद्भुवमसुरं मेघं वा हनः ।
जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । हुत्रं
इत्वा तेनाहुतमुदकं लभस्वत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः
कर्मणि लैटि सिन्धुलमिति सिप् । लैटोडाटावित्यडागमः ।
हनः । लोडर्थे ङाटमो लङ् । बहुलं कंदसीति शपो लुगभावः ।
अपः पित्वाद्दत्तुदात्तवे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमान-
वाक्यस्वत्वाच्चिदात्ताभावः । जयाः । जयतेर्लैयाडागमः । पूर्व-
वास्वरः ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह ॥

निरिन्द्रं भूम्या अधि हव्रं जघंध निर्दियः ।

सृजा मरुत्वतोरवं जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इन्द्र । भूम्यां । अधिः । हव्रं । जघंध । निः । दियः ।

सृज । मरुत्वतोः । अवं । जीवधन्याः । इमाः । अपः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकश्चोपरि हव्रं निजंघंध ।
निःशेषेण हतवानसि । तथा दिवो युलोकान्निजंघंध । हत्वा
चेमा अपो वृष्ट्यादकान्यवसृज । अधः पातय । क्रीदशोरपः ।
मरुत्वतोः । मरुदिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्राणिनो
धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समाहं ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

इंद्रो हव्रस्य दोधतः सानुं वर्ज्मण हीडितः ।

अभिक्रम्यावं जिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु

स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इंद्र । हव्रस्यं । दोधतः । सानुं । वर्ज्मण । हीडितः ।

अभिऽक्रम्यं । अवं । । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ५ ॥

हीडित, क्रुद्ध इन्द्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधती मूत्रं

कंपमानभ्य ह्रस्वस्य सामुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणावजिघ्रते ।
 प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो हृष्टुरदकानि सर्माय सरणाय
 निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोषतः । धृञ् कंपने ।
 अस्माद्यङ्लुगताच्छतयंत्यलोपश्चादमः । अभ्यस्तानामादिरि-
 त्याद्युत्तात्वं । छिडतः । छिड् छोड् अनादरे । छेडत इत्येतत्
 क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मात्रिष्टायां वर्णव्यापत्येकारः ।
 जिघ्रते । इतर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं
 छदसीति शपः श्नुः । इदित्यनुवृत्तो बहुलं छदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
 गमहनेत्यादिनापधालोपः । सर्माय । स्र गतौ । अर्तिस्तु-
 स्त्रित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य पंचमि एकोनत्रिंशो वगः ॥

षष्ठोऽमृचमाच ॥

अधि॑ सा॒नो॑ नि जिघ्र॑ते वज्र॑ण शत॑पर्व॒णा ।

मंदा॑न इ॒न्द्रो॑ अ॒र्धसः॑ सखि॑भ्यो गा॒तुमिच्छ॑त्यच॒नन् ।

स्वरा॑ज्यं ॥ ६ ॥

अधि॑ । सा॒नो॑ । नि । जिघ्र॑ते । वज्र॑ण । शत॑पर्व॒णा ।

मंदा॑नः । इ॒न्द्रो॑ । अ॒र्धसः॑ । सखि॑भ्यः । गा॒तुं । इच्छ॑ति ।

अच॑न् । अ॒नुं । स्वरा॑ज्यं ॥ ६ ॥

इन्द्र. शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सामावधि
 निजिघ्रते । अधिः सतम्यर्थानुवादो । समुच्छ्रिते ह्रस्वस्य
 ऋपोलादी स्थाने नितरां हिनस्ति । स इन्द्रो मदानो मंदमानः

स्तूयमानः मन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोत्रभ्योऽधऽमो-
 ऽचस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः ।
 मदि स्तुतौ । कर्मणि शानचि यक् । छंदस्युभयधेति शानच
 आर्देधातुत्वाद्दत्तान्तोपयन्तोपी । अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वे भति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्ते
 शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच
 उदात्तत्वं प्राप्नोति । एषं तर्हि शानच आर्देधातुत्वाद्देव
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमोऽष्टकाह ।

इंद्रं तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यद्द त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरचंचनुं

स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्रं । तुभ्यं । इत् । अद्रिवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । इ । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं ।

मायया । अवधीः । अचंचनुं । स्वराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन्
 पञ्चवांसंद्र तुभ्यमित् । पठार्थे चतुर्थी । तवैव धीर्यं सामर्थ्यं-
 मनुत्तं शत्रुभिरतिरस्त्रतं । यदयन्मात् वेन वीर्येण खलु
 मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोकोपद्रव-
 फारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि मायदेवा-
 पधोः । इद्वानसि । अनुत्तं । नमत्तनिपत्तेति निपातनाच्छिठान-

त्वाभावः । अवधोः । इतर्लुङि चेति वधादेशः । स चार्दतः ।
तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्धभावः ।

अष्टमौचमह ॥

वि ते वज्रांसो अस्थिरन्नवतिं नाव्याः३ चनुं ।

महत्तं इन्द्र वीर्यं वाघ्नोस्ते बलं हितमर्चन्ननुं सगरान्यं ॥८॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । चनुं ।

महत् । ते । इन्द्रः । वीर्यं । वाघ्नोः । ते । बलं । हितं ।

अर्चन् । चनुं । सगरान्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रामो वज्रास्वत्सकाशाच्चिर्गतान्यायुधानि
नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिमंख्याया वृत्तेण निरुद्धा
नदीरनूपलक्ष्य व्यथस्थिरन् । विविधमस्थिरपत । सर्वत्र व्याप्य
वर्तमानं वृत्तं इतं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः ।
किञ्च । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः ।
तथा ते वाघ्नोस्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ
वाह अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् ।
तिष्ठतेर्लुङि समथप्रविभ्यस्य इत्यात्मनेपदं । मंथे घसेति
घ्रैर्लुक् । स्याद्योरश्चेतीत्वं । व्यत्ययेन कस्य रचादेशः ।
नाव्याः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदा-
सात्तिट्स्वरित इति स्वरितत्वं । वाघ्नोः । उदात्तयथ इति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

इंद्रः । वृष्यं । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सधः ।

महत् । सत् । अष्य । पौंस्यं । वृषं । जघन्वान् । असृजत् ।

अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ १० ०

इंद्रो वृष्यासुरस्य तविषीं वलं स्वकीयेन वलीन
निरहन् । हतवान् । सहसा सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन
सहोऽभिभवसाधनं वृष्यायुधं निरहन् । अस्मिंश्रुष्य तत्पौंस्यं वलं
महत् अतिश्रीदं । यस्मादयं वृषं जघन्वाग्दतवान् । हत्वा च
तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् । तस्माद्दृवान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥
पौंस्यं पुंम् अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । विभाषा
गमहनविदेतौटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्वभ्यासादुत्तरस्य
हंतेर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्यः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तवं मन्यवे वेपते भियसा मही ।

यदिंद्र वज्जिबोजसा वृषं मरुत्वा अवधोरचंननु

स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तवं । मन्युर्व । वेपते इति । भियसा ।

मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । अोजसा । वृषं । महत्वाङ् । अधीः ।
अर्धन् । अर्धन् । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

महो महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्ववे
त्वदीयकोपाद्वियमा भीत्या वेपेते । कंपते । हे वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र
महत्वाङ्गर्द्धिर्युक्तस्वमोजसा बलेन यद्यदा वृषमवधीः । तदानीं
द्यावापृथिव्यावपि भवेनाकपिपातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुबेष्ट
कंपेन । भियसा । जिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशोऽनुचमाङ् ॥

न वेपसा न तन्यतेद्रे ह्वो वि वीभयत् ।
अर्धेनं वज्र आयसः सहस्रमृष्टिरायताचवन्तु स्वराज्यं ॥ १२ ॥
न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रं । वृषः । वि । वीभयत् ।
अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रमृष्टिः । आयत ।
अर्धेनं । अर्धन् । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

वृष इन्द्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विवीभयत् ।
भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरिण गर्जनशब्देन
न विवीभयत् । अपि च । इन्द्रेण विष्टेष्ट आयसोऽयोऋयः
सहस्रमृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृषमभ्यायत ।
वृषुमाभिसुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन शब्दे ।
वृषतन्त्रंक्रात्यादिना तनोतेर्धिधीयमानो यतुच् बहुलवचना-
दस्मादपि भवति । अत एव सलीपय । सुपां सुलुगिति
दृष्टीयाया उदेनः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं ।

वीभयत् । जिभी भये । हेतुभयाभावादिभित्तुभये । पा०
६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । ख्यंताङ्गुडि च्चेचडादि ।
आयत । अय पय गतौ । भौवादिरात्मनेपदो ।

अयोदशोऽष्टमहाह ॥

यद्दत्तं तव चाग्निं वर्चं ण समयोधयः ।

अहिंमिद्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्धन्ननु

स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । दत्तं । तव । च । अग्निं । वर्चं ण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इन्द्रं । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः ।

अर्धन् । अन्नु । स्वराज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा दत्तं तव इमनार्थं तेन सृष्टामग्निं च त्वं
वज्रेण समयाधयं । मय्यक् प्राहार्पिः । तदानोमहिभ्यागत्य
इतार हव जिघांसतो अन्तुमिच्छतन्ते तव शवो बलं दिवि
बद्धधे । यद्वमनुस्यूत व्यासमासीत् । शिष्टं पुर्व्ववत् ॥ जिघांसतः ।
इतिरिच्छार्थे सन्यज्जनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधे बध
वधने । कर्मणि लिटि व्यत्ययेन इलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशोऽष्टमहाह ॥

अमिष्टने ते अद्रिषो यदस्या जगच्च रेजते ।

त्वष्टी चित्तव मन्धव इन्द्रं वेदिज्यते भियाद्व्यम् । स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्त्रेने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्याः । जगत् । च ।

रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्रे । वेविज्यते । भिया ।

अर्चन् । अर्नु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिषो वज्रवन्निद्र ते तवाभिष्टने सिंघनादे षति स्याः
 स्यावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा
 चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपार्थ
 भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्याः ।
 तिष्ठतेः क्विप् चेति क्विप् । वेविज्यते । ओविजौ भयचलनयोः ।
 अस्माक्क्रियासमभिहारे यङ् । मन्यङोरिति द्विर्भावः । अद्-
 पदेगाल्लमार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य
 पादादौ वर्तमानस्यामंलितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे
 सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्विघाताभावः ॥

पंचदशीनृचमाह ॥

नहि नु यादधोमसींद्रं को वीर्यी परः ।

तस्मिंन्मृणसुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरचंन्ननु

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽद्रमसि । इंद्रे । कः । वीर्यी । परे ।

तस्मिंन् । मृण्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं ।

दधुः । अर्चन् । अर्नु । स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिदं नहि न्वधीसमि
 ययं न ह्यवगच्छामः । यतो वयसस्याः । पर इत्येतत्कारांत
 मश्रयं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एनेति यथा । प
 परस्तादितिदुरे मरुत्पैरनवगाद्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्यः
 वर्तमानमिदं कां मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः
 कस्मादिति चेत् । अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निति
 देवा नृत्पुं धनं । इत अपि च क्रतुं धीर्धर्मजांसि बलानि ।
 सदधुः । स्यापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः । यात् । या प्रापणे
 अत्राप्राप्तः गच्छ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अधिममि
 इषं गतौ । इदंतो मसिः वीर्या । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
 आकारः ।

षोडशोऽनुब्रमाह ।

यामर्धर्वा मनुष्यिता दध्यड धियमन्नत ।

तस्मिन्नन्नाणि पूर्वयेद्रे उवया समग्मतार्धन्नं स्वराज्ये ॥

या । अर्धर्वा । मनुः । पिता । दध्यड । धियं । अन्नत ।

तस्मिन् । अन्नाणि । पूर्वये । इद्रे । उवया । सं

अग्मनः । अर्धन् । अन् । स्वराज्ये ॥ १६ ॥

अथर्वतत्संज्ञक ऋषि पिता सर्वाणां प्रजानां पित्रभूतो मनु
 दध्यड् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिस्य यां धियमन्न
 यत्कर्मतन्वत । अक्रुयन् । तस्मिन्कर्माणि यानि अन्नाणि च
 संघनान्यवान्यवया मस्तरूपाणि स्वांवाणि च यानि सं
 तानि सर्वापि तस्मिन्निद्रे समग्मता । समगच्छंत । तत्र दृष्टा

पूर्वया पूर्वपामन्येषां वनिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा इधीषि स्तोत्रानि
 चंद्रेण संगच्छन्ति तदत् । य इन्द्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्व-
 मन्वचन् । अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण वारमणा स्वकीयमधि-
 पतित्वं । प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अहत्त । तनु पिस्तारे । बहुलं
 हृदसोति विकरणस्य लुब् । तनिपत्वोन्वदसौत्यपधालोपः ।
 पूर्वया प्रत्नपूर्वविश्वेमाख्यात् हृदसोतोवार्थे पूर्वशब्दात्यान्-
 प्रत्ययः लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सक्धा । शैन्द-
 दधि बहुलमिति शैर्लोपिः । समम्मत । समो गम्युष्टिभ्यामि-
 त्य लनेपदं । तुष्टि मन्ने घवेति च्चेर्लुब् । गमप्रभेत्वादिजीप-
 धाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकविंशो वक्त्रं ॥

वेदाद्यं प्रकाशिन तमो हृदि निवारयन् ।
 पुमर्थाद्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भ्राज्जाधिराजपरमेश्वरवैदिकसार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपालसाम्ब्राजधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवोदे
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्मंडिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः
 समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य मिःश्वसितं वेदो यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशतथाः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।

धौमता सायणार्येण पठोऽध्यायोऽथ वर्णिते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इन्द्रो मदायेति नवचंमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इन्द्रो नवेति । ऋषेयान्यस्माद्विदिति परिभाषया । रङ्गमणपुत्रस्य गीतमस्थानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पातं होतृत्वात्तद्गादिपरिभाषयेदसुत्तरं च सूक्तं पातं । अनादेशपरिभाषयेद्रो देवता । पृष्ठस्य पंचमेऽङ्गनि निष्कैवस्यंशस्य इदं सूक्तं । सूत्रितं च । मेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्कैवस्यं । आ० ७. १२. । इति ॥ चारंभणोये चातुर्विंशकेऽङ्गनि माध्यादिने सवने त्राह्मणाच्छंसिनः शश इन्द्रो मदायेत्याद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं । इन्द्रो मदाय वाहधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० ७. ४. । इति ॥ महाव्रते निष्कैवस्य उत्तरपक्ष इन्द्रो मदायेत्येका संसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । इन्द्रो मदाय वाहध इति पंक्तिः सूददोहाः ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाच्चमाह ॥

इन्द्रो मदाय वाहधे शर्वसे हवद्वा नृभिः ।

तमिन्महतस्त्राजिपूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र

नोऽविपत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वाहधे । शर्वसे । हवद्वा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सुम् । आजिपुं । उत । इं । अर्भे ।

हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः । अविपत् ॥ १ ॥

हवद्वा हवद्वावरकस्य हृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा
 हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रुणां हंतेन्द्रो मदाय हर्षार्थं
 शर्वसे । बलनामेतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेत्रमिच्छत्वि-
 ग्निर्वाहधे । स्तोत्रगस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धतो बभूव ।
 स्तुत्या हि देवता प्राप्तवन्ता सती प्रवर्धते । तमित्तर्भवेन्द्रं
 महत्सु प्रभूतेवाजिपु संग्रामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणाया-
 द्रयामहे । उत अपि चिमेनमर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे । अस्मा-
 भिराहृतः स चेन्द्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽघ्नान् प्राविपत् ।
 प्रावत् । प्रकर्षेण रचतु ॥ वाहधे । हधेः कर्मणि लिट् । संहिता-
 यामभ्यासस्थान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि
 तूतुजान इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति
 प्राप्तस्य त्रिभक्त्यदाप्तत्वस्य नृ चान्यतरस्थामिति प्रतिषेधः ।
 हवामहे । ह्यतेर्लटि ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसीति संप्रसा-
 रणं । शपि गुणावादेगो । अविपत् । अथ रक्षणे । लेव्यडागमः ।

इतय लोप इतीकारलोपः । सिव्वहुलं खेटोति सिप् ।
तन्माहधातुकत्वादेलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

अभि चि वीर सेन्योऽसि भूरिं पराददिः ।

असिं दम्भस्यं चिह्वधो यजमानाय शिचसि सुन्वते भूरिं
ते वमुं ॥ २ ॥

असिं । चि । वीर । सेन्यः । असिं । भूरिं । पराददिः ।

असिं । दम्भस्यं । चित् । वधः । यजमानाय । शिचसि ।
सुन्वते । भूरिं । ते । वमुं ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि ।
त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसौत्यर्थः । चि यस्मादेवं तस्माद्भूरि
प्रभूतं शत्रुणां धनं पराददिः । परादाता । शत्रुणां पराङ्मुखं
यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दम्भस्य चित् । अल्प-
नामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा
यजमानाय यामं कुर्वते सुन्वते सोमाभिपत्रं कुर्वते पुरुषाय
शिचसि । अपेक्षितं धनं ददासि । शिचतिर्दानकर्मा ।
यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमद्ययं धनं विद्यते तस्माद्द-
दासोति भावः ॥ पराददिः । इदाञ् दाने । आह्वगमहनजन
इति क्विप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाहिवचने ऋस्वत्वं । आतो लोप इटि
धेत्याकारलोपः । वधः । वधेरन्तर्भावितण्यर्थादिगुपधलक्षणः
कः । सुन्वते । शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदौरत आजयो धृष्यवे धीयते धना ।

युष्मा मटच्युता हरी कं हनः कं वसो दधाऽस्मो इन्द्र

वसो वधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्सृष्टं । आजयः । धृष्यवे । धीयते । धना ।

युष्म । मटच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसो ।

दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसो । दधः ॥ ३ ॥

अत्रे दमाख्यानं । रङ्गणपुत्रो गोतमः कुरुसृजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः मङ्ग युद्धे सति म ऋषि-
रनेन सूक्तेन्द्रं सुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरास्मानं । गोतमो ह वै राङ्ग-
ण उभयेषां कुरुसृजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदौरते । उत्सृष्टं । उत्पद्यते । तदानीं धना धनं धृष्यवे । यो धृष्युर्धर्मयिता शत्रूणां जिता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मटच्युता शत्रूणां मदस्य सर्वस्य चावायितारो हरी त्वदीयावश्वौ युष्म । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वतं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां पस्विचरंतं वसो वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेष कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान-
स्वदीयाक्राज्ञो वसो धने दधः । स्थापय ॥ उदौरते । ईरं गती ।

आदादिकः । अनुदात्तेस्वाङ्गसांभ्रातृकानुदात्तत्वे धातुस्वरं एवं
 शिष्यते । यङ्गयोगाटनिघातः । धना । सुपां सुलुगिति
 डादिभ्यः । युच्वा । युजिर् योगी । अंतर्भावित्स्वर्याङ्गोऽटि बहुलं
 छदसोति विकरणस्य लुक् । इरचोऽतस्तिड इति संहितायां
 टीर्ध्वं । इनः । इतिर्लोऽटि सिष्यडागमः । इनश्च दधयेति
 धायप्रतीतेयादिलोये विभायेति प्रथमायास्तिडविभक्तेर्निघात-
 प्रतिषेधः । वसौ । लिंगश्चात्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि
 ध्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क्रत्वा महां अनुष्वधं भीम या वृद्धे शवः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्रो हरिबान्दधे

इस्तयोर्वच्यमायसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा । महान् । अनुऽश्वधं । भीमः । या । वृद्धे । शवः ।

श्रिये । ऋष्वः । उपाकर्तृः । नि । शिप्रो । हरिऽवान् ।

दधे । इस्तयोः । वच्यं । आयसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रश्रया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां
 भयंकर इन्द्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यत्रनाम । स्वधायां । विभक्तयर्थे-
 ऽष्ययोभावः । सोमलक्षणस्यात्रस्य पाने सतीत्यर्थः । शव
 आत्मोयं बलमावृद्धे । आसिसुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतररूपो

दर्शनोयः शिप्रो । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान्
हरिनामकाश्रीपेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् ।
मसौपवर्तिनोर्हस्तयोर्वोहोरायममयोमयं वज्रं शिप्रे संपदर्थं
निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्र
शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति । तात्पर्यार्थः ॥ क्त्वा ।
जनादिषु छंदसी वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभायः ।
आयमं । तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः ॥

पंचमोऽवमाह ॥

आ पंप्रौ पार्थिवं रजं वद्धधे रीचना दिवि ।

न त्वावां इन्द्र कचन न जातो न जनिष्यतीति विश्वे

ववक्षिय ॥ ५ ॥

आ । पंप्रौ । पार्थिवं । रजं । वद्धधे । रीचना । दिवि ।

न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न ।

जनिष्यते । अति । विश्वे । ववक्षिय ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्रतेजसा प्रार्थियं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं रजोऽंत-
रिक्षलोकं चापंप्रौ । आपूरयति । तथा दिवि युक्तो रीचना
राचमानानि दौसानि नक्षत्राणि वद्धधे । बबंध । स्थापयतवान् ।
अता हि इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कचन न जातो नोत्पन्नो-
ऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्येनागोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं
विश्वं सर्वं रक्षितश्च जगदतिवक्षिय । अतिगनेन षोड-
मिच्छसि । सर्वंश्च जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पंप्रौ । प्रा-
पूरणे । लिख्यात् षौ षलः । पा० ७, १ ३४ । इत्यौकारदेशः ।

पार्थिवं । पृथिव्या आधावित्वञ्प्रत्ययः । जिष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 रजः । रंजत्वस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽन्तरिच्छं । रंज रागे ।
 असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । षडधे । वध
 बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्प्रत्ययगतत्वा-
 भावादेत्वाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादादित्वाविवाताभावः ।
 त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्धां छंदसि सादृश्य उपसंख्यान-
 मिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्वात्वं । षवक्षिय यह प्रापणे ।
 अस्मादिच्छासति सन्यत इतौत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विक-
 र्ण्यन्त इत्यभावः । सनताक्षित्यसंब इति निषेधादाभ्यत्ययाभावः ॥
 । इति प्रथमस्य पठे प्रथमो वर्गः ॥

पठोमुचमाह ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुपं ।

इंद्रो अस्मभ्यं शिचतु वि भंजा भूरि ते वसु भक्षीय तव
 राधंसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तभोजनं । पराददाति । दाशुपं ।

इंद्रः । अस्मभ्यं । शिचतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु ।
 भक्षीय । तव । राधंसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता य इंद्रो मर्तभोजनं सर्वमनुष्यै-
 रुपभाष्यमन्नं दाशुपे चरुपुरोडागादीनि दक्षते यजमानाय ।
 पराददाति प्रयच्छति । स इंद्रोऽस्मभ्यं शिचतु । तादृशमन्नं
 ददातु । अथशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । इ इंद्र अस्मभ्यं दानं
 धनं विभज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि

अहुत्तमसंख्यातं । अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भक्षीय ।
 प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । दाशुपे । दाशु दाने ।
 दाश्वान् साध्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसोमां चिति
 पत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां तिङि तस्य
 कंदस्युभयधेत्यादिधातुकत्वाच्छ्रवभावः । सत्तोषाभावश्च । एकाच्
 इतोऽप्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ।
 पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वात्त्रिधाताभावः । समानवाक्ये त्रि-
 धातयुपदक्षादादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि साध्यं दिनमवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे
 मदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपसृष्टः । होत्रकाणामिति
 खडे सूत्रितं । मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकत्रुमूतये । आ०
 ७, ४, । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीञ्चमाह ॥

मदेमदे हि नो ददिर्युथा गवांश्शुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरु यतोभयाहस्या वसुं शिशोहि राय

आ भर ॥ ७ ॥

मदेमदे । हि । नः । ददिः । युथा । गवां । श्शुक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । यता । उभयाहस्या । वसुं । शिशोहि ।

रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋतुक्तुर्हृत्तुक्तानां
 म इन्द्रो नोऽस्त्रभ्यं शवां यूथा यूथानि ददिति । गयूथानां
 दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु मुरुषि प्रभूतानि यता शत-
 संख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
 याहृद्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संग्रभाय । अस्त्रभ्यं दातुं सन्यक्
 गृहाण । शिगोष्ठि । अस्त्रांस्तोऽशोकुरु । निमित्तबुद्धियुक्तान्
 कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्याभर । आहर
 प्रयच्छ । ददिः । बुदाजं दाने । आह्वयमह्वनजन इति
 किप्रत्ययः । यूथा । शिष्टं दसि बहुलमिति शिष्टोपः । मयां ।
 सार्वेकाय इति प्राप्तस्य न गोश्वन्माववर्णेति प्रतिषेधः ।
 गृभाय । यद् उपादाने । लोटि ही कंदसि गायजपीति
 आप्रत्ययस्य गायजादेशः । ह्यधोर्म इति भवं । उभयाहृत्या ।
 उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य ळतोयादिवचनस्य सुपां सुसुगिति
 ष्यादेशः । अन्येषामपि ह्यदत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 ममासातोदानत्व उदाननिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु ।
 सुपां सुसुगिति विभक्तेर्लुक् । शिगोष्ठि । शीतनुकरणे । बहुलं
 कंदपीति विकरणस्य झुः । आदेश इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
 बहुलं कंदपीत्यभ्यासस्येत्वं । ईं हल्यघोरिति धातोरौत्वं ।
 पादादित्वाविघाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं ।

अष्टमोऽनुचमाह ॥

मादयस्त्र सुते सचा श्वसे शूर राधसे ।

विद्मः हि त्वां पुरुवसुमुप कामाग्स्तृज्महेऽयां नोऽविता
भव ॥ ८ ॥

मादयस्त्र । सुते । सचा । श्वसे । शूर । राधसे ।

विद्मः । हि । त्वा । पुरुवसुं । उप । कामान् ।

स्तृज्महे । अयां । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शीर्षंश्चिद्र सुते सोमेऽभिपुते सत्यागत्य सचास्त्राकं
सखा सन् मादयस्त्र । तेन सोमेन लक्ष्मी भव । किमर्थं । श्वसे
बलायै राधसेऽस्त्राकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं वदुधनं विद्म
हि । वयं जानौमः खलु । अतोऽस्मदीयान् कामान् माता
गवा वत्सानिय त्वयापस्तृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुमः ।
अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥
मादयस्त्र । मदलभियोगे । सुरादिराकनेपदो । अदुपदेशात्-
सावधातुद्धानुदासत्ये षिच एव स्वरः शिष्यते । स्तृज्महे ।
स्तृज विसर्गे । बहुलं कंदसीति विकरणस्य सुः । प्रत्यया-
द्युदासत्वं । अत्रापिशब्दानुपंगाच्छंदस्यनेकमपि साक्षात् ।
पा० ८, १, ३५ । इति निघातप्रतिषेधः ॥

नवमोऽनुचमाह ॥

एते तं इंद्रं जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्षं ।

अंतर्हि स्यो जर्नानामर्यां वेदी अदांशुपां तीर्षां नो वेद

था भंर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जंतवः । विखं पुष्यंति । वायं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अयं । वेदः । अदाशुपां ।

तेषां । नः वेदः । आ । भर ॥ ८ ॥

इन्द्रे वे तव स्वभूता एते जंतवो यजमानस्य च षा जना
विखं सर्वं वायं सर्वेः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयति ।
अदाशुपां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो
धनमयः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासी-
त्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो घनं नोऽस्मभ्यमाभर । आहर ।
प्रयच्छेति यावत् । अजयमानेषु विद्यमानं धनं यानानुपयुक्तत्वा-
द्दार्थमेव भवेत् । अतस्त्वस्य धनस्य सार्धकत्वाय तदीयं धन-
मपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः । ख्यः । ख्या
प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने व्हांदसो लुङ् । अस्थति-
वक्त्रोत्यादिना चुरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
बहुलं च्छंदस्त्रमाद्योगोऽपोत्वडभावः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः ॥

॥ इति ऋग्वेदस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो ष्विति प्रहृषं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्पणैर्द्रं । अत्या
जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो पु पङ् जगत्यं-
तमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशिशस्त्र आद्या सुसं-
शमित्यादिके द्वे ऋषौ च विनियुज्यंते । अथ षाडशीति खंडे
सूक्तितं । उपो पु शृणुही गिरः सुसंश्रयं त्या वयं भगवन्नित्येका
द्वे च पंक्ती । आ० ६, २. । इति ॥

तत्र प्रथमाच्यमाह ॥

उपो पु शृणुहो गिरो मघवन्मातया इव ।

यदा नः स्रुतावतः कर आदर्श्यास इत्यो जा चिद्र ते
हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरोः । मघवन् । मा ।

अतथाऽइव ।

यदा । नः । स्रुतावतः । करः । आत् । अर्श्यासे । इत् ।

योज । तु । इद्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवचिद्र गिरोऽस्मदीया स्तुतीरूपो उपैव
सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथा-
पिधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धि-
युक्तस्तथाविध एव भवेत्त्वर्थः । अपि च नोऽस्मान्स्रुतावतः ।
प्रियसत्यात्मिका वाक स्रुता । तथा स्तुतिरूपया याचा
युक्तान्यदा करः । करोषि । आत् अनंतर त्वमर्श्यास इत् ।
अर्श्यासे एव । आच्यसे एव । न तदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः
स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इद्र ते हरी
त्वदीयावशी तु चिद्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतस्य
प्रत्ययाच्छदसि वाचनमिति वचनादुतस्य प्रत्ययादिति हेर्लुग-
भावः । अतथा इव । तथैवाचरति-तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य
इत्येक इति क्विप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव ।
अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । इकञ् करणे । लुङि
कम्बुदृक्चिभ्यश्चेदसौति च्चैरडादेशः । नन्वडः सति शिष्टत्वात्

चित्स्वरिखांतीदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् ।
 ननु डुकञ् करण इति भूवादी पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात्
 क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः ।
 तथा हि । कः करन्तरतीत्यत्र यदाङ्गुर्न्यासकारश्चरदत्तो
 व्यत्ययेन शबिति तस्मादस्य धातोर्भूवादी पाठो नास्तीति
 गम्यते । किंच दद्यथं पठ्यते करदित्वेवमादिरूपसिद्धयर्थं
 छम्दस्त्वित्थिभ्यश्छंदसीति करोतेरङ्गविधानमनर्थकं स्यात् ।
 अस्माज्जङि शप्स्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदाङ्गुत्तद्रूपसिद्धये
 कर्तव्यमङ्गिधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
 लुडादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्मा-
 मिधातुवृत्तावयं धातुनिराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं ।
 अर्थयासे । अर्थं याच्ञाघां । चुरादिरात्मनेपदी । लेख्या-
 ङःगमः । योजा । युजिर् योगे । ष्यंताङ्गोऽटि छंदस्युभयथेति
 श्रुत्वा षाड्धातुकत्वाच्चेरिति पिलोपः । इरचोऽतस्मिङ्
 इति संहितायां दौर्घ्यत्वं ॥

द्वितीयानुघमाह ।

अध्वसमीमदंतं ध्रुवं प्रियां अधूपत ।

अस्तोपत सभानवो विप्रा नविंशया मतो योजा न्विंश
 ते इरी ॥ २ ॥

अध्वन् । समीमदंतं । इ । अर्थं । प्रियाः । अधूपत ।

अस्तोपत । सभानवः । विप्राः । नविंशया । मतो ।

योजं । नु । इन्द्र । ते । इरी । इति ॥ २ ॥

इ इन्द्रं त्वया दत्तान्यवान्यचन् । यजमाना भुक्तवन्तः ।
 भुक्त्वा चामोमदंत् इ । त्वमाद्याचन् । प्रियाः सस्योयास्तनूर-
 वाधूपन । अक्षंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वस्तुमशङ्कवन्तः
 शरीराख्यकंपयन् । तदनेतरं स्वभानवः स्वायतदौमयो विप्रा
 मेधाधिनस्ते नविष्टया नविष्टतमया मती मत्या स्तुत्यास्तोपत् ।
 अस्तुवन् । अन्यत्पूर्ववद्योज्यं ॥ अचन् । अर्देर्नुडि लुङ्स्तोर्घञ् ।
 पा० २. ४. ३७. । इति घस्त्रादेगः । मन्त्रे घसेत्यादिना चेलुङ् ।
 गमहनेत्यादिनोपधास्तोपः । स्वरि चेति चत्वं । शामिधमिघ-
 सीनां चेति पत्वं । अडागम उदात्तः । अमोमदत् । मद
 ष्टमियोगे । सुरादिरात्मनेपदी । लुङि चेशडि षिन्तोपोपधा-
 ष्छत्वद्धिर्भावसन्वज्ञावेत्वदीर्घाः । अधूपत । धूञ् कंपने ।
 लुङि मिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा छंदस्युभयधीति सिचः
 सार्वधीस्तुक्त्वेन छिच्छेत् किञ्चित् चेति प्रतिषेधः । अथवा
 धू विधुनने । मौःशडिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि
 गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो छिच्छानुयाभावः । नविष्टया । ए
 स्तुती । करणभृताया अपि स्तुतेः स्वध्यापारकर्तृत्वानुच ।
 तदंतात् तुच्छंदसोतोष्ठन्प्रत्ययः । तरिष्ठेमेयःस्त्रिति यत्तोपः ।
 मतो । सुपां सुलुगिति ष्टतोयायाः पूर्वमवर्णदौर्घत्वं । मन्त्रे
 उपेपचमनेति क्लिन उदात्तं ॥

महापितृयज्ञे सुमंष्टगमित्थेषाहवनोयोपस्थाने त्रिजियुक्ता ।
 अत्रितं च । प्राह्वनोयं सुमंष्टगं त्वेति इत्यम् । आ० २. १८. ।
 इति ॥

ताभेतां सुते दृतीयासु चमाह ॥

सुसंहयं त्वा वयं मघवन्वदिपोमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो यांहि वयं अनु योजा न्विद्र ते
हरो ॥ ३ ॥

सुसंहयं । त्वा । वयं । मघवन् । वदिपोमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णवंधुरः । स्तुतः । यांहि । वयान् अनु ।

योज । सु । इद्र । ते । हरो इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र सुसंहयं सुदुनुपदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा
खां वयं वदिपोमहि । स्वामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्ते-
त्याशःस्यते । अन्नाभिर्वदिभि स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोत्रभ्यो
देयेर्धनैः पुरितेन रथेन युक्तः सन् वयान् कामयमानानन्धान्यज-
मानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्य । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥
वदिपोमहि । यदि अभिवादनस्तुत्योः । षाशीस्त्रिङ् ।
स्त्रिङ्डात्रिपि । पा० ३, ४, ११५ । इति तस्यार्धधातुकत्वेन
लसार्धधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंविर्त्-
पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवच्चे सति पादादित्वात्रिघाता-
भावः ॥

चतुर्थीसृचसाह ॥

स चा तं हृषणं रथमधि तिष्ठति गोविर्दं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विद्र ते
हरो ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । दारिऽयोजनं । पूर्णं । इंद्र । चिकेतति । योज ।

तु । इंद्र । ते हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां
 संभयितारं तं रथमधितिष्ठति । इंद्रश्चे रथेऽधितिष्ठतु । आरुणे
 भवतु । हे इंद्र यो रथो दारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं
 पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति द्यापयति तं रथमधितिष्ठेति
 पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावशो धिमं योजय ॥ वा ।
 ऋचितनुचेति दीर्घः । रथं । अधिर्माङ्गस्यासां कर्म । पा०
 १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठति । तिष्ठते-
 लैव्यडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लैव्यडागमः ।
 जुहोत्यादित्याच्छपः स्रुः । बहुलं छंदसीति वक्ष्यमिति
 वचनान्नाम्यस्यास्य चि पित्तीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीनृचनाह ॥

युक्तं अस्तु दक्षिण उत सव्यः गतकृतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याच्छंधसो योजा न्विंद्र ते

हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । गतकृतो इति

गतऽकृतो ।

तेन । जायां । अर्षः । प्रियां । मंदानः । याहि । अर्षसः ।

योजं । तु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मबन्धु ते त्वदीये रथे दक्षिणे दक्षिण-
पार्श्वेऽस्त्री युक्तोऽस्तु । उत अपि च सव्यो वामपार्श्वेऽपि
युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधनः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानिन मंदानो
मत्तस्य प्रियां प्रौच्यिषीं जायामुपयायि । सा यत्र वर्तते तत्र
गच्छेत्पर्यः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावश्चौ रथे क्षिप्रं योजय ।
अनयोत्तरया च षोडशसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रयानं प्रति-
पाद्यते ॥ मंदानः मदि स्तुतिमोदसदस्वप्रकांतिगतिषु । लिटः
कानच् । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वेत्ताज्यमिति द्विवचन-
भाषः । अर्षसः । पद भक्षणे । अदेर्नुम् धत्तेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमो धकारांतादेशश्च ।

अर्षस्येष्टःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूचितं
च । युनज्मि ते वज्रणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये
अर्षस्येष्टःस्विति ॥

तामेतां यष्टीमृदनाह ॥

युनज्मि ते वज्रणा केशिना हरी उप प्र याहि दक्षिणे

गर्भस्योः ।

पत्नी सुतानी रभसा अंगदिपुः पूषणान्विन्त्संमु

पत्न्योमदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । वृद्धाणा । केशिनां । हरो इति । उर्प । प्र ।

याच्चि । दधिपे । गभस्वोः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिपुः । पूषण्डवान् ।

वञ्चिन् । सं । उ इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केगयुक्तो गिष्ठावन्तो ते हरो त्वदीयापत्नी
 वृद्धाणा स्तोत्ररूपेण मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन
 रथेनोप प्रयाच्चि । त्वदृष्टदसुपगच्छ । गभस्वोः । बाधुनामै-
 तत् । बाधोरश्वर्षधकान् रश्मोन्दधिपे । धारयस्व । त्वा त्वां
 सुतासो यज्ञेऽभिपुताः सोमा रभसा वेगवन्तः । तीव्रः क्षिप्रं
 मदकारिण इत्यर्थः । उदमंदिपुः । उक्कृष्टमदयुक्तमकार्युः । हे
 वञ्चिन् अतस्त्वं अगृह्यं गत्वा पूषण्डवान् । अत्र पूषण्डव्युत्पुष्टौ
 वतंते । पुष्टिर्धं पूषा । पुष्टिमेवावर्ध इति श्रुतिः । सोमपान-
 जनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया अथ ससु अमदः ।
 सम्यगेव द्रव्यो भव ॥ केशिना । केशशब्दात्स्वर्थाय इति ।
 सुपां सुतुमिति विभक्तोराकारः । रभसाः । अर्शभादित्वादच् ।
 अमंदिपुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषण्डवान् । पुष पुष्टौ ।
 अथुच्चक्षित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं
 द्रष्टव्यं । पूषास्वास्तोति पूषण्डवान् । मादुपधाया इति मतुपो
 धत्वं । नक्षीपिनो रुट् । पा० ८ं २. १६. । इति रुट् ।
 अस्त्रनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदौ हर्षे ।
 अंदधि रुड्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् । अग्निं प्राप्ते
 व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ इति प्रथमस्य पठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्वावतीति यदुचं दयमं सूक्तं गोतमस्यापमैंद्रं जागतं ।
 तथा चानुक्रांतं । अश्वावति जागतमिति । अतिरात्रे द्वितीये
 पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अश्वावति
 प्रोथां पीतिं हृष्य इयमिं संत्यामिति याज्वे । आ० ६. ४. ।
 इति ॥

तत्र प्रथमाष्टचत्वारः ॥

अश्वावति प्रथमो गोपुं गच्छति सुप्रोवीरिंद्रमर्त्यस्त्वो-

तिभिः ।

तमित्पृणच्चि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो

विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वावति । प्रथमः । गोपुं । गच्छति । सुप्रोवीरिः । इंद्र ।

मर्त्यः । तर्ष । ऊतिःभिः ।

तं । इत् । पृणच्चि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः ।

यथा । अभितः । विचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यां मनुष्यस्त्वोतिभिस्त्वदीये रक्षणेः सुप्रोवीरिः
 स्रष्टुं प्ररक्षितो भवति स मर्त्यांश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृह्णे
 घर्तमानो गोपु प्राप्तव्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः
 पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा
 बहुतरेण भवित्तमेन वा घतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना
 ध्वेन पृणच्चि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचे-
 तसो विविष्टज्ञानहेतुभूता आपोयथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं

भमुद्रै पूरयन्ति तद्वत् ॥ अखावतिः । मंत्रे सोमाश्चेति मती
 दीर्घत्वम् । सुपावोः । अवित्रस्तृप्तं चिभ्य ईरित्यवतीरीकारप्रत्ययः ।
 कतिभिः । कतिपूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । पृणच्चि ।
 पृचो संपर्के । रौधादिकः । भवोयमा बहुशब्दादीयसुनि
 बहोर्लोपो भु च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन
 ईकारलोपश्च । अच तु ङांसत्वादीकारलोपो न क्तियते ।
 भूभावश्च क्तियते । अथवा भविदशब्दात्तुम्बुदसीतीयसुन् ।
 तुरिष्ठेमेयः खिति ढलोपः ॥

अपोनप्तीये होत्वचमसेऽङ्गिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येषा-
 वल्लभ्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमिति
 समाप्य । आ० ५. १. इति । वाङ्मणं च भवति । आपो न
 देवीरुप यन्ति होत्रियमिति होत्वचमसेऽवनीयमानास्यन्वाङ्गिति ॥

तामेतां द्वितीयाश्रुचमाह ॥

आपो न देवीरुपं यन्ति होत्रियंभवः पश्यन्ति वित्तं यथा
 रजः ।

प्राचेदेवासः प्र ष्यन्ति देवयं ब्रह्म प्रियं जीपयन्ते वरा
 ईव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उषं । यन्ति । होत्रियं । अवाः । पश्यन्ति ।
 यित्तं । यथा । रजः ।

प्राचेः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवस्युं । ब्रह्मस्य प्रियं ।

जीपयन्ते । वराः ईव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः समूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो
 न यथाप उपयन्ति । उपगच्छन्ति । तद्ददुपरि धर्ममाना देवा
 एतमेष चमसमवोऽवस्तात्पश्यन्ति । होत्रचमसेऽम्नाकं सोमाभि-
 यथायापः पुरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संबन्धाभूत् । तत्र
 दृष्टान्तः । विततं विष्टोर्यं रजो ज्योतिः सूर्यध्वंधि यथा
 निरंतरमवस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमितं
 चमसं प्राचेः प्राचीनं यथा प्राचनेः प्रगमनेऽत्तरवेद्यभिमुखं
 होमकास्ते प्रणयन्ति । होमार्यं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोम-
 लक्षणेनाज्ञेन पीतं । संष्टतं पुरितमित्यर्थः । जोषयन्ते । सर्वे
 देवास्तं चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यका । यथा वरा ममेयं
 भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि
 ममायं सोमो ममायं सोम इत्यथ पार्श्वे वसेत इत्यर्थः । एवम-
 पो नम्रो यविनियोगानुसारीण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशना-
 त्वात् । यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं
 व्याख्येयं । हे इन्द्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति ।
 एवं देवास्तादीयं 'स्तोत्रं' शृणुमन्माणा होत्रियं होत्रसंबधि
 धिष्णुस्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात्पश्यन्ति विततं
 ज्योतिरिव । देवयुं देवानाम्मन इच्छन्तमितं संमितारमागताः
 सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति । अपतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं
 स्तोत्रप्रियं त्वां संमते वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियं ।
 होत्रिगच्छात्तस्येदमर्थं प्रत्ययः । षषः । पूर्वाधरावरापोमसि
 पुरधवसैवामित्यधिप्रत्ययांतादात्तः । प्राचेः । उच्चैर्नीचैरिति-
 षद्व्ययं । यदा । प्रपूर्वादिचतेर्ध्वयै कविधानं स्यात्प्रापाव्यधि-
 चनिबुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणाद्यत्वाद्भावे कप्रत्ययः ।

अनिदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमिति षिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे
सूत्रितं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यत् । आ० ४, ६ । इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूत्रितं
च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इत्यर्चं आरमेत् । आ० ४, ८ । इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसुंचा मिथुना या
संपर्यतः ।

असंयतो व्रते ते चेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय,
सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यतऽसुंचा ।
मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंयतः । व्रते । ते । चेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः ।
यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थ्यं । उक्थ्यं शस्त्रं । तद्योग्यं
वचो युजे वामित्यादिमंधरूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि ।
ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशंख्य
ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति

ह्योद्धेतसृतीयं हृदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह
 यच्चियं वै कर्मोक्थं वचो यत्रमेवैतेन समर्हयतीति । तत्र यथा
 हविर्धानद्वय एकमेव द्वतीयं चदिरधिनिधीयते । एवं स्तोत्र-
 मप्यभयोरेकं युक्तं । उक्थं नाम यत्रसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं
 वचनमपि यच्चियं कर्म । तस्य यत्ररूपयोर्हविर्धानयोर्यत्रत्व-
 संपादनायाधिनिधानाद्यत्रोऽपि समृद्धौ भवति । क्रीदशयो-
 र्हविर्धानयोः । यतसुचा । यताः संवक्षाः सुचो यद्बचमसादि-
 लक्षणाणि पात्राणि वयोस्त्रे । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने
 या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
 ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽध्वयतः शत्रुभि सह युष्मार्थ-
 मगभगतः सन् नै व्रते त्वदोये कर्मणि क्षेति । निवसति ।
 पुष्यति च । मजया पशुभिर्य पुष्टो भवति च । सुन्वते तद्देवत्ये
 यागे सोमाभिषवं कुर्वतां यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्ति-
 रुत्कृष्टं वलं भवति । एतत्सर्वे हविर्धानयोरुक्थस्य वचसोऽ-
 धिनिधानेन त्वया हतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । यम उपरमे ।
 निष्ठायामनुदात्तोपदेशित्यादिनानुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु द्विषु पदेषु सुपां सुलुगिति
 विभक्तोराकारः । सपर्यतः । सपर पूजाया । कंडादिभ्यो यक् ।
 अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति ।
 क्षि निवासगत्योः । बहुलं कंदसौति विकरणस्य लुक् । सुन्वते ।
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी षतस्येति चतुर्था । शतरनुम इति विभक्ते-
 र्दत्तत्वं ।

चतुर्थीन्विचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इदाम्नयः शम्या ये सुकृत्या ।

सर्वं पणेः समविदंत भोजनमश्वीवंतं गोभंतमा पशं

नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयं । इदाम्नयः ।

शम्या । ये । सुकृत्या ।

सर्वं । पणेः । सं । अविदंतं । भोजनं । अश्वीवंतं । गोभंतं ।

आ । पशं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पशुभिर्गानोऽपहृतास्तदानोमगिरा अंगिरसः प्रथमं
पूर्वमग्रतो वया इद्विलक्षणमग्रं दधिरे । इन्द्राय संपादितवतः ।
आत् अनंतरं तादृशा येऽंगिरस इदाम्नयः प्रव्यलिताग्नियुक्ताः
संतः सुकृत्या शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन
यागेनेन्द्रमयजन्निति शेष । ते नरो यच्चैत्र नेतारोऽंगिरसः
पणेरितचास्रोऽसुरस्य संवधि सर्वं भोजनं धनं समविदंत ।
समलभंत । कोदृशं । अश्वीवंतं । अश्वेयुक्तं । गोभंतं । मोभि-
र्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्वश्चतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च
समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुतुगिति असः सुः । शम्या ।
शमीति कर्षनाम । शम्यत्वनया क्रियया क्षीपजातमिति
शमी । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशश्च मांतस्यानाचमेरिति ।
वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिस्वात् ङोप् । स्वल्पेनाद्युदात्तम् ।

पुत्रावपि । गोभनं छत्वं करणं यथां सा तयोक्ता । नञ्पु
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।

पंचमोऽनुषमाश्च ॥

यज्ञैर्यथा प्रथमः पयस्यते ततः सूर्यो व्रतया येन यज्ञनि ।

या गा यज्ञदुग्नां काव्यः सखा यमस्य जातमनृतं

यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । यथां । प्रथमः । पयः । ततः । ततः । सूर्यः ।

व्रतयाः । येनः । या । यज्ञनि ।

या । गाः । यज्ञत् । दुग्नां । काव्यः । सखा । यमस्य ।

जातं । अनृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पश्चिभिरपद्यतासु गोष्वयवतस्यञ्च ऋषिर्यज्ञैरिन्द्रदेवस्यैर-
नुष्ठितेषांगेः पयो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथममन्वते । तनुते ।
सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव छतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतया
व्रतानां कर्मणां पालयिता येनः क्रांतः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र
यज्ञनि । गवा प्रदयनायाविरभूत् । ततोऽथवा ता गा
यज्ञत् । यामिसुत्येन प्राप्नोत् । तादृगस्येन्द्रस्य काव्यः कपिः
पुत्र उग्रना भृगुः सखासुरनिरमनाय सहायोऽभूत् । यमस्या-
सुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतमनृतं मरणवहितं तमिन्द्रं
यजामहे । इविभिः पूजयामः ॥ ययः । यसि भक्ष्ये टेक्षपि इति
टिप्पणः । उदात्तनिवृत्तिस्त्ररेण विभक्तैरुदात्तत्वं । ततः । तनु
विस्तारः । यदुत्तं ईदमीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशे-

त्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भावे । दीपजन-
बुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्त्तरि लुङि चेश्विष् ।
आजत् । अज गतिचेपणयोः ॥

पठोमृचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।
यावा यत्र वर्दति कारुरुक्थ्य र'स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु
रखति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा ।
श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

यावा । यत्र । वर्दति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् ।

इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रखति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा
वृज्यते । क्रियते । अध्वर्युणा यागार्थमाह्वयते । अर्को वा
स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योत-
माने यज्ञे यदाघोषते । उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावा-
भिपवार्थं प्रवृत्त उपलो वर्दति शब्दं करोति । तत्र दृष्टांतः ।
कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्तस्य शंसिता
कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वाक्तस्य
सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो रखति । रमते । यद्वा पूर्वा-
क्तानां बर्हिंरादोनामभिप्राप्तिषु सतोष्विन्द्रो रखति । अस्मदीयो
यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति । वृज्यते । वृजो वर्जने ।

अदुपदेशाद्भवाम्घातुकानुटाप्तस्ये यक् एव स्वरः शिष्यते ।
 निपातैर्यद्यदिहंति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । शुषिर ।
 विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुप-
 माश्लिषात्तामावः । रण्यति । रसु क्रीडायां । व्यत्ययेन शब्द-
 परस्यैपहं च । अत्यविकारस्त्वांदसः । यद्वा रण्य शब्दार्थः ।
 व्यत्ययेन शब्दम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्युचमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
 असावि विंशतिः पठनुष्टुभ शीष्णिद्वर्षाङ्गायत्रवैष्टुभास्तृचाः
 प्रगाथ इति । आदितः पठनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्त्रिस्त उष्णिहः ।
 दशम्याद्यास्त्रिस्तः पंक्तयः । त्रयोदश्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः ।
 षोडश्याद्यास्त्रिस्तस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशौ बृहती विंशौ सतो-
 बृहती । चतुर्वर्तनादांतम अषिः । अनादेशपरिभाषयेंद्रो
 देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिगादवगंतव्यः ॥ अविहृतपोऽशिशष
 आदौ ढचौ स्तोत्रियानुष्टुपौ । सूत्रितं च । अथ षोडश्यासावि
 सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुष्टुपौ । आ० ६, २, । इति ।
 अभिधुविकेपूक्षीषु ढतीयसपनेऽब्धावाकस्येमावेव ढचौ वै-
 कल्पिको स्तोत्रियानुष्टुपौ । एष्टू प्विति संडे सूत्रितं । असावि
 सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब । आ ७, ८, । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गच्छि ।

आ त्वा इष्टकिंद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इंद्र । वे । शविष्ठ । धृष्णो इति ।

आ । गहि ।

आ । त्वा । पृषङ्गु । इंद्रियं । रजः । सूर्यः । न ।

रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते स्वदर्थं सोम असावि । अभिपुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् । अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयित्वा इंद्र आगहि । देवयजनदेयमागच्छ । आगतं त्वामिंद्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृषङ्गु । आपूरयतु । रजोऽन्तरिक्षं रश्मिभिः फिरणैः सूर्गं न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विन्स्रष्टादिठनि विन्मतोर्लुक् । टेरिति टित्तोपः । पादादित्वात्त्रिघाताभावः । गहि । गमेलोऽटि बद्धलं कंदसोति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । तस्मात्सिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धवत्त्वाच्चेर्लुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ।

इंद्रमिहरीं वदताऽप्रतिघृष्टशवसं ।

ऋषीणां च स्तुतीर्ष यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इंद्रं । इत् । हरी इति । वदतः । अप्रतिघृष्टऽशवसं ।

ऋषीणां । च । स्तुतीः । षर्ष । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिघृष्टशवसं केनाप्यप्रतिघर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इंद्रमित्तमिंद्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणा-

मन्येषां च मनुष्याणां च स्तुतोर्यज्ञं च हरो अत्रावुपवदतः ।
समोषं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवंति यत्र यत्र यजंति तत्र
सर्वत्रेद्रमस्त्री प्रापयत इत्यर्थः । मानुषाणां । मनोजर्जाताविति
मनुशब्दादञ् पुमागमय ॥

तृतीयानुचमा ॥

या तिष्ठ ह्रद्वहन् रथं युक्ता वै ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा ऊषोतु वम्नुना ॥ १ ॥

या । तिष्ठ । ह्रद्वहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा ।

हरो इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । ऊषोतु । वम्नुना ॥ १ ॥

हे ह्रद्वहन् गवेषां संतरिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्यात्ते
हरो त्वदोषावस्यो ब्रह्मणा स्वीकृतघणेन मन्त्रेण युक्ता । रवेऽ-
स्याभिर्योजितो । तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्वदीयं मनस्य
यावाभिपवायं प्रवृत्तः पापाणां वम्नुना वधनीयेनाभिपवशब्दे-
नार्वाचीनमस्यदभिसुप्तं सु ऊषोतु । सुप्तु करोतु । युक्ता ।
सुप्तं सुप्तुगित्वाकारः । वम्नुना । वधेर्गथ । उ० १. ११. । इति
सुप्रत्ययो गकारस्यांतादेशः ॥

चतुर्थीनुचमा ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठमभेत्यं मदं ।

यज्ज्यं त्वाभ्यं चरन्वारी चरतष्य सादने ॥ ४ ॥

इ॒मं । इ॒न्द्र । सु॒तं । पि॒व । ज्ये॒ष्ठं । अ॒म॒र्त्यं । म॒दं ।

शु॒क्रस्य॑ । त्वा॒ । अ॒भि । अ॒च॒रन् । धा॒राः । ऋ॒तस्य॑ ।

स॒द॒ने ॥४॥

हे इन्द्र सुतमभिपुतमिमं सोमं पिव । कोट्यं । ज्येष्ठं ।
अतिशयेन प्रशस्यं । मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं ।
सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न भवतीत्यर्थः । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सद्ने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्त-
स्यास्य सोमस्य धारास्वामभ्यचरन् । आभिमुख्येन संचलन्ति ।
त्वां प्राप्नुवन्ति सयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दा-
दिष्ठनि ज्य चेति ज्यादेशः । अचरन् । चर संचलने । ऋदसो
सह ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

इ॒न्द्राय॑ न॒नम॑र्च॒तोऽक्या॑निं च ब्र॒वीत॑न ।

सु॒ता अ॒म॒रु॒रि॒रि॒द॒वो ज्ये॒ष्ठं न॑म॒स्य॒ता स॒हः ॥ ५ ॥

इ॒न्द्राय॑ । न॒नं । अ॒र्च॒त । उ॒क्या॑निं । च । ब्र॒वीत॑न ।

सु॒ताः । अ॒म॒रुः । इ॒रि॒द॒वः । ज्ये॒ष्ठं । न॑म॒स्य॒त । स॒हः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इन्द्राय नूनं चिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि स्तोत्राणि
च ब्रवीतु । ब्रूत । सुता अभिपुता इंदवः सोमाद्यामरुः ।
आगतमेव तमिंद्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः
सहस्रिनं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कृत ॥ ब्रवीतन ।

व्रथोतीर्लांति तमनमनयनाचेति तमत्रादेयः । अमत्तः । मदी
 ह्ये । लांदमः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-
 दिडभावः । नमस्यत । नमोवरिवचित्त्वं इति खन् । सङ् ।
 लुगकारेकाररेफास्य वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. । इति
 मत्वर्थोयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पंचमो वर्गः ॥

पठोमृचमाह ॥

नकिङ्क्रीतीतरो हरो यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिङ्कानुं मउमना नकिः सख्यं पानये ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथितरः । हरो इति । यत् । इन्द्र ।

यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अन्तु । मउमना । नकिः । युष्मभ्यः ।

पानये ॥ ६ ॥

इ इन्द्र यथ्यथाश्च हरो पतत्सं प्रावन्नो यच्छसे रथे
 योत्रयसि । तज्जाश्वताऽन्यः कश्चिद्रथोतरोऽतिगथेन रथवान्
 नकिः । नास्ति । अन्येषामाहगम्युत्तरयाभावात् । त्वा त्वाम-
 नुत्तत्र मउमना । बलनामेतत् । वसेन सदृशोऽपि नकिः ।
 न अस्ति । सख्यः शोभनाम्नाऽन्यथ त्वां नकिरानये । न
 प्राप । इन्द्रश्च बन्नाम्बोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो. बलवान-
 म्रथान् लोके कश्चिदपि नास्तात्यर्थः ॥ नकिङ्कत् । युष्मत्तत्तुः-
 प्तत.पादमिति पठं । रथोतरः । पतिगथेन रथो । तरयोत्

रथिन इतीकारांतदेयः । अवग्रहसमये छांदसं ङ्गत्वं ।
यच्छसे । यमेव्यंत्येनात्मनेपदं । स्रखः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं
घ्राच् छंदसोत्तुत्तरपटाद्युदात्तत्वं । आनशे । अश्रोतेत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य नुट् ॥

आभिन्नविकेपूक्थेषु त्रतयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनी य एक
इद्विदयत इति वैकल्पकः स्तोत्रियसूचः । एङ्गु ध्विति स्तंडि
सूत्रितं । सखाय आशिषामाह य एक इद्विदयते ।
षा० ७, ८ । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य श्रीष्णिहट्चाशो-
तावयं लचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सुत्रते । य एक
इद्विदयत आयाह्यद्रिभिः सुतामिति ॥

लचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मतीय दाशुषं ।

इंशानो अप्रतिष्कृत इंद्री अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसुं । मतीय । दाशुषं ।

इंशानः । अप्रतिष्कृतः । इंद्रीः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मतीय
मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति ।
अंगेति धिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दतः । प्रतिकूल-
शब्दरहित इत्वर्थः । एवंभूतः स इंद्रः धिप्रमौशानः सर्वस्य
जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरचणहिंसादानेषु ।
शपः पिच्छादनुदात्तत्वं । तिडश्च लमावंधातुकस्त्रिण धातुस्वर
एव शिष्यते । यदृत्तयोगादिनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे ।

प्रतिकूलं कूयते शब्दात् इति प्रतिकृतः । पारस्करादेराकृति-
गपत्वात्सुट् । सुपामादित्वात्पत्वं । नञ्समासेऽप्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्ररत्वं ॥

षष्ठमौत्तमाह ॥

कदा मतेमराधसं पदा चंपेनिव स्फुरत् ।

कदा नः शुयवद्विर इंद्रो घंग ॥ ८ ॥

कदा । मते । मराधसं । पदा । चंपेऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुयवत् । गिरः । इंद्रः । घंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन रक्षितं । अष्टार-
मित्यर्थः । एवंविधं मते मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन चंपमिवाह्विच्छ-
वकमिव कदाःस्फुरत् । स्फुरित्यति । वाधियति । यथाह्विच्छव
मंडलाकारेण गयानं कथिदनायासेन हंति । एवमिंद्रोऽपि
कदाह्विच्छवन् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरत् । स्फुरतिवधकर्म ।
स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां
गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽवधिप्रं
शुयवत् । शोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र भिक्तं । चंपमह्वि-
च्छवकं भवति यत् ह्युभ्यते । कदा मतेमनाराधयंतं पादेन
चंपमिवावस्फुरियति । कदा नः शोष्यति गिर इंद्रोऽंग ।
घंगेति धिप्रनाम । नि० ५, १०, । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पदचित्वादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेश्दात्तत्वं ।
चंपमिव । शुभ संवलने । अस्मात्कर्मणि घञि ब्रह्मलवचना-
पातोर्भुमागमः । वर्णश्यापत्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् ।

स्फुर संचलने । छंदसि सुइलड्लिट इति ऋडधे लडः । बहुजं
छंदस्यमाख्यांगीऽपीत्वडभावः । शयवत् । शु शयषे । लेख्यडा-
ममः । बहुजं छंदसोति शपः दुः ॥

नवमीऽवमाह ॥

यच्चि त्वा बहुभ्य आ सुतावां आपिवांसति ।

उग्रं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

यः । चित् । चि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् ।

आऽपिवांसति ।

उग्रं । तत् । पत्यते । शवः । इंद्रः । अंग । ८ ॥

बहुभ्यो मन्येभ्यः सक्वाशाद्यच्चि य एव सुनु यजमानः
सुतावान् अभिपुतसामयुक्तः मन् हे इंद्र त्वा त्वासाविवांसति ।
परिचरति । विवांसतिः परिवरणकर्मा । तत्तस्यै यजमानाय
यद्यमहूषं शवो बलसिंद्रोऽंग चिमं पत्यते । यातयति ।
प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुनुगिति चतुर्थी लुक् । पत्यते ।
पत् गतो । अस्मादंतर्भावितस्वर्थाद्व्यत्ययेन श्यन् ।

चातुर्विंशतीऽहनि साध्यांदिने मयनेऽच्छावाकस्य सादी-
रित्या विषुवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसूचः । छात्रवाप्यामिति
खंडे सूत्रितं । यः सत्राज्ञा विचर्षणिः सादीरित्या विषुवतः ।
आ० ७. ४. । इति ॥ षष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्केदख्येऽप्ययं
दशोऽनुष्टुपः । स्तामे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । सादीरित्या
विषुवत उप नो हरिभिः सुतं । प्रा० ७. १२. । इति ॥

वृचे प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वादोरित्या विपुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

या इंद्रेण सयावरो वृष्णा मदति शोभसे वस्त्रीरनु

स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विपुवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः ।

याः । इंद्रेण । सयावरो । वृष्णा । मदति । शोभसे ।

वस्त्रीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विपुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वा मधुररसस्य सोमस्य । क्रियापद्व्यं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थार्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । इत्या गावः शोभसे शोभायं वृष्णा कामाभिवर्षकेषुद्रेण सयावरोः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदति । वृष्टा भवन्ति । ता इंद्रेणोतस्य सोमस्य श्रेयं पिबन्तीत्यर्थः । वस्त्रीः पयःप्रदानेन निवामकारिष्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येद्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलब्धावस्त्रिता इति शेषः ॥ विपुवतः । विपु व्याप्तौ । अस्मादौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मत्तुप् । ऋसुनुद्भ्यां मत्तुबिति मत्तुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया दीर्घः । व्यत्ययेन मतावत्त्वं । मध्वः । जसादिषु ऋडसि वाचनमिति घेर्ङतीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । पिबोरादिभ्येति डोप् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण

इति परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरोः । या प्रापणे ।
 अतो मनधिति वनिष् । वनो र चेति डीव्रेफौ । मरुति ।
 मदो ह्ये । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन णप् । वस्त्रोः । यस निवासे ।
 शृङ्खल्लङ्घोत्वादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
 दात्तत्वं । वीतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्डीवाद्युदात्तार्थं ।
 पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाद्दसुशब्दान्डीपि यणादेशः ।
 लसि वा छंदसोति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । स्वरान्यं । अकर्मधारये
 राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

। इति प्रथमस्य पष्ठे पष्ठो वर्गः ॥

एकादशोऽष्टकमाह ॥

ता अस्य पृथनायुवः सोमं योषन्ति पृथयः ।

प्रिया इंद्रेष्व धेनवो वर्जं हिन्वन्ति सायकं वस्त्रौः
 स्वरान्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृथनायुवः । सोमं । योषन्ति । पृथयः ।

प्रियाः । इ इंद्रेष्व । धेनवः । वर्जं । हिन्वन्ति । सायकं ।

वस्त्रौः । अनुं । स्वऽरान्यं ॥ ११ ॥

ता पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृथनायुवः स्वर्गनकाभाः पृथयो
 नानावर्णा गाव इंद्रेण पातव्यं सोमं पयसा त्रीणति मिथी-
 कुर्वन्ति । इंद्रेस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभृतास्ता धेनवः सायकं
 शत्रुषाभंतकारकं वक्षमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति ।

इंद्रः यथा शत्रुं वचं पेरयति तथेन्द्रस्य सदनमुत्पाटयंतौत्यर्थः ।
अन्यत्पूर्ववत् । द्विन्यंति । द्वियिः प्रोषणार्थः । इदित्वाच्नुम् ।
सायकं । यो अंतकर्माणि । ऋज्वात्वे युगागमः ॥

द्वादशोऽष्टचमाह ॥

ता अस्थ नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सचिरे पुरुषि पूर्वचित्तये वस्तोरनं

स्वराज्ये ॥ १२ ॥

ता । अस्थ । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्थ । सचिरे । पुरुषि । पूर्वचित्तये । वस्तोः ।

अनं । स्वराज्ये ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रज्ञश्चानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहो बलं नमसा
स्वप्रायेण पयोरुपेषावन सपर्येति । परिचरति । पुरुषि
वदन्त्यस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सचिरेः
सेविरे । आपयत इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये । युयुत्सूनां
शत्रुणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना हृषादय सर्वे
मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्वज्यंत इति तंवां बोधना-
येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सचिरे । सय गतौ । व्यत्ययेनाऽने-
पटं । पूर्वचित्तये । पितो सन्नाने । भावे क्तिन् । मरुदृपादि-
त्वात्पुंशपदात्तोदात्तत्वं ।

घातुर्विशकोऽहनि प्रातःसपने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो
दधीच इति पडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च । आदह
स्वधामन्वित्येका हे चंद्रो दधीचो अस्त्रभिः । आ० ७, २ ।
इति ॥

वृत्ते प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीसूचमाह ॥

इंद्रो दधीचा अस्त्रभिर्वृत्राण्याप्रतिष्कृतः ।

जघान नवतौर्नव ॥ २३ ॥

इंद्रः । दधीचः । अस्त्रभिः । वृत्राणि । अप्रतिष्कृतः ।

जघान । नवतोः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाखायनिन इतिहासमाचक्षते । अथर्वणस्य दधीचो
जीवतो दग्नेनासुराः परावभृवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः
पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तेरसुरैः सङ्घं योद्धमशक्तुवंस्तमपि-
मन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वाव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह
किमस्य किञ्चित्परिगिष्टमंगमस्तौति । तस्मात्प्रवोचन् अस्ये-
तदाश्व शौघे येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राप्नवोत् । तन्तु न
विद्य यत्राभषदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् । तदन्विच्छतेति ।
तहान्वोपपुः । तच्छ्रैणावत्यनुविद्याजहुः । श्रयणावह वे नाम
कुरुक्षेत्रस्य जघानर्षे सरः स्पन्दते । तस्य शिरसोऽस्त्रिभिरंद्रो-
ऽसुराञ्जघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूल-
शब्दरहित इन्द्र आयवणस्य दधीच एतत्पञ्चकस्य ऋषेरस्य-
भिरश्वशिरःमेशधिभिरस्त्रिभिरनवतौर्नव नवसख्याका नवतो-
दंगोत्तराष्टयतसंख्याका । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्चेतु-

मादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्त-
मानकालभेदेन तत्कालवर्तिनी देवाञ्छेतुं पुनरपि प्रत्येकं
त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युक्ताहादिशक्ति-
ब्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विका-
दिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशोतिः संपद्यते । एवं
चतुर्भिर्दिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने
सति नव नवतयः संपद्यते । एवविधमायारूपाणि वृत्राण्या-
वरकाण्यसुरजातानि जघान । हृतवान् ॥ दधीचः ।
दध्यंचतीति दध्यद् । अंचतेर्ऋत्विगित्वादिना ङिन् । अनि-
दितामिति नलोपः । पष्ठेः कवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवाद-
तया चाविति पुर्वपदस्यांतोदात्तत्वं प्राप्तं । अचैश्चंदस्यसर्वनाम-
स्थानं । पा० ६. १. ११०. । इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन
तदाध्यते । अस्यभिः । कंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावप्यस्य-
शब्दस्थानडादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशौचमाह ॥

इच्छन्नश्च यच्छिरः पर्वतेषुपंचितं ।

तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्नस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपंचितं ।

तत् । विदत् । शर्यणाऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्यपंचितमपगत्य स्थितमश्वसंबंधि
दधीचो यच्छिर इच्छसिंद्रो वर्तते । शर्यणावत्येत्तं चो सरसि

तच्छिरो विदत् । अज्ञासोत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदोयैरस्थि-
भिर्वृक्षाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु
इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । धेत्तेर्लुङ् व्यत्ययेन
चुरडादेशः । श्रयणावति । श्रयणा नाम देशः । तेषामदूरभवं
सरः श्रयणावत् । मध्यादिषु श्रयणशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च ।
पा० ४, २, ८६ । इति चातुर्थिको मतुप् । संज्ञायामिति
मत्तुपो वत् । मत्तौ बहुचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्नोकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसी-
भ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह
गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे
सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानः ।
आ० ८, ८, । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचं ।

इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्रं । अहं । गोः । अमन्वत । नामं । त्वष्टुः । अपीचं ।

इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गोरगंतुचंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तस्या-
दित्यस्य संबध्यपीचं रात्रावंतर्हितं स्रक्वीयं यत्राम तेजस्त-
दादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् ।
उदकमये सच्छे चंद्रविंशे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र
प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं

चंद्रेऽपि वर्तमाना समंत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वावा-
 वंतर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नैशं तमी
 निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव
 द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः
 प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतत्येतदुप-
 पेक्षं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्रधान-
 शिवचया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र
 निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनो-
 पेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुंशः सूर्यरश्मि-
 चंद्रमा गंधवं इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।
 अत्राह भोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः सममं-
 तादित्यरश्मयः स्रं नामापीचमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं
 वा । नि० ४. २५. । इति । अमन्वत । मनु अवबोधने ।
 अपौच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरप्रगटयद्य । उ० ४. ११३. । इति
 निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वा-
 दंचतेः कृत्विगित्यादिना जिन् । अनिदितामिति नलोपः ।
 अपिगि निगते भवमपौच्यं । भवे च्छंदसोति यत् । अच इत्य-
 कारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपौच्योऽप्रकाश
 इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमशब्दात्प्राप्तिं च
 छंदसोति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दो नानु-
 वर्तते तदानीमिदमस्यसुः । पा० ५. २. २४. । इति थसु-
 प्रत्ययः । अथयादाप्पुः । पा० २. ४. ८२. । इति सुबलुक्तं
 वाधित्वा सुपां सुलुगिति डादेशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं
 मिमोते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४.

२२७ । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितंचोत्यादिना रक्प्रत्ययांत-
मंतोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टी कायस्य ष्वियः को अद्येति द्वे ऋचौ
याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । कायं दग्मं को अद्य यंक्ते धुरि
गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीन्वचमाह ॥

को अद्य यंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमौवतो भामिनो
दुह्णायुन् ।

आसन्निपून्हत्स्वसा मयोभून् येषां भृत्याऋणधत्स
जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमौवतः ।
भामिनः । दुःऽह्णायुन् ।

आसन्ऽपून् । हत्स्वऽअसः । मयऽभून् । यः । एषां ।
भृत्यां । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य
धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् को यंक्ते । को नाम
नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कोऽदृशानश्वान् । शमी-
यतः । वीर्यकर्मपितान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् । दुह्ण-

षायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृषीयतिः क्रुध्यति-
 कर्मा । आसन्निपून् । येषामासन्त्यास्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां
 प्रहरणार्थमिपवो बाणा बहास्तान् । हृत्स्वसः । हृत्स्वु शत्रूणां
 हृदयेष्वस्यति स्वकोयं पादं चिपंतोति हृत्स्वसः । मयोभून् ।
 मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः ।
 यो यजमान एषामोदृशानामखानां भृत्यां भरणक्रियां रघ-
 वाहनक्रियामृणधत् समर्द्धयति । स्तोतीति यावत् । स यज-
 मानो जोवात् । जीवन्वान्भवेत् । यद्वा क इति प्रजापति-
 रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । अतस्य यज्ञस्य
 धुरि निर्वाहे गा वेदरूपात्वात्विशेषानद्येदानीं युंक्ते । संयोज-
 यति । कोदृशान् । शिमोवतः । प्रतिपाद्यैः कर्माभिर्युक्तान् ।
 भासिनः । उज्ज्वलान् । दुर्हृषायून् । हृषीयतिर्धानिकर्मां ।
 हातुमशक्यान वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निपून् । आस-
 न्त्यास्य इपुरेपणं गमनसुचारणं येषा तान् । हृत्स्वसः ।
 हृत्स्वु हृदयेषु दोष्यमानान् प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् ।
 मयसांध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
 यो यजमान एषां वचसां भृत्या भरणक्रियामृणधत् ।
 षट्क्षिमतो करोति । स जोवात् । स एव जीवति । अन्ये
 जीवन्मृता इत्यर्थे । दुर्हृषायून् । हृषीङ् लज्जायां । कंडादि-
 त्वाद्यक् । बहुलवचनादस्मादुष्प्रत्ययः । अतो लीपे सति
 वर्षाद्यापत्याकारः । मृगयादिर्वा द्वेष्यः । आसन्निपून् ।
 पृश्नित्यादिनास्यशब्दस्यामृचादेशः । इप गतादित्वस्मादियैः
 कित्तुप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हृत्स्वसः ।
 असु धेपणे । असु गतिदोषादानेषु । क्तिप् चेति क्तिप् ।

तत्पुरुषे कृति बहुन्तमित्यलुक् । क्त्वात्तरयदप्रकृतिस्ररत्वं ।
 मयोभून् । व्यत्ययेन क्लृप्तत्वं । यद्वा मितद्रादिभ्य उपसंख्यानं ।
 पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः । भृत्वां । मृज भरणे ।
 संज्ञायां समजनिपट । पा० ३. ३. ८८. । इति क्यप् । उदात्त
 इत्ययनुवृत्तेः प्रत्ययसोदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वडौ । लेटि
 व्यत्ययेन श्म् । लेडोऽडाटावित्याडागमः । इतय लोप
 इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्वबल्लेऽया-
 डागमः ।

सप्तदशोमृचमाह ।

क ईपते तुज्यते को विभाय को भंसते संतमिद्रं को
 श्रंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे ईको
 जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । भंसते । संतं ।
 ईद्रं । कः । श्रंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् ।
 तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुयचीतरीन्द्र आगते सति क ईपते । शत्रोर्भौतः मन् को
 निर्गच्छति । न • कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते ।
 शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय ।
 विभेति । ईद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते । दूरं तस्य
 शत्रुजता हिंसा । अंत्यंतिके समोपे संतमस्त्राकं रक्षकत्वेन

पतमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो
 नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिंद्रं आगते
 सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिव्रवत् । हे इंद्रास्त्रदीयं
 पुत्र रक्षित्वेवरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधि-
 व्रव्यादिति यथा । एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् ।
 स्वयमेवेंद्रा रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधिव्रवत् ।
 उत अपि च राये शत्रुभिरपच्छ्रियमाणाय धनाय कोऽधिव्रवत् ।
 अपच्छ्रियमाणमस्त्रदीयं धनं रक्षित्वधिवचनमपि को यज-
 मानः कुर्यात् । न कोऽपोत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय
 शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधिव्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं
 परिजनरक्षार्थं चेंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं । स्तुत्या प्रोत इंद्र
 स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कश्चाभिधेयस्य प्रजापतेः
 संबधिनि कर्मणि विनियोगः तदानो परमेश्वर्ययोगादिंद्रयत्वेन
 प्रजापतिरेवाभिधीयते । यदेंद्रा गाहंपत्यसुपतिष्ठत इति
 विनियोगानुसारेण कदा चनेत्यस्यामृचि विद्यमान इंद्रो गाहं-
 पत्यपरतया नीयते तदत् ॥ इंपते । इंप गतिहिंसादर्शनेषु ।
 भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि
 यक् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः
 शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदासाच्चिघाताभावः । मंसते ।
 लेट्यडागमः । सिव्वडुलं लेटिति सिप् । अंति अंतिकस्य
 कादिलोपा इडुलमिति कलोपः । व्रवत् । व्रवीतेत्सेट्यडागमः ।
 तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति
 चेडिंतीति गुणाभावे यषादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 विभक्ते स्वरितत्वं ।

अष्टादशोऽनुचमाह ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रु-
वेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाश होम को मंसते वोतिहोत्रः

सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजाते ।

ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आश । होम । कः । मंसते ।

वोतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीद्रे । इन्द्रार्थं हविर्निरूप्याग्निं स्तीति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विघ्नानत्वात् । को वेद्रयागार्थमग्निं सुचा जुष्टा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्मित्यैऋतुभिर्घसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते । यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैऋतुभिः सद्वाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होम दातव्यं प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता नाम्ने देवा इतीन्द्रा स्तूयते । वोतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शीघ्रनदेवताकः को यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।

बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेद्भूः प्रत्यक्षो भवति
 नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ईड स्तुती । अदादि-
 त्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेक्षाच इति विभक्त्येवदात्तत्वं ।
 यजाते । यजतेर्ल्यडागमः । वैतोऽन्यत्रेत्येकारः । वहान् ।
 वहतेर्ल्यडागमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । संयोगात्-
 स्येति तत्कारलोपः । होम । ह्यतेः कृतात्वख्यातो मनित्रिति
 मनिन् । ह इत्यनुष्ठौ बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । यद्वा ।
 नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४, १५२ । होमनशब्दो मनिन्-
 प्रत्ययांतो नियात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लीक्षडायमः ।
 सिञ्चद्भुलं लेटोति सिप् । वीतिहोत्रः । वो गत्यादिपु ।
 अन्नात्कर्मणि मंत्रे उपेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं
 होमः । हुयामाशुभसिभ्यस्त्रिति व्रनप्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो
 होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । मज्ज-
 भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोचविशोमृचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्ये ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दिता ब्रवीमि ते वचः ॥ १८ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्ये ।

न । त्वन् । अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्दिता । ब्रूँ ।

ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १८ ॥

अंगेत्यभिमुखोकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो
 द्योतमानस्य मर्त्ये मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुत्र्यं प्रशंसिषः ।

सम्यग्नेन स्तुतमिति प्रथमं । हे सध्वन् धनवन्निद्र त्वदग्न्य-
 द्यतोऽग्न्यः कश्चिन्मर्दिता सुखयिता नास्ति । अतः कारणात्ते
 तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिपः ।
 शंस स्तुतौ । श्लेष्टि सिष्यडागमः । सिव्वहुलं श्लेष्टौति विकरणच
 सिप् । तस्यार्धधातुश्रुत्वादिडागमः । शविष्ट । अतिशयेन
 शवस्त्री शविष्टः । इष्टनि विष्मतोर्नुक् । टेरिति टिलोपः ।
 मर्दिता । मृड सुखने । वृच इडागमः ॥

विंधीमृचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमोहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य

आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् ।

कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपमिमोहि । मानुष । वसूनि ।

चर्षणिभ्यः आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबंधीनि राध्नोत्थिभिरिति
 राधांसि भूतान्यस्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा
 विनाशयंतु । तयोतयो गंतारः । यद्वा धूतय इत्यत्र वर्षल्लोपः ।
 धूतयः क्षंपयितारस्ते त्वदीया मरुतस्य मा दभन् । हे मानुष
 मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंत्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमोहि । सर्वत आहृत्या-

अथर्वमीषे जुगु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्त्रभ्यं प्रयच्छेत्पर्यः ॥
 कदा । किंशब्दात्सर्वकान्यक्रियत्तदः काले देति दाप्रत्ययः ।
 किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु
 दंभे । लोडये छांदसे लडि बडुलं छंदसीति विकरणस्य लुप् ।
 न मोद्याग इत्यडभाषः । निमोहि । माड् माने शब्दे च ।
 व्यत्ययेन परस्मैपद । जीहोत्यादित्वाच्छ्लुः । भृजामिदित्यभ्या-
 सस्येत्वं । वृडिंश्चात् घुमास्येतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

घतुर्दशेऽनुवाके ःनव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चे
 प्रथमं सूक्तं मोतमस्यार्थे । पंचमोद्वादश्वी त्रिष्टुभी । शिष्टां
 जगत्वः । मरुती देवता । तथा पातुक्रांतं । प्र ये द्वादश
 मारुतं च पचस्यंते त्रिष्टुभाषिति । इमस्यप्रयोगादिदमादीनि
 चत्वारि सूक्तानि भरुषेवत्यानि ॥ अभिस्यवपडइस्य घतुर्थेऽह-
 न्याग्निमारुत एतत्सूक्तं मारुतनिविधानीयं । सूचितं च ।
 प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतं । आ० ७, ७ ।
 इति ॥

तत्र प्रथमाष्टममाह ॥

प्र ये शुभंते जर्नयो न सर्तयो यामर्दुद्रस्य सूनवः सुदंभसः ।
 रोर्दसी हि मरुतयक्रिरे वृधे मर्दति वीरा विदधेपु
 घृष्ययः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य ।

सूनवः । सुदंससः ।

रोदंसो इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति ।

वीरः । विदधेषु । वृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रशु-
भंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति । जनयो न । जाया
इव । यथा योपितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृश्या
मरुतः । सप्तयः । सर्पणशीलाः । रुद्रस्य सूनवः । रोदयति
सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः ।
शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसो
द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः ।
अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशिष्येण शत्रुक्षेपणशीलाः ।
वृष्वयः । सर्पणशीलाः । महोरुद्रशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः ।
एवंभूतास्ते मरुतो विदधेषु । विदधेषु यष्टव्यतया देवानिति
विदधा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभंते ।
शुभं शुभं दीप्ती । भीषादिकः । जनयः जायन्त आस्रपत्यानीति
जनयो जायाः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् । या
प्रापणे । कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिचिति
भावे मनिन् । सूपं सलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस
इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोर्मनसो अस्मीमोपसो
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि । चेति निघातप्रतिषेधः ।
वृधे । वृधु । वृधौ । संपदादित्तद्वयो भावे क्तिप् । सावेकाच

इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदो हर्षः । म्यनि प्राप्तो
 व्यत्ययेन शप् । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । विदयेषु । विद
 ज्ञाने । रुदिविदिस्मां क्तिदित्यथप्रत्ययः । घृष्ययः । घृषु संघर्षे
 कृविघृष्वीत्खादिना विन्प्रत्ययांतो निपात्यते ।

द्वितीयानृचमाह ।

त उ॒च्चितासो॑ म॒हिमानं॑मागत॒ दिवि॒ रुद्रासो॑ षधिं
 च॒क्रिरे॑ सदः ।

अ॒र्षेतो॑ अ॒र्कं॒ जन॑यंत इन्द्रियमधि॒ त्रियं॑ दधिरे
 पृ॒श्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ते । उ॒च्चितासः॑ । म॒हिमानं॑ । मा॒गत । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ ।
 षधिं । च॒क्रिरे॑ । सदः ।

अ॒र्षेतः॑ । अ॒र्कं । जन॑यंतः । इन्द्रियं । षधिं । त्रियः । दधिरे ।
 पृ॒श्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उच्चितासो देवैरभिप्रिक्षाः
 संतो महिमानं मरुच्चमागत । चाप्रुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य
 पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि
 द्योतमाने नभसि सदः सदं स्यान्नभधिचक्रिरे । षधिकं
 सर्वात्कृष्टं छतवंतः । अर्कमर्षनीयमिन्द्रमर्षतः पूजयंत इन्द्रिय-
 मिद्रस्य त्रिंशं वीर्यं जनयंतः । प्रहर भगवो नदि पौरुषस्येत्येवं-
 रूपेण वाक्येनोत्पादयंतः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया
 भूमिः पुत्रा मरुतः त्रिय एष्यर्षात्प्रधिदधिरे । आधिक्येना-

धास्वन् ॥ उक्त्वासः । उच्च सेचने । कर्मणि निष्ठा ।
 आञ्जवेरसुक् । महिमानं । मङ्गच्छब्दात् पृथादिलक्षण इम-
 निच् । टेरिति टिलोपः । आश्रत । अश्रु व्याप्तौ । लङि बहुलं
 कंदसोति विस्वरणस्य तुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्र-
 दृष्टमिति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृथ्निमातरः । प्राश्रुते
 सर्वाणि रूपाणोति । पृथ्निभूमिः । श्रुयते च । इयं वै पृथ्निः ।
 घृणिपृथ्निरित्वादी निपातनादभिमतखण्डविधिः । पृथ्निर्माता
 येषां ते तद्योक्ताः ऋतस्त्वंदसि । पा० ५, ४, १५८ । इति
 समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

द्वितीयानुचमाश्च ॥

गोमातरो यच्छ्रमयते अंजिमिंस्तनूपुं शुभ्रा दधिरे

विरुक्नतः ।

वाधते विश्वं अभिमातिनमप यन्मोन्वेषाममुं रोयते घृतं ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यश् । शुभ्रयंति । अंजिऽभिः । तनूपुं । शुभ्राः ।

दधिरे । विरुक्नतः ।

वाधते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अपं । यन्मोनि । एषां ।

अमुं । रोयति । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभो
 रूपाभिव्यंजकैराभरषेर्धव्यदा शुभ्रयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभा-
 युक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभ्रा दीप्ता मरुतस्तनूपु स्वकीयेषु
 यरोरेषु विरुक्नतो विद्येषु रोचमानानुसंधारान्दधिरे । धार-

यन्ति । अपि च विस्त्रं सर्वमभिमातिनं गत्वमपवाधन्ते । हिंसन्ति ।
 एषां मरुतां वर्तानि मार्गाननुसृत्य घृतं चरणमौलसुदकं रीयते ।
 स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्यदकमपि तदनुसारेण तत्र
 गच्छतोस्तथः ॥ शुभयन्ते । संघ्रापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणध-
 गुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिस्त्रक्षणकांतिगतिषु । खनि-
 कप्यंज्यसि वसिधनिसनिध्वनियं घिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । शुभ्राः ।
 गृभ दीप्तौ । स्फायितंचोत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विशिष्टा
 रुक् विरुक् । तदंतो विरुक्मतः । मतुप्ययस्त्रयादित्वेन पदत्वा-
 स्फत्वं । भत्वात् जश्त्वाभावः । रीयते । रीड् स्रवणे ।
 देवादिकः ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

वि ये भ्राजन्ते सुसंखास ऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता
 चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेषु वृषंवातासः पृषन्तो रयुंभ्वं ॥४॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुसंखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यवयन्तः ।

अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । वा । वृषंवातासः ।

पृषन्तोः । अयुंभ्वं ॥ ४ ॥

सुसंखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते
 विशिष्टेण दोष्यन्ते । ते मरुतोऽच्युता चित् श्वापयितुमशक्यानि
 दृढानि पर्वतादीन्यप्योजसा स्वकीयेन वस्त्रेण प्रच्यवयन्तः

प्रकृष्ये च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तराक्षेः प्रत्यक्ष-
 क्ततः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्देगंगतयो ह्यपघाताभी
 वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मका यूयं रथेस्वात्मोथेषु पृपतीः ।
 पृपत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृपत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
 पृपद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता मृगीर्यद्यदायुग्धं । आभिसुख्येन
 नियुक्ता अकृद् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुम-
 खासः । सर्वे विधयच्छंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्सुभ्यामित्यस्य
 प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । श्रेष्ठं-
 दसि बहुलमिति श्रेलोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुगं-
 त्यर्थः । क्लिब्बचीत्यादिना क्लिष्दीर्घौ । अयुग्धं । युजिर ।
 योगी । लुङि धि चेति सकारलोपः ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

प्र यद्दथेषु पृपतो रयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंध्यंतः ।

उतारूपस्य वि स्यंति धारासमेधोदभिर्द्युदंति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृपतोः । अयुग्धं । वाजे । अद्रिं ।

मरुतः । रंध्यंतः ।

उत । अरूपस्य । वि । स्यंति । धाराः । समेऽश्च ।

उदभिः । वि । उदंति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृपतीर्यद्यथा रथेषु प्रायुग्धं । प्रायुठूजत । विं
 जुर्वंतः । वाजेऽन्ने निमित्तभृते सत्यद्रिं मेघं रंध्यंतः । यथेषां
 प्रेरयतः । उत तदानौमरूपस्थारोचमानस्य स्यंस्य पैद्युताग्नेर्वा

सकाशाद्दृष्ट्वा दक्षधारा भवन्ती विप्यन्ति । विमृचन्ति । विमुक्ता-
स्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मैश्च परिमितमल्यं चर्म यथापयत्ने न
क्षोचते । एवं भूम भूर्वा भूमिं व्युन्दति । विद्येदिशाद्रौ कुर्वति ॥
रंध्यन्तः । रद्दि गतौ । विधन्ति । धो अन्तर्गमन्धि । देवादिकः ।
श्रान्ति श्रयति । पा० ७. २. ७१. । इत्योकारलोपः । उपसर्गा-
कनोतीतिः पत्वं । उदभिः । पद्भित्वादिनोदकशब्दस्योदच्चा-
देशः । व्युन्दति । उन्दौ क्लेदने । भूम । सपां सुलुगिति भूमि-
शब्दादुत्तरस्यामो डादेशः । छांदसं ङस्त्वत्वं ।

द्वितीयसवन आ वो वहन्तु सप्तयो रघुपदोऽमेव नः सुहवा आ
हि गन्तन । आ० ५. ५. । इति ।

तामेतां सूक्ते पश्येत्समाह्व ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुपदो रघुपत्वाँनः प्र जिगात
वाहुभिः ।

सीदता वहिँरुरु वः सदेः क्तं मादयेध्वं मरुतो मध्वो
अर्धसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयोः । रघुः पदः । रघुः पत्वाँनः ।
प्र । जिगात । वाहुभिः ।

सीदत । आ । वहिँः । उरु । वः । सदेः । क्तं । 'मादयेध्वं' ।
मरुतः । मध्वः । अर्धसः ॥ ६ ॥

हे मरुती वो युष्मान् सप्तयः सर्पणशीला अश्वो आवहंतु ।
 अश्ववृत्रं प्रापयंतु । कौटुम्बाः सप्तयः । रघुप्यदः । लघु शीघ्रं
 स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं
 पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरश्वभ्यं दातव्यं
 धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकपेण गच्छत । हे मरुती वो युष्माकं
 सटः सटनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु यिस्तीर्णं कृतं । तत्र यदा-
 स्तीर्णं बहिर्हस्तदासौदत । तस्मिन्बहिर्हस्तुपविशत । उपविश्य च
 मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यायस्य पानेन मादयध्वं ।
 वृत्ता भवत ॥ रघुप्यदः । रघु स्यंदंत इति रघुप्यदः । थंदू
 प्रधवणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अनदितामिति नलोपः । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पलु गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति वनिप् । जिगात । गा स्तुती । जौहात्यादिकः । जिगातोति
 गतिकर्मसु पाठादत्र । गत्यर्थः । लोणमध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्त-
 नयगाद्येति तवादेशः । तस्य पित्त्वेन डित्त्वाभावाद्दौ ह्रस्व-
 घोरितौत्वाभावः । सटः । अतः कृकमोति धिसर्जनोयस्य
 सत्वं । मादयध्वं । मद वृत्तियोगे । सुरादिरात्मनेपदी ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

तेऽवर्धंत स्वर्तवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे नदः ।

विशुर्वादावदृपं मट्च्युतं वयो न सीदन्नधि यर्हिधि

प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अ॒वर्ध॑न्त । स्व॒रुत॑वसः । म॒हि॒ऽत्व॒ना । आ॒ । नाकं॑ ।

तस्युः॑ । उ॒रु॑ । च॒क्रि॒रे । स॒दः॑ ।

वि॒ष्णुः॑ । यत् । इ॒ । आ॒व॑त् । ह॒प॒षं॑ । म॒द॒ऽच्यु॑त् । व॒यं॑ ।

न । सो॒द॒न् । अ॒धि॑ । व॒र्हि॑षि॑ । मि॒त्रे ॥ ७ ॥

ते भरुतोऽवर्धयत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः ।
 स्यात्रयवलाः । नान्यस्य कस्यचिद्विलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च
 महित्वना महिन्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमातस्युः । आस्थित-
 वंतः । सदः सदनं नभोलक्ष्यं स्यानं च स्वकीयनिवासायोरु-
 विस्तोषं चक्रिरे । यत् येभ्यो भरुदः । यदर्थं हृष्यं कामाभि-
 चर्षकं मदच्युतं मदस्य चर्षस्यासिक्तारं यच्च विष्णुर्हावत् । विष्णु-
 र्वागत्य रक्षति । ते भरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमाग-
 ष्णन्ति । एवं शीघ्रमागत्य वर्हिष्यध्यम्नदीये यज्ञे मित्रे प्रीतिकरे
 सोदन् । सोदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धन्त । स्वरितो वानुदात्ते
 पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महि-
 त्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं
 च । यदा सुपां सुत्तुगित्वाजादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः ।
 नाकमातस्युश्च सदस्य विस्तोषं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतेयादि-
 लोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् ।
 सुपां सुत्तुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । ऊंदसी वर्तमाने लङ् ।
 हृष्यं । वापपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं ।
 मदं च्योततीति मदच्यत् । च्युतिर् आसेचने । क्विप् चेति क्विप् ।
 सोदन् । श्लिङ्घे लेश्यडागमः ॥

अष्टमोऽसुचमाह ॥

शूरा इवेद्युंधयो न जग्मयः अवस्थवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विख्या भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषमंहयो

नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव । इत् । युयुंधयः । न । जग्मयः । अवस्थवः ।

न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विख्या । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव ।

त्वेषऽमंहयः । नरः । ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्यपिता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्गुंध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्ती मरुतः अवस्थवो न यवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतन्ते हवादिभिर्गुंहे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विख्या भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयते । विभ्यति । ये नरो हृद्यादिर्नेतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्वेषमंहया दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया दृष्टमशक्वा भवंति । तेभ्य इत्यर्थः । युयुधयः । युध संप्रहारे । आह्वगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गच्छंदशीति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गद्वावाधिर्भावादि । किष्वाद्गुणाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनैत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्वावाधिर्भावादि । अवस्थवः । अथ इच्छति अवस्थति । क्वाच्छंदसौत्वप्रत्ययः । येतिरे । युयुतो प्रयत्ने । कंदसि लुङ्लृट्क्षिप्र इति वर्तमाने ।

लिट् । भयंते । विभी भये । बहुलं कृन्ततीति शपः शीरभावः ।
 त्वेषमंष्टयः । त्विष दोषी । पचाद्यच् । दृशिर प्रेषणे ।
 संपूर्वात्कृत्वात्पदादिलक्षणो भावे क्लिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमौष्ठमाह ॥

त्वष्टा यद्वचं सुकृतं हिरण्यं सवस्रभृष्टिं स्वपा प्रवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामोऽभिरुण्वं ॥६॥

त्वष्टा । यत् । वचं । सुकृतं । हिरण्यं । सवस्रभृष्टिं ।

सुवचपाः । प्रवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरिः । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृत्रं ।

निः । अपां । श्रौजत् । अण्वं ॥ ६ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वचमवर्तयत् ।
 इन्द्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कौटुभ्यं । सुकृतं ।
 सम्यक् निष्पादितं । हिरण्यं । सुवचमयं । सवस्रभृष्टिं ।
 अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वचमिन्द्रो धत्ते । धारयति ।
 किमर्थं । नरिः । अत्र नृसंबधान्शब्देन संप्रामोऽभिधीयते ।
 संप्रामोऽपांसि अत्र अनादिलक्षणानि कर्मानि कर्तवे कर्तुं ।
 एवं वचं धृत्वा तेन वचनेन वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकामण्यमण्यं
 सोदकेन युक्तमेषमहन् । अवधौत् । अपां तेन निरुद्धा अपद्य
 स निरौजत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टां अकरो-
 दित्यर्थः ॥ सुकृतं । संपूर्वात्करोतीः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्यं । हिरण्यशब्दादुत्तरश्च

मयटो मकारस्य लोप ऋत्थ्यवास्वरवास्वेत्यादौ निपात्यते ।
 स्वपाः । सामंनसो अलांमापसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 ऊर्तये । तुमर्थे सेसेनिति करंतेस्त्वेन्प्रत्ययः । अपां । क्रिया-
 ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठो । ऊडिद-
 मिति विभक्तोरुदात्तत्वं । औजत् । उज आर्जवे । अर्णवं ।
 अर्णसो लांपयेति मत्वर्थोयो वः सलोपश्च ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

ऊर्हे नुनुद्रेऽवतं त और्जसा दादृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धर्मतो वाणं मरुतः सुदानवो मटे सोमस्य रण्यानि

चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ह्वि । नुनुद्रे । अवतं । ते । और्जसा । दादृहाणं । चित् ।

विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धर्मतः । वाणं । मरुतः । सुदानवः । मटे । सोमस्य ।

रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषि पिपासया पीडितः
 सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपसुदृश्य
 यत्र स गोतम ऋषिस्तष्ठति तां दिशं नोत्वाऋषिसमापि
 कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहाव च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूप-
 सुस्थित्य तस्यै तनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया
 च प्रतिपाद्यते । ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः
 कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूडंसुपरि
 यथा भवति तथौजसा स्वकायेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः ।

उखातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपसुरखाय ऋषेरात्र्यमं प्रति नयन्तो
 मरुता मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृत्तं गतिनिरोधकं पर्वतं चित्
 पर्वतं शिलाञ्चयमपि विविभिदुः । विशेषेण वभञ्जुः ।
 सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतोवाणं यतसंख्याभिस्तंवीभि-
 र्युक्तं वोषाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन
 हर्षे सति रष्यानि स्तुव्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे ।
 स्तावृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । खुद भेरणे । लिटोरयो र इति रे
 आदेशः । दादृहाणं । दृइ दृइ वृइ । लिटः कानच् ।
 धमत । धा शब्दानिसयोगयोः । पात्रेत्यादिना धमादेशः ।
 वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्पात्त
 इत्यन्तोदात्तत्वं । रष्यानि । रणतेर्मावे वशिरण्योरुपसंख्यानं ।
 पा० २. ३. ५८. । इत्यप् । ततो भावे ऋदसोति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशोमृषमाह ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिंचसुखं गोतमाय वृणुजे ।

या भच्छंतीमर्वसा चित्रभानयः कामं विप्रस्य तर्पयन्त

धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिशा । सिंचन् । सुखं ।

गोतमाय । वृणुजे ।

या । गच्छन्ति । ई । पर्वसा । चित्रभानयः । कामं ।

विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा
 दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यचं ननुद्रे । प्रेरितवंतः । एवं कूपं नीत्वा
 ऋष्यान्मिऽवस्थाप्य तृणजे तृपिताय गोतमाय स्रपये तदर्थ-
 सुत्तं जलप्रवाहं कूपाद्दृष्ट्वासिंचन् । आहावेऽवतयन् । एवं
 द्रव्यमेनं स्नातारन्वृषिं चित्रभानवो विचित्रदोमयस्त्रे मरुतोऽव-
 सेदयेन रचणेन सहागच्छन्ति । तस्मिन् प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
 विप्रस्य मेधाविनां गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायपो
 धारकैरुदकैस्तरपयन्त । अतपयन् ॥ तथा । न गोश्चन्साववर्षेति
 सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा ।
 सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । तृणजे । अत्रापि पिपासायां ।
 स्रपितृषोर्नजिङ् । पा० २, २, १७२, । प्रत्ययाद्युदात्तत्व ।
 पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति
 दृशियह्याक्केषलादपि जनेर्दंप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य स
 तथाक्तः । ध्यापोः संघ्राहृदसोर्धुलमिति ऋस्रत्वं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति
 मनिन् ॥

मारुते पथो या वः शर्मति इषियो याज्या । प्रदानाना-
 मिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म
 शशमानाय संति । आ० ३, ७, । इति ॥

तामेतां सूक्ते षादशौचमाह ॥

या वः शर्मं शशमानाय संतिं त्रिधातूनि दाशुषे
यच्छताधि ।

अस्रभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः
सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्मं । शशमानाय । संतिं । त्रिधातूनि ।
दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्रभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त ।
वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो यो युष्माकं संबंधीनि यानि शर्मं शर्मानि
सुखानि गृहाणि वा । कोट्टयानि । त्रिधातूनि । प्रथिव्यादियु
त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भ-
जमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि
संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत ।
अधिकं प्रयच्छत । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्मास्रभ्यं
वियंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां
वर्षितारी मरुतो नोऽस्रभ्यं सुवीरं शोभनेर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं
रयिं धनं धत्त । दत्त ० या । शिञ्छदसि बहुलमिति शिलांषः ।
शर्मं । सुपां सुतुगिति जसो नुष् । शशमानाय । शश
भ्रुतगती । ताच्छौलिकयान् । यच्छत । कांदसे लडि

बहुलं छंदस्यमाख्योगेऽपीत्यडभांशः । यंत । यमेर्लोऽटि बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाथेति तवादेशः । अतस्तस्य
 पिप्त्वेन डिच्चाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न
 भवति । वृषणः । या प्रपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घभावः ।
 सुवीरं । बहुव्रीहौ वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गीतमस्यार्थं गायत्रं
 मरुद्देवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥
 व्यूद्द्वैऽतृतीये च्छंदोम आग्निमारुतेऽशस्रः एतत्सूक्तं । तृतीयस्या-
 गन्महेति खंडे सूत्रितं । मरुतो यस्य हि प्रान्नये वाचमित्या-
 ग्निमारुतं । आ० ८, ११, । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य
 हविषो मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । ऐंद्रामारुतीं
 भेदकामा मरुतो यस्य हि घये । आ० २, १५, । इति ॥
 एषैव वरुणप्रधासिपु मारुत्या आमिच्चाया अनुवाक्या । सूत्रितं
 च । मरुतो यस्य हि जयेऽरा इवेदचरमा अश्विव । आ० २, १७ ।
 इति ॥ तथा प्रातःसवने पौतुरेया प्रस्थितयान्या । सूत्रितं च ।
 मरुतो यस्य हि घयेऽग्ने पत्नौरिहावह । आ० ५, ५, । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमासृचमाह ॥

मरुतो यस्य हि घये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपार्तमो जर्नः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । घये । पाथ । दिवः । विमहसः ।

सः । सुगोपार्तमः । जर्नः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतः । टिवोऽंतरिघलोका-
 टागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यन्नरुहे पाथ ।
 सोमं पिबथ । स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः
 पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । वा पाने । लेटि बहुलं
 छंदसीति यपो लुक् । यद्गुणयोगादनिघातः । विमहसः ।
 विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनैः
 गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगो-
 पातमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्या-
 मित्यत्तरपदान्तीदात्तत्वमेव शिष्यते ।

द्वितीयामृचमाह ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां ।

मरुतः शृणुता हवँ ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां ।

मरुतः । शृणुत । हवँ ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोदारो मरुतो ययं यज्ञैर्वा ।
 वायुव्यः समुचये । यज्ञैर्वाः यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां
 संबन्धोऽनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनय इवमाद्यानं शृणुत ।
 यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुयाद्यानं भवद्भिः
 श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोदारः स्तुतिप्रियायेति भावः ॥
 यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति
 वचनाद्विहाधाजभ्यर्च्छंदसीति कारकपूर्वाच्चङ्गतेरसुन् । णिदि-
 त्यनुवृत्तेरुपधाहृदिः । मतीनां । मन शानं । अप्पाठ्यते

क्तिन् । नामन्यतरसग्रामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः
श्रु चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरबलीयस्त्वमन्वद्य विकरणेभ्य
इति वचनात्तिष्ठ एव स्वरः शिथ्यते । मरुत इत्यसग्रामंत्रित-
सग्रामंत्रितं पूर्वमविद्यमानत्रदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपर-
त्वाविधाताभावः । इवम् । भावेऽनुपसंगंसेति द्वयतेरप् संप्र-
सारणं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तघत ।

स गंता गोमंति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । मर्तघत ।

सः । गंता । गोमंति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविलक्षणाशो-
पेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुहनमन्वतघत । हविःप्रदाना-
दिना तोष्णीकुर्वन्ति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे
गोष्टे गंता गमनशीलो भवति ॥ मर्तघत । तच्च त्वच्च तनु-
करणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छो-
लिकस्तृन् ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

यस्य वीरस्य बहिर्षिं सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

षक्यं मदस्य शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । वहिंपि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु ।

उवधं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनोयदिवसेषु वहिंपि यत्रे वीरस्य शत्रुक्षेपण-
कुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । अत्रिभिर्-
भिषुतो भवति । उवधं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदस्य । मदिधातुना
युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्वादिका मारुती निवि-
ष्टास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होवा पश्यते ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि
गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य येषु दिवसेषु ते तयोक्ताः ।
बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥

पंचमीन्द्रमाह ॥

अस्य श्योपंत्वा भुवो विश्वा यशेपंषोरभि ।

सूरं चित्सुपीरिपः ॥ ५ ॥

अस्य । श्योपंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

सूरं । चित् । ससुपीः । रपः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आभिसुष्ट्येन श्योपंतु ।
शृण्वंतु । यो मरुद्गणो विश्वायर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्या-
नभिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वंत्वित्यर्थः ।
सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीपी मरुद्भिः प्रस्तान्य-
यानि ससुपीः प्राप्तानि भवंतु ॥ श्योपंतु । श्रु यवणे । लोटि

सिद्धुलं लेटोति बहुलवचनास्त्रिप् । भुवः । भवतेलेटि तिप-
स्त्रिडां तिडो भवतीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः ।
बहुलं कंदसोति शपो लुक् । भ्रूसुवोस्त्रिडोति गुणप्रतिषेधः ।
सुरं । पू प्रेरणे । सुसूधागृधिम्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः ।
ससुयोः । सु गतौ । अस्माकृठः कसुः । उगितयेति डोप् ।
भसंज्ञायां वसोः संपसारणमिति संपसारणं । शासिबसिघसौनां
चेति पत्वं । जसि वा कंदसोति पूर्वसवयंदौर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पद्ये एकादशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

पूर्वीभिर्द्धिं ददाशिम शरद्भिर्मरुती वयं ।

अर्वाभिर्यर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । ष्ठि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयं ।

अर्वाऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्ब्रह्मोभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य
द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवता संबन्धिभिरवोभी रचयैर्युक्ताः संतो
वयं ददाशिम । युस्मभ्यं हवींषि दत्तवंतः । ष्ठि यस्मादर्थे ।
यस्मादर्थं तस्मादिदानौमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छते-
त्वर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्दोतो गुणवचनादिति डोप् ।
यथादेशे हलिचेति दौर्घत्वं । ददाशिम । दाशु दाने । लिटी-
डागमः । ष्ठि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्वत-
रस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीनृचमाह ।

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।

यस्य प्रयांसि पर्यथ ॥ ७ ॥

सुभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः ।

यस्य । प्रयांसि । पर्यथ । ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । याभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलक्षणाद्यनि पर्यथ । आर्त्तानि सिंचय । स्त्रीकु-
रुथेत्यर्थः । सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य ।
क्रत्वादयद्येत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्यथ । षुषु षुषु षुषु सेचने ।
भोवादिकः । धर्तृत्वात्स्वामिति निघातप्रतिषेधः ॥

षष्ठमीनृचमाह ।

शशमानस्य वा नरः स्वदेष्ट्य सत्यशवसः ।

विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वदेष्ट्य । सत्यशवसः ।

विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसोऽपितयवला नरो नेतारी मरुतः शशमानस्य
युष्मान्स्तुतिभिः संभजमानस्य स्वदेष्ट्य स्तावकमंवीशारणजनि-
तेन अर्थेण स्वियमानगात्रस्य वेनतो । वेनतः कांतिकर्मा ।
कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतृषु कामस्य
काममभिलाषं विद । संभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।

अथ प्रुतगतौ । ताच्छीलिकयानश् । भेदस्य । त्रिविदा गात्र-
प्रचरणे । अंतर्भावितस्यार्थात्कर्मणि घञ् । त्रिञ्चादाद्युदात्तत्वं ।
विदा । विद् लामे । ंलोटि मध्यमपरुपबहुवचनस्य व्यत्ययेन
च्छादेशः । बहुलं कंदस्योति विकरणस्य लुक् । क्खाटादेशः ।
सोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पाटादि-
त्वाभिघाताभावः । इचोऽस्तस्तिङ इति मंदितायां दौर्घः ।
कामस्य उपदिपु पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियापहणं कर्तृभ्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यं षष्ठौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

यूयं त्वत्त्वश्वस आविष्कृतं महित्वना ।

विध्यंता विद्यता रचः ॥ ८ ॥

यूयं । तत् । मत्वश्वसः । आविः । कृतं । महित्वना ।

विध्यंत । विद्यतां । रचः ॥ ८ ॥

हे मत्वश्वसः मत्वबना अन्यैरप्रपृथक्बला मरुतो यूयं
तद्भववधादिपु प्रसिद्धं यमदोयं माहात्म्यमाविष्कृतं । आवि-
ष्कृतं । प्रकाशयत । विद्यता विद्यातमानेन महित्वना तेन
महत्त्वेन माहात्म्यान रचाऽस्ताज्जमुपद्रवकारिणं राघवादिषुं
विध्यत । नाडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कृतं ॥ करोतेर्लोटि
बहुलं कंदस्योति विकरणस्य लुक् । तप्तगतनयनाचेति तथादेशः ।
गुणः । इदुदुपधस्य धाप्रत्ययस्य चेत्यादिः शब्दे विसर्जनीयस्य
पत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव
उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुतुगिति तृतीयाया भाजादेशो ।

नकारोपजनच । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि ग्रहिव्यादिना
संप्रसारणं । तयद्दस्य सार्वधातुकमपिदिति डिच्चे सति ऋधि
तुनुधमचुतडिडति संहितायां दीर्घः ॥

दशमोऽमृतमाह ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वं मत्रिणं ।

ज्योतिष्कतां यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहंत । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । मत्रिणं ।

ज्योतिः । कतां । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुह्यायां स्थितं सर्वं च व्याप्य वर्तमानं
तमोऽंधकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते
तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमत्रिणमत्तारं
राघसादिकं वियात । विविध यापयत । अस्मत्सकाशान्निर्ग-
मयत । यज्जरोतिः सूर्यादिक वयसुश्मसि । कामयामहे ।
सत्कृतं । कुरुत । यदा गुह्यं गुह्यायां शरोरांतर्गतगुह्यारूपे
हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत । विनाशयत । मत्रिणं
पुरुषार्थस्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज-
ज्जरोतिः परतस्त्वसाघात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापाना-
दिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतसत्कृतं । कुरुत ॥ गूहता । गुह्यं
संबरणे । अपि लघूपधगुण ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४.
८८. । इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापये । अस्मादंतर्भा-
वितस्त्वयाज्ञोद । मत्रिणं । अदेस्त्रिनियेति त्रिनिप्रत्ययः ।

उश्मसि । वश कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
ग्रहज्यादिना संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति पडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं जागतं
मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः पट् जागतमिति ॥ अग्नि-
ष्टोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविधानं । अथ
ययेतमिति खंडे सूत्रितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो
अग्नये । आ० पू. २०. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविद्युरा

ऋजीषिणः ।

लुष्टमासो नृत्मासो अंजिभिर्व्यानधे के चिदुसा इव

सूभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः । प्रतवसः । विरप्शिनः । अनानताः ।

अविद्युराः । ऋजीषिणः ।

लुष्टमासः । नृत्मासः । अंजिभिः । वि । आनधे ।

के । चित् । उसाः इव । सूभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शत्रुघातिन
इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टवलीपेता अत एव विविधेन अय-
घोषेणोपेताः । यद्वा बहुनामेतत् । महान्ती हि विविधैः शब्दैः
प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा

इत्यर्थः । अविष्टरा अविद्युक्ताः । समागणरूपेण संघोभूता इत्यर्थः ।
 ऋजोपिणः । द्वितीयसवने ऋजोपस्थाभिपयात् तत्र च मरुतः
 स्तूयन्तः इति तेषामृजोपित्वं । यद्वा ऋजोपिणः प्राजंयितारो
 रमानाः । क्षुटतमासोऽतिशयेन यष्टभिः सेविताः । नृतमासो-
 ऽतिशयेन मेघादेनेतारः । एवंभूता मरुतः स्तूभिः स्वशरीर-
 ष्याच्छादकैरंजिभौ रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि
 व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । केचिदुक्ता इव । ये के चन
 सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तदन्तु ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकक्षेण
 त्वक्षन्ते तन्नुक्तेति प्रतक्षसः । तच्छ्रुत्तनूकरणे । गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं धेत्यनुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 च । पतवसः । तव इति वक्षन्ताम् । प्रकृष्टं तपो येषां । बहु-
 श्रौष्टौ पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । विरपिग्नः । रप लप जल्प
 व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्यः । शीषाटिकः शकप्रत्ययः ।
 तद्वन्तो विरपिग्नः । अनानताः । अनता पवनताः प्रक्षीभूताः ।
 न अनता अनानताः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविष्टराः ।
 व्यथ भयचलनयोः । व्यधिः संप्रसारणं धः क्रिय । उ० १. ३८. ।
 इत्यृचप्रत्ययः । अत्र तु बहुलवचनादत्वं न क्रियते । पूर्ववक्ष-
 मासस्त्रौ । नित्यं मंत्र इति जुष्टशब्द प्राद्युदात्तः । तत्र चाति-
 शायनिकश्च तमपः । पिघ्यादनुदात्तत्वे स एव स्वरः यिष्यते ।
 चानखे । अञ् व्यक्तिस्रक्षणकातिगतिषु । कर्मणि क्दंसि
 लुङ्शब्दलिङ् इति वर्तमाने लिङ् । अत आदेरित्यभ्यास-
 स्यात्वं । तस्मान्नुद् द्विङ्लः । पा० ७. ४. ७१. । इति तुट् ।
 व्यत्ययगोपधादेर्लापः । इरयो रे । स्तूभिः । स्तूञ् षाच्छादने ।
 क्षिप् । आगमानुगाधनस्थानित्यत्वात्तुगभायः ॥

द्वितीयानुचमाह ।

उप॒द्वरे॒षु यदचि॑ध्वं॒ ययि॑ं वयं॒ इव॒ मरुतः॒ केन॑ चित्पथा ।
 शो॒ते॒ति को॒शा उ॒प॒ वो रथे॑ष्वा घृ॒तमु॑च॒ता मधु॑वर्षं-
 मर्च॑ते ॥ २ ॥

उप॒ऽद्वरे॒षु । यत् । अचि॑ध्वं । ययि॑ं । वयः॑ऽइव । मरुतः॑ ।
 केन॑ । चित् । पथा ।

शो॒ते॒ति । को॒शाः । उ॒प॒ । वः । रथे॑षु । वा । घृ॒तं । उ॒च॒त ।
 मधु॑ऽवर्षं । अर्च॑ते ॥ २ ॥

हे मरुतः । उपद्वरेषूपद्वतंध्येषु गंत्येष्वस्माकं संनिक्कष्टेषु
 नभसः प्रदेशेषु यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्ये-
 नोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वंतः । वय इव । पक्षिण इव केन
 चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं
 वर्षणायं प्रवर्तमानमरुद्भिर्मैघा उपचोयंत इत्यर्थः । तदानीं
 काशाः । मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वामक्ता मेघाः शोतेति ।
 जलं मंचति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुता यूयमर्चते युष्मान्
 हविर्भिः पूजयते मद्भ्यं यजमानाय मधुवर्षं मधुसदृशरूपं स्वच्छं
 घृतं वृष्युदकमा समंतादुचत । मंचत । अस्मादभिलाषितां
 घृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपद्वरेषु । द्वृ कौटिल्ये । उपद्वरंति
 कौटिल्येन तिर्यगच्छंत्येष्वित्युपद्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि
 संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतिर्वर्तमाने
 लङ् । वहुलं छंदमौति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रायश्चे ।
 आह्वमध्वनजन इति क्तिप्रत्ययः । पथा । आह्वि भस्य टर्लोप

इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरैष विभक्तोरुदात्तत्वं ।
 योतंति । युरतिर् घरणे । छन्दसो यलोपः । उचता । उच
 सेचने । लोटि तशब्दस्य डित्त्वे सति ऋचि तुनुषेत्वादिना
 सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीयानृचमाह ॥

प्रेषामजमेषु विद्युरेव रजते भूमिर्यामेषु यद् यंजते शुभे ।

ते क्रोड़यो धुनयो भ्राजद्दृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत
 धृतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अजमेषु । विद्युराऽऽव । रजते । भूमिः । यामेषुः ।
 यत् । इ । यंजते । शुभे ।

ते । क्रोड़यः । धुनयः । भ्राजत्सृष्टयः । स्वयं । महित्वं ।
 पनयंत । धृतयः ॥ ३ ॥

यद् यदा स्वल्पेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युत्काय यंजते ।
 मेघान् सञ्जो कुर्वन्ति । तदानीमजमेषु मेघानामुत्प्रेषकेष्वेषां
 मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सख्यु भूमिः पृथिवी
 प्ररजते । प्रजपेण कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीया-
 वयान्युंजते । ऋष्यैर्यजियन्ति । तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु
 पर्वतादेरुत्प्रेषकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भक्त्या कंपते । तत्र
 दृष्टांतः । विद्युरेव । यथा भर्वा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु
 सख्यु निरासंवा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रोड़यो
 विहारयौजा धुनयसलनस्वभावा भ्राजद्दृष्टय दीप्यमानायुधा
 एवभूता मरुतो धृतयः पर्वतादीन्पुन्यन्तः संतो महित्वं स्वकीयं

मैहिमानं स्वयमेव पनयंत । व्यवहरंति । प्रकटयंतीत्यर्थः ॥
 अज्मेपु । अज गतिवेषणयोः । अतिस्तुस्त्रित्यादिना विधीय-
 मानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । बलादाधारधेतुके
 विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्बघञपोरिति वीभाषाभावः ।
 निच्वादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेजू कंपने । भ्यसते रेजत इति
 भयवेषणयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम
 उपरमे । भावे घञ् । कर्पात्वस इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु
 पाठादाद्युदात्तत्वं । यदा या प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्त्रित्यादिना
 मन्प्रत्ययः । शुभे दौसो । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे ।
 गुपूध्रपविच्छीत्याग्रः । पा० ३. १. २५. । 'अस्माच्छांसो लङ् ।
 प्यत्ययेन ऋस्रत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स हि स्वस्तृपृषदश्रो युवां गणोऽया ईशानस्तविषीभि-
 रावृत्तः ।

असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताया वृषा
 गणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वस्तृत् । पृषत् । अश्रः । युवां । गणः । अया ।

ईशानः । तविषीभिः । प्रावृत्तः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावां । अनेद्यः । अस्याः । धियः ।

प्रावृत्ता । अर्थः । वृषां । गणः ॥ ४ ॥

स हि स खनु मरुहणोऽया अथ सर्वस्य जगत ईशानं
 ईश्वरमोलो भवति । कीदृशः । स्रजत् । स्वयमेव सरन् । न
 ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुहणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्वः । पृषत्यः
 श्वेतविहङ्गकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा ।
 नित्यतरुणः । तपियोभिरन्येषामसाधारणैर्बलैराहतः परि-
 विष्टतः । सत्यः । सत्कर्मार्हः । ऋणयाथा । स्तोतृणाञ्चणस्याप-
 गमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्य-
 नामैतत् । सर्वैरन्दिताः । वृषा । जलानां वर्धिता । एवंभूतो
 मरुहणोऽस्या धियोऽस्मदोयस्यस्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि ।
 प्रकर्षेण रक्षिता भवति । अया । सुपां सुतुगिति पठ्या
 याजादेशः । इलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम
 इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छोलिकशान-
 नश्च । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावेन चित्स्वरैणांतोदात्तत्वं ।
 अया ईशान इत्यत्रेपा अच्चादेत्वात्प्रकृतिभावः । अमि । पुरुष-
 व्यत्ययः । ऋणयाथा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितस्वर्थादातो
 मनिच्चिति वनिप् । अनेद्यः । षिदि कुत्सायां । अहञ्जोर्ह्रदिति
 श्यत् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वाच्चुमभावे लघूपधगुणः ।
 नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृषमाह ॥

पितुः प्रदस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति
 चर्चसा ।

यदोमिंद्रं शम्यृकांश्च पाशतादिवाभानि यन्नियानि

दधिरे ॥ ५ ॥

पितृः । पत्रस्य । जन्मना । वटाममि । मोमस्य । जिह्वा ।

प । जिगाति । चर्चमा ।

यत् । ईं । ईं । शमि । ऋक्काणः । आर्गत । आत् । इत् ।

नामानि । यज्ञियानि । दधिरि ॥ ५ ॥

पत्रस्य विरंतरस्य पितुरन्माकं जनकस्य रङ्गणस्य
मकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वटाममि । व्रमः । वक्ष्यमाणमन्माकं
वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं व्रम इत्यर्थः । कांऽमो
वृत्तात इति चेत् । उच्यते । मामस्य यज्ञेष्वभिपतस्य मोमं
द्रव्यस्य चक्षमा प्रकाशमानयाहुत्या महिता जिह्वा स्तुतिरूपा
याक् प्रजिगाति । मरुद्गणं प्रकषेण गच्छति । यज्ञेषु मोमाहुतिः
स्तुतिस्य मरुद्गः क्रियते । यस्मादोमेनमिंद्र शमि वृत्तवधादिरूपे
कर्मणि ऋक्काणः प्रहर भगवो जहि धीर्यस्वेत्येधरूपया स्तुत्या
युक्ताः संत आगत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याहुः । आदिम एव
मिंद्रप्राप्तानंतरमेव यज्ञियाति यज्ञार्त्तान्गीष्टु चान्याष्टु चेत्ये-
वमादोनि नामानींद्रमकाशाद्यः दधिरि । धृतवतः । तस्मादेपा
यज्ञे मोमाहुतिः स्तुतिस्य क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम ।
ममस्यैकवचने छांटम ईंकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्तुती ।
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छांटमोवनिपावित्त मत्वर्थीयां
वनिप् । अत्यविकारच्छांटमः । यद्वा । अयम्यात्पि पु क्ति-
दुभयं भवति । पा० १. ४. २०. १. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा म
ऋक्कतेत्यादाविव पदत्वात्कृत्वं भात्वाज्जम्त्वाभावः । आगत ।

सृष्टिं बहुलं छंदमोति विकरणस्य लुक् । यन्नियानि । यन्न-
त्वित्प्रभा घषञ्जावित्त्वद्दोषे वः ॥

षष्ठोऽमृतमाह ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं भिमिच्चिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्तभिः
सुखादयः ।

ते वार्शोमंत इषिणो अमौरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य
धास्यः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुभिः । सं । भिमिच्चिरे । ते । रश्मिभिः ।
ते । ऋक्तभिः । सुखादयः ।

ते । वार्शोमंतः । इषिणः । अमौरवः । विद्रे । प्रियस्य ।
मारुतस्य । धास्यः ॥ ६ ॥

ते पूर्वाक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशोलेर्दीप्यमानैः सूर्यर-
श्मिभिः सह कं वृष्टादकं श्रियसे श्रियतं प्राणिभिः सेवितुं
संभिमिच्चिरे । सम्यक् सेदुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्टादकेन
सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिसुत्पाद्य ते मरुत ऋक्तभिः स्तुति-
मद्भिर्द्विभिः सह सुखादयः शोभनस्य इषिणा भक्षयितारो
भवन्ति । वार्शोमंतः । वार्शोति वाङ्माम । शोभनया स्तुति
लक्षणया वाचापेताः । इषिणो गतिमंतः । अमौरवो भय-
रहितास्त मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य भारुतस्य मरुत्संबन्दिनो
धास्यः स्वानस्य सर्वाभिमत मरुत्संबन्धं विगिष्टं स्वानं विद्रे ।

लब्धवन्तः ॥ त्रियसे । तुमर्थं सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमि-
 च्चिरे । मिघ् संचने । अस्मादिच्छासनंतासिद्यमंश्च इति
 निषेधादागभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाट
 भक्षणं । श्रीशादिक इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां ।
 नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इपिणः । इप गतौ । इपि-
 युधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विद्रे । विट्
 लानि । लिटिः द्विवचनप्रकरणे च्छंदसि वेति वक्तव्यमिति
 द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरया रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्टे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्नाडिरिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
 आ विद्युन्नाडिराद्यात्वे प्रस्तारपंक्तौ पंचमी विराडूपेति ।
 पूर्ववदपिदेवते । आद्या षष्ठो च हे प्रस्तारपंक्तौ । आद्यौ पादौ
 जागता तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः । सूत्रितं
 च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागतौ गायत्री
 चित्वनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्गो जागतौ पादौ स्यातामन्त्वौ
 गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति । एतत्त्यदित्येषा पंचमीविराडूपा ।
 आदितस्त्वयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्यु-
 च्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमाश्च समाह ॥

आ विद्युन्नाडिर्मरुतः स्वर्गं रधेभिर्यात स्तष्टिमद्भिरश्वपथैः ।

आ वर्षिष्टया न इपा वयो न पतता सुमायाः ॥ १ ॥

आ विद्यन्मत्सभिः । मरुतः । सुऽस्रकैः । रथैभिः । यात ।

ऋष्टिमत्सभिः । अश्वैऽपरेः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वधेः । न । पतत । सुऽमायाः । १०

हे मरुत । मित निर्मितमतरिचं प्राप्य रुवंत शब्दं
 क्वेवंतीति मरुतः । यद्वा । असितं भृगं शब्दकारिणः अथवा
 मितं स्विर्नमितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना राचमानाः । अथवा
 महत्यतरिचे द्रवतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः
 समान्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायते । तथा चाष्टुः । सर्वा एते
 मध्यमस्थाना पुमान् वायुय सर्वगः । गणाय सर्वे मरुत इति
 वृडानुशासनामिति । पौराणिकाश्वाचक्षते । मारीचात्कश्य-
 पात्सतनयात्मका एकानपचाग्रत्पंख्याका मरुता जज्जिर इति ।
 एवभूता हे मरुता रथैभिरात्मौथे रथैरायात । अस्त्रदोयं
 यज्ञमागच्छत । कोट्ये रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्यातनं विद्युत् ।
 विशिष्टदोऽस्रयुक्तैः । स्वर्कैः । स्वर्धनेः शोभनगमनयुक्तैः ।
 यदा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा
 शोभनदोतियुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः । शाल्लङ्गपाख्यायु-
 धानि । स्यूणा इत्यन्ये । तद्वाङ्गः । अश्वपरेः । अश्वाना पतनं
 गमनं येषामस्ति तादृश । यद्वा रंङ्गशान्ता मेघा रथाः । तेः
 सङ्घातरिचे वर्षणायैमागच्छत । कोट्यैः । विद्युन्मद्भिः ।
 विद्युत् तडित् । तद्वाङ्गः । स्वर्कैः । शोभनगमनेः । ऋष्टिमद्भिः ।
 अपरेण गमने । तस्त्वभावनौरयुक्तैः । अश्वपरेः । अश्वं व्याप्तं
 पणं पतनं गमनं येषा । अंतरिचं व्याप्य पतमानैरित्यर्थः । हे

सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभन-
 कर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्त्रयं ।
 दातव्यनाचन सह नाऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शोघ-
 मापन्नत । आपन्नत । आगच्छतेत्वयः । अत्र निरुक्तं । अथातो
 मध्यस्थाना देवगणास्तथा मरुतः प्रथमा गान्निनो भवति । मरुतो
 मितराविणा वा मितराचिना वा महद्भवन्तीति वेति । विद्युन्म-
 द्विमरुतः स्वर्गैः स्वर्चनेरिति स्वर्चनरिति वा स्वर्चिभिरिति वा
 रथे रायात ऋष्टिमद्भिरश्वपथैरश्वपत्नैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नन वय
 इवापन्नत सुमायाः कल्याणकर्माणां वा कल्याणप्रज्ञा वा ।
 नि० ११. १३. । इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन
 विद्युच्छब्दश्च यथायंतर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तेर्हयः ।
 पा ८. २. १०. । इति मतुपा वत्त्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ।
 ऋष्वनुडभ्या मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपथैः । अश्व
 व्याप्तो । अश्वप्रपत्त्यादिना क्त्वात्प्रत्ययः । बहुबोद्धौ पूर्वपद-
 प्रकृतस्वरत्व । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायिनक इष्टनि
 प्रियास्वरेत्यादिना वर्षादेशः । पन्नता । पत् गतौ । तुष्टि
 ल्टदिच्चात् चुरडादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १८. । इति
 पुमागमः ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगः शुभे कं योति रथतुभिरश्वैः ।

रुक्मा न चित्रः स्वर्धितौवाग्न्या रथस्य जंघनंत

भूमं ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं ।

यांति । रथतूर्भिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिसवान् । पथ्या । रथस्य ।

जघनंत । भूमं ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्षैः पिशंगैः पिंगलवर्षै-
 र्भयवर्षोपितै रथतूर्भि रथस्य प्रेरयित्वाभिरश्वैर्वरं देवानां
 वरीतारं कं शब्दायितारं स्तुवंतं यजमानमायांति । आगच्छंति ।
 किमर्थं । शुभे । तस्य शान्ता कर्तुं । अथवा शुभ उदाकाय ।
 वृद्धयमित्यर्थः । तेषा मरुतां मरुतो रुक्मो न रोधमानं
 सुवर्णमिव चिवोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिरिति
 वज्रनाम् । अश्विणां खडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरुपास्ते
 मरुतो रथस्य पथ्या पक्रुधाराया भूम नृभिं जघनंत । अत्यर्थं
 घ्नंति । स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना
 भूमिरतिपीडिता बभूवत्वर्थः ॥ वरं । प्रियंते देवा अनेनेति
 वरः । पद्महृदनिशोति कारणेऽप् । कं । कै गौ शब्दे । जायतीति
 कः । बहुलवधनात्कप्रत्वयः । रथतूर्भिः । तुर त्वरणे । रथं
 तुररति त्वरायुक्तं कृष्वेतोति रथतुरः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 भिषि हसि चेति दोषत्वं । पथ्या । पथी रथनेमिर्भवतीति
 यास्क । नि० ५. ५. । पृङ् पथने । अस्मादप इतोपत्ययः ।
 उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जघनंत । घ्नंतिर्यङतादत्तमाने
 छांदसो ऋङ् । ऊं दस्युभययेत्युच्चैः कृत्वा दतोसोपरलोपो ।

भूम । भूमिगद्वाद्दुत्तरस्थामः सुपां सुतुगिति डादेशः । चांदसं
 ङ्खत्वम् ॥

दृतोयामृचमाङ् ॥

श्रिके कं वो अर्धे तनूपु वागींमेधा वना न ऊणवंत ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अर्धे । तनूपुं । वागीः । मेधा । वनां । न ।

ऊणवंते । ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्नासः ।

धनयन्ते । अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माक तनूपु गरोरैश्वमप्रदेशेषु वागीः
 शत्रुणामाक्रागकमा राख्यमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्याथं वर्तत
 इति शेषः । कामित्येतत्पादपूरण । तदुक्तं । अद्यापि पादपूरणाः
 कमोमिदितोति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छ्रितान्बृहस्पत्यू-
 षानिव मेधा मेधान्यज्ञानुर्द्धा ऊर्द्धान् एकाहोहानमत्ररूपेणा-
 च्छ्रितान्कृण्वन्ते । यजमानैः कारयति । हे सुजाताः शोभनजन-
 नयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिपवे
 प्रवृत्तं प्रावाण तुविद्युन्नासः प्रभूतवना यजमाना धनयन्ते । धनं
 कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय प्रावाभिरभिपुण्वन्तौत्यर्थः ॥ वागीः ।
 शत्रुणां भयात्पादनेनाक्रागशब्दकरण वाशः । ततश्चंदसो-
 षनिपादिति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युटात्तत्वं । मेधा ।
 सुपां सुतुगिति शसो डादेशः । वना । शब्दंदास बहुलमिति

श्रेयोः । कृण्वन्ती । कृति हिंसाकरणयोग । नटि व्यत्ययेनात्मने-
पदं । धिन्वितावोरश्चेत्यप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः ।
छन्दस्यभयरे आहं गान्कचेन कस्याडिस्वाङ्गणेश्वादेशः । ऊर्द्धा ।
पूर्ववड्डादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

अहानि गृध्राः पर्या व प्रागुंरिमा धियं वाकीर्यां च
देवी ।

ब्रह्म कृण्वन्ती गीतमासी अर्के ऊर्द्धा नुनुद उक्त्वाधिं
पिबन्धे ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । पर्या । प्रा । वः । प्रा । अगुः । इमां ।
धियं । वाकीर्यां । च । देवीं ।

ब्रह्म । कृण्वन्ती । गीतमासी । अर्के । ऊर्द्धा । नुनुद्रे ।
उक्त्वाधिं । पिबन्धे ॥ ४ ॥

व्यपितैर्गीतमैः स्तुता भरतभ्यो गीतमेभ्यो देगांतरे
वर्तमानं कूपमुत्खायानोय ददुः । एतद्ब्रह्मा आसहविमूर्ति । हे
गीतमा गृध्रा जनाभिकांशायुक्त्वा युष्मानहानि योभनो-
टकापेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित् प्राभि-
सुख्यन प्राप्तानि । प्राप्य च वाकीर्यां वाभिरुदकंनिष्पाद्यां
धियं ध्यातिष्टोमाटिस्तघण कर्म च देवीं द्योतमानमकुर्वन् ।
येष्वहम् ब्रह्म इतिर्लक्षणमवमर्कं संवसाध्येः स्वांतेः सच्च
कृण्वता भरतः कुर्वता गीतमासी गीतमा जघपय उक्त्वाधिं ।

खेत्वी जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधि कूपः । तं पिबन्धै
 स्वकीयपानायोद्धं नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशांतरे वर्तमानं कूप-
 सुख्वातवंतः । एतदौयस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कूपसुख्वातवंत
 इति यन्तदेव तदौयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृघ्नाः ।
 गृधु अभिकांचायां । सुसुधागृधिभ्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः ।
 सुपां सुपो भवंतीति शसो जस् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । धगुः ।
 एतेलुंडीषो गा लुडीति गादेशः । आत इति ष्छेर्जुस् ।
 वार्कायां । उक्कञ् करणे । ऋहलोर्णत् । वार्भिः कार्या
 वार्कार्या । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । एद
 प्रेरणे । इरयो र इति रे आदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे
 चिति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबन्धै । पा पाने । तुमर्थं
 सेसेनिति शब्धेन्प्रत्ययः । पाप्नेत्यादिना पिवादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतच्छत्र योजनमचेति सस्त्रहं यन्मरुतो गोर्तमी वः ।

पश्यन्धिरंखचक्रामर्यादंष्ट्रान्विधावंतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्त्रः । ह । यत् ।

मरुतः । गोर्तमः । वः ।

पश्यन् । धिरंखऽचक्रान् । अर्याऽदंष्ट्रान् । विऽधावंतः ।

वराहून् ॥ ५ ॥

इ मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेत-
 त्तत्तसाध्यं स्तोत्रं । त्वन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवा-

चेति । सर्वज्ञयिते । वो युष्मदथे यत् यदेतत्सूक्तं रूपं स्तोत्रं
 गोतम ऋषिः सस्रहं । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् द्विरण्य-
 चक्रान् द्विरस्मयचक्रयारूढान् द्वितरस्यौयकर्मयुक्तान्वायो-
 दद्वान् । दगतोति दष्टा चक्रधारा । अयोमयोभिचक्रधारा-
 गिर्युक्तान् । यदा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया
 ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमाना-
 न्वराहन् वरस्योत्कृष्टस्य शवीर्दंतून् । यदा । उत्कृष्टस्य
 वृक्षदकस्याङ्गून् । अथवा । उत्कृष्टानां देवतानामाद्यातून्
 वरस्य हविषा भक्षयितृन्वा । एवंभूतास्मरुतः पश्यन् सम्यक्
 जानन् गोतमो यत् स्तात्रं कृतवान् तदेतत्सर्वात्कृष्टं सदृशाभिः
 सर्वरूपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते साध्यमिका
 देवगणा वराहव उच्यते । पश्यन्द्विरण्यचक्रान् । मि० ५, ४, ।
 इति ॥ अचेति । चितो संज्ञानि । छांदसो वर्तमाने जर्मणि
 जुङ् । सस्रः । स्र् शब्दोपतापयोः । लङि तिपि बहुलं कंटसीति
 गपः झः । गुणे ह्रस्व्याभ्य इति तलापः । धातुस्वरैणांती
 टात्तत्वं । वराहन् । वरस्योपपटादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा
 अयतेर्वा जुहोतेरदनार्थाङ् । ह्र इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंद
 क्षामो । अस्य प्रपोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥

पक्षीमृचमाह ।

एषा स्या वी मरुतोऽनुभवां प्रति शोमति याधतो न
 धार्मी ।

पक्षीभयदृथासामनु स्रधां गर्भस्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्था । वः । मरुतः । अनुभर्त्वी । प्रति । स्ताभति ।
 वाधतः । न । वाणी ।

अस्तीभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गभस्वोः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्था सैपासदीया स्तुतिर्वी युष्माकमनुभर्त्वी
 युष्माननुहरंती यपद्गणसदृशो प्रतिष्टोभति । प्रत्येकं स्तौति ।
 स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाधतो न वाणी । नशब्दः
 संप्रत्यये । तदुक्तं यास्केन । अस्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ।
 नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्संबंधिनी वागपि
 वृथानायासेनासामभिर्दग्भिरस्तोभयत् । अस्तीत् । इदानी
 मित्युक्ते कदेत्याह । गभस्वोरस्यदोययोर्बाधोः स्वधां । अत्र-
 नामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्यापर्यंति । तामनुलक्ष्ये-
 त्यर्थः ॥ अनुभर्त्वी । ह्रज् हरणे । त्वच् । ऋन्नेभ्य इति ङीप् ।
 उदात्तयणो ह्रस्वुर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशधे पंचमं सूक्तं । गीतमस्यापि वैश्व-
 देयं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः पठो स्वास्ति न
 इंद्रेत्येवा विराट्स्थाना । नवकी वैराजस्त्वैष्टभद्येत्कलचण-
 योगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्त्वैष्टभः । तथा चानुक्तानं । आ-
 नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्या सप्तमी च जगत्यः पठो विराट्-
 स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवस्य उत्तमावर्जमित्युक्तं वैश्वदेव-
 निविधानीयं । सा तु प्रकृतौ विहृतौ च वैश्वदेवस्य
 परिधानीया । तथा च सूत्रितं । आ नो भद्राः कृतवो यंतु ।

विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० पू० १८ । इति ॥ अदितिं
 यौरदितिरंतरिचमिति परिदध्यात्तत्र वैश्वदेवे । आ० पू०
 १८ । इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया
 परिदध्यादिति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च
 पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदव्यासो अपरोतासः
 उद्भिदः ।

देवा नः यथा सदमिदुधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो
 दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदव्यासः ।
 अपरिऽइतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदं । इत् । दुधे । असन् ।
 अप्रऽप्रायुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्व-
 स्मादपि दिग्भागादायंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः ।
 भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनीया वा ।
 अदव्यासः । असुरैरङ्घ्रिताः । अपरोतासः । यशुभिरपरि-
 गताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । यत्रणामुद्भेत्तारः ।
 ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्तत्रागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं

रक्षितव्यमपरित्यजंतः । अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं
रक्षितारो रक्षां कुर्वतः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं
सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन् । भवंतु ॥ अटव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभापेतोऽप्रतिषेधः ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण् गतौ ।
पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जसेरसुक् । वृधे । वृधु वृधी ।
संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । साविकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं ।
असन् । असु भुवि । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याङित्वात् श्चोरोरक्षोप इत्यकारलोपाभावः ।
अप्रायुवः । इण् गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्यणप्रत्ययः ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु छंदस्त्रि
यावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभाषे तन्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयाहचमाह ।

देवानां भद्रा ममतिः जयतां देवानां रातिरभि नो नि
वर्ततां ।

देवानां संख्यसुपं सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु
जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋञ्जुऽयतां । देवानां ।
रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । संख्यं । सुपं । सेदिम । वयं । देवाः । नः ।
आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना
 मतिरनुप्रहात्मिका बुद्धिरध्याकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां ।
 ऋजूयतां ऋजुमाजं वयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन
 इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानामिसुख्येन नितरं
 वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च
 तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म बोधसेदिम । प्राप्र वाम ।
 तादृशा देवा नोऽस्माकमाहुर्जीवसे जीविभुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ।
 भद्राः । भदि कल्याणि सुखे च । ऋद्धेद्राग्नेत्यादौ रक्प्रत्ययांती
 निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । सुप
 आत्मनः क्यच् । तदताल्लटः श्लृ । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरु-
 दात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेति क्तिन् चडात्तत्वं ।
 सख्यं । सख्यर्थ इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा ।
 पठु विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्तमाने
 प्राथेनायां लिट् । सत्वस्थानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशा-
 दित्वाभावादत एकहल्प्रथ्य इत्येत्वाभ्यामलोपी । अन्येषामपि
 दृश्यत इति संहितायां दौर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वांस्तिरति-
 वर्धनार्थः । तथा च यास्को ष्याचख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम
 वयं देवा न आयुः प्रवर्धयतु चिरं जीवनाय । नि० १२,
 ३८ । इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ताः पूर्व्यां निविदां ह्रमहे वयं भगं मित्रमदितिं दूर्धमस्त्रिधं ।
 अयंमणं वरुणं सोमंमश्विना सरस्वती नः सुभगा
 मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्व्या । निऽविदा । ह॒महे । व॒यं । भ॒गं । मि॒त्रं ।
अ॒दि॒तिं । द॒क्षं । अ॒स्त्रि॒धं ।

अ॒र्य॒म॒णं । व॒रु॒णं । सो॒मं । अ॒ग्नि॒ना । स॒र॒स्व॒ती । नः ।

सु॒भ॒गा । म॒रु॒तः । क॒र॒त् ॥ ३ ॥

तान्विखान्देवान्पूर्व्या पूर्वकालीनया नित्यया निविदा
वेदात्मिकाया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे
देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयं
हमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव
विव्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मित्रं
प्रमोतेस्त्रायकं । अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति
श्रुतेः । अदितिमुखंडनोयामदीनां वा देवमातरं । दक्षं सर्वस्य
जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु
ध्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः ।
अस्त्रिधं शोषणरहितं । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुत्तणं । अर्यमणं ।
अरौन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । असी
या आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः
स्रकीयेः पाशैरावृणोतीति राक्ष्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते
च । वारुणो रात्रिरिति । सोमं । हेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां
लतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अग्निना ।
अश्वधंतौ । यद्वा सर्वं व्याप्रवंतौ । तथा च यास्कः । अग्निनी
यद्वाश्रयाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरग्निनावित्योर्णवा-
भस्तत्त्वावश्चिनी द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्या-

चंद्रमसावित्येके राजानो पुष्पकतावित्येतिहासिकाः । नि०
 १२. १. । इति । एवंभूतान् सर्वान्देवान्छद्रघणार्थमाह्वयाम
 इति पूर्वत्वं सर्वधः । अस्माभिराहता सुभगा शोभनधनोपेता
 सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ ह्रमहे । द्वेवी
 लटि द्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संपसारणं । परपूर्वत्वे
 हल इति दीर्घत्वं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं ।
 सिधु शोपणे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ नवसु-
 ध्वामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्लेख्यडागमः ।
 बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः क्वामीति विसर्ज-
 नीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तस्यो वातो मयोभु वातु मेपजं तन्माता पृथिवी तत्पिता
 द्यौः ।

तद्गवाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्णरा
 युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । मेपजं । तत् ।

माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । गवाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् ।

अश्विना । शृणुतं । धिष्णरा । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्गेषजमोषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्ञे-
 पजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयिष्ये । माता सर्वेषां जननी

धृष्टिञो भूमिरपि तद्देवत्रमग्नाग्नापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन
 मर्यया रक्षिता द्योद्युनोकोऽपि तद्देवजमग्नाग्नापयतु । सोम-
 सुतः सोमाभियवं छतयंतो मयोभुञो मयसो यागफलभूतस्य
 सुप्तस्य भात्रयितारो पाणवोऽभियवसाधनाः पापाणाय तद्देव-
 जमग्नाग्नापयंतु । हे धिप्या धियवा बुद्धिः । तदृष्टविश्विनो
 गुयं गुवां तद्देवत्रं गृणतं । पाकृष्यतं । यद्देवत्रमग्नाभिर्याद्यादिषु
 प्राप्यते । तद्देवत्रं देवानां भियञो गुवामग्नाकमनुकूलं यथा
 भवति तथा जानोतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ऋस्यो नपुंसके प्रातिप-
 दिक्कस्य । पा० १, २, ४७, । इति ऋस्यत्वं । वासु । या
 गतिगंधनयोः । अतर्भाषितस्यर्थात्पार्तनायां सोऽ । सोमसुतः ।
 सोमं सुजः । पा० ३, २, ८०, । इति भूते क्तिप् । धिप्या ।
 धियवागश्वाटहोयं छंदसि धेति यः । यणन्तोपश्वांसः ।
 सुपां सुनुगित्वाकारः ॥

पंचमीगृहमाह ॥

तमो गानं जगतं स्वपुष्पमिति धियं जिन्यमयंसे क्षमहे वयं ।
 पूषा नो यया वेदसा मम हृषे रक्षिता पागुरदंथः स्वस्तये ॥ ५ ॥
 तं । रंगानं । जगतः । तन्मुपः । पतिं । धियं जिन्यं ।
 अयंसे । क्षमहे । वयं ।
 पूषा । नः । यया । वेदसां । अमत् । हृषे । रक्षिता ।
 पापुः । अदंथः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाह्नेनेद्रः स्तूयते । अपराह्नेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं ।
 अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युपः स्थावरस्य च
 पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवं-
 भूतं तमिन्द्रमवसे रक्षणाय वयं ह्यमहे । प्राङ्गयामः । पूषा
 नाऽस्माकं वेदसां धननां हृषी वर्धनाय रक्षिता यथासत् । येन
 प्रकारेण भवति । तेनैव प्रकारेणादव्यः केनाप्यहिंसितः पूषा
 स्वस्तवेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु । तस्युपः ।
 तिष्ठतेर्लिटः कसुः । पष्ठकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
 सारणं । शासिवविधसोनां चेत पत्वं । पष्ठपाः पतिपुत्रेति
 विसर्जनोपस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्य
 स्पृष्टो बहुलमिति बहुलवचनात्खच् । इच एकचोऽम् प्रत्ययवच्च
 पा० ६, ३, १८, । इत्यमागमः । असत् । असु भुवि । सैव्य-
 डागमः । बहुलं ऊदमीति यपो लुगभावः । पायुः । पा
 रक्षणे । कृषापाजोत्युष् । स्वस्तये । सपूर्वादस्तेर्भाषे क्तिन् ।
 ऊदस्युभयद्येति तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः । पा० २, ४, ५२, ।
 इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ।

। इति प्रथमस्य पष्ठे पंचदशो वगः ।

पष्ठोमृचमाह ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो

वृद्धस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इंद्रोः । वृद्धयवाः । स्वस्ति । नः । पूषा ।

विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । परिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः ।

वृद्धस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धयवाः । वृद्धं प्रभूतं यथार्थं स्तोत्रं हविलक्षणमसं वा
यस्य तादृश इंद्रो नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशनाम । स्वस्त्य-
विनाशं दधातु । विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि
वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि
धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु । परिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । परिष्टोऽङ्घ्रि-
धितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो
रथस्य नेमिनं दृश्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यः ।
वृद्धस्य पुत्रो गरुडान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ।
तथा वृद्धस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्य-
विनाशं विदधातु ॥ वृद्धयवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विद् लाभे । आभ्यामभुन्प्रत्ययांतो
वेदस्रशब्दः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतीदात्तत्वं ।
तार्क्ष्यः । वृद्धस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. ।
विश्वानिदायुदात्तत्वं । परिष्टनेमिः । न रिष्टोऽरिष्टः । अथय-
पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथाक्तः । वृद्ध-
स्पतिः । वृद्धताः करण्योरिति स्ररत्तोपो । उभे पत्रस्रत्या-
दिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणप्रकृतिस्ररत्वं ॥

सप्तमोऽनुचमाह ॥

पृषदग्वा मरुतः पृत्रिमातरः शुभंयावानो विदधेषु

जग्मयः ।

अग्निजिह्वाः मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवाः अवसा

गमचिह् ॥ ७ ॥

पृषत्पृषदाः । मरुतः । पृत्रिमातरः । शुभंयावानः ।

विदधेषु । जग्मयः ।

अग्निजिह्वाः । मनवः । सूरचक्षसः । विश्वे । नः ।]

देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदग्वाः । पृषद्विः खेतविन्दुभिर्युक्ता अग्वा येषां । ते तयोक्ताः । पृत्रिमातरः । पृत्रिर्नानावर्णा गौर्माता । येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं । याति गच्छंतीति । शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदधेषु यज्ञेषु जग्मयोर्गन्तारः । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवाः । इविः स्त्रोकरण्याग्नेर्जिह्वायां वर्तते । तात्पर्यात्ताच्छब्दार्थः । मनवः सर्वेऽथ मन्तारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाशः । इव चक्षः प्रकाशो येषां । त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञकाः । विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिह्वास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छंतु ॥ शुभंयावानः । या प्रापये । आतो मनिन्निति धनिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् ।

गमेः प्रार्थनायां लैव्यडागमः । इतथ लोप इतीकारलोपः ।
बहुलं ऊंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरुस्ततोयस्रवने । तेन चरुणा देवता इष्ट्वा
शेषे तस्मिन्बहु हृतमवनीय तस्मिन्वपदकर्वा स्वकीया छाया
द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या ।
त्वं सोमेति खंडे तथैव सूत्रगते । राज्ञा सोमने तद्वयमस्मासु
धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५.१८. ।
इति ॥ महानाम्नीव्रतेऽप्येपा भूमिस्पर्शने जप्या । सूत्रितं
चेतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी
भवतामवोभिः आ० ८. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टममृचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाचभिर्दंजत्राः ।

स्त्रिरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम ।

अचभिः । यजत्राः ।

स्त्रिरैः । अंगैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम ।

देवहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयेः यो वै भद्रं
भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः
स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा
यागीषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अचभिरधिभिरात्कीये-
यत्तुभिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं

दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरेदृष्टेरंगैर्हस्तपादादिभिरवय-
 वैस्तमभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवंता यदायुः
 षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन
 प्रजापतिना स्थापितं तद्विशेषम् । प्राप्नुयाम ॥ कर्षेभिः । वहुलं
 कन्दसोति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । कंसस्यपि दृश्यत इत्यनङ्
 स घोदाक्षः । यजत्राः । अमिनघौल्यादिना यजेरत्रन्प्रत्ययः ।
 तुष्टुवांसः । टृञ् स्तुतौ । लिटः कसुः । शपूर्वाः खय इति
 तकारः शिथ्यते । अशेषम् । अशू व्याप्तौ । लिध्याशिथ्यङ् । यदि
 तु तत्र परिगणनमन्यथावृत्त्यर्थं तदानो लिङि व्यत्ययेन शप् ।
 देवहितं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रज्ञातिस्वरत्वं ॥

नवमोऽनुब्रह्मणः ॥

शतमिसु शरदो अंति देवा यत्रा नचक्रा जरसे तनुनी ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवेति मा नो मध्या

रिरिपतायुगंतोः ॥ ८ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्रा । नः ।

चक्रा । जरसे । तनुनी ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवेति । मा । नः । मध्या ।

रिरिपत । आयुः । गंतोः ॥ ८ ॥

हे देवाः । अत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः
 कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिसु शतं खलु । यच्छास्त्रादि-
 काश्चै समुप्राप्या शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं

तन्मात्रोऽस्माकनायुर्गतोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये
 मा रोरिपत । मा हिंसिष्ट । कोदृशान् । नोऽस्माकं ननुतां
 शरौराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवंतो यूयं ।
 यत्र च पुत्रासः पुत्रा पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्द-
 शापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपे बहुलमिति
 वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । ऋचि तुनुघमद्युतङ्कुषेति
 संहितायां दौर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य किस्वाङ्गु-
 णाभावे यणादेशः । द्यचाऽतस्तिड इति संहितायां दौर्घत्वम् ।
 जरसं । जराया जरसन्वतरस्यां । पा० ७. २. १०१. । इतिः
 जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः ।
 रोरिपत । रिप रुप हिंसायां । अस्मासांतात् माङि लुङि
 मध्यमबहुवचने च्च्यङि षिलोपीपधाङ्गस्रद्विवचनहलादिशेष-
 सन्वद्भावेत्वदौर्घाः । छांदसः पदकालीनो ङ्गस्रः । गंतोः ।
 भावलक्षणे स्थेष् । पा० ३. ४. १६. । इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येपादितिदेवताके पशौ हविषो याष्या ।

सूत्रितं च । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिचं न ते विष्णो जायमानो
 न जातः । पा० ३. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्तो दशमौमृचमाह ।

अदि॒तिर्द्यौ॑रिदि॒तिरं॒तरि॒चमदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स

पु॒त्रः ।

वि॒श्वे दे॒वा अदि॑तिः पंच जना

अदि॑तिर्जा॒तमदि॑तिर्जा॒नित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः ।

माता । सः । पिया । स । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः ।

जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव
 शौर्यातिनशीलो नाकः । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा व्याधा-
 पृथिव्योर्मध्य ईश्वरमाणं ध्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो
 जननो । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रः । मातापित्रो-
 र्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव ।
 पंच जना निषादपंचमाद्यत्वारो वर्षाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो
 देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्कैः । गंधर्वाः पितरो देवा
 असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्षा निषादः पंचम इत्यौप-
 मन्यवः । नि० १, ७, । इति । ब्राह्मणे त्वेवमाग्रातं । सर्वेषां
 वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वांसुरसां सर्पाणां च
 पितृणां चेति तत्र गंधर्वांसुरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः
 पंच जना अप्यदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । साप्य-
 दितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव । एवं सकल-
 जगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्कैः । इत्यदितेर्विभूति-
 माचष्टे । नि० ४, २१, । इति ॥ अदितिः । दोषखंडने ।
 अस्मात्कर्मणि क्तिनि व्यतिष्ठतिमास्यामि ति क्तिनीतीत्वं ।
 यास्तपवे तु दौष्टं घय इत्यस्यात् क्तिनि व्यत्ययेन ऋत्त्वत्वं ।
 नञ्प्रमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । सःपिता । निर्दिश्यमान-

प्रतिनिदिश्यमानयोरिकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण
सङ्गितामुपददत इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुल्लिङ्गत्वं । जनित्रं ।
जनेरौषादिकस्त्वन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्धं पठ सूक्तं गोतमस्यार्थं । अत्रानुक्रमस्यते ।
ऋजुनीतीति भव गायत्रमन्त्रानुष्टुप्ति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वित्युक्त-
त्वानुष्टुप्तादिपरिभाषयंदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्तविनियोगो
संगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःवसने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती
न इत्यपारंभण्योया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । ऋजुनीती
नो वरुण इन्द्र वा विश्वतस्परि । भा० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु
द्वितीयादिविहःस्रप्यपारंभण्योया शमनीया । सूचितं च । अपारभ-
ण्योयाः पर्यासान्कृष्टताऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीया-
दिव्येव । भा० ७. १. । इति ॥

तामैतां सूक्ते प्रथमानुचमाह ॥

ऋजुनीतीनां वरुणा मित्रा नयतु विद्वान् ।

अर्यमा देवेः सजाप्रां ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् ।

अर्यमा । देवेः । सजाप्रांः ॥ १ ॥

अहरभिमानो देवा मित्रो वरुणो-राक्षप्रभिमानो । मित्रय
वरुणय विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्थान् ऋजुनीतो
ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कोटिल्यरहितेन गमनेन नयतु ।
अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवेरन्वैरिन्द्रादिभिः संज्ञोपाः

तृतीयामृचमाह ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः ।

वाधमाना अप द्विपः ॥ ३ ॥

ते अस्मभ्यः। शर्मं। यंसन्। अमृता। मर्त्येभ्यः।

वाधमानाः। अप। द्विपः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो-
ऽस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः शर्मान्मृतलक्षणं सुखं यंसन्। यच्छंतु
प्रयच्छंतु। किं कुर्वतः। द्विपोऽस्मदीयान्पापलक्षणान् शत्रून्प-
वाधमानाः। विनाशं प्रापयंतः ॥ यंसन्। यम उपरमे।
लेख्यडागमः। सिब्वहुलं लेटोति सिप्। अमृताः। मृतं मरणं
येषां नास्तोत्वमृताः। नजा जरमरमिदमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुवितायं चियंत्विंद्रो मरुतः ।

पूपा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि। नः। पथः। सुवितायं। चियंतु। इंद्रः। मरुतः।

पूपा। भगः। वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वेष्टेदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेद्रादयो
देवा नोऽस्माकं पथो मार्गोन्विचियंतु। विचिन्वंतु। अग्रे-
भनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्पृथक्। किमर्थं। सुविताय।
सुष्टु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः। शसि भस्य टेर्लोप इति

टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेश्च यस उदात्तत्वं । सुविताय ।
 इष् गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां छंदसि बहुल-
 मुपसंख्यानमित्यवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते सूपमानाव् ऋ इत्युत्तरपदात्तादात्तत्वं । चियंतु । चिञ्
 चयने । बहुलं छंदसोति विकरणस्य लुक् । इथङ् । पादादित्वा-
 त्रिघाताभावः । वंद्यासः । यदि प्रभिवादनन्तुत्योः । ऋइसो-
 ष्यंतु । ईडवंददृशंसदुहा श्यत इत्याद्युदात्तत्वं । षाञ्जसेरमुक् ॥

असौर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोवधानि । तत्र चतुर्थेऽच्छा-
 वाकातिरिक्तोवध उत नो धियो इत्येवानुरूपत्वस्य वैकल्पिकी
 लतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोषया इति वानुरूप-
 स्योत्तमा । आ० ८. ११. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचसौम्वमाह ।

उत नो धियो गोषयाः पूषन्विष्यवेवयावः ।

कर्ता नः स्रस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽर्षयाः । पूषन् । विष्यो इति ।

एवयावः ।

कर्तः । नः । स्रस्तिमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्यो व्यापनशील देव हे
 एवयावः । एवेगैर्लभिरर्षैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः ।
 हे मरुद्गणः नै सर्वे यूथं नोऽस्माकं धियोऽसौर्यामलक्षणात्कि-
 कर्मणि गोषयाः पशुषाणि पशुमुषान्ब्रह्मकायाद्गृष्टेः पशु-
 भिर्युक्तानि कर्तः । कुरुत । असौर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्व-

माम्नायते । यस्मात्प्रथमः पञ्चैव भृशैरन् स एतेन यजत इति ।
उत अपि च नोऽस्मान्मस्तिमतोऽविनाशितः कुरुतः ॥ एक-
यावः । इण् गतो । इण्शौडभ्यां वन्निति वग्प्रत्ययः । अस्मिन्नप-
पदे या प्रापश् इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिष् । संनुद्धो वन्-
सपसंस्थानं । पा० ८. ३. १. १. । इति धकारश्च स्त्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽसप्तदशो वगः ॥

ऋत्विगाद्यर्धमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति त्वेन
ऋत्विगादिः प्रतिप्रहोताविधेत । तथा च सूत्राते । मधु वाता
इति त्वेनावेद्य । पा० गृ० १. २४. । इति ॥

त्वेषे प्रथमां सूक्ते पठोऽचमाह ॥

मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिंधवः ।

माध्वीर्नः संतोर्पधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतायते । मधु । चरन्ति । सिंधवः ।

माध्वीः । नः । संतु । पोपधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता
वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं चरन्ति । वषेति । प्रयच्छं-
तीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यंदनशौला नद्यः समुद्रा वा मधु
माधुर्योपेतं स्वकोयं रसं चरन्ति । एवं नोऽस्मभ्यमीपधीः फल-
पाजांता पोपधयस्ताय माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु । भवंतु ॥
मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य लुगकारेकाररेफाच्च वक्तव्या
इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्वप् । न ह्यंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निपेधः । अन्येषामपि

संज्ञितायां दीर्घत्वं । यजन्ताङ्गटः शब्द । शत्रुरनुम इति विभक्ते-
 ददात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ् च । पा० ४ः ४. १२८. ।
 इति मत्वर्थीयोऽञ्प्रत्ययः । इत्यथशास्त्रेत्यादावञि यणादेशो
 निपात्यते । वा क्वंसीति पूर्वसवर्णदोषत्वं । षोपधोः । षोपः
 पाक आमु षोयत इत्योपधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति कि-
 प्रत्ययः । कृटिकारादङ्गिन इति ङोप् । ङसि पूर्ववत्पूर्वसवर्ण-
 दीर्घः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च
 घञन्तमाद्युदात्तं ॥

सप्तमोऽमृचमाह ॥

मधुं नक्तं मुनीपसो मधुं मत्पार्थिवं रजः ।

मधुं दीरंस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधुं । नक्तं । उत । उपसं । मधुंमत् । पार्थिवं । रजः ।

मधुं । द्योः । अस्तु । नः । पिताः ॥ ७ ॥

नक्तं' रात्रिर्नाऽऽर्चाकं मधुमती माधुर्यपितफलप्रदा भवतु ।
 उत अपि षोपस उपःकालोपलक्षितान्यद्दानि च मधुमति
 भवतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संवधौ लोकोऽर्चाकं मधुमत्
 माधुर्यविशिटफलयुक्तो भवतु । पिता इष्टिप्रदानेन सर्वेषां
 पालयिता द्यौर्युक्तोकाऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु । पार्थिवं ।
 पृथिव्या जाजागिति प्राग्दोष्यतोयोऽञ्प्रत्ययः । रजः । रजः
 यद्वा लोकवाचो । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १८. । इति
 यास्कः । रजन्त्यस्मिन्नना इति रजः । अस्तुनि रजःपरजनरजः-
 सूपसंख्यानमिति रजनलोपः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

मधुमानो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः ।

माध्वोर्गावी भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः ।

माध्वी । गावी । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूषाभिमानी देवो
मधुमान् माधुर्यपितफलवानस्तु । तादृश फलमस्मभ्यं प्रयच्छ-
त्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावो-
ऽग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्यपितेन पयसा
युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पति । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारा-
दित्वात्सट् । वनपतिगन्दावाद्युदात्तो । उभे वनस्पत्यादिषु
युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणव्यक्तिस्वरत्वं ।

नवमोऽध्यायः ॥

शं नी मित्रः शं वरुणः शं नी भवत्वयमा ।

शं न इंद्रो वृहस्पतिः शं नो विष्णु रुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इंद्रः । वृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः ।

उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरिभिमानी मित्रा देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु ।
यदा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र-

भिमानौ बरुणश्च शं सुखकरा भवतु ।

एवापयिता सूर्यश्च नाऽस्माक शं सुखकरो भवतु । उहस्यति-
वृद्धता देवाना पालयितेन्द्रश्च नाऽस्माक शं सुखकरा भवतु ।
उरुक्रमः । * उरुविस्तीर्ण क्रामात् पादौ विक्षिपतोत्वरुक्रम ।
विष्णुर्द्धिं वामनावतारि पृथिव्यादौन् लोकान्पदत्रयरूपेणा-
क्रातवान् । अत उरुक्रमा विष्णुश्च नाऽस्माक शं सुखकर
उपद्रवाणा शमयिता च भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रसु पादविक्षेपे ।
पथाद्यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यप् ।
नोदात्तापदेशस्य मातस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्युच समस सूक्त गोतमस्यार्पं सोम-
देवताक । पचम्याद्याः पाडश्रुता द्वादशर्चो गायत्रयः । सम-
दश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टमः । तथा चानुक्रात । त्वं सोम
त्रयाधका सोम्य पचम्यादि गायत्रयो द्वादशोष्णिक् चेति ।
सूक्तविनियोगा लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सोम्यस्य पयोर्धंपा-
पुराडाशयोस्त्वं सामेति इ ऋचाधनुवाक्ये । सूत्रित च । त्वं
सोम प्र धिकितो मनीषेति हे । आ० ३ ७ । इति मघापिठ
यत्र एकैकस्य इविधा इ हे चानुवाक्ये । तत्र सोमस्य पिठ-
मतस्त्व सामेत्यपः प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्नेरग्निमिति खड्डे
सूत्रित । त्वं साम प्र धिकिता मनीषा सोमो धेनुं । आ० २,
१८ । इति । एषैव प्रायणीयष्टौ सोम्यस्यानुवाक्या । * तदहः
प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूत्रितं । त्वं साम प्र धिकितो मनीषा या
ये धामानि दिवि या पृथिव्या । आ० ४, ३ । इति ॥